Karaburun Bilim Kongresi

Bugüne Bakmak

1980 Sonrasında Türkiye'de Yaşanan Toplumsal Dönüşüm Süreçleri

Hazırlayanlar
Erkin Başer - Nihat Koçyiğit - Mustafa Özlş

dipnot

Karaburun Bilim Kongresi

Bugüne Bakmak

1980 Sonrasında Türkiye'de Yaşanan
Toplumsal Dönüşüm Süreçleri

Hazırlayanlar
Erkin Başer, Nihat Koçyiğit, Mustafa Öziş

*dipnot yayınları

Bugüne Bakmak: 1980 Sonrasında Türkiye'de Yaşanan Toplumsal Dönüşüm Süreçleri
© Dipnot Yayınları, 2011
Bu kitabın Türkçe yayın hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

■■■
Dipnot Yayınları 121
Karaburun Kitaplığı 2
ISBN: 978-605-4412-33-4
1. Baskı, 2011/Ankara

Yayına Hazırlayanlar: Erkin Başer, Nihat Koçyiğit, Mustafa Öziş
Kapak Tasarımı: Sinan Demirkaya
Düzelti: Mustafa Öziş

■■■
Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Ltd. Şti.
Baskı: Mattek Matbaacılık Bas. Yay. Tan. Tic. San. Ldt. Şti.
Adakale Sok. No 83/32 Kızılay/Ankara
Tel: (0 312) 433 23 10

■■■
Dipnot Yayınları
Selanik Cad. No. 82/32 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 / Faks: (0 312) 419 25 32
e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com
www. dipnotkitap.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ..... 7

DAVET 9
Onur Hamzaoğlu

SÜRGÜN 11
Ahmet Haşim Köse & Mustafa Öziş

SEKSEN ÖNCESİ / SEKSEN SONRASI VEYA REJİMİN NİTELİĞİ ..13
Fikret Başkaya

EMPERYALİZMİN TÜRKİYE'Yİ DÖNÜŞTÜRME ETKİSİ: 1980 SONRASI POLİTİKALAR 31
İzzettin Önder

NEOLİBERALİZM NEDİR? BASİT GERÇEĞİ BASİTÇE AÇIKLAMANIN GEREĞİ 59
Cem Somel

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE DIŞA BAĞIMLILIĞIN DEĞİŞEN "BİLANÇOSU" 65
Nilgün Erdem

YOKSULLUK SORUNUNDA "SINIF"TAN KAÇARKEN "SOSYAL SERMAYE"YE SIĞINMAK.....94
Songül Sallan Gül & Fatih Kahraman

80 SONRASI TARIMIN VE EMEĞİN DÖNÜŞÜMÜ

1980 ÖNCESİNİN SORUNSALINDAN HAREKETLE 1980 SONRASI TÜRKİYE TARIMI 123
Muammer Kaymak

TÜRKİYE TARIMINDA YAPISAL DÖNÜŞÜM VE SÖZLEŞMELİ ÇİFTÇİLİK.....142
Umut Ulukan

BİR META ÜZERİNDEN TÜRKİYE'DE DEĞİŞİMİ OKUMAK: ÇAY.....171
Fatma Genç

KÜÇÜK ÜRETİM, BİRİKİM VE KADIN EMEĞİ: MİKRO KREDİ UYGULAMASI 195
Başak Ergüder

AKADEMİ: BİZ NE HALDEYİZ!

MANİPÜLATİF DÜZEN – DEVÂSÂLIK – AMERİKANLAŞMA 221
Hasan Ünal Nalbantoğlu

AKADEMYA VE YABANCILAŞMA ÜZERİNE BİR DENEME.....231
Aydın Ördek

ÜNİVERSİTEDE ÖĞRETME-ÖĞRENME SÜRECİNDE İKTİDAR İLİŞKİLERİ - BİR DEĞİŞİM ÖNERİSİ 283
Nilgün Fehim Kennedy& Serpil Özaloğlu

IRKÇILIĞIN BUGÜNÜ İÇERİSİNDE EĞİTİMİN ROLÜ: 'EĞİTİM VE ZEKÂ IRKÇILIĞI'.....309
Ebru Aylar

TOPLUMUN GÜDÜLENMESİNDE TIBBIN ROLÜ: MEDİKALİZASYON 329
Cem Terzi

"DÜŞMAN CEZA HUKUKU" VE TÜRKİYE'DE 1980 SONRASI DÜŞMAN CEZA HUKUKU DÜZENLEMELERİ IŞIĞINDA "DÜŞMAN KİM?".....343
Denizer Şanlı

80'DEN SONRA SOSYALİST SOLUN DÖNÜŞÜMÜ: DÜN, BUGÜN, YARIN.....383
Ahmet Haşim Köse, Aydın Çubukçu, Ergun Aydınoğlu, Ertuğrul Kürkçü, Metin Çulhaoğlu

30'A 1 KALA: YENİLGİ Mİ, YENİLENME Mİ?.....447
Gün Zileli

ÖNSÖZ

Okumaya başladığınız bu kitap, Karaburun Bilim Kongresi'nde (KBK) sunulmuş olan tebliğlerden ve davetli konuşmacıların sunuşlarından oluşan bir seçkidir. 2006 yılındaki ilk kongreden seçilmiş metinler, "Bilim ve İktidar" adıyla yine Dipnot Yayınları'ndan kitaplaştırılmıştı. Bu kitap ise yalnızca bir yıl ile sınırlı değildir; 2007, 2008 ve 2009 kongrelerini kapsamaktadır. Söz konusu üç kongreye, seçilmiş tebliğ sahibi ve davetli konuşmacı olarak katılanların sayısı toplamda üç yüzü aşmaktadır. Bu sayının yaklaşık üç katı kadar tebliğ özeti de bilim kurulu tarafından değerlendirilmiştir.

Türkiye'de bugün yaşananların etraflıca anlaşılabilmesi, ancak yakın tarihte yaşanan dönüşümlerin izlerini sürmekle mümkün olabilir. Bireylerin kişisel tarihlerine kıyasla, toplumların tarihinde on yıllar uzun süreler değildir. Toplumsal olaylar ne anlamlarını ne de tüm sonuçlarını hemen meydana getirirler. Bugün için '1980' tarihsel bir olgu olsa da B. Croce'nin altını çizdiği gibi, aslında bütün tarih "çağdaş tarih"tir. Bugün, ne '1980'in üzerimizdeki etkisi; ne de onun çağdaş yorumunu yapma gereği ortadan kalkmıştır. 12 Eylül 1980'i şimdi bir daha çözümleyerek bugünü değerlendirmek gerekmektedir. Bugün üzerinde herhangi bir tartışma açılmaya gerek görülmeden *değişmeyen hakikatler* olarak kabul edilen şeylerin, aslında *tarihsel olgular* olduğu gerçeği, ancak tarihsel çözümleme yoluyla anlaşılabilir. Bu nedenle, kitapta ağır-

lıklı olarak 12 Eylül 1980'le birlikte Türkiye'de yaşanan toplumsal dönüşümleri odağına alan çalışmalara yer verilmiştir.

KBK eleştirel düşünceye alan açmak ve onu çoğaltmak amacıyla yola çıkmıştır. Gönüllü ve karşılıksız emeklerin birleştirilmesiyle bugüne kadar beş kongre düzenlendi. Bu yıl emeklerimizi daha da çoğaltıp 6. Kongre'nin yanı sıra, Karaburun Ekonomi Politik Atölyesi'ni (KEPA) hayata geçiriyoruz. Kongrenin kendisi gibi süreklilik kazanmasını istediğimiz KEPA'ya yoğun başvuru, bizlere bugüne kadar harcanan emeğin karşılıksız kalmadığını ve devam etmesi gerektiğini gösterdi. Bu ilgi ve katılımın, yorgunluklarımızı hafiflettiğini ve umutlarımızı çoğalttığını söylemeliyiz.

Altı yıldır emeklerini ve desteklerini esirgemeyen herkese; Karaburun Yarımadası halkına, Karaburun ve Mordoğan Belediyelerine, Prof. Dr. Oğuz Oyan'a, maddî katkılar sunan tüm kuruluşlara, kongrelere gelen tüm katılımcılara, tebliğleri değerlendiren bilimcilere teşekkürlerimizi sunarız. Bu kitabın yayımlanmasını sağlayan Emirali Türkmen ve Dipnot Yayınları çalışanlarına ayrıca teşekkür ederiz.

İlk kongreden beşinci kongreye kadar, gerek bizzat katılarak gerekse sağlık sorunları nedeniyle katılamadığı zamanlarda çalışmalarını yollayarak akademik çalışma, terbiye ve nezaketin ne olduğunu bizlere öğreten Hasan Ünal Nalbantoğlu hocamız maalesef bu yıl aramızda yok. Eşine az rastlanır bir entelektüel olan Ünal Hoca'mızı erken kaybettik. Umarız Ünal Hoca'mıza adadığımız 6. Karaburun Bilim Kongresi, onun anısına yakışır bir nitelikte geçer. Elinizdeki bu kitap, Karaburun Kitaplığı'nın ikinci kitabıdır; fakat sonuncusu olmayacaktır.

KBK Düzenleme Kurulu adına
Erkin Başer, Nihat Koçyiğit, Mustafa Öziş

DAVET

Onur Hamzaoğlu

Bilim, insanın doğayı, kendini ve içinde yaşadığı toplumu bilme (tanıma, kavrama) ve doğayı gereksinimlerine göre değiştirme gerekliliğinden doğmuştur. Bu sürecin ne başlangıcını ne de sonunu tarihlendirmek olumsal değildir. Sınıflı toplumlara kadar hem doğa hem de bilim insanların ortak malıydı. Çünkü emeğin insan ürünü olarak ilk ortaya çıktığı dönemlerde insan, emeği ile doğayı insanın kolektif mülkü yaptı. Bu dönemde mülkiyet, doğayı insanlaştırmanın aracı oldu. Ancak, mülkiyetin özel mülkiyete dönüşmesi ve zaman içinde de tek mülkiyet biçimi halini almasıyla insan-mülkiyet ilişkisi tamamen tersine döndü. Çünkü özel mülkiyet, mülkü kadar bilinç ve yetenek oluşturabilen insanı koşulladı.

Özel mülkiyete sahip olanlarla olmayanlar arasında, özünde bir karşıtlık açığa çıktı. Bu nedenle, sınıflı toplumlarla birlikte bilim, egemen sınıfların egemenlik alanı haline gelirken, yalnızca onların gereksinimlerinin karşılanması için kullanıldı, geliştirildi. "Bağımlı" sınıflar bilimin verileriyle yaratılan zenginliklerden yararlanamaz oldular, hatta sınıf mücadelelerinde sıklıkla kendilerine karşı kullanıldı.

Egemen sınıflar, bilimi toplumun diğer sınıflarına günlük yaşamın dışında, yararsız, ulaşılması zor uğraşlar olarak tanıttılar. Bilimin, günlük hayatın dışında, yaşam pratiği için yararsız kılınmış, bir bütün değil parçalardan, alt parçalardan, daha da

alt parçalardan oluştuğu propagandası yapılmıştır. Beraberinde bilgi deposuna dönüşmüş beyinlerin sayısı da giderek artmaktadır. Çünkü egemenler, bilim alanındaki hakimiyetlerini sürdürebilmek için yöntemsizliğin yaygınlaştırılmasından da yararlanmaktadır. Yöntemsizlik nedeniyle zihinsel üretim gerçekleşememekte, beyinler yalnızca bilgi deposu olmaya tutsak edilmektedir.

Bununla birlikte, sınıf mücadelelerinin kazandırdığı deneyimler sayesinde emekçi sınıflar uzunca bir süredir bilime sahip çıkmak adına da mücadele ediyor, çaba harcıyor. Bu çabanın başlangıcında yöntem-düşünce biçimi yer almaktadır. Bu düşünce biçimine göre; doğadaki nesneler bizim dışımızda-bize rağmen mevcuttur, düşüncelerimiz, duyularımız, algılarımız dış dünyanın duyu organlarımız aracılığıyla sinir sistemimize, beyaz cevhere yansımasıyla oluşur. Nedensel ilişki bilincin dışında ve ondan bağımsız olarak var olan, objelerin kendi arasındaki ilişkiler olarak tanımlanır. Bu düşünce biçiminin adı materyalizmdir.

Materyalizmin tanımlanması, ardından geliştirilmesi ve birbirinden ayrıştırmadan bilim ve günlük yaşantıda kullanılması gerekli olmakla birlikte yeterli değildir. Beraberinde bilimin bütün olduğu ve bütün olarak ele alındığında yaşantımızın içinde olacağını görerek bilim alanları, bilim dallarının birbirlerinin varlığı ile yaşayıp, gelişebileceğinin de görülmesi ve hayata geçirilmesi gerekiyor.

Karaburun Bilim Kongresi'nin benim için anlamı özetle bunların yaşama geçirilmesi iddiası. Sizin de böyle bir derdiniz varsa gelin sağalmak, sağaltmak için birlikte üretelim…

SÜRGÜN

Ahmet Haşim Köse & Mustafa Öziş

Sevgili Onur'umuzun "Davet"ine bugüne kadar her yıl yaklaşık olarak sekiz yüz ile bin kişi icabet etti. Üniversitelerin bünyelerinde düzenlenen kongrelerin konforu, olanakları düşünüldüğünde bu denli bir katılıma ulaşması, Karaburun Bilim Kongresi'ni katılımcı sayısı bakımından 'başarılı' kılar. Bunun yanı sıra gerek katılımcıların çeşitliliği, oturumlardaki canlılık ve geniş tartışma olanakları değerlendirildiğinde, belki de kıyas kabul edilemeyecek bir 'başarı'ya ulaştığını söyleyebiliriz. Ancak akademik alanda yakaladığı başarı onun bir yan ürünüdür. Çünkü kongre düzenleyicileri olarak bizler, egemen akademinin 'başarı' kriterlerinin sınamalarına tâbi olsak da, bunların tutkunu olmayı reddettiğimiz için bu kongre doğmuştur. Bizler akademinin sürgünleri; Karaburun ise bizlerin sürgün yeridir.

Bugünün sürgünleri Edward Said'in tanımladığı biçimiyle metafizik anlamda sürgündürler. Ancak sürgün olma hâli bu topraklarda sadece metafizik bir kavramlaştırma olarak kalmadı. Kitabın odağına yerleştirilen '1980', toplumun tüm ilerici güçleri gibi, akademinin de tepesine indiğinde *zorunlu* ve *gerçek* sürgünlerini yarattı. Dönemin zorunlu sürgünleri kürsülerinden, üniversitelerinden ve bazen de ülkelerinden kopartılıp söküldüler. Akademinin profesyonel bir iş olarak, değil toplu-

mun, kendi sorunlarından dahi uzaklaşma süreci de bu koparılmayla başlamış oldu. Bu süreklilik içinden bakıldığında, 1980'in doğal ürünlerini içinde yaşadığımız *bugün* vermektedir. *Bugün* toplumun büyük bir kesimi için artık düşünceyi *zor*la felç etme gereği ortadan kalkmıştır. Yeni kuşaklar düşünsel anlamda felçli bir topluma doğmaktadır. Toplumun büyük bir kesimi kendini, gelecek kuşakları etkileyecek ekonomik ve siyasal sorunlara odaklanma ve ilgi eksikliği çekmektedir. Düşünce üretme ve bunu yaymada emekçilerin organik aydınlarının gücü ise her geçen gün azalagelmiştir.

Ancak toplumların işleyişindeki diyalektik gibi, *dil*in de bir diyalektiği olmalı ki, *dil*imiz bizlere umut veriyor. Sürgün aynı zamanda *bir bitkide yeni süren filiz* demektir. Bu topraklardaki eleştirel düşünce çoraklığına inat, Karaburun Bilim Kongresi ve bu yıldan sonra Karaburun Ekonomi Politik Atölyesi bizim büyütmek istediğimiz 'filiz'lerimizdir. Gelin, sürgün yerimizde, sürgünümüzü birlikte büyütelim.

SEKSEN ÖNCESİ / SEKSEN SONRASI VEYA REJİMİN NİTELİĞİ

Fikret Başkaya

1980 sadece Türkiye'nin değil, kapitalist dünya sisteminin tarihinde de bir kırılma noktasıdır. Genel bir çerçevede 1970'li yılların sonu, 1980'lerin başı, II. emperyalist savaş sonrasında geçerli paradigmaların da sonuydu. Savaş sonrasında sömürülen sınıflar ve ezilen halklar lehine oluşan güç dengesinin yön değiştirmesi anlamına geliyordu. Başka türlü söylersek, emperyalist sistem savaş sonrasında kaybettiği mevzileri geri almak üzere kapsamlı bir saldırıya geçmişti ve saldırının adı 'neoliberalizmdi'. 1945 sonrasında emperyalist sistem üç odak [Üçüncü Dünya halkları, Sovyet sistemi ve emperyalist ülkelerdeki işçi hareketi ve sol muhalefet] tarafından sıkıştırılmakta ve tavizler vermek zorunda kalmaktaydı... Kolonyalizm statüsüne baş kaldıran sömürge halkları kapitalizmin tarihinde ilk defa 1955 yılında Endonezya'nın Bandung kentinde toplanan ünlü *Bandung Konferansı*yla bir aktör olarak dünya sahnesine çıkmışlar ve dünya siyasetinin belirleyicilerinden biri olma niyetini ilân etmişlerdi. Sovyet sistemi emperyalist savaştan etkinlik alanını ve prestijini artırarak çıkmış, hem *yeryüzünün lânetlilerinin,* hem de emperyalist ülkelerdeki işçi sınıflarının gözünde bir çekim merkezi haline gelmişti. Nihayet emperyalist metro-

pollerde savaşın yoksulluk ve sefalete mahkûm ettiği işçi sınıfı kapitalist sistemi ödün vermeye zorluyordu. Bazı ülkelerde [Fransa, İtalya...] komünist partileri iktidarı ele geçirip rotayı değiştirme potansiyeli taşıyorlardı. Velhasıl kapitalizmin yaklaşık 450 yıllık tarihinde ilk defa ezilen halklar ve sömürülen sınıflar lehine göreli bir güç dengesi durumu ortaya çıkmıştı. Böyle bir güçler dengesi demek, kapitalist sistemin baronları için tehlike çanlarının çalması demekti.

Emperyalist sermaye güç dengesini lehe çevirmek için biri ideolojik planda [neoliberal tezlerin oluşturulup-yayılması veya ideolojik savaş], diğeri de jeostratejik, jeopolitik planda [komünizmi çökertme ve Üçüncü Dünya rejimlerini *yeniden kompradorlaştırma,* emperyalist ülkelerdeki 'sosyal devlet' veya 'refah devleti' denilen modeli aşındırma] olmak üzere ikili saldırıya geçti. 1970'li yılların sonuna gelindiğinde artık güçler dengesi emperyalist cephe lehine döndürülmüştü. Sovyet sisteminde aşınma derinleşmiş, Üçüncü Dünya'da 'ulusal kalkınmacı' paradigma iflas etmiş, *Bandung Konferansı*yla kabaran dalga sönmüş, emperyalist ülkelerde geçerli *'refah devleti modeli'* aşınma sürecine girmişti. İdeolojik planda da neolibiralizm *tek düşünce* mertebesine yükseltilip *alternatifsiz* ilân edilmişti. Türkiye'de seksen ve sonrasında neler oldu, neden oldu, olanlar kimin için ne anlama geliyordu sorusuna cevap arama iddiasında olan biri, Türkiye'nin bir parçası olduğu kapitalist dünya sistemindeki eğilimleri, kırılmaları, dönüşümleri, hegemonik gücün jeopolitik, jeostratejik *stratejisini* dikkate almak zorundadır. Böyle bir şey, bilimsel yöntemin de bir gereğidir. Zira, parçayı bütünden soyutlayarak tahlil etmek uygun değildir. Bütünle parça arasındaki *karşılıklı belirleyicilik ilişkisini* dikkate almayan bir tahlil fotoğrafın tamamını kapsamaz. Aslında kapitalizmin karşı saldırısı, 1970'lerin ortasından itibaren genelle-

şen *yapısal kriz*den çıkmanın da bir aracı olarak gündeme gelmişti. Başka türlü ifade etmek istersek, kapitalizmin krizden çıkması, güç dengelerini yeniden kendi lehine çevirmesiyle mümkündü ki, bu da dünyanın her yerinde emekçi kitlelerin sömürüsünün derinleştirilmesi, çevreden merkeze değer transferinin yoğunlaştırılması velhasıl işçi sınıfının ve *yeryüzünün lânetlilerinin* bulundukları mevizelerin gerisine püskürtülmesini gerektiriyordu...

Fakat hegemonik güç olan ABD'nin Türkiye'ye ve Türkiye'nin içinde yer aldığı bölgeye "ilgisini" artıran başka nedenler ve gelişmeler de söz konusuydu. OPEC petrol üzerindeki denetimi ele geçermiş, peşpeşe önemli oranlarda zamlar yapmıştı. Petrol kartelinin bu tür bir etkinlik sağlaması, benzer oluşumları teşvik edebilir, başta ABD olmak üzere emperyalist ülkelere ucuz enerji, maden ve tarım ürünleri akışını problemli hale getirebilirdi. 1970'lerin ortalarından itibaren Üçüncü Dünya Ülkeleri 'yeni bir uluslararası ekonomik düzen' talebini gündeme getirmişlerdi ki, bu tür girişimler, söz konusu ülkelerin 'eşitsiz ticareti', eşitsizlik temeli üzerine kurulmuş ekonomik ve politik ilişkiler bütünün sorun eder hale gelmeleri demekti. Emperyalizmin en güvenilir "müttefiki" olan İran'daki Şah Rıza Pehlevi rejimi düşmüş [1979], yerini İmam Humeyni önderliğindeki 'İslam Cumhuriyeti' almıştı. Bu durum ABD'nin bölgedeki üç kalesinden birinin düşmesi demekti [diğerleri Siyonist İsrail ve Türkiye]. Sovyetler Birliği Afganistan'a girmişti [1979]... Bir başka gelişme başta Müslüman Ortadoğu'sunda olmak üzere, İslam Fundamentalizmi de denilen 'politik İslam'ın bölge halklarının gözünde bir çekim merkezi haline gelmesiydi. Elbette 'politik İslam' denilen başta bizzat ABD tarafından peydahlanmış, komünizmi kuşatma stratejisinin bir aracı olarak gündeme gelen 'güdümlü' bir hareketti ama güdümlü hareketler her zaman güdümlü olmaktan çıkma potansiyeline sahiptirler...

Bütün bunlar emperyalizmin 'enerji çeşmesi' Ortadoğu denilen bölgedeki konumunu sarsıcı gelişmelerdi ve 'Kolektif emperyalizmin' lideri olan ABD'nin bu gelişmelerden kaygılanmaması mümkün değildi... Bölgeyi 'istikrara kavuşturmak gerekiyordu ama bölgede 'istikrar unsuru' olması gereken ve Emperyalizmin bölgedeki iki kalesinden bir olan Türkiye de istikrarsızlık istenmeyen bir istikamete yönelirse, emperyalizmin bölgedeki uzantısı ya da 'bölgedeki emperyalizmden' başka birşey olmayan Siyonist İsrail'in güvenliği de tehlikeye girebilirdi... Fakat, Türkiye'deki 'istikrarsızlık durumunun' nüanse edilmeye [eşelenmeye] ihtiyacı vardır. Türkiye'de 1960'lı yıllarda kabaran sol dalga 12 Mart 1971 askerî müdahalesiyle söndürülmek istenmişse de tam başarılamamıştı. Sol hareketin üstüne devlet destekli faşist milisler sürülüp, katliamlar ve devlet cinayetleri tırmandırıldı, Türkiye tam bir kaos ve şiddet sarmalına sokularak, halk bezdirildi. Bir tür 'iç savaş' ortamı yaratılmıştı. Bu yüzden 12 Eylül darbesiyle çatışma ve şiddet ortamı arasındaki ilişkinin yönü ve mahiyeti farklıydı. Darbeyi 'gerekçelendirip', mümkün hale getirmek için kaos ve şiddet tırmandırılıyordu. Dolayısıyla darbenin gerekçesi olan 'Türkiye'nin bölünmenin ve parçalanmanın eşiğine gelmişti' söylemi gerçek durumu ifade etmiyordu. Hem emperyalizmin hem de uzantısı olan Türkiye'nin komprador egemen sınıflarının çıkarına uygun bir 'tanzimatın' yapılabilmesi için şiddet ve terör 'bilinçli olarak' tırmandırılmıştı. Nitekim 11 Eylülde devam eden şiddet ve terör eylemlerinin 12 Eylülde bıçak gibi kesilmesi, ilişki tersliğinin kanıtıdır. Askerî darbe terör ve şiddeti önlemek için yapılmadı, askerî darbeyi 'gerekli' kılmak için terör ve şiddet tırmandırıldı. Aslında askerî darbe kapsamlı bir projenin sadece bir bileşeniydi ve söz konusu projenin 'başarısı' için gerekliydi. Bilinçli ve sistematik olarak yaratılan terör ve şiddet sarmalı, devlet terör rejimini yerleştirmek içindi...

Netice itibarıyla 12 Eylül darbesi bilinen anlamda bir askerî müdahale değildi. Kapsamlı bir modelin dayatılmasıydı ki, söz konusu model, Türkiye'nin komprador egemen sınıf ittifakının ve emperyalizmin çıkarını güvence altına alan bir düzenlemeler, tanzimatlar bütünü olacaktı. İkinci emperyalist savaş sonrasında geçerli paradigmanın yerine yenisini ikame etmek anlamına geliyordu. Başka türlü ifade etmek istersek, belirli aralıklarla [20-30 yıl] yapılan ve her seferinde farklı adlar alan düzenlemelerden, tanzimatlardan, ıslahatlardan, reformlardan biriydi. Bir tür 'genel tekrardı..." "Yenilikçilik' döneminde Türkiye'de yapılan bu tür düzenlemelerin birbirine bağımlı ve birbirini tamamlayan başlıca iki işlevi vardı: egemen sınıfın iktidarını pekiştirip iktidarın temelini takviye etmek ve emperyalizmle *uyumlanmak*... Tam bir *uyum-takviye* operasyonu... Türkiye'de egemen sınıflar ittifakının varlık nedeni emperyalizmle *uyumlanmaktan* geçiyor. Dolayısıyla egemen ittifakın iktidarının varlığı ve kalıcılığı, onun emperyalizmle *uyumlanma* yeteneğine bağlıdır... 12 Eylül, emperyalizmin yeni stratejisiyle uyumlanmayı, egemen sınıf ittifakını restore-takviye etmeyi amaçlıyordu ve restorasyon rejimin tüm veçhelerini kapsayacaktı. Bu niteliğinden ötürü de önceki iki darbeden [27 Mayıs ve 12 Mart] hem amaç hem de kapsam itibariyle farklıydı. Nitekim 12 Eylül öncesinin iki darbesi de [27 Mayıs 1960, 12 mart 1971] iktidarın temelini güçlendirici düzenlemeleri dayatsa da bir paradigma değişikliğini amaçlamıyordu. Darbeden 30 yıl sonra 12 Eylül rejiminin sarsılmadan yola devam ediyor oluşunun nedenlerinden biri ve başlıcası sadece yapılan düzenlemelerin *derinliği* değil, geçerli paradigmayı yenisiyle ikame etmesinden, rotayı değiştirmesindendir...

"Ulusal Kalkınmacı" Paradigmadan Yeniden Kompradorlaşmaya Giden Yol: 24 Ocak-12 Eylül 1980...

Politik ve akademik literatürde açıkça dillendirilmese de İkinci emperyalist savaş sonrasında Türkiye'de adı konmamış bir 'ulusal kalkınmacılık' geçerliydi. Aslında bu Türkiye'ye özgü birşey de değildi. Global planda sınıfsal güç dengelerinin bir sonucu olarak, Türkiye'nin de içinde yer aldığı Üçüncü Dünya'da geçerli model *ulusal kalkınmacılıktı*. Bu modelin mahiyeti, çelişkileri ve sınırlarına dair başka yerde yeterince yazdığım için burada bu soruna girmeyeceğim ama geçerken şu kadarını hatırlatmak uygun olabilir. Çoğu kolonyalizmden yeni kurtulmuş Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki 'genç devletlerin' yönetici sınıfları, kapitalizmden kopmadan, *karışıklı bağımlılık* ilişkileri dahilinde sanayileşebileceklerini, kalkınabileceklerini, yüzyıllardır uzak tutuldukları sofraya dahil olabileceklerini, velhasıl *yakalamanın* mümkün olduğunu düşünüyorlardı. Bir taraftan kapitalizmin içine girdiği genişleme trendi, diğer taraftan koruyucu ve düzenleyici 'milli politikaların' bu yöndeki beklentileri teyit eder mahiyette sonuçlar doğuruyor gibi görünmesi, 'ulusal kalkınmacı' denilen modele haklılık ve prestij kazandırıyordu. Fakat içe dönük, ithal ikameci büyüme modeli, yüksek oranda ithalata bağımlı bir modeldir. Yüksek ithal girdi oranıyla üretim yapar ama ürettiğini iç pazarda sattığı için kendi ihtiyacı olan dövizi kendisi sağlayamaz. Ve belirli bir eşikten sonra ödemeler dengesi krizi kaçınılmaz olarak gündeme gelir. Türkiye'de de 1970'li yılların sonuna gelindiğinde ithal ikameci model tıkanmış, Türkiye dış [emperyalist] müdahalelere daha da açık hale gelmişti. Emperyalist finans kurumlarının 'yardımı' olmadan yola devam etmesi artık mümkün değildi ama söz konusu emperyalist kurumların "yardım etmesi" için 'yapısal

uyum' gerekiyordu ve 'yapısal uyumun' içeriği de en ince detaylarına varıncaya kadar söz konusu finans kurumları tarafından belirleniyordu... Uyum startı Turgut Özal'ın başbakanlık ve DPT müsteşarı olduğu dönemde *24 Ocak Kararlarıyla* [1980] verildi. Lâkin verili ideolojik-kurumsal yapı ve işleyiş ve geçerli sınıfsal güç dengeleri, *uyum* için uygun değildi. En ufak kırıntıları da dâhil, sınırlı demokrasiye dair ne varsa tasfiye edilmesi gerekiyordu... Ekonomik planda 'uyumun' sağlanabilmesi, sosyal, politik, ideolojik ve kültürel, kurumsal planda 'uyumlanmayı' gerektiriyordu ki, bunu geçerli 'parlamenter' sistem içinde gerçekleştirmek mümkün değildi. Ekonomi dışı alanlarda köklü *tanzimatlar* yapılmadan ekonomiye istikrar getirmek, velhasıl paradigmayı değiştirmek imkânsız gibiydi. Dolayısıyla 12 Eylül cuntası söz konusu paradigma değişikliği için "gerekliydi". Tam bir *kompradorlaşma programı* demek olan yeni paradigma ancak devlet terör rejimiyle dayatılabilir, kabullendirilebilir, kalıcılaştırılabilirdi. 24 Ocak Kararlarının 'yerli mimarı' [aslında gerçek mimarlar Washington'daydı] Turgut Özal, darbeyle başbakanlığa terfi etmişti. Ama başbakanlık ve DPT müsteşarı olmadan önce MESS [Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası] başkanı olduğunu hatırlamak gereksiz bir ayrıntı değildir. Bu 12 Eylül askerî cuntasının gerisindeki 'asıl iç mimarlar' hakkında fikir verecektir. 12 Eylülle birlikte ekonominin direksiyonuna geçirilen Turgut Özal, 1983 Kasım başında 'demokrasiye' geçildiğindeyse artık "sivil" başbakandır... Daha sonra da 'sivil cumhurbaşkanı' olarak ünlenecekti... Siyasi kültürün bu kadar geri, kavram kargaşasının bu kadar yaygın olduğu bir ülkede 'sivil' kavramıyla ilgili kafa karışıklığı da anlaşılır birşeydir. Cuntanın Başbakan yardımcısı üç yıl sonunda 'sivil başbakan' olarak arz-ı endam ediyor ve insanlar 'sivil" bir seçim yaptığını sanıyordu... Özal "tabu yıkıcı", "ufuk açıcı", "kalıp parçalayıcı" olarak sunulacaktı ama ufuğun nereye açıldığı, par-

çalanan kalıbın aslında ne olduğu hiçbir zaman gerektiği gibi tartışılmadı. Bu vesileyle bir gerçeği hatırlamamak olmaz: Özal 'işbitiriciliğin' tartışmasız timsâliydi. Bilindiği gibi işbitiricilik iki tarafı varsayar: *işi bitiren ve işi bitirilen...*

Velhasıl Özal'ın seksenli yıllar boyunca, başbakan yardımcısı, başbakan ve cumhurbaşkanı olarak sahnede kalması, sermaye sınıfının rövanşıydı... Ekonomik sistemi yerli komprador oligarşinin ve emperyalizmin ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendirmek üzere saldırıya geçildi. İşçi hakları askıya alındı, sendikaların yasaklanıp- yöneticileri hapse atılmayanının [Türk İş Konfederasyonu] genel sekreteri cunta hükümetinin çalışma bakanıydı... Aslında bu durum Türkiye'deki sendikal geleneğin niteliği hakkında fikir vermeye yeterdi... Sadece işçi ücretleri bastırılmadı. Tarım sektörü de baskı altına alınarak ihraç edilebilir bir mal stoğu oluşturuldu. 24 Ocak-12 Eylülle dayatılan ekonomik modelin başlıca amaçlarından biri, dış borçların ödenmesini güvence altına almaktı. Bunun için de 1950'li yılların sonundan beri geçerli içe dönük [ithal ikameci] model yerine 'dışa dönük', ihracat öncülüğünde büyüme modeli denilen, yeni bir sermaye birikimi modeli dayatılıyordu. Dışa açılma, *dışa dönük model* denilen, ekonomiyi sonuna kadar dış sömürüye açmak demekti. Bilindiği gibi emperyalist finans örgütleri [IMF, Dünya Bankası, [WB], Dünya Ticaret Örgütü [WTO], OECD, vb.] tarafından Türkiye ve benzer gelişmişlik düzeyindeki ülkelere önerilen, bilimsel literatürde 'ihracat öncülüğünde büyüme' denilen dışa açık model *yeniden kompradorlaşmanın* hizmetinde tam bir sömürü-yağma ve talan modeliydi. Çokuluslu şirketlerin etkinlik alanını genişletip, kâr marjlarını yükseltmeyi, azgelişmiş ülkelerin ihracat ürün fiyatlarını çökertmeyi, bankaların [finans sermayesi densin] yayılmasının önünü açmayı ve dış borçların düzenli ödenmesini sağlamayı amaçlıyordu. Elbette asıl amaç söz konusu ülkeleri koloniya-

lizm dönemindeki statüye benzer bir duruma zorlayan bir 'düzeltme' operasyonu, kapsamlı bir yoksullaştırma saldırısıydı ve kapitalizm koşullarında yoksulluk sefalet demekti.

1983 Kasımında seçimlerle demokrasiye geçildiği söylendi. Buna inanmak isteyenler inandı ve maalesef inananlar çoğunluktaydı... Aslında 1982 anayasasının kabulü demek [kabul ettirilmesi], askerî darbenin dayattığı devlet terör rejiminin kurumsallaşıp-kalıcılaştırılmasıydı. *"Zira, yeni rejimin çatısını oluşturan anayasa, darbe rejiminin fiilî kıldığı düzeni hukuksal bir çerçeveye yerleştirip ülkenin kalıcı ve olağan rejimi olarak meşrûlaştırmaktan başka bir şey yapıyor değildir. Oysa darbe düzeni hiç değilse adı üstünde, darbe düzenidir; yani demokratiklik iddiası olmayan olağanüstü bir ara rejimdir.* [1]Söz konusu olan devlet terör rejimini 'görünmez' kılan bir dizi kurumsal düzenleme ve ideolojik bir manipülasyondu. Kadir Cangızbay'ın da ifade ettiği gibi, 1982 anayasası, askerî rejimi yasal hale getirip-kurumsallaştırmak, kalıcılaştırmak demekti. Yapılan ve yapılmak istenen politikanın yasaklanmasıydı ama sisteme yamanan siyasî parti-seçim-temsil-meclis-hükümet oyunu, gerçek durumu gizliyordu. Kaldı ki, siyasetin yasak olduğu bir ortamda ne bıktırıcı bir şekilde 'demokrasinin vazgeçilmezi' denilen siyasi partiler siyasi partiye benzer, ne de seçimlerin ve parlamentonun bir kıymet-i harbiyesi olurdu... Siyasi partiler ve seçimler kendi varlık nedeninin ve misyonunun tersini gerçekleştirmek için sahnedeydi. Amaç askerî rejimi görünmez kılmaktı. 12 Eylül modelinin dayatılması demek, zaten yasak olan siyasetin üzerini betonlamak gibi birşeydi. Askerin sahneden çekilmesi bir yanılsamaydı. Zira değişiklik biçimle, görüntüyle ilgiliydi. Cunta döneminin 'Milli Güvenlik Konse-

[1] Kadir Cangızbay, *Komprador Rejimin Anatomisi*, s. 65, Özgür Üniversite Kitaplığı 02, Genişletilmiş 2. Baskı. Ankara 2000.

yi', sadece MGK'ya [Milli Güvenlik Kurulu] taşınmakla kalmamış, cunta kültürü devlet aygıtına ve devletin ideolojik aygıtı denilenlere de derinlemesine sinmiş, toplum vicdanı kirletilmişti... Bu arada ideolojik planda da resmi ideoloji olan Atatürkçülüğün *Türk-İslam sentezi* denilen yeni bir versiyonu üretilmişti. Yeni Atatürkçülük versiyonu sadece T.C. egemenlerinin hizmetinde değildi. Komünizmi çökertmenin ve Üçüncü Dünya Rejimlerini kompradorlaştırmanın hizmetindeki ABD'nin Yeşil Kuşak Doktriniyle de *uyumlanmak* anlamına geliyordu...

O halde bu durum nasıl açıklanmalı-anlaşılmadır. Neden moderniteye, modernliğe onca gönderme yapıldığı halde devlet hâlâ *kutsal* sayılıyor. Neden böylesine köşeli, böylesine bağnaz bir resmi ideoloji geçerli? Neden rejimin bir sürü tabusu var? Neden parlamento parlamentoya, siyaset siyasete, siyasi partiler siyasi partiye, yargı yargıya, üniversite üniversiteye, medya madyaya... benzemiyor ama hepsi *gibi*... Neden insanlar bir türlü 'yurttaş' olamıyor ve sanki ortalama insanın taşıdığı bilinç bir tür misafir, mülteci, sığıntı bilincinin ortalaması? Neden askerî darbeler rejimin 'olağan' halidir? Neden 12 Eylülde üretilen makine aradan üç onyıl geçtiği halde hâlâ yerinde duruyor ve çalışmaya devam ediyor. Neden siyaset bir türlü adına lâyık olamıyor. Neden aradan geçen otuz yılda parlamento defalarca 'yenilendiği', defalarca mahalli seçimler yapıldığı halde 'siyaset erbabı' 12 Eylül'ün dayattığı kurumsal, yasal, ideolojik yapıyı sorun etmiyor, hiç birşey olmamış, hiçbirşey yokmuş gibi davranabiliyor? Sadece siyaset erbabına değil, topluma da sirayet etmiş *'omerta kültürü'* nasıl açıklanabilir? Neden bu ülkede devlet tarafından yapılan katliamlara 'faili meçhul cinayetler' deniyor? Neden farklı düşünen hain muhalif düşman sayılıyor, özgür düşünceden ve sınırlı demokratik açılımlardan bu ölçüde korkuluyor? Neden Kürt sorunu onca za-

manda bir türlü çözülemiyor? Neden hesap sorma-hesap verme diye bir gelenek yok. Neden yargı ikiliği var ve o kadar zamandan sonra 'suçun kişiselliği' ilkesine bile itibar edilmiyor? Neden rejim 'kendi' çocuklarını terörist ilan edebiliyor? Soruları çoğaltmak mümkün... Bu ve benzer sorularla ilgili verimli bir tartışma yürütmenin koşulu, TC'ye dair yaratılmış efsanelerden uzak durmakla, resmi tarih, resmi ideoloji ve Avrupamerkezli ideolojik yabancılaşmanın tahribatından kurtulmadan mümkün değildir. Aksi halde ekseri yapıldığı gibi sorunları tartışıyormuş gibi yapanların safına savrulmak kaçınılmazdır...

TC'nin Modernite ve Aydınlanmayla İmtihanı veya Rejimin Niteliğini Tartışabilmek...

Herhangi bir toplumsal olayı veya süreci açıklamak için bir dizi neden sıralamak adettendir ve aslında bu gereklidir de. Zira, inceleme konusu yapılan toplumsal olay, olgu veya süreç farklı nedenlerin, kertelerin, *belirleyiciliklerin* diyalektik bir bütünlüğü olarak tezahür eder. Lâkin, bir dizi nedeni sıralamak, toplumsal gerçekliğe nüfuz edip bilince çıkarmak için yeterli değildir. Sorunu yetkin bir tarzda ele alıp-netleştirmenin, gerçekliği ortaya çıkarmanın yolu, *asıl nedeni* tespit edip, nedenler hiyerarşisinin tepesine yerleştirmeyi gerektirir. Nedenler 'bütünü' içinde asıl nedeni seçip-ortaya çıkarmak son derecede önemlidir. Aksi halde sorun tahlil ediliyormuş gibi yapılsa da gerçeği yakalamak pek mümkün olmaz. Böyle bir durumda ideolojik-entelektüel etkinlik zaafa uğrar ve asıl amaca yabancılaşır, başka amaçlara hizmet eder hâle gelir... Dolayısıyla, araştırmacının, tarihçinin, 'bilim insanı' denilenin, sosyal düşünce alanında etkin olma iddiası olanın yöntem 'üstünlüğüne' sahip olması gerekir ama bir başına yöntem üstünlüğü gerçeği yakalamanın güvencesi değildir. Yöntem üstünlüğü araştırmacıyı sadece avantajlı duruma getirir. Kendisinden beklenen yüksekliğe de

çıkabilmelidir. Türkiye'deki rejimin niteliği tartışılırken, yukarda sorduğumuz sorulara cevap aranırken, nedensellik hiyerarşisinin tespiti büyük önem taşıyor...

Öyleyse sorun nasıl ele alınıp-tartışılabilir? Kritik olan, belirleyici olan nedir veya ne ile ilgilidir? Tartışmayı, Türkiye sosyal formasyonunun yakın tarihinde yaşananların ne anlama geldiğiyle başlatabiliriz. İmparatorluğunun 'yenilikçilik' denilen döneminde yapılanların tarihsel anlamı ne idi? Yenilikçilik [teceddüt] denilenler aslında neyin hizmetindeydi? Osmanlı sosyal formasyonu hem kendi iç çelişkilerinin hem de ilk defa tarih sahnesine çıkan, *orijinal* bir üretim tarzı olan kapitalizmin aşındırmasına maruz kaldığında, bürokratik yönetici elit [*nomenklatura*] başa dönerek, başlardaki gücü ve ihtişamı ihya ederek 'krizi' aşmanın mümkün olduğunu sandı. Aslında bu ister birey isterse toplum olsun, yeni bir durumla karşılaşanların olağan tepkisidir: geriye bakmak, çözümü geride aramak. Fakat tarihte geriye dönüş hem mümkün değildir hem de arzulanır birşey olmaması gerekir. Zira, bu günün sorunlarını düne ait yöntem ve araçlarla çözmek mümkün değildir. Osmanlı yönetici eliti katında *selâtini maziye* denilen bir 'altın çağ' yaşandığına inanırlardı ve geçmişteki altın çağı ihya ederek içine sürüklendikleri durumdan çıkabileceklerini umuyorlardı. Bunun imkânsızlığı anlaşılınca, durumu kurtarmak için Batı Avrupa'dan [kolonyalist-emperyalist Avrupa] bazı kurum, kural, teknoloji, üslûp, vb. ithal ederek, oraya benzeyerek, kutsal devletlerini koruyacaklarını düşündüler. Amaçları yeni ve farklı birşey yapmak değil, mevcut durumu, *status quo'*yu koruyup-sürdürmekti. Dolayısıyla *yenilikler*, kapitalist-emperyalist-kolonyalist Batı'dan ithal ettikleri şeyler, yeniyi yaratmanın değil, eskiyi koruyup-yaşatmanın hizmetindeydi. Bunun anlamı bir *modernite devriminin* hiçbir zaman yaşanmamış olmasıdır. Yenilikçilerin asıl amacı *Eski Rejimi* yıkıp, yeniyi ikame etmek

değildi. *Eksiyi* Batı'dan ithal ettikleri şeylerle koruma yoluna girmişlerdi. Oysa, kapitalizmin tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte artık 'klasik' iktibas yolu kapanmıştı... Önceki dönemlerde iktibas yolu açıktı ve bir uygarlığın 'ilerlemesi' diğerinin ilerlemesini mümkün kılıyordu. Kapitalizmin tarih sahnesine çıkıp egemen üretim tarzı haline geldiği dönemde iktibas demek, kapitalizmin etki alanına girmek, kapitalizm tarafından *biçimlendirilmek-biçimsizleştirilmek,* velhasıl sömürgeleşmek demekti. Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğundaysa bu *yarı-sömürgeleşme* biçiminde tezâhür edecekti.

Kolonyalist-emperyalist Batı'dan ithal edilen şeyler [düşünce, kurum-kural, teknoloji, militer yöntem ve araçlar, yaşam üslûbu, giyim-kuşam tarzı...] ve oluşturulan 'yeni kurumlar', umulanın aksine ve çelişik olarak, yönetici bürokratik eilitin iktidarını sürdürmesine imkân vermekle birlikte, imparatorluğun sosyal dokusundaki aşınma sadece devam etmedi daha da derinleşti. Batıyla *uyumlanmak* üzere yapılanlar, neoliberal küreselleşme çağında Üçüncü Dünya Ülkelerine önerilen-dayatılan *yapısal uyum programlarının* bir versiyonuydu. Osmanlı imparatorluğunda XIX.'uncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan muhalefet de rejimin bir iç muhalefeti olması itibariyle farklı bir zihinsel-entelektüel-politik paradigmayı veya perspektifi temsil etmiyordu. Yönetici elit katında kimsenin *yeni* ve farklı birşey yapmak, *Eski Rejim*le hesaplaşmak, onu aşmak gibi bir sorunu yoktu. Bu tür kaygılara ve hedeflere onların zihinsel dünyasında yer yoktu... Bürokrasinin her çeşidi mutlaka tutucudur, bu durum onun sınıfsal yapısının [karakterinin densin] bir gereğidir. Bürokrasinin yegâne kaygısı varolanı koruyup-sürdürmektir. Oysa sosyal süreç sürekli değişen, yenilenen, dinamik bir süreçtir. Yenilik denilen kurumsal düzenlemelere ve onlara eşlik eden söylemlere *zihinsel, düşünsel, entellektüel bir devrim*

öncelik etmiyordu. Osmanlı egemen elitinin zihinsel dünyasında gelenekle hesaplaşmak diye bir şey söz konusu değildi. Böylesi koşullarda yenilikler *Eski* yapıya yama yapmak anlamına geliyordu. Oysa modernite radikal bir zihinsel-entellektüel devrimdi ve *Eski Rejimi* hedef almıştı. *Eski Rejimin* [Ancién Régime] üç dayanağı olan *prens* [hükümdar], *kilise* [din] ve *gelenek* üçlüsüyle tarihsel bir hesaplaşmaydı. Osmanlı yenilikçileriyse [müteceddidler] *Eski Rejimi* yıkmak, ona cepheden savaş açmak bir yana onu nasıl yaşatırız sorusuna cevap aramakla meşguldüler... Padişah'ın da ona muhalif olduğu sanılanların da [ki, gerçek bir muhalefet söz konusu değildi, zaten olması da mümkün değildi] ortak kaygısı, kendi varlık nedenlerini, statülerini, herşeyleri olan *kutsal devletlerini* koruyup-yaşatmaktı. Yeniliklerin mimarı olan Osmanlı egemen eliti, politik bir felsefe ve aynı zamanda ekonomik bir doktrin olan liberalizmden de habersizdi. Bilindiği gibi politik bir felsefe olarak liberalizm insanı esas alan, insan özgürlüğüne vurgu yapan, *insanların eşit ve özgür* olduğunu, olması gerektiğini ilân eden bir düşünce akımıydı. Osmanlı İmparatorluğunda sadece pratik politika alanında değil, düşünsel-entellektüel, estetik alanda da yeni ve özgün bir muhalif akım ortaya çıkmamıştı.

Dolayısıyla Türkiye'nin yakın tarihine damgasını vuran 'yenilikçiliğin', 'modernleşmenin', modernleşmeye yapılan aşırı vurgunun mahiyeti ve misyonu hakkındaki yanılsama ve kafa karışıklığından kurtulmadan, rejimin niteliği ve yaşananların anlamına dair bilinç açıklığına ulaşmak mümkün değildir. Türkiye'nin tarihinde ve o tarihin hiçbir döneminde bir modernite devrimi ve aydınlanma söz konusu olmadı. Söylem [retorik] gerçeğin kendisi sanıldı. Bunun anlamı *Eski Rejim*den kopuşun hiçbir zaman gerçekleşmemesidir. Dolayısıyla Cumhuriyet aydınlanması denilen tam bir safsatadır ve bu dünyada reel bir

karşılığı da yoktur. Bu kritik sorun gözden kaçtığı, dikkate alınmadığı sürece bu yöndeki kafa karışıklığını aşmak da mümkün olmayacaktır. Türkiye'de modernleşme ve modernite kavramları arasındaki önemli fark hep gözden kaçtı. Kapitalistleşmenin sonuçları ve/veya kapitalist üretim tarzının işlerliği için gerekli kurumsal yapıların ve görüntülerin varlığı, kapitalist teknolojinin ürünlerine sahip olmak *modernite* değildi. Modernite zihinsel, düşünsel, entelektüel bir devrimdi ve aydınlanma uzun insanlık tarihinin en önemli kırılma anlarından biriydi. İnsanlığın önünü açan, perspektifi, devlet-toplum ilişkisinin yönünü ve mahiyetinin değiştiren bir devrimdi. Zira modernite, *insanlar tarihlerini yaparlar, yapabilirler, yapmalıdırlar* demekti. Elbette, teker teker bireyler olarak değil, örgütlü bir topluluk, sınıfsal, etnik bir zatiyet olarak, vb... Orada devlet de dâhil kutsallıklara yer yoktur. İnsanlık tarihinde moderniteyle birlikte ilk defa gerçek anlamda politika da ete kemiğe bürünmüş, gerçek bir anlam ve içerik kazanmıştır. Bilindiği gibi politika *alternatiflerin* imkân dâhilinde olması demektir... Kimilerinin modernleşme, çağdaşlaşma, muasır medeniyet seviyesini yakalama, vb. dedikleri yenilikçiliğin modernite ve aydınlanmayla gerçek bir ilgisi hiçbir zaman söz konusu olmadı... Yegâne kaygıları *Eskiyi* korumak, kutsal devleti yaşatmak olanların kullandıkları kimi 'modern' kavram ve söylemlerin anlamına ve işlevine dair yanılsamaya kapılmamak gerekir. Anlaşılabilir nedenlerden ötürü Osmanlı İmparatorluğunda devlet kutsanırdı. Devlet herşeydi... Boşuna *devlet başa kuzgun leşe* denmemiştir. Yenilikçilik dönemindeki Tanzimat, Ishalat, Meşrutiyetler ve Cumhuriyetin süreklilik arzeden ortak misyonu, devleti kurtarmak, yaşatmak, güçlendirmekti... Dolayısıyla resmi tarih ve resmi ideoloji tarafından yaratılan efsaneye itibar edilmezse, son tahlilde bir darbeden başka bir anlamı olmayan Cumhuriyet döneminde de devlet kutsal devlet olma-

ya devam etti. Bunun anlamı devlet-toplum ilişkisinin yönünün ve mahiyetinin değişmediğidir. 1945 sonrasında 'çok partili sisteme' geçildiğinde de durumda kayda değer bir değişiklik ortaya çıkmadı. Zira söz konusu olan tam bir muvazaa idi. 1820'li yıllardan beri yapılanlar gibi bir 'yamaydı'. Buna rağmen merkez [*asıl devlet partisi* densin] kitlelerin sürece sınırlı katılımını bile kendi statüsüne ve varlık nedenine bir tehdit saydığı için 27 Mayıs 1960'da bir darbeyle 'durumu düzeltme' raydan çıktığını düşündüğü aracı raya sokma girişiminde bulundu. Onu 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997 darbeleri... izleyecekti. Türkiye'de geçerli rejim, oldum olası halkı, *ayak takımını* işe karıştırmama temel yaklaşımına dayandı, dayanıyor. Ama halk işe karışıyor, karıştırılıyor izlenimi ve yanılsaması yaratmak üzere bir dizi 'modern' kurum, 'kural' mekanizma ve söylem devreye sokulmuş durumda... Türkiye'de teorik olarak modernitenin kurum ve mekanizmaları gibi görünen şeyler aslında varlık nedenlerinin ve normal misyonlarının tersini gerçekleştirmenin hizmetindedir. Bu durum Türkiye'de siyasetin önünü kapalı olması demektir. Başta 12 Eylül askerî darbesi olmak üzere, 29 Ekim 1923 deki Cumhuriyet darbesi de dâhil tüm darbeler ve darbelerle oluşturulan kurumsal-ideolojik-hukukî çerçevenin asıl işlevi siyasetin önünü kapatmaktır. Bu terslik anlaşılıp, aşılmadan şeylerin yerli yerine oturması mümkün değildir. Böyle bir rejimin moderniteyle, aydınlanmayla ilgisi tartışılıp netleştirmeyi gerektirmiyor mu? Devlet kutsal devlet olarak kaldıkça, devlet-toplum ilişkisinin yönü ve mahiyeti değişmedikçe, hiçbir şeyin olması gerektiği olması da mümkün olmazdı ve olmadı. İşte bu yüzden rejimin niteliğini tartışabilmek hayati önem taşıyor...

Söylediklerimize açıklık getirmek için geriye doğru bir hatırlatma uygun olabilir. Tanzimat Fermanı [1839], Islahat Fermanı [1856], Birinci Meşrutiyet [1876] demokrasi güçlerinin,

demokrasiye ve özgürlüğe ihtiyacı olan ezilen-sömürülen sınıfların ve/veya *Eski Rejimi* tasfiye edip kendi sınıfsal çıkarlarını gerçekleştirmek isteyen bir burjuva sınıfının marifeti değildi. Kadim Osmanlı egemen bürokratik elitinin eseriydi ve daha önce ifade ettiğimiz gibi, amaç yeni ve farklı birşey yapmak, devlet/ toplum ilişkisinin yönünü ve mahiyetini sınırlı da olsa değiştirmek değildi. İlk modern parlamento sayılması gereken, Heyet-i âyan ve heyet-i meb'usan'dan oluşan Meşrutiyet Meclisi [1876] merkez dışı halk sınıflarının kazandığı bir mevzi değil, merkezî bürokrasinin manevra alanını genişletmek, emperyalizmle uyumlanmak üzere bizzat egemen merkez tarafından gündeme sokulmuştu.[2] Bilindiği gibi, devletin konjonktürel bir ihtiyacına cevap vermek üzere açılan imparatorluk Meşrutiyet Meclisi, açıldıktan bir yıl kadar sonra [14 Şubat 1877] yine devletin ihtiyacı gerekçesiyle kapatılacaktı. Aslında Türkiye'de meclis kapatma bir gelenektir ama asıl önemli olan böyle bir geleneğin neden yerleştiğine açıklık getirmektir... 1908 de İttihatçı darbesiyle Kanun-i Esâsî raftan indirildi, Meşrutiyet Meclisi yeniden açıldı ama 1913 sonrasında artık bir kıymet-i harbiyesi kalmamıştı. Milli Mücadele dönemindeki Büyük Millet Meclisi başlarda az-çok bir burjuva parlamentosu görüntüsü verse de, Mustafa Kemal'in iktidarını güçlendirdiği Saltanatın tasfiyesi sonrası dönemde artık ortada parlamento tanımına uygun birşey kalmamıştı. Değişiklik devlet-toplum ilişkisiyle ilgili değil, yönetici bürokratik elitin 'geleneksel' kanadının tasfiye edilmesiyle ilgiliydi. Aslında Cumhuriyet rejimi halkı değil, devleti angaje eden bürokratik bir düzenlemeler bütününden, bir hükümet darbesinden [coup d'état] ibaretti. Devlet-toplum yabancılaşması İmparatorluğun son dönemindekinden

[2] Okuyucu, Kanun-i Esâsînin ilanının özel ve genel nedenleriyle ilgili olarak, *Yediyüz, Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi* adlı kitabıma bakabilir.

farklı değildi. Bilindiği gibi, imparatorluk mantığının bir gereği olarak, Osmanlı'da keskin bir devlet-halk yabancılaşması söz konusuydu. Cumhuriyet bu durumu değiştirmedi, durumun değişmesi için sosyal-entelektüel bir dönüşüm olması, kitlelerin sınırlı da olsa sosyal-politik sürece dahil olması, politikanın mümkün hâle gelmesi gerekirdi. Cumhuriyetle birlikte devlet-halk yabancılaşması kaldığı yerden devam etti ama bir farkla: 'modern' cumhuriyet rejimi *halkı adam etmek* istiyordu. Bir dizi 'inkılâp' bu amaçla gündeme gelmişti... Bilindiği gibi *halkı adam etme* misyonu kolonyalizme özgüdür... Sanıyorum Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaşmanın tahribatına neden dikkat çektiğim açıklığa kavuşmuş olmalıdır. Eğer realiteyi anlamak istiyorsak, resmi tarih ve resmi ideolojiden, Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaşmadan, bir de zihnimizi esir alan 'ölü bilgilerin' tahribatından kurtulmamız gerekiyor. Eğer söz konusu tahribatlardan kurtulmayı başaramazsak, aradan otuz yıl geçmesine rağmen neden hâlâ 12 Eylül rejiminde yaşadığımızı bilince çıkarmak mümkün olmayacak...

EMPERYALİZMİN TÜRKİYE'Yİ DÖNÜŞTÜRME ETKİSİ: 1980 SONRASI POLİTİKALAR

İzzettin Önder

Giriş

Ekonomik sistemler kapsayıcı şekilde bütünsellik içinde devindiğinden, kapitalist periferide seyreden Türkiye ekonomisini salt kendi dinamikleri içinde şekilleniyormuş şeklinde ele almanın doğru olmayacağını düşündüğümden dolayı, konu başlığını *"Emperyalizmin Türkiye'yi Dönüştürme Etkisi..."* olarak belirledim. Cumhuriyet dönemi ekonomi tarihine baktığımızda, kısmen devletçilik dönemi hariç, diğer tüm dönemlerde şekillenen ekonomi politikalarının dış mihraklı ve onların etkisinde hareket eden iç güç etkileri ile gerçekleştirildiğini görürüz. Lozan Antlaşması'nın kesildiği dönemde İzmir'de toplanan 1923 İktisat Kongresi kararları kadar, 1950'lerde dış ticaretin liberalize edilmesi sonucunda ülkenin 1958 Moratoryumu'na sürüklenmesi, 1960'lar ve '70'lerdeki içe kapalı ithal ikameci politikalar ve nihayet 1980'ler ve onu izleyen dönemlerdeki iktisat politikaları da hep dış güçlerin ve onların içteki bağlantılarının etkisi ile şekillendirilmiş ve uygulanmıştır. Bu itibarla, 1980'ler ve sonralarını da olağanüstü bir gelişme olarak değil de, sadece kapitalizmin farklı olgunlaşma döneminin etki-

sine bağlı olarak, nicel olduğu kadar nitel farklılıklar da taşıyan bir şekillenme olarak görmek gerekir. Önceleri ekonomilerin karşılıklı etkileşimlerinin, 1980'lerden sonra çok net biçimde perifer ekonomiler aleyhine tek yanlı bağımlılığa dönüştüğü iddia edilebilir.

Ekonomiler arasında zaman içinde görülen söz konusu etkileşim ve bağımlılık bağlamında, Türkiye'de uygulanan ekonomi politikalarının dış etkilerden ve iç güçlerden etkilenme derecesi, merkez kapitalizmin gereksinimleri ve içte burjuvazinin olgunlaşmasına bağlı olarak, farklı dönemlerde farklı şekillerde olmuştur. Nitekim, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, 1923 İktisat Kongresi'nde iç ve dış güçlere verilen tavizler doğrultusunda hiçbir koruyucu ve ekonomiyi geliştirici önlem alınamamış ve ilk döviz krizi ile 1929 yılında karşılaşılmıştır. 1950'lerde İkinci Paylaşım Savaşı sonrasında merkez kapitalist ekonomilerde restorasyon politikaları uygulanırken gerçekleştirilen hızlı üretime piyasa arayışları Türkiye'yi ticarî emperyalizm alanına itmiştir. 1960'lar ve '70'lerde ise dışa kapalı ve ithal ikameci politikalar görüntüsü altında ekonomi montaj emperyalizme sürüklenmiş ve dönemi *"bir cente muhtaç"* konumda tamamlamıştır. 1980'ler ve sonralarında ise, merkez kapitalizmin krizi derinleştirkçe tüm yerküreyi sararak emperyalist odağa kaynak iletme amacı ile oluşturulan *"küreselleşme"* akımı yanında, hızla gelişen finansal işlemlere de yüksek faiz sağlayan güvenli piyasalara gereksinim ortaya çıkmıştır. Böyle bir ortamda, perifer ekonomiler ve bu arada Türkiye'nin kapsam dışı kalması söz konusu olamazdı. Bir manada kürselleşmenin amacı da, ekonomik işlemler görüntüsü altında merkez kapitalizmin sorunlarını çevreye yaymak ve piyasa süreçleri ile çevreden merkeze kaynak aktarmaktır. 1980'ler ve sonrasını ele alırken böyle bir çerçeveden hareket etmenin yanlış olmayacağını düşünüyorum.

Bilimsel Yaklaşım Ölçütü ve İdeoloji

Bilimsel yaklaşım, özde olguları salt saptamaya değil, olguların ya da oluşumların nedenlerini ve oluşum dinamiklerini açıklamaya yöneliktir. Diğer bir deyişle, bilimsel yöntem olguların açıklanmasında *"niçin"* veya *"nasıl"* yöntemini kullanarak, süreci açıklamaya çalışır. Günümüzde uygulanan ekonomi politikaları *"arz-yanlı iktisat"* görüşüne dayandırılmaktadır. Bu görüş çerçevesinde devletler çok çeşitli ekonomi ve malî politikalara yönelmektedir. Arz yanlı iktisat politikasını çerçeveleyen *"küreselleşme"* söylemi altında ekonomiler bir araya getirilmekle kalmayıp, aynı zamanda *"tek-tipleştirmeye"* de gidilmektedir. Arz-yanlı iktisat söylemi ve onu çerçeveleyen küreselleşme olgusu, merkez ekonomiler sermayesinin organik bileşimindeki dönüşümü nedeniyle girdiği derin krizi aşma çabalarının dayattığı politik süreçlerin politik vitrinleme söyleminden başka bir şey değildir. Bu durumda, politik vitrinleme söylemlerin *"motto"* larının alt-yapı dünyasındaki kökenlerinin irdelenmesi kaçınılmazdır.

Merkez kapitalist ekonomilerde yaşanan alt-yapı dönüşüm sürecini, 1648 tarihli Westphalia Antlaşması ile girilmiş olan modernite çizgisi ve bu çizgide oluşturulmuş olan ulus-devlet içinde yeşermiş ve geliştirilmiş politikaların terk ediliş nedenini irdeleyerek açığa çıkarabiliriz. Aynı şekilde, bir dönemde uygulamaya koyulmuş olan Keynesci sosyal politikaların günümüzde niçin geriletildiğini ve uluslararası alanda sosyal içerikten yoksun küreselleşme politikasının dayatılmakta olduğunu açıklamak durumdayız. Niçin, yaklaşık yarım yüzyıl boyunca devletin ekonomiye müdahalesi uygun görülmüş, ekonomiler dış rekabete karşı korunmuş, çeşitli alanlarda kamu işletmeleri kurulmuş da, küreselleşme akımı ile tüm bu yapılar terk edilmekte, hatta ters-yüz edilmektedir! Tarihsel süreçleri, asıl belirleyi-

ci olan alt-yapılardaki değişim ve dönüşümlerle algılamanın ve açıklamanın gerekli olduğu görüşü doğrultusunda, tüm bu süreçleri aydınlatabilmek için, kapitalist sistemin devinim kodunu barındıran sistemik genetik yapıyı çözümlemek ve arz-yanlı iktisadın ve onun uygulama aracı olan küreselleşmenin ekonomi kökenlerine yönelmemiz kaçınılmazdır.

Üretim sürecinde sermaye ile emek kullanım katsayısı, sermaye birikim oranı ve teknolojik gelişmeye bağlı ve paralel olarak, emek aleyhine dönüşür. Gelişmiş kapitalist ekonomilerde ileri düzeyde gelişmiş sermayenin organik bileşiminde sermaye lehine değişim, bir yandan ürün piyasalarının, diğer yandan da sömürü alanlarının genişleme oranını zayıflatarak, kâr ve birikim oranlarının gerilemesine neden olmuştur. Kâr hadleri gerileyen sermaye, bu durumu telâfi etmek amacıyla, Vaşington Uzlaşmasında da açıkça belirtildiği üzere, emek ve diğer girdi maliyetlerini baskılarken, aynı zamanda da kamusal yüklerden kurtulmaya çalışmıştır. (Lipietz,1995) Gelişmiş merkezlerde konuşlanmış olan sermaye, kendi ekonomileri dâhilinde zorladığı tüm bu kanallarla krizini yeterince aşamayınca, daha bol olanaklara kavuşabilmek için, kendi koyduğu ticaret kurallarıyla dış piyasalara yönelerek, ürün ve faktör piyasalarını genişletme çabasına girmiştir. Uluslararası alana açılan merkez sermaye, girmeye çalıştığı çevresel konumlu ekonomilere *"piyasa"* söylemi altında dayattığı politikalarla, devleti devreden çıkarıp, ekonomileri mutlak olarak korumasızlaştırıp, kâr transferini serbestleştirerek, hem özelleştirmelerle ulusal değerlere el koymaya, hem de o yörelerde yarattığı katma değeri sorunsuzca merkeze aktarmaya çalışmaktadır.

Merkez ekonomi sermayesi, bu yolla girdiği farklı ekonomilerde bir yandan faktör piyasalarını genişletip, bu piyasalarda *"monopson"* konumu kazanarak girdi maliyetlerini baskılamaya çalışırken, diğer yandan da ürün piyasalarını genişletip bu piya-

salarda da *"monopol"* konuma geçerek satış hasılatını yükseltmeye, bu atılımlarla kâr haddindeki gerilemeyi telâfi etmeye, mümkünse yükseltmeye çalışmaktadır. Böylece başlatılan küreselleşme sürecinde aslında sermaye karşıt sermaye ile çatışmaktadır. Bu süreçte, özellikle gelişmiş ekonomilerde olmak üzere, hemen tüm ekonomilerde hükümetler de, içeride piyasaları genişletici sosyal politikalar yerine, dışa açılan sermayeye yeni faaliyet ve kâr alanı açacak ve işletmelerde maliyet tasarrufu sağlayacak şekilde, tekelleşmeye engel olmama, vergi indirimi sağlama, ücretleri baskılama, devleti küçültme ve özelleştirme vb gibi destek politikaları uygulamaya koymuşlardır. Bu anlamda küreselleşme, geçmiş dönemlerin silah desteğinde emek-yoğun sömürgeleştirme politikasının yerine, günümüzde ekonomik araçların gölgesinde sermaye-yoğun sömürgeleştirme politikalarının ikame edilmesi şeklinde yorumlanabilir. (Foster,2005;41-48, Harvey,2003, Patnaik, 2005;47-60)

Ekonomik alt-yapıdaki dönüşümlerin zorladığı ekonomi politikalarının yığınlara suhuletle kabul ettirilebilmesi için sosyolojik alanda çeşitli retoriklerin kullanılması yanında, yönetsel alt-yapıda da ciddî değişikliklere baş vuruldu. Böylece, yerleşmiş yapıların tahrip edilerek, yeni yapılanmalara zemin hazırlanırken, güçlüler tarafından oluşturulacak yeni yapılanmanın da sosyolojik sürtünme ve engellenme maliyeti en düşük düzeyde tutulmaya çalışıldı. Bunların başında, yeni kurallara zemin hazırlamak üzere girişilen *"kuralsızlaştırma"*[1] veya *"yapı-bozuculuk"* gelir. Yapı-bozuculuk yoluyla eski yapıların terk edilmesi ve yeni yapılanmalara geçilmesi hedefi bireylere aşılanmaya çalışıldı. Kuralsızlaştırma paketinin açılımında, "*yerelleşme", "özelleştirme*" ve *"devletin küçültülmesi"* politikaları so-

[1] Burada *"kuralsızlaştırma"* sözcüğü çalışma yaşamındaki esnek istihdam anlamında kullanılmamıştır.

nucunda *"yeniden kurallaştırma"* yer almaktadır. (Ayman, 2005) Yeni oluşumun adı da *"Yeni Dünya Düzeni"* şeklinde, içeriği hakkında hiçbir fikir vermeyen, bireyleri ve toplumları *"yeni"* olan bir şeye yönlendiren, aynı zamanda onları ürküten bir slogan olarak geliştirildi. Bu sloganla, emek alanında esnekleştirme, sermaye alanında monopolleşme ve kamu alanında ekonomiden çekilme süreçleri meşrulaştırıldı ve sermaye çıkarı doğrultusunda oluşan yeni düzen ve politikalar halklara kabul ettirilme yoluna gidildi. Kısaca, piyasa ortamında mutlak gücü ele geçiren sermaye, perifer ekonomilere hâkim olabilmek amacıyla, güç dokusu olan piyasa söylemini yaymaya başladı.

Yeni Dünya Düzeni sloganının en önemli niteliği, *"dünya düzeni"* bölümü ile bireyleri ve toplumları tedhiş ederek ürküntü yaratmasıdır. Zira, bu sloganla kalplere ve kafalara yeni uygulamaların bir düzen olduğu ve bu düzenin tüm dünyayı kapsadığı fikri aşılanmaya çalışıldı. Tüm dünyayı kapsayan bir düzenin hem sanki sermayeden bağımsız ve objektif olduğu görüşü yaygınlaştırıldı, hem de karşı durulamayacak kadar güçlü olduğu anlatılmaya çalışıldı. Bu itibarla kimseyi suçlamaya mahal olmadığı gibi, böyle bir oluşuma karşı durmanın da fazla yararı olmayacağı görüşü sergilendi.

Ancak, sermayenin yeryüzüne yayılmasının oluşturduğu fakirlik göz ardı edilemezdi. Bu konuda da *"yoksulluk"* retoriği ortaya atılarak, yoksulluğun nedeni araştırılmadan, yoksulluğu yönetme politikalarının geliştirilmesi yoluna gidildi. Böylece, kapitalizmin metalaştırma ruhuna uygun olarak, bireyler ve toplumlar yoksullaştırılırken, yoksulluğun yönetilmesi ve denetlenmesi politikaları ile yoksulların sosyo-ekonomik tercih ve kararları satın alındı. Söz konusu metalaştırmanın yanında, yeryüzüne yayılan sermayenin işsizliğin yaygın olduğu bölgelerde yeni iş olanakları sağlayarak, bireysel ve toplumsal refahın

yükseleceğine katkı yapacağı teorik olarak da anlatılmaya çalışıldı.

Arz-yanlı iktisat politikasıyla savunulan serbest ekonomik ilişkilerin ve ticaretin tüm ülkelere refah sağlayacağı görüşü doğrultusundaki uygulamanın taşıyıcı unsuru olan küreselleşmenin rayları 1989 yılında John Williamson tarafından döşendi. Williamson'un esaslarını saptanmış olduğu Vaşington Uzlaşması'nın (Washington Consensus) ekonomik uygulama koşulları da şöyle belirlenmiştir: (the Free Encyclopedia)

- Her ülkede kamu kesiminin boyutları küçültülecek ve özel kesim üzerindeki vergi yükü hafifletilecektir;

- Ticaret serbestleştirilecek, özel firmaların bulunduğu veya girebileceği alanlardan kamu kesimi çekilecektir ve devlet piyasa işleyişine müdahale etmeyecektir;

- Kamu iktisadî teşebbüsleri özelleştirilecektir;

- Deregülasyon kuralı uygulanacak, bu bağlamda emek piyasalarında eski uygulamalar terk edilecek ve endüstri ilişkileri alanında yeni üretim koşullarına uygun yeni kuralların (emek istihdamının kuralsızlaştırılması) uygulamaya koyulması yanında, işçi sendikalarının gücü zayıflatılacaktır;

-Dışarıdan gelecek rekabete karşı hiçbir koruma önlemi alınmayacaktır;

-Malî politikalar gözden geçirilecek ve kamu harcamalarında israftan

-kaçınılarak, harcamalar eğitim ve alt-yapı gibi ekonomiyi güçlendirici alanlara yönlendirilecektir;

-Faiz haddi reel düzeyde tutulacaktır;

-Rekabetçi döviz kuru oluşturulup, korunacaktır;

-Özel mülkiyetin korunmasına özen gösterilecektir.

Sosyolojik alanda yaygın olarak devreye sokulan ve arz-yanlı iktisadın dayandırıldığı Vaşington Uzlaşmasının hükümlerini uygulamada toplumsal direncin kırılmasına yönelik olarak sos-

yolojik alanda yönlendirici sloganlar kullanılarak küreselleşme sürecinin sorunsuzca işletilmesine çalışılmıştır. Şöyle ki: (Önder, 2001;69)

- İdeolojilerin sonu geldi tezi ile, bireyler ve toplumlar ideolojisiz olduğu kadar alternatifsizmiş gibi gösterilen kapitalist sistem içinde hapsedilmeye çalışılmıştır.

- Tarihin sonu geldi tezi ile, ekonomik sistemlerin ve kapitalizmin evreleri ve bu arada sosyal devlet politikaları toplumsal hafızadan silinmeye çalışılmıştır;

- Bireyselcilik kışkırtılarak, toplumsalcılık yaklaşımı dışlanmaya çalışılmıştır;

- Alt kimlikler kışkırtılarak, sınıf bilinci geri plâna itilmeye çalışılmıştır;

- *"Yönetim"* sözcüğü yerine, teknolojinin çok geliştiği ve süreçlerin kısa sürede net olarak anlaşılamadığı günümüz koşullarında *"yönetişim"* sözcüğü ikame edilerek, yukarıdan ve tek yönlü yönetim yerine, birlikte yönetim ya da yönetime aktif katılım gibi sahte görüntüler oluşturulmaya çalışılmaktadır.

1980 Dönüşümlerinin irdelenmesinde ihmal edilmeyecek önemli bir nokta da, dünya kapitalizminin güçlü bir biçimde finansal aşamaya geçmiş olduğu olgusudur. (Arrighi,2000; Bölüm II) Elektronik ortamda saniyeler içinde milyarlarca tutarında nakit varlıkların dünyanın bir ucundan öbür ucuna gönderildiği bir ortamda, birikmiş finansal fonlar aynı zamanda kendilerine yüksek faiz sağlayan güvenli piyasalar arıyordu. 1981 Tokyo Round'undan sonra dünya kapitalizmin, bir yönü ile ABD-İngiltere hattının oluşturduğu finansal kapitalizm, diğer yönü ile Japonya-Almanya hattının oluşturduğu üretici kapitalizm olmak üzere ikili yapıya evrildiği ileri sürülmüştür. (Albert, 1992)

1980'ler Dönüşümünün Ekonomik Dinamikleri

"Kriz" sözcüğü, kullanımı ve anlam itibariyle genellikle akut durumu ifade eder. Oysa, akut durum, uzun bir birikim sürecinin sonucunda ortaya çıkıyor olduğu gibi, söz konusu birikim döneminde de olası patlamaları, yani akut görüntüdeki patlamaları önlemeye ya da ötelemeye yönelik bazı önlemler alınabilir ve politikalar uygulanabilir. Bu itibarla, kriz olgusunu salt akut görüntüsü ile değil de, kronik seyrediş biçimi ve bu dönemlerde geliştirilen politikalarla birlikte algılamak ve tanımak gerekmektedir. Bu anlamda, keynesgil sosyal politikalar kadar, küreselleşme akımı da merkez kapitalizmin kronik krizlerinin tipik göstergeleridir. Kapitalizm, 1929 krizi ve İkinci Paylaşım Savaşı'nı izleyen dönemlerde uygulamaya koyulan Keynesgil politikalarla yarım yüzyıla yakın bir sürede ekonomik olarak müreffeh, siyasî olarak da oldukça sakin bir dönem geçirdi. 1960'ların ortalarında İngiltere'de uç veren ekonomik kriz, zaman içinde gelişerek, gelişmiş kapitalist merkezlerde yayılmaya yüz tuttu. Kâr oranlarının gerilemesi, yükselen işsizlik ve kamu açıkları gibi göstergelerle ekonomik karar odaklarını düşündüren söz konusu olumsuzlukların imdadına, Sovyetler'in dağılması yanında, iletişim ve üretim teknolojisinde yaşanan olağanüstü gelişmeler yetişti. Böylece kapitalizm, hiçbir engelle karşılaşmadan, müthiş hızlı iletişim araçları ile tüm yerküreye yayılmaya başladı.

Böyle bir ortamda rampaya oturtulan küreselleşme olgusu, toplumlara sosyolojik olarak meşrulaştırılmaya çalışıldığı gibi, teorik alanda da gerçekleştirilmeye yönelindi. 1981 Tokyo Round'u sonucunda, Fransa Devlet Başkanı Mitterrand dışlanarak, ABD'de Reagan İngiltere'de de Thatcher liderliğinde politik olarak geliştirilmiş ve uygulamaya koyulmuş olan küreselleşme akımı, tüm dünyaya, durgunluğa girmiş olan sistemin

önünün açılmasının yegâne yolu ve yöntemi olarak tanıtıldı. Liberalizmin yeni evresi olarak *"neo-liberalizm"* söylemi ile yansıtılan yeni politikalar, toplumlara, iktisadî açıdan dünya çapında etkinliğin yeniden inşası olduğu kadar, bireysel açıdan da daha fazla özgürlük ve daha fazla refah olanağı olarak sunuldu. Yeni iktisadî temeller üzerinde bireysel özgürlüklerin daha geniş gelişme alanı bulacağı ve kültürel kimliklerin özgürce yaşanabileceği savı ileri sürüldü.

1960'lardan itibaren başta İngiltere'de olmak üzere gelişmiş kapitalist merkezlerde baş göstermiş olan işsizlik ve durgunluğa çözüm olarak ortaya atılmış olan arz-yanlı iktisat politikasının temelleri, yaklaşık olarak yarım yüzyıl önce geliştirilmiş olan liberal yaklaşımlara ve ekonomik birlikler teorilerine dayandırılmıştır. (Buchanan&Tullock,1969; 17-28, Victor&Douglas& Laffer, 1983; fasıl 2) Muhtelif düşünürlerin ortaya koymuş olduğu liberal görüşlere göre, işsizliğin ana nedeni piyasa fiyatlarının üzerinde ücret talep eden sendikalar olduğuna göre, sendikasızlaştırma yoluyla işsizliğin önüne geçilebilinirse, işsizlik belası ortadan kalkar. Deregülâsyon adı verilen bu uygulamada emekçiler sendikasızlaştırıldığı gibi, firma sendikası görüntüsü altında yapay örgütlenmelere de gidilmiştir. Aynı mantık, sermaye üzerindeki kamusal yükler için de kullanılmış ve sermaye arzının elâstikliği görüşü üzerine oturtulan politikalarla sermaye üzerindeki vergi yüklerinin hafifletilmesi sonucunda yatırımların yükseleceği, böylece istihdam olanaklarının artacağı ileri sürülmüştür. Bu çerçevede enflasyonun nedeni de, parasalcı görüş doğrultusunda, kamu kesimi borçlanma gereksinimine bağlandı. Ancak, vergi yüklerinin hafifletildiği bir ortamda, aynı zamanda kamu kesimi borçlanma gereksiniminin de azaltılabilmesi, kamu harcamalarının azaltılması koşulu ile olanaklı idi. Böylece, kamu kesiminin daraltılması, enflasyonun önlenmesi gerekçesi ile meşrulaştırılmaya çalışıldı.

Ulusal düzeyde ileri sürülen bu fikirler, üretim teknolojisinin elverdiği ölçüde uygulanmış olmakla beraber, aşırı yatırımın ulusal piyasa boyutlarını aşması nedeniyle söz konusu önlemler tam çözüm olamadığından, uluslararası piyasaların açılması da ciddî bir zorunluluk olarak belirmiştir. Uluslararası piyasaların serbestleştirilmesi fikri de, kökleri liberal görüşlere dayandırılmış olan teorilerle açıklanmıştır. Muhtelif müelliflerin bu konuda ileri sürdüğü fikirlere göre, dünya ticaretinin serbestleştirilip yaygınlaştırılması, üretimin maliyetlerin ucuz olduğu bölgelere kaymasını sağlayarak, *"ticaretin yaratılması"* yoluyla, ekonomik sistemin işleyişinin ve uluslararası ticaretin önünü açarken, aynı zamanda dünya gelir düzeyini de yükseltip, daha müreffeh toplumlar ve bireyler oluşturur. (Lipsey, 1960, Lancaster&Lipsey,1956, Meade,1955, Viner, 1950, Bhagwati, 2004) İktisat yazımında *"ticaretin yaratılması"* olarak bilinen bu teori küreselleşmeden çok önceleri, serbest ticaret yanlıları tarafından ileri sürülmüş ve savunulmuştur.

1980'ler Türkiyesi'nde Ekonomi Politikaları

Türkiye 1970'lerin sonuna, ithal ikameci ve korumacı politkaların doğal sonucu olarak, derin bir döviz sorunu ile karşı karşıya geldi. Biriken dış borçların ödenebilmesi ve *"döviz kefeni"*nin yırtılabilmesi için, iç piyasanın baskılanması ve ihracatın artırılması zorunlu görüldü. Böylesi baskılayıcı politikaların uygulanabilmesi için baskıcı bir siyasal yapının oluşturulması da kaçınılmaz idi. Kaba hatlarla belirtilen bu politikalar emperyalist güçler için olduğu kadar, içte yükselen burjuvazinin de işine geliyordu. Şöyle ki, 24 Ocak kararları ile Türkiye ekonomisinin dış dünyaya sınırsız açılması yanında, içte de burjuvazinin çıkarları doğrultusunda, 1961 Anayasası'nın oluşturduğu ortamda sağlanmış emekçi kazanımlarının törpülenmesi amaçlanıyordu. Sermaye dinamiklerin sağlayamayacağı böylesi

baskıcı bir ortam ancak askerî yönetimle sağlanabilirdi ve, maalesef, öyle de oldu. Başka bir deyişle, 1980'ler politikası ile, emperyalistlere yönelik olarak ekonomiyi denetimsiz dış dünyaya açmanın yanında, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanununun kaldırılması ve dönem sonuna doğru kabul edilen 32 sayılı kararname ile gerçekleştirilen tam konvertibilite çerçevesinde döviz giriş çıkışları tam serbestiye kavuşturularak, spekülatif sermaye girişine elverişli piyasa oluşturulmaya çalışıldı.

1980 ekonomi politikalarının belkemiğini ekonomiyi serbestleştirme önlemleri bağlamında, para politikası, bütçemaliye politikası ve kamun iktisadî teşebbüsleri alanlarında geliştirilmiş politikalar oluşturmaktadır. Para politikası alanında, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu kaldırılarak yurt içinde döviz dolaşımı serbestleştirildi. Kontrollü ve baskılı olan faiz haddi serbestleştirildi ve piyasa güçlerine bağlı olarak faiz haddi yükseldi. Çeşitli sektörlerde yaşanan açıklar nedeniyle faiz haddindeki yükseliş, dış spekülatörlere elverişli finansal piyasa oluşturuyordu. Faiz haddinin yükselişi, ticarî işlemlerde oluşan kâr daralmalarını telâfi etmeye yönelik olarak *"faaliyet dışı kâr"* adı altında içte burjuvaziye yeni birikim olanağı oluştururken, emperyalistlere de yüksek getiri sağlayan elverişli piyasa koşulu sağlıyordu. Para politikası alanında diğer bir önlem de, dönemin başında yapılmış olan % 48,62 oranındaki devalüasyondur. Bu yolla, dolar karşılığı TL'nin değeri, 47,80'den 71'40'a yükseltildi. (Kepenek&Yentürk,2005;204) Yüksek oranda devalüayonun, dışa açılan ekonomide ihracata destek sağlayacağı düşünüldü. Ancak, bu denli yüksek devalüasyon içte fiyat denetimini güçleştiriyordu. İçte fiyat baskılanması, serbest piyasa koşulları görüntüsü altında iç piyasanın baskılanması yoluyla sağlanmaya çalışıldı. İmalat sanayi ücret endeksine baktığımızda, 1980 yılı 100 olarak alındığında, 1985

yılında ücretler, kamu kesiminde 68, özel kesimde ise 89 değerine geriletilmiştir. (Yeldan, 2001;100)

Para piyasasında uygulanan döviz serbestisi politikası, en olumsuz yönü ile 1989 yılında uygulamaya koyulmuş olan 32 sayılı kararname ile ortaya çıkmıştır. O tarihe kadar carî açığı dengelemede etken olan döviz girişi, 32 sayılı kararname ile hızlanarak, dış ticaret dengesini de bozucu bir faktör olmaya başlamıştır. 32 sayılı kararnamenin serüveni, dış ödemeler dengesindeki değişimlerle netleştirilebilir. 1980 politikaları ile ihracata açılan ekonominin dış piyasalarda rekabet gücü olmadığı görülünce, o dönemde uygulamada olan "*Gider Vergisi Yasası"* uluslararası ticarî kuralları ihlal edilircesine uygulanmaya başladı. Şöyle ki, dış dünyada rekabet gücü olmayan ihraç ürünlerine *"ihracatta vergi iadesi"* uygulaması, bir tür ihracata malî desteğe dönüştürüldü. Verginin şelale tip olmasından ve bu nedenle ürün içindeki vergi yükünün net olarak hesaplanamamasından yararlanan hükümet aşırı vergi uygulamasına girişerek uluslarasası rekabet kurallarını ihlal etti. Bunun üzerine harekete geçen dış alıcılar hükümete baskı yaparak, vergi yükünün net olarak hesaplanabildiği katma değer vergisine geçilmesini şart koştu. 1985 yılı itibariyle uygulamaya koyulmuş olan katma değer vergisinde ihracatta vergi iadesi sübvansiyon olarak kullanılamaz hale gelince, ihracatın hızı kesildi ve carî açık büyümeye başladı. Ortaya çıkan döviz sorununa çözüm olmak üzere, dış ödemeler bilançosunda carî açığı kapatabilmek için para hareketlerine hız verilmek istendi. Bunun için içte faiz haddinin yükseltilmesi gerekiyordu. Faiz haddini yükseltebilmek için Merkez Bankası Hazineye borç verme işlemini durdurarak, Hazinenin piyasadan borçlanma yolunu açınca içte faizler hızla yükseldi. Hazinenin para talebinin faizi yükseltmesi, 32 sayılı kararnamenin sağladığı olumlu ortam içinde "*sıcak para*" operasyonunu başlattı. Günümüze dek uygulanagelmiş

olan sıcak para politikası dış ticaret dengesini ihracat aleyhine bozarak, ekonominin dış yükümlülüğünü artırdığı gibi, içte üretimin gerilemesi ve ekonominin montaj ve ticaret alanına yönelmesine yol açmıştır.

Hazinenin sermaye piyasasından borçlanması nedeniyle faizlerde görülen artış, devalüasyon oranının üzerine çıktığı sürece sıcak para getirisini oluşturan arbitraj oranı pozitif değer kazanmıştır. Aşağıdaki tablo, 1985 – 1999 yılları arasında, seçilmiş yıllar itibariyle, faiz arbitrajı oranını vermektedir.

Tablo 1: Seçilmiş Yıllar İtibariyle Faiz Arbitrajı

Yıllar	Devalüasyon Oranı	Hazine Bono	FaiziNet Getiri
1985	45,0	50,2	9,0
1990	60,3	54,0	29,8
1995	93,6	121,9	44,6
1999	65,0	109,5	30,2

Kaynak: Kepenek-Yentürk,2005; 246.

Tablodan da görüldüğü gibi, dönem boyunca spekülatif sermayeye net faiz ödemesi yapan Türkiye ekonomisi, zaman zaman % 46 oranına varan yüksek hadlerde reel kaynak kaybına uğramıştır. Söz konusu yüksek fazi yükü toplumun görece yoksul ve güçsüz kesimleri üzerine, zamanla enflasyon veya düşük ücret ya da düşük maaş olarak yansımıştır. Bu uygulama, dönemin sermaye yanlı ve rant sağlayıcı niteliğini net olarak ortaya koymaktadır. 2008 krizini tamponlamak amacıyla dünya genelinde faizler geriletilirken, bunun gölgesinde Türkiye'de de Merkez Bankası faiz indirimine gitti. Ancak, enflâsyon endişesi yaşayan Merkez Bankası yetkilileri, mevduat munzam karşılıklarını da, vadelere göre farklı olarak, yükseltme yoluna giderek, piyasadan para çekmeye yöneldi. Türkiye'de faizlerin geriletilmesi, uluslararası düzeyde finansal sermaye için Türkiye'yi çekim merkezi olmaktan çıkarmadı, çünkü Türkiye yüksek faiz ekonomisi konumunu hâlâ sürdürmektedir.

Ekonominin baskılanarak sermayeye kaynak aktarım mekanizmalarından en önemlisi olan emek verimliliği değişimleri karşısında ücret değişimleri, dönem boyunca ciddî birikim kaynağı oluşturmuştur. Aşağıdaki tabloda sermayeye aktarılan *"artık değer"* indeksi görülmektedir.

Tablo – 2; Seçilmiş Yıllar İtibariyle Artık Değer İndeksi (1980 = 100)

Yıllar	Reel Ücret	Emek Üretkenliği
1980	100	100
1985	78	143
1990	110	230
1995	98	290

Kaynak: Yeldan,2001;78.

Tabloda görülmeyen 1994 yılında reel ücretler dönemin en yüksek düzeyine çıkmış olmakla beraber, aynı yılda emek verimliliği de 250 indeks değerine yaklaşmıştır. Görülüyor ki, her dönemde emek verimliliği ile reel ücret arasında ücretler aleyhine ciddî bir fark vardır. Kapitalist sistemin mantığı gereği, emek verimliliği ile reel ücretler arasında ücretler aleyhine net farkın olması şaşırtıcı olmamakla beraber, tablo verilerinde 1980'ler politikasının söz konusu farkın emek aleyhine sermaye lehine ne denli büyük boyutlara çektiği açıkça görülmektedir.

Devletin Küçültülmesi: Kamu Kesiminde Yaşanan Gelişmeler

Tanım olarak kamu kesimi, topluma bedelsiz sunulan ve maliyetlerin vergi ve diğer kamusal gelirlerle kaşılanan hizmet alanını ifade eder. Bu tanım çerçevesinde genel bütçe, yerel idareler ve bu çevrede yer alan idareler kastedilmektedir. Devletin küçültülmesi de, teorik olarak, topluma bedelsiz sunulan ve kamu fonlarından finanse edilen alanların küçültülmesidir. Devletin ya da kamu kesiminin küçültülmesi konusunu, detaydan kaçınmak amacıyla, genel bütçe açılımları üzerinde yoğun-

laşarak ele alacağım. Genel bütçe, iktisadî artığın yaratılması ve transferi sürecinde siyasal erkin işlevini ve rolünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda kamu gelirlerinin elde edilme merkezleri ve kamu harcamalarının tahsis merkezleri ve gelirle giderler arasındaki farkın finansman yöntemi, ekonomide gelir ve kaynak dağılımı açılarından birinci derecede önemi haizdir. Önce genel bütçedeki değişimlere ana hatları ile bakalım. Aşağıdaki tablo genel bütçe gelir ve giderlerinde zaman içindeki değişimleri vermektedir.

Tablo – 3;Seçilmiş Yıllar İtibariyle Konsolide Bütçe Büyüklüklerinin Gelişimi (GSMH'ya oran olarak)

Bütçe Kalemleri	1980	1985	1990	1995	2010
Bütçe Gelirleri1	7,0	12,5	13,7	14,2	24,3
Vergi Gelirleri 1	4,1	10,8	11,4	14,2	20,6
Harcamalar	20,3	15,0	16,9	22,5	29,2
Faiz Ödemeleri	0,6	1,9	3,5	7,5	5,5

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler:1950-1995; 57-58. T.C.Maliye Bakanlığı: 2010 Yılı Bütçe Gerekçesi, 15 ve 74.

Tablodan da açıkça görüldüğü gibi, dönem boyunca genelde bütçe gelirleri, özelde de vergi gelirleri geriletilirken, harcama kalemlerinde belirli bir artış olmuştur. Ancak, 1995 yılındaki toplam kamu harcama tutarından faiz giderlerini çıkardığımızda, kamu harcamalarının GSMH'ya oranı % 15 olarak bulunur ki, bu oran, faiz yükünün çok düşük olduğu 1980 yılındaki (20,3 – 0,6) % 19,7 oranından da küçüktür. Bu durumda, sermayeden vazgeçilen vergi gelirleri, *"vergi harcaması*" şeklinde sermaye kesimine transfer edilirken, bunun finansmanı da, dönemin ikinci yarısında faiz ödemesi olarak yine aynı kesime aktarılmıştır. Bu durum, sermaye kesimine yönelik rant aktarım politikasının ana göstergesi anlamına gelir. Tablo üzerinde 15 yıl sonu itibariyle (2010 yılı) gelişmeler baktığımızda, vergi gelirlerinin bütçe harcamalarını karşılamaya yeterli düzeye gele-

mediği ve bütçedeki faiz yükü ağırlığının fazla geriletilemediği görülmektedir.

Vergilerin miktarı yanında bileşimi de önem arzetmektedir. Dolaysız ve dolaylı vergiler olarak yapılan tasnifte, yıllar boyunca vergi yükünün sermaye kesiminden diğer kesimlere aktarıldığı açıkça görülmektedir. Şöyle ki; gelir ve servet üzerinden alınan dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki oranı, 1980 yılında % 51,6 iken, bu oran, sırasıyla, 1985 yılında % 40,4'e, 1990 yılında 42,8'e ve 1995 yılında da 32,7'ye ve 2010 yılında ise % 33,1'e gerilemiştir. (DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler,1996; 59-60) Özellikle 1985 yılında uygulamaya koyulmuş olan Katma Değer Vergisi ile gerek dâhilde, gerekse sınırlarda alınan dolaylı vergi hasılatı yükselmiş ve dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı da artmıştır.

Vergi konusu ekonomik güç ilişkilerinin çok temel bir göstergesidir. (Myrdall,1965; fasıl 7) 1980 politikaları bağlamında sürdürülen vergi politikasının sermaye yanlı ve emek aleyhtarı görüntüsü, 1984 yılında Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi'nde yapılan değişikliklerde açıkça ortaya çıkmıştır. Şöyle ki; 1980'lere dek yaşanan enflasyon nominal gelirleri yükselterek, vergi oranlarında aşınma yaratmış ve alt gelir gruplarının nominal vergi yükü % 40 dolaylarına yaklaşmış idi. Oysa, o dönemde yürürlükte olan 1963 yılı tarifesine göre, vergi oran yapısı, birinci basamakda % 10, son basamakta marjinal vergi oranı % 68, ortalama vergi oranı ise % 60 idi. 1984 yılında yapılmış olan *"reform"* ile ilk vergi oranı, tedricen % 25 oranına indirilmek üzere, % 30 ile başlatıldı, son gelir dilimi vergi oranı ise % 45'e çekildi. Dilimler arasındaki oran farkları, eşit olarak, 5 puan olarak saptandı. Böyle bir vergi tarife yapısı, ilk dilimde gelir etkisinin ikame etkisine hâkim olması sonucunu doğurarak emek arzının artmasına, üst gelir dilimlerinde ise, dilimler arası oran farkı 5 puan olduğundan, ikame etkisinin zayıflama-

sına yol açarak, sermaye arzının artmasına neden oldu. Böylece, hem sermaye arzı hem de emek arzı artırılarak üretimin yükseltilmesine çalışıldı. Doğal olarak, vergi dışı bir dizi faktör de devrede olduğundan, arzulanan bu sonuç tam olarak sağlanamadı.

Kurumlar Vergisi alanında yapılan değişikliklerle de imalattan ihracata yönelik üretim yapan firmalar tümüyle vergi dışında tutuldu. Kurumlar Vergisi'ndeki ünlü istisna ve muafiyet hükümleri 1990'ların ortalarında oldukça tırpanlanmış olmakla beraber, on küsûr yıl boyunca kurumlara ciddî vergi avantajı sağlamış oldu.

Vergi alanındaki sermaye yanlı ve rant oluşturucu uygulamalara detay bir örnek olarak, faiz gelirlerine uygulanan sistemi belirtebiliriz. Şöyle ki, vergi felsefesinde, bir işlem sonucunda ortaya çıkan ve bir yönü ile gelir diğer yönü ile harcama niteliğindeki bir kalem, harcama olarak ne tür işleme tâbi tutulmuş ise, gelir olarak da aynı tür işleme tabi kılınır. Oysa, dönemin rant ekonomisi mantığı çerçevesinde, faiz kalemi, harcamacı açısından nominal olarak hesaplara dahil edilirken, gelir elde eden açısından ise reel olarak devreye alındı. Böyle olunca, faiz geliri elde edenler ve rant sahipleri önemli vergi avantajı sağlamış oldu.

Vergi sistemi üzerinde güçlü sermaye manipülasyonuna bir başka örnek de, yine 1980'lerde sermayenin baskısı ile, kurumların dağıtılmış sermaye gelirleri üzerindeki menkul sermaye iradı vergilemesinin kaldırılmasıdır. Şöyle ki, dönemin uygulamasına göre, kurum kazançlarından Kurumlar Vergisi ve Gelir Vergisi stopajı sonrasında kâr dağıtımı yapıldığında, temettü geliri Gelir Vergisi içinde menkul sermaye geliri olarak vergiye tâbi oluyordu. Sermaye talebi doğrultusunda, kurum kârına uygulanan Kurumlar Vergisi ve Gelir Vergisi stopajı korundu, fakat temettü üzerindeki menkul sermaye iradı geliri Gelir Ver-

gisi dışında tutuldu. Bu süreçte kurumlar kâr dağıtımı yoluna gitti. Oluşan özsermaye zayıflığı karşısında kurumlar sermaye piyasasından borçlanmaya baş vurduğunda, hem sermayeye risksiz getiri alanı açılmış, hem de faiz üzerindeki vergi kaldırılmış olduğundan, spekülatif sermaye sahipleri vergisiz kazanç elde etmiş oldular. Böylece, ekonomide önemli rant alanları oluştu. Artan kamu borçları yanında özel sermayenin de sermaye piyasasına başvurması sonucunda yükselen faizler nedeniyle ekonomide dış kaynak akışı hızlanırken, aynı anda içte de spekülatörlere rant aktarılmış oldu.

Kamu kesiminin işleyişinde özel sermaye hâkimiyetini etkin kılabilmek için özel üretim ve kamusal arz yöntemine başvurulması, maliyet oluşumu açısından ekonomi kurallarına, sosyal haklar açısından da adalet kurallarına aykırıdır. Şöyle ki, kamu kesimi üretiminde müteşebbis öğesi olmadığından, üretim maliyetleri içinde kâr yoktur. Kamu kesiminde yapılan üretimde istihdam edilen emek sosyal haklarına sahip olarak çalıştırılır. Buna karşın, özel kesim üretiminde ek fiyat bileşeni olarak kâr devreye girdiğinden, kaliteyi sabit tuttuğumuz durumda, ürün fiyatı kamu kesiminde oluştuğundan daha yüksek düzeyde gerçekleşir. Ancak, özel kesim istihdam ettiği elemanların sosyal haklarına saygılı olmadığından, sendika ve sigorta bedelleri müteşebbisin kâr hanesine gider veya fiyat indirimi şeklinde piyasaya yansıyor olabilir. Bu durum yanıltıcı bir biçimde halkın gözünde özel sektörün daha verimli olduğu şeklinde bir görüntü oluşturur. Oysa, fiziksel bir gösterge olan verimlilik, sömürü üzerinden gerçekleşen finansal kârlılıktan çok farklı bir kavramdır.

Devletin Ekonomiden Çekilmesi ve KİT'lerin Özelleştirilmesi

Dünyada estirilen *"neo-liberal"* politikaların Vaşington Uzlaşması bağlamında çok önemli bir emri de, devletin ekonomiden çekilmesi ve ekonomiyi mutlak olarak *"serbest piyasa"* kurallarına terk etmesi olarak uygulandı. Devletin küçültülmesi ve ekonomiden çekilmesi uygulamasının bel kemiğini kamu iktisadî teşebbüsleri konusu ve özelleştirmeler oluşturmaktadır. Kamu iktisadî teşebbüsleri, teknik ve teorik olarak, kamu kesimi içinde yer almayıp, üretim araçlarının kamu mülkiyetinde olan, ancak piyasa kurallarına göre çalışan kurumlar olarak tanımlanır. Ancak, devletin herhangi bir nedenle KİT'lere bir görev yükleyip, bunun sonucunda bir zarar oluşursa, bu zarar *"görev zararı"* olarak genel bütçeden karşılanır. Şu hale göre, KİT'lerin kamusal işlev gördükleri durumlarda oluşan zarar bütçeden karşılandığı için, KİT zararları kamu kesimine dâhil olur. Tarım ürünleri alımından, özel sermayeye sağlanan girdi fiyatlarının desteklenmesine dek bir çok alanda devlet KİT'lere görev vererek, görev zararı oluşturabilir. İktisadî anlamda verimli olmayan kuruluş yerlerinde devletin KİT açması, muhasebe zararı oluştururken, sosyal fayda sağlayabilir. Bu işlev bir kamu görevi olduğundan, finansmanının genel bütçeden yapılması gerekir.

KİT'lerin özelleştirilmesinin gerekçesi olarak, bu kuruluşların piyasa koşullarında çalışmadığı, devlet güvencesi altında olduğundan pervasızca zarar ederek bütçeye yük yıktığı, siyasîlerin bu üniteleri kendi arka bahçeleri gibi kullandığı vb gibi bir dizi gerekçe ileri sürülmüştür. Oysa, gerek iktisat teorisinde gerek işletmecilik alanında bir üretim ünitesinin mülkiyet biçimi ile kârlılığı arasında anlamlı bir ilişki görülmemektedir. Kaldı ki, çoğu durumlarda işletme kârlılığı ile ekonomik anlamda verim-

lilik kavramları da birbirine karıştırılmaktadır. Ekonomik açıdan önemli olan fiziksel verimliliktir.

Neoliberal söylemlerin yanında, vergi gelirlerinin yeterli düzeye çıkartılamaması ve bütçe açığının büyümesi yanında, bütçeden KİT transferlerinin artması Türkiye'de KİT özelleştirmelerinin temel gerekçeleridir. Bütçeden KİT'lere yapılan transferlerin toplam bütçe giderlerine oranı, yıllara göre, 1980'de % 16,4, 1985'de % 3,3, 1990'da % 1,9 olmuştur. (İTO, Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı, 2004; 136) Bir yandan bütçe yükünün hafifletilmesi, diğer yandan da bütçeye gelir sağlanması, ancak asıl olarak özel sermayeye mülkiyet aktarımı yapabilmek için özelleştirme projesi rampaya yerleştirildi. Özelleştirme fikrinin topluma kabul ettirilmesi, özelleştirmenin yasal alt-yapısının yapılması ve uygulamaya geçilmesi, doğal olarak, zaman aldı ve en büyük özelleştirmeler 2000 yıllarında gerçekleştirildi. Özelleştirmenin yasal alt-yapısı için özel kesimde kamu kesimine eleman aktarımı yapıldı ve yasa, sermayenin çıkarlarına uygun, bununla birlikte halkın algılamasını çarpıtacak şekilde yazıldı. Örneğin, blok satış yerine halka arz yönteminee ağırlık verileceği, özelleştirmede zarar eden işletmelere öncelik ve ağırlık verileceği vb gibi halkın gözüne hoş gözükebilecek hükümler yasaya koyuldu. Oysa, kâr eden işletmelere öncelik verildiği gibi, özelleştirmeden elde edilen gelirler bütçeye kaydedildi ve borç ödemede kullanıldı. Satış yöntemi itibariyle baktığımızda da, özelleştirme gelirlerine göre, halka arz % 22 pay oluştururken, blok satış % 64 pay oluşturuyordu. (T.C. Maliye Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Rapor, 2008; 76)

Özelleştirmelerden elde edilen gelir, 1980'li yıllar boyunca ancak 160 milyon dolar dolayında gerçekleşti. Ancak, böylece açılan yol, daha sonraları, 1990'lı yıllarda 4,5 milyar dolar, 2000'li yıllarda ise 35 milyar dolar dolayında gelir elde edilmiş-

tir. (T.C.Maliye Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Rapor, 2010; 14. İTO, Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı; 138.)

KİT'lerin özelleştirilmesinde de, kamu kesiminin küçültülmesi polititkası ile devreye giren ekonomik ve sosyal sorunlara benzer konular ortaya çıkar. KİT'lerde müteşebbis öğesi olmadığından kâr söz konusu değildir. Bunun anlamı şu ki, hizmet kalitesini sabit tutarak, özelleştirme sonucunda birim maliyeti yükselir. Bu durumda, hizmet kalitesini değiştirmeden, ya bütçe tahsisatının artırılması ya da hizmet miktarının kısılması gerekmektedir. Bu durumu özel kesim lehine avantaja dönüştürebilmek için, özel kesimde üretkenliğin kamu kesiminden daha yüksek olduğu söylemi dillendirilmektedir. Hizmet kalitesi değiştirilmeden aynı hizmet kamu kesimindeki maliyetle üretilebiliyorsa, bunun tek koşulu emekçilerin haklarından yapılan kısıntılardır. Hatta, bu yolla özel kesimde üretim kamu kesiminden daha da ucuza gerçekleştirilebilir. Tabiî bu arada hizmet kaltesinin kötüleştirilmesi de söz konusu olabilir. Kamu ihalelerinde yapılan binaların görece dayanıksız olmalarının temel nedeni müteahhide aktarılan ranttır. Çalışanlar açısından da sosyal hakların korunması KİT'lerde özel işletmelere göre daha kolaydır.

Sonuçlandırıcı Düşünceler

Dünya emperyalizminin 1980 dönüşümü ile Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisi fevkalade yoğun ve güçlü olmuş olmakla beraber, tarihsel süreç içinde bu dönemin bir istisna olarak görülmesi doğru olamaz. Zira, Türkiye ekonomisi, perifer konumu ile, kısmen devletçilik dönemi dışında, tüm dönemlerde merkez kapitalizmin etkisi altında ve onun gereksinimlerine yanıt oluşturacak şekilde devinmiş, doğal olarak, ciddî zararlarla karşı karşıya gelmiştir. Devletçilik dönemindeki nisbî bağımsızlık, merkez kapitalizmin krizine olduğu kadar, içte de serma-

ye mülkiyetinin yoğun olarak kamusal olmasına da bağlıdır. Sırası ile, 1950-59 ticarî emperyalizm ve 1960-79 montaj emperyalizmi etkisinde güçsüz ve ikinci sınıf sanayi alt-yapısı kurmuş olan Türkiye, 1980'lerde de, yine derin krizi ile başetmeye çalışan ve finansal aşamada yol almış olan emperyalist merkezlerle karşı karşıya gelmiştir.

1929 Krizi'ni sosyal devlet uygulamaları ile çözmeye çalışan kapitalizm, merkez sermayenin aşırı yoğunlaşması nedeniyle üretim ve tüketim piyasalarını dünya çapında genişletme yoluna girdi ki, böylece başlatılan yeni emperyalizmin geçmiştekinden farkı, silah yerine ekonomik araçların geçmesi oluşturmuştur. Ancak, ekonomik araçlarla dünyaya yayılan sermaye, geçmiş dönemlerdeki yayılma faaliyetlerinden farklı olarak, yayıldığı ülkeler kurallarını kendi kuralları ile ikame etme yoluna gitti. *"Piyasa"* söylemi ile, silahın yerine ekonomik işleyişin ikamesi, Vaşington Uzlaşması ve MAI kuralları ile de kendi belirlediği kuralların tüm piyasalarda etkili ve hâkim olmasını sağlayan merkez sermaye, yeni emperyalist sürecini yeryüzünde hâkim kıldı. Bu süreçte devletlerin ekonomiden çekilmesi sağlanırken, tüm yerkürede piyasa dışı güçlerin piyasa işleyişine müdahalesi de önlenmiş ve piyasalara hâkim güçlerin tüm yerküreye hâkim olması yolu açılmış oluyordu.

Piyasa süreçlerinin devreye sokulması, aynı anda kamu kesimini de kapsıyorudu; bir anlamda devlet işleyişi de ticarîleştiriliyordu. Şöyle ki, sorun salt kamu kesiminin küçültülmesi ve/veya özelleştirmelerle bitmiyor, ama aynı zamanda küçültülmüş boyutu ile kamu kesiminin de üretimden çekilip, salt sunum ile iştigal etmesi yeğleniyordu. Başka bir deyişle, özelleştirilemeyecek kamu hizmetleri dahî topluma kamusal sunumla arz edilirken, hizmet üretiminin özel kesim tarafından yapılması tasarlanıyordu. Bir anlamda, özel üretim-kamusal arz mekanizması devreye sokulmak isteniyordu. Aynı bağlamda,

kamusal sunumda hizmet alımı yoluna gidilerek, kamu kesiminde de esnek istihdam yönteminin yerleştirilmesine çalışılmıştır ve halen de çalışılmaktadır. Emanet sistemi yerine ihale sistemi yoğun olarak devreye sokulmuştur.

Uygulanan neo-liberal politikaların temel amacı, çok açık şekilde ikili olarak saptanabilir. Birinci olarak, özel sektör kamusal birikimlere de el koyarak, ulusal veya uluslararası düzlemde faaliyet alanlarını genişletip, kâr olanaklarını artırma politikası gütmektedir. Piyasa sürecinin güçlüler lehine suhuletle çalışabilmesi için de, piyasa süreçleri dışında hiçbir dış müdahalenin olmaması gerekmektedir. Bu amacın önündeki en büyük engel ise, siyasal yapıların politik amaçla veya başka gerekçelerle piyasaya müdahale yolları ortadan kaldırılmalı idi. İşte, devletin küçültülmesi, özelleştirmeler ve hizmet satın alma politikalarının arkasındaki ekonomi-politik amaç, siyasal iradeyi zayıflatarak, piyasanın işleyişinde güç ve hâkimiyeti etkin kılmaktır.

1980'lerde ekonomi dışa açılınca, 1960'lar 70'lerde uygulanan korumacı politikalarla ne denli ikinci sınıf bir sanayi altyapısı kurulmuş olduğu ortaya çıktı. Dışa açılan bir ekonomide, bir yandan faizlerin serbest bırakılması sonucunda yükselmesi, diğer yandan da kontrollü döviz kuru politikasına son verilmesi nedeneiyle döviz paritesinin yükselmesi, verimsiz sanayi altyapısını olumsuz etkiledi. Bu durum karşısında, özel kesim emekçiler ve kamu kesimi olmak üzere iki ana alana baskı yaptı. Sonuçta, ücretler baskılanırken, kamu kesimi de açık vermeye başladı. Bu kez de ikinci sınıf sanayi yapısı, yatırım yapma yerine hazineye borç verip, *"faaliyet dışı gelir"* elde ederek faaliyetini sürdürmeye çalıştı.

Dışa açılan ekonomide ekonominin genel verimsizliği firma verimsizliğini net olarak ortaya çıkarınca, yerleşen rant ekonomisinden hem yerli hem de yabancı spekülatörler, gelir dağılı-

mının bozulması ve sermayenin üretimden uzaklaşması pahasına, büyük yararlar sağladı. Ekonomiye spekülatif para girişine rağmen, yatırım sermayesi girişi güçlü olamadı. 1980'lerde 2 milyar dolar, 1990'larda 8,5 milyar dolar dolayında yatırımcı sermaye girişi oldu. Spekülatif sermaye girişi, kısa dönemde cari açığın kapatılmasında yararlı olsa da, uzun dönemde ekonominin dışa bağımlılığını artırdığı gibi, döviz kuru üzerinde de olumsuz etki yapıp ulusal parayı değerli kıldığından, iç üretimin dış dünyaya aktarılmasına ve carî açığın daha da büyümesine neden olmaktadır.

2000'li yıllarda daha da hızlanan küreselleşme ve devletin ticarîleşmesi süreçleri çerçevesinde, kamu alanında da performans değerlemesi yolunu açan yeni *"Genel Muhasebe Yasası"* ve özel piyasaları denetleme görüntüsünde *"Denetleme Kurulları"* kurulması yanında, bizzat kamu kurumlarının da parçalanması yoluna gidildi. (Güzelsarı, 2008) Maliye teşkilatı içinden Gelir İdaresi'nin çıkarılması, Merkez Bankası'nın *"para kurulu"* olarak işlevlendirilerek ağırlıklı olarak *"dış varlıklar"* temeline yönlendirilmesi de siyasal erkin piyasa işleyişine müdahale kanallarını kapatıyordu. Böylece, sermaye dışı kesimlerin ekonomik oluşumlar üzerinde siyasal erk kanalı ile etkili olması da engellenmiş oluyordu. Küreselleşmenin felsefesindeki *"bireyselleşme"*, *"demokratikleşme"* ve *"özgürleşme"* kavramlarının ne denli sermaye yanlı olduğu neo-liberal politikalarda açıkça görülmektedir. Sermaye özgürleşerek tüm yerküre üzerinde hareket serbestisi sağlarken, emek kendi sınırlarına mahkûm ediliyordu; sermaye demokratik tüm haklarını sonuna dek kullanabilirken, emek yasalarda yazılı hakları kullanma olanaklarından dahî yoksun bırakılıyordu; toplumsal artığı paylaşımında piyasa hakimiyeti kullanılarak, sermaye payından kamu kesimi yolu ile diğer kesimlere aktarım kanalları kapatılarak, kamusal görüşlerden uzaklaşılıyor ve her kesim kendi olanakları

ile bireyselleşiyordu. Kamunun küçültülmesi programına sadakatle bağlılık sonucundadır ki, artan kamu borçları nedeniyle yükselen faiz giderleri reel kamu harcamalarını sıkıştırırken, vergi gelirlerinin artırılması yoluna gidilmeden, eğitim, sağlık ve kamu yatırımları gibi çok temel harcama kalemlerinde gerekli artışlardan fedakârlık yapılarak, özelleştirme gelirleri ile faizlerin ödenmesine, böylece faiz yükü azaldığında da bütçe hacminin şişmemesine büyük bir özel gösterildi. Böylesi boğaz kesici rant ekonomisinin sürdürülmesinde, yoğun işsizlik nedeniyle ulusal ve uluslararası emekçilerin birbirine rakip olması dışında, toplumları iknaya yönelik gerçek dışı söylemler ve yükseltilen gericilik ve dincilik de önemli rol oynadı.

Kaynakça

Albert, Michel: Kapitalizme Karşı Kapitalizm, Afa, İstanbul, 1992.

Arrighi, Giovanni: Uzun Yirminci Yüzyıl, İmge, Ankara, 2000.

Bhagwati, J.:In Defense of Globalization, Oxford University Press, Oxford, 2004.

Buchanan, J.M and Gordon Tullock: The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy, University of Michigan Press, Ann Arbor, Michigan, 1969

Foster,J.B.: Emperyalizmin Yeniden Keşfi, (çev.Ç.Çidamlı),Devin Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Güler, Birgül Ayman: Yeni Sağ ve Devletin Değişimi, İmge, Ankara, 2005.

Güzelsarı, Selime: Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü, SAV, İstanbul, 2008.

Harvey, D.:Yeni Emperyalizm, (çev.H.Güldü), Everest Yayınları, İstanbul, 2003.

Kepenek, Yakup & Nurhan Yentürk: Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

İstanbul Ticaret Odası: Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı, İstanbul, 2004.

- Lancaster, K. & R.G.Lipsey:"The General Theory of Second Best", Review of Economics and Statistics, 1956-57.

- Lipietz, A.:"Capital-Labor Relations at the Down of The Twenty First Century", Capital, The State, and Labor (içinde), Schor,J. and Jong Il You (ed.), Edward Elgar,Vermont, 1995.

- Lipsey, R.G.: "The Theory of Customs Union: A General Survey", Economic Journal, 1960.

- Meade,J.E.:Trade and Welfare, Oxford University Press, New York, 1955,

- Myrdall,G.:Political Element in the Development of Economic Theory,(translated by P. Streeten),Harvard University Press, Cambridge, 1965.

- Önder, İzzettin: "Küreselleşme ve Ulusal Ekonomiler Açısından Egemenlik Sorunu", Küreselleşme ve Ulus Devlet (derleyen Meryem Koray), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2001.

Patnaik, Prabhat: "Yeni Emperyalizm", Yeni Emperyalizmin Ekonomisi, (kolektif eser), Yeni Hayat, İstanbul, 2005.

-T.C. Maliye Bakanlığı: Yıllık Ekonomik Rapor 2008, Ankara, 2008.

-T.C. Başbakanlık DPT: Ekonomik ve Sosyal Göstergeler(1950-1995), Ankara, 1996.

- Victor, A.C, Douglas H. Joines, Arthur B. Laffer: Foundations of Supply-Side Economics: Theory and Evidence, Academic Press, New York, 1983.

- Viner, J.:The Customs Union Issue, Carneige Institute, New York, 1950.

Yeldan, Erinç: Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi, İletişim, İstanbul, 2001.

- http://en.wikipendia.org/wiki (the free encyclopedia)

NEOLİBERALİZM NEDİR? BASİT GERÇEĞİ BASİTÇE AÇIKLAMANIN GEREĞİ

Cem Somel[*]

1970li ve 80li yıllarda dünyada iktisat politikalarında ve sosyal politikada sert bir dönüşüm oldu. Buna neoliberalizm dendi. Dönüşümün mahiyetini hâlâ tartışıyor, anlamaya çalışıyoruz.

Kimisine göre neoliberalizm özünde devletin piyasalara müdahalesini azaltmasıdır. Neoliberaller piyasa kurumunun kaynakları devlet kurumundan daha etkin tahsis ettiğini öne sürmektedir. Sosyal demokratlar, kurumsal iktisatçılar da piyasa kurumunun kaynakları devlet kurumundan daha etkin tahsis etmediğini öne sürmektedir. Neoliberaller ile kurumsal iktisatçılar, neoliberal politikaların, bir fikir ihtilafında bir görüşün diğerini galebe çalmasıyla uygulanmaya başladığında birleşmekte gibidir.

Neoliberalizmi böyle algılayışta bir sorun, karşılaştırılan iki kurumdan birinin (devletin) özne olması; buna mukabil ötekinin (piyasanın) özne olmamasıdır. Devlet hiyarşik teşkilatlar bütünü olarak, uyguladığı politikalardan sorumlu tutulabilir. Buna karşılık piyasadaki hâdiselerden sorumlu kimdir? Piyasaları şekillendiren, yönlendiren firmaları ve sair örgütleri zik-

[*] Prof. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisat Bölümü.

retmeyip, piyasadan sanki toplumun anonim iradesi imiş gibi bahsetmek analitik açıdan isabetli midir?

Öte yandan kurumsalcılardan bazısı devletçiliği emekçi sınıfların menfaatleriyle ilişkilendirmektedir. Böyle bakınca mevcut buhranda ABDde ve İngiltere'de devletin batan bankaları kamulaştırmasını emekçilerin yararına görmek mümkündür. Ama doğru mudur?

Neoliberal dönemde malların, sermayenin, fikirlerin dünyada dolaşımı çoğalıp hızlandı. Neoliberallere göre bu süreci bilgi işlem teknolojisindeki gelişme sürüklemektedir. Bunlara göre küreselleşme sonucu toplumlar birbirine benzeşecektir. Küreselleşme sürecinin bir boyutu, sermayenin uluslararasılaşmasıdır. Sermaye uluslararasılaştığından artık firmaları ülkelerle ilişkilendirmek, onlara ulusal aidiyeti atfetmek zorlaşmaktadır, demektedirler. Firmalar nerede yatırım yapar ise orada istihdamı artırmakta, oraya teknoloji transfer etmekte ve sair çeşitli hayırlara vesile olmaktadırlar.

Bu tasvir, neoliberallere aittir. Ancak neoliberalizmi eleştirenler arasında da, neoliberalizmi kapitalizmin bir evresi olarak tasvir ederek bunu determinist bir evrime bağlayanlar vardır. Bunlara göre de neoliberalizm, teknolojik ilerleme sonucu ortaya çıkan, kapitalizmde yeni bir safhadır.

Bazı sosyal bilimciler sermayenin bir kısmının uluslararasılaşıp, bir kısmının uluslararasılaşmadığını işaret ederek bu farktan sonuçlar çıkarmaya çalışmaktadır. Bu çabada ulusal burjuvazinin varlığını kanıtlama saiki olabilmektedir; ya da sermaye grupları arası çelişkiler sonucu kapitalizmin kendiliğinden yıkılacağı ümidine dayanak aranmaktadır.

Saydığımız bu neoliberalizm algılayışlarında sınıf mücadelesi görünmemektedir. Yukarıdaki algılayışlara alternatif, neoliberalizmi emekçiler ile burjuva sınıflar arasındaki siyasî, ideolojik mücadelede bir durum olarak görmektir. Bu durum herhan-

gi bir determinist evrimin aşaması değildir. Emekçi sınıflarla karşılarındaki burjuva sınıfların; bu sınıflardan örgütlerin, akımların, grupların, aydınların mücadelesinde ortaya çıkan bir tarihsel durumdur.

Bu alternatif sınıfsal yaklaşım, üretim güçlerinin ilerlemesiyle toplumların safhadan safhaya 'ilerlediğini' öne süren tarihsel maddecilik yerine, sınıf mücadelesindeki karşılıklı güçler dengesinin, mücadeledeki zafer ve mağlubiyetlerin toplumları, kurumları şekillendirdiğini savunan tarihsel maddeciliğe dayanmaktadır.

Son otuz kırk yıl zarfında sosyalist denilen toplumların çözülmesiyle, kapitalist toplumlarda da sosyalizm tehdidinin tedricen ortadan kalkmasıyla dünyada emekçiler burjuva sınıfları karşısında siyasî olarak zayıfladı. Burjuva sınıfları dünya çapında eşgüdümle emekçileri daha çok hâsıla üretmeğe zorlayan tedbirler aldı; ve üretilen hâsılada mülk gelirlerinin (kâr, faiz ve kira gelirlerinin) ve yüksek tahsil rantının payını artırmaya girişti. Neoliberal dönemde uygulamağa konulan bütün reformlar, bütün iktisat politikaları ve sosyal politikalar bu amaca yöneliktir. Neoliberalizmin özü budur; bu basit gerçekten ibarettir.

Sosyalizm tehdidi 1992'de SSCB'nin dağılmasından çok önce, 1970li yıllarda SSCB'de burjuva tüketim ideolojisinin yayılmasından ve 1970li yıllarda Çin Komünist Partisinin kapitalizme yönelmesinden itibaren etkisini yitirdi.

Neoliberalizmi böyle açıklamakla, 1980lerde başlayan neoliberal dönüşümün değişik renklerde burjuva siyasî partilerinin yönetiminde (bu arada sosyal demokrat, sosyalist vs. partilerin iktidarında) kesintisiz devamını anlamak mümkün olmaktadır. Son 30 yılda ve mevcut buhranda bazı ülkelerde zaman zaman gözlenen ithalatta korumacılık, işsizlik sigortası

kurma gibi uygulamaları da ulusal kalkınmaya veya refah devletine dönüş olarak yorumlamaya mahal yoktur.

Uluslararasılaşan ve uluslararasılaşmayan sermaye ayırımının sınıf perspektifinden anlamı nedir? Firmalar sermaye büyüklüğüne ve sektörüne göre az veya çok dış ticaret yapabilir; başka ülkelerde az veya çok doğrudan yatırımlar yapabilir; hisselerini yabancılar az veya çok alabilir; firma az veya çok uluslararasılaşabilir. Firmaların uluslararasılaşma derecesine göre de iktisat politikaları karşısında sermayedarlarının menfaatleri farklı farklı olabilir. Ancak herhangi bir ülkede sermayedar sınıftan bir kesimin tek sesle neoliberal politikalara karşı çıktığı görülmüş müdür? Birçok ülkede toplumsal servetin el değiştirdiği bu buhranlı günlerde dahi böyle bir sermayedar odağı göze çarpmakta mıdır? Neoliberal hamleyi bütün kapitalist ülkelerde tüm burjuvalar benimsemiştir. Tümünün menfaatinedir.

Neoliberalizme bu sınıfsal bölüşüm perspektifinden bakınca, neoliberal dönüşümü gâh dikta rejimlerinin gâh burjuva demokrasilerinin yürütmesi anlaşılabilmektedir. Pinochet'nin, Kenan Evren'nin, Guantanamo'nun ve Ebu Garaib'in siyasî liberalizm ilkeleriyle çelişmesi bir muamma teşkil etmemektedir.

Günümüzde pratik meseleye gelince, kapitalizmin tasfiyesini hedeflemeksizin neoliberalizme karşı mücadele edilip edilemeyeceğine, refah devletine ve ulusal kalkınma politikalarına dönüşün mümkün olup olmadığına karar vermek gerekmektedir. Bu konuda farklı görüşler olması normaldir.

Her hâlükârda neoliberalizmin hangi âletlerle toplumlara kabul ettirildiği, hangi ideolojik araçlarla, vaatlerle, baskı yöntemleriyle dayatıldığını incelemek muhalif olan herkes için yararlıdır. Türkiye'de neoliberal dönüşümde Avrupa Birliğine üyelik müzakereleri rol oynadı; bu rolün işleyişini incelemeğe değer. Ayrıca, bizim gibi çevre ülkelerinde firmalarla merkez

ülke firmalarının ilişkilerini incelemek, sınıflar arası ve ülkeler arası kaynak transferlerini ortaya çıkarmak açısından yararlı olduğu gibi, ulusal ve uluslar arası sermaye tartışmasına da somut verilerle katkı yapabilir. Neoliberalizm kapitalist dünya sisteminin bir tecellisi olduğuna göre, bunun etkisini bertaraf etmek için huruç stratejisini de düşünmek gerekir.

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE DIŞA BAĞIMLILIĞIN DEĞİŞEN "BİLANÇOSU"

Nilgün Erdem[*]

1. Giriş

Kapitalizm tarihsel olarak başlangıcından günümüze dek uluslararası ölçekte işleyen bir sistem olarak çalışmış ve sermaye birikimi sürecinde sermayenin krizlerden kaçınmak için kendini sürekli olarak yeniden üretmesi ihtiyacı ile karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda son dönemde yaşanan durgunluğu aşmanın ve sermaye birikimindeki tıkanıkların üstesinden gelmenin bir yöntemi olarak geliştirilen *finansallaşma* süreci öncelikle çevrede daha sonra da merkezde ortaya çıkan ve giderek büyük bir bunalıma dönüşen finansal krizlerle sonuçlanmıştır. 1929 Buhranı'ndan bu yana yaşanan en derin, uzun süreli ve şiddetli kriz olarak değerlendirilen, 2007 yılının ikinci yarısında ABD'de başlayan ve izleyen iki yıl içinde dünya ekonomisini sarsan bunalımın, dördüncü yılını doldurmuş olmasına rağmen aşıldığı yönünde kesin bir kanıya ulaşılamazken, günümüzde yeni krizlere gebe olduğu tartışılmaya başlanmıştır. Finansallaşmanın üretimdeki durgunluk sorununu aşamadığı aksine kendisinin durgunluğa yol açtığı yaygın bir kanı haline gelmiş olmasına

[*] Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi SBF Maliye Bölümü.

karşın, günümüzde bu sürecinin devam etmesinin söz konusu olduğu belirtilmektedir. Buna bağlı olarak merkezdeki krizin çevreye ihraç edilebileceği ve böylelikle bu derin krizin yükünün de büyük ölçüde merkezden çevreye aktarılabileceği öne sürülmektedir. Bu çerçevede finans sermayenin tekrar çevreye yönelmesi ile bağlantılı olarak, Türkiye'ye yönelik gerçekleşen büyük miktarlardaki sermaye akımlarını, bu akımların risk taşıyan spekülatif öğelerini ve buna bağlı olarak bağımlılık süreçlerinde ortaya çıkan değişmeyi incelemek önemini korumaktadır.

Tarihsel olarak baktığımızda çevre ülkelerde kapitalist işletmeler oluşturma faaliyetinin esas olarak XIX. yüzyıldan başladığını ve öncelikle hammadde üreten sektörlerde, ardından, iç pazar için sanayi malları üreten sektörlerde ve nihayet merkez ülkelere yönelik ihracata dönük sanayi malları üreten sektörlerde yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Kapitalist sanayi üretiminin çokuluslu şirketlerin himayesinde dünya ölçeğinde yeniden yapılanması ile birlikte ticari ve finans sermaye de çevreye ihraç edilerek merkez ve çevre arasındaki bağımlılık ilişkilerinin sürekli kılındığı ve sermayenin uluslararasılaşması ile kapitalist üretim biçiminin dünya ölçeğinde yayılma zorunluluğunun gerçekleştiği açıktır. Dolayısıyla sermaye ihracının kapitalist gelişmeyle birlikte sömürgelerle başlayan tarihi, uluslararası yatırımlarla günümüze dek geldi ve merkezdeki sermaye çevre ekonomilerden kaynak aktarımının klasik yöntemlerini yeni ve karmaşık finansal araçlarla geliştirerek sürdürmeye devam etmektedir. Üstelik sermaye ihracı günümüzde emperyalizm teorilerindeki gibi sadece gelişmiş merkezden çevreye doğru değil, tersi yönde de gözlenmektedir. Azgelişmiş çevre ülkelerin sermayesi, ağırlıkla finansal akımlar şeklinde güvenli "liman"lara doğru veya istisnai olarak da yurtdışında doğrudan ticari veya sinai faaliyetlere yönelebilmektedir. Ancak bu gelişmenin, sermaye ihracının esas olarak, emperyalist sistemde merkezden

çevreye doğru sömürü ve bağımlılık ilişkileri demek olduğu gerçeğini değiştirmeyeceği açıktır.

Bir toplumsal ilişki olarak sermaye, toplumun çelişkili konumlardaki iki sınıfını, sermayedar ile emekçiyi karşı karşıya getiren karmaşık bir yapı olarak, farklı niteliklerine göre sınıflandırılabilir: Üretken sektörlere veya spekülatif faaliyetlere yönelebilen büyük/küçük, uluslarüstü/yerli, tekelci/rekabetçi sermaye gibi. *Uluslarüstü/çokuluslu/yabancı sermaye*, kısa vadeli spekülatif unsurları da kapsayan portföy yatırımlarından veya doğrudan yatırımların üretken sektörlere yönelen ya da "birleşmeler ve ele geçirmeler (edinimler)" şeklinde hazır varlıkları devralmayı amaçlayan unsurlarından oluşabilir[1].

Bretton Woods sisteminin dağılması ve petrol krizini izleyen 1980'li yılların başlarından itibaren merkezdeki gelişmiş ülkeler kendi finansal piyasalarını ve sermaye hareketlerini denetimlerden arındırmaya başladılar ve finansal sistemlerini Anglo-Sakson veya piyasaya dayalı modele dönüştürmeye başladılar. İzleyen yıllarda bu olgu IMF ve Dünya Bankası politikaları güdümünde hızla çevre ülkelerinde de yaygınlaşarak yukarıda belirtilen kısa vadeli spekülatif sermaye akınlarının hızla artması için zemin hazırladı. Böylece sermaye kontrollerinin hafifletilmesi veya kaldırılması, emperyalist sistemin merkezi ile çevresi arasında meydana gelen kaynak transferlerinin büyüklüğünü ve yönünü belirleyen en önemli etmen haline geldi. Bu gelişmeler çerçevesinde yeni küresel ekonomide spekülatif finansal işlemler hızla ve GSYİH'ler ile kıyaslanmaz bir şekilde arttı ve bu süreç, Ekim 1987'de New York Borsası çöküşü ve 1992 Avrupa Para Sistemi krizi ile merkezde başlayan daha sonra ise 1990'lı ve 2000'li yıllar boyunca çevrede gözlenen

[1] Marx'ın, sermayenin farklı fraksiyonlarına ilişkin ayrıntılı bir analizi özellikle Kapital'in ikinci cildinde yer almaktadır.

krizlerle ve günümüzde tekrar merkezde –ABD- başlayan ve hızla dünyaya yayılan şiddetli ve derin bir krizle sonuçlandı. 2007'nin ikinci yarısında ABD'de başlayan uluslararası kriz, çevre ekonomilerine ağırlıkla 2008 ve 2009 yıllarında yansıdı. Günümüzde ise yeni bir dalganın başta Avrupa bölgesindeki zayıf ekonomiler olmak üzere çok sayıda ülkede etkili olduğu ve yeni bir çöküş olasılığının gündeme geldiği bir dönemden geçmekteyiz. Bu bağlamda 1994 ve 2000-2001 finansal krizlerinden sonra rekor düzeylere tırmanan cari açıkları ve dış kaynağa artan bağımlılığı ile Türkiye ekonomisi en kırılgan çevre ekonomilerden biri haline gelmiştir.

2. "Bağımlılığın Bilançosu": Sermaye Hesabı

Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren çevre ekonomilerde ortaya çıkan finansal krizler farklı özelliklere sahip olmanın yanı sıra ortak nitelikler de taşımaktadırlar. Pek çok krizden önce sermaye hesabının serbestleştirilmesi, özellikle kısa-dönemli arbitraja dönük sermaye hareketlerine ve onların ekonomilere istikrarsızlık unsuru getirmelerine zemin hazırlamıştır. Bütün finansal istikrarsızlıklar, sermaye girişlerinde şiddetli bir artışı izleyen buna eşit derecede şiddetli bir geri dönüşle başlamıştır. Sermaye akımlarının geri dönüşleri genellikle söz konusu ülkenin makro-ekonomik koşullarındaki bir bozulma ile birleşmektedir ve böylesi bir bozulma sıklıkla yurt içi makro-ekonomik politikalardaki kaymalardan çok, dışsal gelişmeler kadar sermaye girişlerinin bizatihi kendisinden kaynaklanmaktadır (UNCTAD TDR, 1998).

Finansal serbestleştirmenin yanı sıra fiyat istikrarını sağlamak ve sürdürmek için uygulanan sıkı para politikası yüksek faizlere neden olmuş ve *büyük uluslararası faiz oranı farklılıklarından* kazanç sağlamaya dönük büyük arbitraj akımlarının varlığı,

Bretton Woods dönemi sonrası krizlerde en önemli etmen haline gelmiştir.

Genellikle *istikrarlı döviz kurları* koşullarında, hem borç verenler hem de borçlananlar büyük döviz kuru risklerini taşımaya istekli olma eğilimindedirler. Bu, özellikle son zamanlarda dövizle borçlanmadan kaynaklanan risklerin farkında olmayan yerel borçlular için geçerlidir. Çoğu durumda, döviz kuru istikrarı ekonomi politikasının bir parçası olarak arbitraj getirisi için de güvenceli bir zemin sağlamakta ve kısa-dönemli bu akımları cazip kılmaktadır. Serbestleştirme, yüksek yurt içi faizler ve nominal döviz kuru istikrarı, sermaye girişlerini cezbeden üç temel çekici etmendir. Bu koşullarda liberalizasyon ve kuralsızlaştırma ile kredi genişlemesine yol açan sermaye girişlerini sterilize etme çabası, faiz oranlarının düşme eğilimini frenlemektedir. Sermaye girişleri ise sıklıkla ulusal paranın değerlenmesine yol açarak, döviz kuru riskleri ile ilgili piyasa risklerinin yaygınlaşmasını güçlendirmektedir[2]. Bu gelişmelerin sonucunda ya dış denge ve/veya mali denge kontrolden çıkmakta ve yurt içi finansal koşullar önemli ölçüde bozulmakta; kırılganlıkla birlikte bekleyişlerdeki bir değişme, yabancı faizlerdeki artış gibi nedenlerle hızlı bir çıkış ateşlenmekte ve döviz kurunun sabitlenmesi sürdürülememektedir. Banka ve firmaların bilançolarında ortaya çıkan sermaye kayıplarını kapatma girişimi döviz talebini artırmakta, bu ise yerli paranın değerini düşüre-

[2] Yabancı para genişlemesi, istikrar için iki risk ifade eder: 1- Faiz oranı riski; dövizle yapılan borçlar genellikle kısa vadeli olduğu ve uluslararası faiz oranlarındaki değişmelere hızla yanıt verdikleri için karşılaşılan istikrarsızlık. 2- Döviz kuru riski; kurlardaki büyük değişiklikler, varlıkların değerinde önemli uygun bir değişme olmaksızın yabancı yükümlülüklerin yurt içi değerinde hızlı değişiklikler üreterek risk yaratır. Döviz kurlarındaki yeterince büyük bir sallanma dövizle borçlananları yalnızca likiditesiz bırakmaz aynı zamanda borçlarını ödeyemez hale de getirebilir. Hızlı bir sermaye çıkışı genellikle bir para krizi ve paranın değer kaybına yol açacağı için, bu bankaların ve firmaların kırılganlığında otomatik bir artışa eşlik eder (UNCTAD, 1998).

rek yaygın iflaslara yol açmaktadır. Blejer ve Castillo (1998), Latin Amerika deneyiminden yola çıkarak, tam sermaye hareketliliği altında anti-enflasyonist bir araç olarak döviz kuru yönetimi ve dış dengesizlikleri finanse etmek üzere dış tasarruflara güvenmenin, büyük dış şokların bir sonucu olarak parasal ve mali disiplinin terk edilmesinin bir finansal krize önderlik edeceğini ve yüksek borçluluk, stagflasyon ve güven kaybının üstesinden gelmek için gerçekten acı uyumlar gerekeceğini vurgulamaktadırlar.

Günümüz finansal krizlerinin ortak bir özelliği, sermaye girişlerini yaratan koşullar tersine döndüğü zaman veya bu girişler yurt içi ekonomik politikalar ve koşulları istikrarsız kıldığı zaman, sermaye girişlerindeki büyük artışlar nihai olarak eşit büyüklükte ve hızlı çıkışlara dönüşmektedir. Böylesi bir süreç, alacaklı ve borçlulara göre çeşitli koşullar ve çeşitli finansal akımlar altında meydana gelebilir; makroekonomik istikrarı sürdürmek ve ekonomiyi küresel sistemle bütünleştirmek ve küresel piyasa olanakları avantajını sağlamak için oluşturulmuş politikalarla uyumlu bir şekilde gelişebilir. Dolayısıyla etkin kontroller olmadığında, sermaye akımları ekonomik politikaların etkilerini bozmakta ve istikrarsızlık kaynağına dönüşebilmektedir.

Türkiye'de 1980'le başlayan serbestleşme eksenindeki neoliberal politikalar ve özellikle ödemeler dengesinin sermaye hesabının serbestleştirilmesi ile başlayan süreç, Türkiye ekonomisini 1994, 2000-2001 ve 2008 yıllarında yaşanan krizlerle birlikte ağır bir dış borç yükü ile karşı karşıya bırakmıştır. Türkiye'nin dış borçlarıyla ilgili başlıca göstergeleri, diğer çevre ekonomileri ortalamaları ile kıyaslandığında oldukça ağır ve riskli bir yapıya dönüşmüş ve cari açık büyüklüğü endişe verici boyutlara ulaşmıştır.

Dolayısıyla ödemeler dengesi verilerinin analizi, yukarıda özetlenmeye çalışılan bağlamda, son yıllarda gözlenen Türkiye'ye ilişkin büyük miktarlardaki sermaye akımları ile net kaynak transferinin yönünü izleyebilmek ve bağımlılık süreçlerindeki değişmeyi anlamak açısından önemini korumaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi neoliberalizmin egemenliği altında geçen yaklaşık son otuz yıl boyunca, çevre ekonomilerde ortaya çıkan finansal krizler, dış kaynak girişlerinin aniden durması veya tersine dönmesi ile başlamıştır. Bu durum, 1994, 2001 ve 2008-2009 yıllarında Türkiye'ye dönük sermaye hareketleri için de geçerli olmuştur (Tablo 1-2).

Bir ülkeye doğru veya ülkeden dışarıya doğru kaynak transferinin göstergesi olarak cari hesaba bakılabilir. Ancak bu hesap içerisindeki "yatırım gelirleri dengesi" (kar ve faiz transferleri) pozitif (negatif) iken ülkeye doğru kaynak akımını gösterirken (ve tersi); kalan cari hesabın pozitif işareti ülkeden dışarıya kaynak aktarımını gösterir. Bu nedenle, net kaynak transferi, cari hesap açığına yatırım gelirleri dengesinin eklenmesi şeklinde tanımlanabilir ve pozitif işareti ülkeye doğru net kaynak transferini, negatif işareti ise, dışarıya doğru kaynak transferini gösterir (Boratav, 2009a:11-12). Türkiye 2000-2001 krizi sonrasında kronik ve çok büyük cari açıklar vermeyi sürdürmektedir: 2004 yılı sonrasında sadece 2009 yılında krizin etkisiyle daralan ekonomi sonucu cari açıkta yaklaşık 27 milyar dolarlık bir daralma söz konusu olmuştur. 2010 ve 2011 yılı verilerinin ise rekor bir seviyeye ulaştığı gözlenmektedir. Son yıllarda cari açıklar ve gelirler dengesine birlikte baktığımızda Türkiye'ye dönük ciddi *kaynak transferi* gerçekleştiği gözlenmektedir (Tablo3). Kriz yıllarında Türkiye'den dışarıya doğru kaynak çıkışı gerçekleşirken, 2002 ve 2011'in ilk beş ayı arasında Türkiye'ye doğru kaynak transferi yaklaşık 200 milyar dolarlık çok

yüksek bir rakama ulaşmıştır. ABD[3] gibi rezerv paraya sahip emperyalist bir merkez ülkesi olmadığı hatırlandığı zaman Türkiye ekonomisine dönük kaynak transferindeki bu büyük artışın, ne denli riskli bir ekonomik yapıya yol açtığı açıktır. Kısacası dışa bağımlılığı hızla artan bir ekonomi olarak Türkiye yeni krizlere gebedir.

1990'lı ve 2000'li yıllarda finansal krizlere sürüklenmiş çevre ekonomilerinde gözlenen bir başka olgu da hükümetlerin, doğrudan yabancı yatırım girişlerini kısa vadede çözüm yolu olarak görmeleridir. Sıcak para gibi ani çıkışlara yol açmadığı ve dış borç yaratmadığı için doğrudan yatırımlar genellikle finansal çalkantılara, dış borç krizlerine katkı yapmazlar. Hatta, 2001 Türkiye'sinde olduğu gibi finansal kriz yıllarında "batan geminin mallarını ucuza kapatma" peşindeki doğrudan yatırım girişleri artar ve döviz krizinin etkileri hafifleyebilir.

Ancak sermaye hesabı içerisinde doğrudan yabancı yatırım girişlerindeki artışı değerlendirirken bu hesabın içerisindeki bileşenlerin ağırlıkla nelerden oluştuğuna da dikkat edilmesi gerekmektedir. Kapasite artırıcı doğrudan yabancı yatırımların (*yeşil alan yatırımları*) yanı sıra mülkiyetin salt el değiştirmesinden (*birleşme ve ele geçirmeler*den) ibaret olan hareketler de doğrudan yabancı yatırım hesabı içerisinde yer almaktadır. Bu iki tür yatırımın ortaya çıkmasını belirleyen etmenler ile etkilerinin farklılaştığı açıktır. 1991 yılından itibaren "doğrudan yabancı yatırım-dostu" bir eğilimin dünya çapında artması ile çevre ekonomilerde özellikle kamu finansmanının "yeniden yapılandırılması" olarak ifade edilen özelleştirme uygulamalarının ve finansal krizler arifesinde veya süresince kitle halinde

[3] "1998-2007 yılları arasındaki on yıllık dönemde Amerikan ekonomisine net kaynak transferi 5.6 trilyon dolara, birikimli GSYİH'nın % 4.9'una ulaşmıştır. Bu Amerikan emperyalizminin dünyanın geri kalan kısmındaki yükünü yansıtmaktadır" (Boratav, 2009a:14).

özel sektör iflaslarını "önlemek" için makroekonomik yönetimde yapılan "düzenleyici değişiklikler" olarak ifade edilen finansal serbestleştirme ve kuralsızlaştırma ile yabancıların mülkiyetini kolaylaştırmaya ilişkin düzenlemelerin yakından ilgili olduğu açıktır.

Doğrudan yatırımların çevre ekonomiler üzerindeki karmaşık etkilerine ilişkin literatürün tartışmalı olduğu hatırlandığında her bir özgül durumun ayrı ayrı incelenmesi gerekirken, ödemeler dengesi üzerindeki etkilerine ilişkin daha kapsayıcı bir değerlendirme yapmak mümkündür. Doğrudan yabancı yatırım hesabında yer alan anapara girişlerinin pozitif etkisi, *yabancı sermaye stoku büyüdükçe kar transferlerinin (ve/veya arsa rantlarının) negatif etkisi ile aşındığı* için doğrudan yabancı yatırımların ödemeler bilançosu üzerindeki etkisi tek yönlü değildir. Bu nedenle ilk aşamadaki net döviz girişleri ile sağlanan olumlu etki, orta dönemde kar transferleri sonunda, ayrıca ihracata yönelmeyen ve/veya yüksek ithalat eğilimi gösteren doğrudan yabancı yatırım türleri söz konusu olduğunda olumsuza dönebilir. Bu etkenlere ilave olarak, yabancı şirketlerden kaynaklanan ithalat/ihracat işlemlerinin karşılaştırması da yapılmalıdır. Dolayısıyla doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin olumlu beklentiler hızla gerçekleşirse, kısa dönemde ekonominin sıcak paradan kaynaklanan kırılganlığı hafifleyebilecektir ancak bu, orta ve uzun dönemde daha kalıcı sıkıntılar anlamına gelebilecektir. Öyle ki, özelleştirme uygulamaları ile paralel giden satışlar sonucu bir defalık döviz geliri anlamına gelen bu süreçte, siyasi iktidar ve burjuvazi servetlerini, varlıklarını elden çıkararak sadece cari harcamalarını karşılayabileceklerdir. Dolayısıyla çevre ekonomilerde özellikle finansal krizlerin hemen ardından yükselen birleşme ve ele geçirmelerin, bu ülkelerdeki mülkiyetin *uluslararasılaşması*na katkı yaptığı ve kamu finans-

manı veya cari açıkların finansmanı için seçilen bu uygulamaların, piyasa yapılarını nasıl etkileyeceği ve büyümeye dönük politikalarla nasıl bağdaşacağı belirsizdir (De Paula, Ferraz ve Iooty, 2002).

Faiz ve kur arbitrajına dönük kısa vadeli sermaye hareketlerini izleyebilmek açısından da ödemeler dengesi verilerinden yararlanarak tahminde bulunmak önem kazanmıştır (Tablo 5). Uluslararası kısa vadeli sermaye hareketlerinin ulusal ekonomiye etkileri, döngüsel olarak brüt giriş ve çıkış işlem hacimlerinde yatmaktadır. Bu nedenle özellikle "sıcak para" hareketleri olmak üzere sermaye hareketleri analizinin başlangıç aşamasında, büyüklükler sermaye giriş ve çıkışlarının toplamı yoluyla elde edilen net terimler içinde tahmin edilmemelidir. Bu çerçevede ödemeler dengesinin ve özellikle sermaye hesabının incelenmesine dönük olarak bu bölümde yapılan hesaplamalar, Boratav (1999) tarafından geliştirilen ve çeşitli çalışmalarında (2003, 2009a, 2009b)[4] ayrıntılarıyla bahsettiği yöntemle gerçekleştirilmiştir.

Normal olarak, ödemeler bilançosunda yer alan "yükümlülükler"in pozitif işareti (+), yerleşik olmayanların sermaye girişlerini; "varlıklar"ın negatif işareti (-), yerleşiklerin sermaye çıkışlarını gösterir[5]. Tipik bir gelişmekte olan ekonomide, ödemeler dengesi özdeşliğinin diğer kalemleri ise "normal dönemler"de negatif işaretli olur. Yerleşik olmayanlardan kaynaklanan net sermaye akımları (NKI) + yerleşiklerden kaynaklanan net sermaye akımları (NKO) + cari işlem dengesi (CA) + rezerv hareketleri (DR) + net hata noksan (EO) = 0 olur. Bir başka ifadeyle, bu özdeşlikte yabancıların sermaye girişleri

[4] Boratav'ın yöntemi için bu çalışmalara ek olarak Erdem'e (2007) bakılabilir.

[5] Tam karşılığı olmamasına rağmen büyük ölçüde açıkladığı için bundan sonra yerleşikler yerine yerliler; yerleşik olmayanlar yerine ise yabancılar kullanılacaktır.

(NKI) dışındaki terimler genellikle negatif olur. "Bu, yerleşiklerin net kayıtlı sermaye hareketlerinin genel olarak *çıkış* doğrultusunda olduğu; net hata ve noksan kaleminin yerleşiklerin kayıt dışı sermaye hareketlerini temsil ettiği ve net bilançonun *sermaye kaçışı* doğrultusunda olduğu; rezervlerin (-) işaretiyle ifade edilen *artış eğilimi* gösterdiği ve cari işlem hesabının kronik olarak *açık* verdiği anlamına gelir" (Boratav, 2003:19).

Tipik bir az gelişmiş çevre ekonomisi için ödemeler dengesi özdeşliğini dikkate aldığımızda yabancılardan kaynaklanan net sermaye akımları temel olarak iki büyüklüğe denk olmalıdır: "cari açıklar" ve "sızıntılar" (yerleşiklerin kayıtlı ve kayıt-dışı çıkışları ve rezerv birikimi) (Boratav, 1999; Boratav ve Yeldan, 2001: 13). "Diğer bir deyişle net girişler ve cari açığın finansmanı arasındaki açık üç sızıntıdan oluşur: Kayıtlı sermaye çıkışları, kayıt-dışı çıkışlar (net hata noksan) ve rezerv birikimi. Hem rezervler hem de net hata noksan kalemleri için negatif değerler bir anormallik olarak düşünülmelidir. Cari açıkları aşan büyük ölçekli sermaye girişleri boyunca, rezerv birikimi ile sonuçlanan sermaye girişlerinin bazı unsurları kaydedilmeyebilir. Bu aykırılık net hata noksanda karşılık olan pozitif işaret yoluyla "düzeltilir". Bunlar kaydedilmemiş girişlerdir ve rezervlere yansıtılmaz. Her iki kalemin negatif değerleri, aşırı girişlerle bir arada varolan sermaye kaçışına (kayıt-dışı çıkışlara)[6] işaret eder."(Boratav,1999). Bu bilgiler ışığında, Türkiye'ye yönelik sermaye akımlarının 2008-2009 krizi öncesi ve kriz yıllarında nasıl seyrettiğine daha yakından bakalım.

[6] Boratav (1999), net hata noksan kaleminin üç unsuru olduğunu belirterek -kayıt dışı sermaye hareketleri, yerleşiklerin ulusal ve yabancı para arasındaki kayıt dışı hareketleri (kaydedilmemiş para ikamesi), yasadışı dış ticaret-, diğer unsurlarının da akılda tutulması koşuluyla kaydedilmemiş sermaye hareketlerinin bir göstergesi olabileceğini ifade etmektedir.

3. Sermaye Hareketlerine İlişkin Bulgular

Krizlerden önce yabancılardan kaynaklanan sermaye girişlerinin GSMH'ya oranlarının yükselmesi ile büyüme oranlarındaki artışa denk düşen yılları canlanma yılları olarak değerlendirirsek, yıllık verilerle yapılan hesaplamalar ışığında yerlilerden ve yabancılardan kaynaklanan sermaye akımlarına ilişkin göstergeler ve bazı yıllara ilişkin birikimli değerleri Tablo 1'deki gibidir.

Kronik cari açık veren çevre ekonomilerine topluca bakıldığında, 1990'lı yıllarda, net sermaye girişlerinin sermaye hareketleri üzerinde kontrollerin olduğu 1980'li yıllarla kıyaslandığında, daha azının cari açıkların finansmanında kullanıldığı görülmektedir (UNCTAD; 1999:111). Tablo 1'de Türkiye'nin 1980 ve 1990'lı yıllara ilişkin göstergelerinin genel olarak bu gözlemle uyumlu olduğu ve sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerin kaldırıldığı 1989 sonrasında sermaye girişlerinin cari açıkları finanse etmek için gerçekleşen hareketler olmaktan çıktığı ve tam tersine kendilerinin cari açıklara neden olan hareketlere dönüştüğü gözlenmektedir[7]. 1980-89 ve 1990-99 olmak üzere on yıllık dönemler itibarıyla birikimli olarak cari hesap dengesi yaklaşık 10 milyar dolarlık açıktan 14 milyar dolarlık açığa yükselmişken, 2000-2009 arasındaki on yıllık birikimli cari açık değeri yaklaşık 178 milyar dolarlık rekor bir seviyeye ulaşmıştır. Aynı dönemde yabancıların sermaye girişleri de birikimli cari açık değerinin çok üzerine çıkarak 263 milyar dolara ulaşmıştır. 2004 yılından itibaren yıllık cari açık büyüklüğü, 1980'li ve 1990'lı yıllardaki on yıllık birikimli değerinin iki, üç hatta dört katı değeri aşmıştır.

[7] 1980'li ve 1990'lı yıllardaki değişmelere ilişkin daha fazla ayrıntı için şu kaynaklara bakılabilir: Boratav (1999; 2003, 2009a, 2009b) ve Erdem (2007)

Tablo 1'de görüldüğü gibi Türkiye'de 1980-89 döneminde yabancılardan kaynaklanan toplam sermaye girişinin % 67'si cari açıkların finansmanına tahsis edilirken, 1990-1999 döneminde bu oran % 24'e, 1994 krizi ve sonrasında (1994-96) ise % 22'ye düşmüştür. 2000/2001 krizi sonrasında 2002 yılında % 14 seviyesinde kalmıştır. Kısacası sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerin kaldırılması sonrasında sermaye girişleri ve cari açıklar arasındaki nedensellik ilişkisinin değiştiği ve sermaye girişlerindeki artışa paralel olarak cari açık büyüklüklerinin de rekor seviyelere ulaştığı görülmektedir.

Son yıllarda ise farklı bir gelişme dikkat çekmektedir. 2000-2009 döneminde yabancılardan kaynaklanan toplam sermaye girişinin yüksek bir kısmının cari açıkların finansmanına tahsis edilerek, 1980-1989 dönemindeki değerine ulaştığı görülmektedir. Cari hesap dengesinde gözlenen çarpıcı olumsuzluğa paralel olarak, 2000-2001 krizi sonrası yıllarda özellikle 2003'ten sonra, 2009 yılı hariç, yabancıların toplam sermaye girişi çok büyük oranlarda cari açıkların (CA/NKI) finansmanına tahsis edilmeye başlanmış görünmektedir (Tablo 1). 2009 yılında ise dünyada yaşanan krizin etkisi ile yabancıların toplam sermaye girişleri ve daralan ekonomiye bağlı olarak cari açık hızla düşmüş; yabancıların sermaye girişleri cari hesap dengesinin çok gerisinde kaldığı için de bu iki değer arasındaki fark, kayıt-dışı unsuru neredeyse kayıtlı değere ulaşan yerlilerin sermaye girişleri tarafından karşılanmıştır. Ancak sonrasında yabancıların hızla artan toplam sermaye girişlerinin çok büyük oranlarda cari açıkların finansmanına tahsis ediliyor olması olumlu bir gelişme gibi görünmekle birlikte, hem cari hesap dengesinde gözlenen aşırı açıkların arkasındaki dinamikler hem de aşağıda açıklayacağımız unsurlar dikkate alındığında, böylesi iyimser bir sonuca ulaşmanın güçlüğü açıklık kazanacaktır.

a) *Yabancı Sermaye Girişlerinden "Sızıntılar"*

Özellikle 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren, hacmindeki hızlı artış nedeniyle sermaye girişlerinin cari açıklara neden olan yapısı çok daha çarpıcı hale gelmiştir. Cari açıkların rekor seviyelere ulaşmasının arkasındaki en önemli etmenlerden biri, sermaye girişlerindeki hızlı artışa paralel olarak ulusal paranın aşırı değerlenmesidir. Öte yandan ithal girdiye bağımlı üretim yapısı da ithalat faturasını yükseltmektedir. Büyük miktarlardaki sermaye girişlerine bağlı olarak hane halklarının tüketim talebinde ortaya çıkan artışın ithalat talebi üzerindeki etkisi de cari açığın rekor seviyelere ulaşmasına katkı yapmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, yabancıların sermaye girişlerinden "sızıntılar"ı oluşturan hesaplara baktığımızda ise ters yönlü ve kayıt-dışı hareketlerin önemli büyüklüklere ulaşarak endişe yaratan bir tabloya yol açtığı söylenebilir.

Yabancıların toplam sermaye girişlerinden "sızıntılar"ı oluşturan unsurlardan ilkine, yerlilerin kayıtlı sermaye çıkışlarına (NKO) ilişkin olarak NKO/NKI oranına baktığımızda 2003 yılında %29, 2004 yılında %39, sonrasında da, 2005 yılı hariç oldukça yüksek değerler sergilediği gözlenmektedir. Yerlilerin sermaye hareketleri küresel krizle birlikte ters yönde hareket etmiş ve 2009'dan sonra pozitif değer alarak oldukça yüksek değerlere ulaşmıştır. Yerlilerin sermaye akımlarında gözlenen bu girişler, krizle birlikte yabancıların sermaye girişlerindeki çok ciddi azalmayı dengeleyici bir gelişme olmuştur.

İkinci sızıntı yerlilerin kayıt-dışı sıcak para çıkışlarına ilişkin olarak son yıllarda ilginç bir şekilde ters yönlü bir hareket gözlenmektedir. Buna bağlı olarak Türkiye'de yerlilerin sermaye çıkışlarındaki kayıt-dışı unsurun yabancıların sermaye girişlerine oranı, net hata ve noksan kalemi (EO) 2003 yılından günümüze dek pozitif işaret aldığı yani yerlilerin kayıt-dışı girişle-

ri olduğu için anlamsızlaşır. 2008-2009 krizi sonrasında kaynağı belirsiz büyük miktarlarda kayıt-dışı girişler gözlenmektedir. Yerliler 2011'in ilk beş ayında önceki yılın iki katını aşan büyüklükte (yaklaşık 8,4 milyar dolar) kayıt-dışı giriş gerçekleştirmişlerdir.

Yabancıların sermaye girişlerinden üçüncü "sızıntı" yı oluşturan rezerv birikimi ise, sermaye hesabının serbestleşmesiyle birlikte rezerv birikimini hızlandırmaya zorlanan çevre ekonomilerinde olduğu gibi Türkiye'de de yüksek boyutlara ulaştı. 2002 yılından itibaren bazı yıllarda oldukça yüksek değerlere ulaşan rezerv birikimi (Tablo 1), 2008 krizinin etkisiyle aşınmıştır. Yabancı ve yerli kaynaklı olmak üzere oldukça yüksek sermaye girişleri, 2010 yılında 13 milyar dolarlık rezerv birikimi ile sonuçlanmıştır.

b) "Sıcak Para" Hareketlerine İlişkin Bulgular

Finansal krizler açısından önem taşıyan arbitraja dönük kısa vadeli spekülatif sermaye akımlarının (sıcak para hareketlerinin) son yıllarda ulaştığı büyüklüklere yakından baktığımızda, son küresel krizin yansımaları daha çarpıcı hale gelmektedir.

Yerlilerin "sıcak para" hareketlerini gösteren varlıklar altında yer alan kalemlere (STO) baktığımızda (Tablo 2-4) 2000-2001 krizi sonrasında 2002 ve 2003 yıllarında oldukça sınırlı; 2009 ve 2010 yıllarında 10 milyar doları aşan sıcak para girişleri, kalan yıllar da ise sıcak para çıkışları kaydedildiği görülmektedir. 2004 ve 2008 yılları arasında yerlilerin kayıtlı sıcak para çıkışı gerçekleşmiştir. 2006 ve 2008 yıllarında çıkışlar oldukça yüksek değerlere ulaşmıştır. Net hata ve noksan kaleminin çok yüksek pozitif değerleri kayıt-dışı unsuru hariç çok daha yüksek olan bu çıkışları yumuşatmıştır. 2004, 2006 ve 2008 yılla-

rındaki çıkışların neredeyse tamamı, alt kalemlere bakıldığında yerleşiklerin bankalarda tuttukları yabancı para cinsinden mevduat ve paralardaki yaklaşık 6 ve 10'ar milyar dolarlık çıkışlardan oluşmaktadır (Tablo 4). Krizlerin arifesinde gözlenen büyük çıkışlarla kıyaslandığında bu çıkışlar rekor seviyededir. 2005 yılında ise sınırlı da olsa kayıtlı sıcak para çıkışı (STO) görülürken, yaklaşık 3 milyar dolara yaklaşan kayıt-dışı girişler (EO) görüldüğü için toplam sıcak para akımları (STOE) pozitif değer almıştır. 2008 yılında ise kayıt-dışı girişler, yerlilerin kayıtlı sıcak para çıkışları 13,5 milyar dolara ulaştığı için toplam sıcak paranın negatif değer almasını önleyememiştir. Yerlilerin sıcak para akımları 2008 yılından itibaren pozitif büyüklüklere dönmüştür. 2009 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık 27 milyar dolar artarak, 18 milyar dolara varan kayıtlı ve kayıt-dışı sıcak para girişi gözlenmiştir. 2010 yılında da pozitif değeri sürmüş ve bu değer 15 milyar dolara ulaşmıştır. Kısacası yerlilerin 2008-2009 krizi sırasında ve sonrasında kayıtlı ve kayıt-dışı sıcak para girişlerinin çok yüksek değerlere ulaştığı gözlenmektedir. Sıcak para girişlerine ilişkin alt kalemlere bakıldığında ise daha önce bankaların dışarıda tuttukları mevduat ve paraları geri getirdikleri görülmektedir.

Yerlilerin kaydedilmemiş sermaye akımları olarak değerlendirdiğimiz net hata noksan kalemi ilginç bir şekilde son yıllarda önemli miktarda giriş sergilemektedir. 1980'li yıllardan itibaren 2000'li yıllara dek yalnızca 1994 krizi öncesi ve sonrasında 2 milyar dolarlık düzeyler sergileyen kayıt-dışı hareketler, 2003 yılından itibaren günümüze dek oldukça yüksek değerlere ulaşmıştır. 2003-2009 arasında 20 milyar dolarlık kayıt-dışı giriş gerçekleşmiştir. 2008 yılının son çeyreği ile 2009 yılının ikinci çeyreği arasında, yani krizin etkisiyle yabancılardan kaynaklanan sermaye girişlerinin daraldığı dönemde, yerlilerin kayıt-dışı girişlerinin yaklaşık 14 milyar dolarlık çok yüksek bir rakama

ulaştığı gözlenmektedir. 2000-2001 krizi sırasında yaklaşık 3 milyar dolarlık kayıt-dışı çıkış gerçekleşirken 2008-2009 yıllarında sırasıyla 4,7 ve 5 milyar dolarlık kaynağı belirsiz giriş olması şaşırtıcıdır. 2008 ve 2009 yıllarında, yerlilerin büyük miktarlara ulaşan kayıt-dışı sıcak para girişleri ile yabancıların sermaye girişlerindeki daralma sonucu ortaya çıkabilecek ağır bir finansal krizi önlediği açığa çıkmıştır. 2010 yılında ise 4,6 milyar seviyesinde kayıt-dışı giriş gerçekleşmiştir. 2011 yılının ilk beş ayında, önceki yılın ilk beş ayına göre on kat artarak 8,4 milyar ile rekor seviyede kayıt-dışı giriş söz konusu olmuştur. Bu nedenle günümüzde çok yüksek değerlere ulaşmış olan cari açıklarla birlikte kaynağı belirsiz kayıt-dışı girişlerin kırılganlık açısından endişe verici boyutlarda olduğunu söylememiz gerekir.

Yabancılardan kaynaklanan sıcak para akımlarına (STI) bakıldığında ise, 2000-2001 krizi sonrasında 2003'den itibaren, yabancıların sıcak para girişi söz konusudur. Ancak 2006 yılında yerleşiklere benzer bir davranış toplam yükümlülüklerin alt kalemlerine bakıldığında da görülmektedir. *Yabancılar* 2006 yılında toplamda 4,3 milyar dolarlık sıcak para girişi yapmışken; yurtiçi bankalara verilen kısa vadeli krediler kaleminde yaklaşık 4 milyar dolarlık bir çıkış söz konusudur (Tablo 4). Benzer bir durum 2007 ve 2009 yılları için de geçerlidir. 2007 yılında yabancıların sıcak para girişlerinde bir azalma olmasına rağmen pozitif değerler korunmuştur ancak, yurtiçi bankalara verilen kısa vadeli krediler ve yabancıların tuttuğu mevduatlarda 3,5 milyar dolarlık çıkış gerçekleşmiştir. 2007 yılında yabancıların sıcak para girişlerinde bir önceki yıla göre yaklaşık 2,5 milyar dolarlık düşüş, 2008 yılında ise önceki yıla göre 8 milyar dolarlık artış ortaya çıkmıştır. 2009 yılında tekrar azalarak toplam 4 milyar dolarlık sıcak para girişi gerçekleşirken, yurtiçi

bankalara verilen kısa vadeli krediler kaleminde yaklaşık 3 milyar dolarlık bir çıkış söz konusudur. Bu değer, 2001 krizinde ise 7 milyar dolarlık bir çıkış olarak yaşanmıştı. 2009 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık 5,5 milyar dolar azalan yabancıların sıcak para girişleri, 2010 yılında yaklaşık 25 milyar dolarlık bir artışla 32 milyar dolarlık bir rekor kırmıştır. Yabancıların sıcak para girişleri 2011'in ilk dört ayında da 8,5 milyar doları aşmıştır. Bu değerler kriz nedeniyle sıcak para hareketlerinde yaşanan dalgalanmaların çok yüksek boyutlara ulaşarak, bu kaynaklara bağımlılığı artan ekonominin ne denli kırılgan ve istikrarsız bir yapıya dönüştüğünü çok iyi yansıtmaktadır.

Kısacası sıcak para akımlarının yerleşik olmayanların girişleri içindeki payı 2004 sonrasında (STI/NKI) düşüş gösterse de son yıllarda tekrar artmaya başlayarak kırılganlığın devam ettiğini göstermektedir. Üstelik aşağıda bahsedeceğimiz gibi, sıcak para girişlerinin azaldığı, doğrudan yabancı yatırım girişlerinin arttığı 2006 ve 2007 yıllarında da sorunlar çoğalmıştır.

c) Doğrudan Yatırımlar

2000-2001 krizi sonrasında doğrudan yabancı yatırımların önemli bir artış sergilediği görülmektedir (Tablo2). 2001 yılında o zamana dek kaydedilen rekor seviye 3,3 milyar dolar iken, 2006 yılından krize kadar yani 2009 yılına kadar neredeyse her yıl 20 milyar doları aşan giriş gerçekleşmiştir**.** 2001 Türkiye'sinde "batan geminin mallarını ucuza kapatma" peşindeki doğrudan yatırım girişleri artmış ve döviz krizinin etkilerini hafifletmiştir.

2006 yılındaki 20,2 milyar dolarlık doğrudan yabancı sermayenin, 17,2 milyar dolarlık kısmı sermaye bileşeni, 2,9 milyar dolarlık kısmı da yurt dışında yerleşik gerçek ve tüzel kişilerin gayrimenkul alımlarından oluşmaktadır. Ödemeler dengesi tablosundan da izlendiği gibi, doğrudan yabancı yatırım girişle-

ri 2005 yılına dek, 2001'de kırılan 3,3 milyar dolarlık rekoru katlayarak 2005'de 10 milyar dolar; 2006'da 20 milyar dolar, 2007'de 22 milyar dolara ulaşmıştır. Dünya çapında yaşanan krize rağmen biraz azalarak da olsa 2008'de de 18 milyar dolar gerçekleşmiştir. Gelişmiş kapitalist ekonomilerdeki krizin etkisi esas olarak 2009 ve 2010 yılında ortaya çıkmış ve belirgin bir düşüş yaşanarak ancak 8-9 milyar dolar tutarında doğrudan sermaye girişi kaydedilmiştir (Tablo2).

2003 yılında 1,7 milyar dolarlık doğrudan yabancı yatırım girişlerinin 998 milyon doları; 2004 yılında ise 2,8 milyar doların 1,3 milyar doları gayrimenkul alımlarından oluşmaktadır. Bu düzeyler azalmakla beraber 2005 ve 2006'da da sürmüştür. Sırasıyla 10 milyarın 1,8 milyarı ve 20 milyar doların 2,9 milyar dolarlık kısmı, yurt dışında yerleşik gerçek ve tüzel kişilerin gayrimenkul alımlarından oluşmaktadır. 2007 ve 2008 yıllarında da hemen hemen aynı düzeyde gayrimenkul alımları sürmüştür. 2009 ve 2010 yıllarında doğrudan sermaye girişleri düşüş sergilerken gayrimenkulde sırasıyla 1,7 ve 2,5 milyar dolarlık alımların devam ettiği görülmektedir.

Hazine raporuna göre, TMSF satışları ve özelleştirme işlemleri de dahil 2006'da *birleşme ve ele geçirmeler* 15.4 milyar dolardır. 2006 yılında sınır ötesi birleşme ve ele geçirme işlemlerinin % 44'ü finans, % 40.5'i telekomünikasyondan oluşmaktadır. 2005'de 7.2 milyar dolar 2006 yılında ise 13.6 milyar dolarla en çok yatırım, finans ve telekomünikasyon sektörlerine yapılmıştır[8]. 2008 yılında giren doğrudan yabancı yatırımların 13 milyar doları; 2009'da ise 8,4 milyar doların 3 milyar doları birleşme ve ele geçirmelerden oluşmaktadır (WIR, 2010). Daha önce de vurguladığımız gibi, birleşme ve ele geçirmeler şek-

[8] Bu veriler Hazine Müsteşarlığının 2006, 2007 ve 2009 yıllarına ait Doğrudan Yabancı Yatırım Raporları'ndan alınmıştır.

linde gerçekleşen doğrudan yabancı yatırım girişlerinin, ulusal varlıkları küresel yüksek finansa terk etmek ve böylece Harvey'in (2003) deyimiyle "mülksüzleşmek" demek olduğu açıktır.

4. Sonuç

Türkiye'de özellikle sermayenin uluslararası hareketi üzerindeki kontrollerin kaldırıldığı, neoliberal politikaların yaygınlaştığı dönemde, dış borç stokunda ciddi artışlar gözlenmiştir. 1990'da yaklaşık 49 milyar dolar olan dış borç stoku, 2007'de yaklaşık 250 milyar dolara; 2008 yılında 280 milyar dolara ve 2011 yılının ilk üç ayı sonunda ise neredeyse 300 milyar dolara ulaşmış ve böylece Türkiye çevre ülkeleri içerisinde son yıllarda pek çok gösterge açısından en riskli ve ağır borç yapısına sahip ülkelerden biri haline gelmiştir. Dolayısıyla hem uzun vadeli hem de kısa vadeli sermaye girişlerinde yukarıda sıralamaya çalıştığımız kırılganlıklar dikkate alındığında, ağır dış borç yapısının Türkiye ekonomisini çok daha problemli bir noktaya taşıdığı açıktır.

Türkiye gibi çevre ekonomilerin büyük bir kısmı uluslararası finans sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda, uygulanan serbestleştirme politikalarına bağlı olarak piyasaya-dayalı bir finans sistemine geçmiştir. Borsa ve Anglo-Sakson tipi piyasalar, hisse senedi ve finansal türev fiyatlarının son derece istikrarsız olması ve uzun-dönemli yatırımlardan çok spekülasyonu teşvik eden "kısa dönemciliği" nedeniyle ekonomilerin ağır yüklere katlanmalarına yol açmıştır. 1990'lar ve 2000'ler boyunca çevrede yaşanan krizler, günümüzde ise merkezden başlayarak dünyaya yayılan kriz, finansal piyasaların istikrasızlık yaratan ve krizlere yatkın niteliğini defalarca açığa çıkarmıştır. Buna ilave olarak sermaye kontrollerinin kaldırılması da, ulusal ekonomileri uluslararası makro-ekonomik dalgalanmalar ve sermaye ka-

çışı karşısında kırılgan kılmıştır. Sermaye kaçışını engellemek için uygulanan yüksek faiz düşük kur politikası ve büyük miktarlarda sermaye girişlerine bağlı olarak ulusal paranın değerlenmesi sonucunda yatırımlar ve rekabet gücü aşınmış, reel ekonomi zarar görmüştür. Sanayi ve finans kesimleri arasındaki "symbiotic" ilişki bozulmuş ve finans kesimi makro-ekonomik istikrarsızlığın kaynağı haline gelmiştir. Bretton Woods sisteminin yıkılmasından itibaren yurt içi ve uluslararası finansal piyasaların bütünleştiği, sermaye kontrollerinin sınırlandığı ve etkin olmadığı ülkelerde finansın, yatırımcı psikolojisine çok duyarlı olan borsa ve uluslararası sermaye akımları yoluyla ekonomiyi etkilediği görülmektedir. Günümüzde büyük miktarlardaki sermaye girişlerinin istikrarsızlık yaratıcı niteliğinin düzeltilemeyeceği ve finansal krizlerin piyasaya-dönük kredi ve finans sistemlerinin kendine has bir özelliği olduğu, ortodoks çevreler tarafından da kabul edilmeye başlanmıştır.

1980'li yıllardan itibaren neoliberal politikalar çerçevesinde uygulanan finansal kuralsızlaştırma ve serbestleştirme sonucu, Latin Amerika başta olmak üzere geniş bir coğrafya 1990'lı ve 2000'li yıllar boyunca art arda gelen finansal krizlerle sarsılmış ve bu ekonomiler giderek "sanayisizleşme" sürecine sürüklenmişlerdir. Buna paralel olarak, artan borçların baskısı altında uygulanan özelleştirme politikalarıyla kamusal varlıklarını elden çıkarmaya zorlanmışlardır. Çevre ekonomiler borçlarını mevcut sanayi işletmelerinin önemli kısımlarını, iletişim şirketlerini (telekom, hava yolu, limanlar) satarak ödemişlerdir. Bugün bu süreç Türkiye de dâhil olmak üzere pek çok ülkede derinleşerek devam etmektedir.

2007 yılında bu kez ABD'de başlayan ve hızla dünyaya yayılan kriz, başlangıçta uluslararası finansal sermayeye yön veren kurumların "yükselen piyasalar" olarak nitelenen bazı çevre

ekonomilerine yüzlerini çevirmelerine neden olmuş ve finans piyasalarından çevre ülkelere yönelen mali akımlar önemli ölçüde azalmıştı. Ancak günümüzde merkezdeki krizi aşmaya dönük olarak, finansal kurumlara sağlanan fonlar çerçevesinde finans sermayenin tekrar çevreye doğru akmaya başladığı gözlenmektedir. Bu gelişmelere bağlı olarak, sıcak para girişlerinin muazzam büyüklere ulaştığı çevre ekonomiler için kırılganlık ve istikrarsızlık giderek artmaktadır. Bu ise yakın gelecekte yeni finansal krizlerin tekrar çevreye taşınması anlamına gelebilecektir. Yüksek borç yükü, özellikle son yıllarda kaydedilen devasa cari açıkları ve sermaye girişlerinin arttığı dönemlerde genişleyen ve azaldığı ve/veya çıktığı dönemlerde daralan ve krize sürüklenen yapısı ile giderek dış kaynağa bağımlı bir ekonomi haline dönüşen Türkiye, en riskli ekonomiler arasında yer almaktadır.

Kaynakça

Blejer, Mario I. Ve Graciona Del Castillo (1998), ""Deja Vu All Over Again?: The Mexican Crisis and the Stabilization of Uruguay in the 1970s", *World Development*, vol.26, no.3

Boratav, Korkut (1999). *Unpublished notes (within the framework of UNCTAD TDR)*.

Boratav, Korkut and Erinç Yeldan (2001). "Turkey 1980-2000: Financial Liberalization, Macroeconomic (In)-Stability, and Patterns of Distribution" May, http://www.bilkent.edu.tr/~yeldane/B&YCEPA2002.PDF.

Boratav, Korkut (2003), "Yabancı Sermaye Girişlerinin Ayrıştırılması ve Sıcak Para: Tanımlar, Yöntemler, Bazı Bulgular", A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (der.) *İktisat Üzerine Yazılar II: İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Oktar Türel'e Armağan*, içinde, İstanbul: İletişim Yayınları.

Boratav, Korkut (2007). "Net Resource Transfers and Dependency: Some Recent Changes in the World Economy, in Köse, A. H., Şenses, F. and Erinç Yeldan (Ed.), *Neoliberal Globalization as New Imperialism*, New York: Nova Science Publishers.

Boratav, Korkut (2009a). "A Comparison of Two Cycles in the World Economy: 1989-2007", http://www.networkideas.org .

Boratav, Korkut (2009b). "Bir Çevrimin Yükseliş Aşamasında Türkiye", in Mütevellioğlu, N. And Sönmez, S. (Ed.), *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

De Paula, Germano M., Joao C. Ferraz ve Mariana Iootty (2002), "Economic Liberalization and Changes in Corporate Control in Latin America", *The Developing Economics*, December.

Erdem, Nilgün (2007), " *A "Hot" Debate: Financial Crises in Turkey, Mexico and South Korea* ", Köse, Ahmet Haşim, Fikret Şenses ve Erinç Yeldan (der.), *Neoliberal Globalization as New Imperialism: Case Studies on Reconstruction of the Periphery* içinde, New York: Nova Publishers.

Harvey, David (2003), "The New Imperialism: Accumulation by Dispossesion, içinde The New Imperial Challenge, L. Panitch ve C. Leys, der. London: The Merlin Press.

Hazine Müsteşarlığı (2007), *FDI in Turkey 2006*, Republic of Turkey, Prime Ministry, Undersecretariat of Treasury.

Hazine Müsteşarlığı (2009), *International Direct Investment Information Bulletin*, Republic of Turkey, Prime Ministry, Undersecretariat of Treasury.

Hazine Müsteşarlığı (2006), *Yabancı Yatırım Raporu*.

Marx, Karl (2003 [1894]) *Kapital*, İkinci Cilt, Türkçesi: Alaaddin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD),(1998). *Financial Instability, Growth in Africa*, New York and Geneva: United Nations.

UNCTAD (2005), *Economic Development in Africa; Rethinking the Role Foreign Direct İnvestment*, United Nations Publication.

UNCTAD, (2007) *The World Investment Report* (WIR07)*: Transnational Corporations, Extractive Industries and Development*, New York and Geneva: United Nations.

UNCTAD, (2008) *The World Investment Report* (WIR07)*: Transnational Corporations and the Infrastructure Challenget*, New York and Geneva: United Nations.

UNCTAD, (2010) *The World Investment Report* (WIR07)*: Ivesting in A Low-Carbon Economy*, New York and Geneva: United Nations.

	(milyon $)	Yıllar				NKI	NKO	NKOE	CA	EO	DR	DR/NKI	NKO/NKI	EO/NKI	CA/NKI
Tablo1: Finansal	Birikimli	1980-89	15529	-3471	-561	-10408	2910	-4561	-0.29	-0.22	0.19	-0.67			
Canlanma-Çöküş	Birikimli	1990-99	58292	-20184	-23468	-13981	-3284	-20843	-0.36	-0.35	-0.06	-0.24			
	Birikimli	1989-93	24788	-10021	-11984	-8844	-1963	-3960	-0.16	-0.40	-0.08	-0.36			
	Birikimli	1990-93	24536	-10333	-13265	-9782	-2932	-1489	-0.06	-0.42	-0.12	-0.40			
Canlanma	Birikimli	1994-96	9615	288	2627	-2144	2339	-10098	-1.05	0.03	0.24	-0.22			
Kriz ve sonrası		1993		12831	-3868	-6090	-6433	-2222	-308	-0.02	-0.30	-0.17	-0.50		
		1994		-6259	2409	4175	2631	1766	-547	0.09	-0.38	-0.28	-0.42		
	Fark	1994-1993		-19090	6277	10265	9064	3988	-239						
	Birikimli	1995-97	27173	-4832	-6853	-7454	-2021	-12866	-0.47	-0.18	-0.07	-0.27			
Canlanma		1997		11300	-2711	-5305	-2679	-2594	-3316	-0.29	-0.24	-0.23	-0.24		
		1998		3677	-3453	-5444	1984	-1991	-217	-0.06	-0.94	-0.54	0.54		
	Fark	1998-1997		-7623	-742	-139	4663	603	3099						
	Birikimli	1999-2000	25527	-7576	-8295	-11125	-719	-6107	-0.24	-0.30	-0.03	-0.44			
Canlanma		2000		16362	-3601	-6215	-9765	-2614	-383	-0.02	-0.22	-0.16	-0.60		
Kriz		2001		-2588	-1887	-3521	3390	-1634	2718	-1.05	0.73	0.63	-1.31		
	Fark	2001-2000		-18950	1714	2694	13155	980	3101						
		2002		10578	-3016	-3776	-626	-760	-6177	-0,59	-0,29	-0,07	-0,14		
Kriz sonrası		2003		9957	-2852	1588	-7515	4440	-4030	-0,41	-0,29	0,45	-0,68		
		2004		23333	-9151	-8115	-14431	1036	-787	-0,03	-0,39	0,05	-0,67		
		2005		40213	-2875	-162	-22197	2713	-17854	-0,44	-0,07	0,07	-0,56		
		2006		56560	-18390	-18209	-32249	181	-6102	-0,11	-0,33	0,00	-0,58		
		2007		53748	-9022	-7228	-38434	1794	-8065	-0,15	-0,17	0,03	-0,71		
Dünya Krizinin Etkisi (Ekim 2008-		2008		52103	-15851	-11155	-41959	4696	1073	0,02	-0,24	0,09	-0,88		

Mayıs 2009)		2009	2358	6721	11916	-13991	5195	-234	-0,10	2,85	2,20	-5,93
	Birikimli	2000-2009	262624	-59924	-44877	-177777	15047	-39841	-0,10	-0,23	0,06	-0,68
		2010	53465	3930	7949	-48561	4019	-12800	-0,24	0,07	0,08	-0,91
		2011(1-5)	25647	11371	19796	-37274	8425	-8169	-0,32	0,44	0,33	-1,45

Tablo2: Yerli ve Yabancıların Sermaye Hareketleri	Birikimli	Birikimli	Birikimli	Birikimli			Fark	Birikimli			Fark
Yıllar *(milyon $)*	1980-89	1989-93	1990-93	1994-96	1993	1994	1994-1993	1995-97	1997	1998	1998-1997
Doğrudan Yatırımlar	1683	3637	2974	2215	636	608	-28	2412	805	940	135
Yurt dışında doğrudan yatırımlar	-9	-90	-90	-272	-14	-49	-35	-474	-251	-367	-116
Cari Hesap	-10408	-8844	-9782	-2144	-6433	2631	9064	-7413	-2638	1984	4622
Rezervler, varlık:net	-4561	-3960	-1489	-10098	-308	-547	-239	-12866	-3316	-217	3099
Net hata ve noksanlar	2910	-1963	-2932	5619	-2222	1766	3988	2865	-988	-703	285
Doğrudan Yatırımlar Gider (kar transferleri)	-683	-831	-727	-631	-253	-112			-203	-328	
Yabancı Sıcak Para (STI)	2454	9897	9664	-1374	4478	-5913	-10391	5705	1166	2267	1101
Yerli Sıcak Para (STO)	-2697	-9746	-9346	2772	-3242	2446	5688	-1212	-1538	-1083	455
Yerli Sıcak Para+Net Hata Noksan (STOE)	213	-11709	-12278	5111	-5464	4212	9676	-3233	-4132	-3074	1058
Yabancı Sermaye (NKI)	15529	24788	24536	9615	12831	-6259	-19090	27173	11300	3677	-7623
Yerli Sermaye (NKO)	-3471	-10021	-10333	288	-3868	2409	6277	-4832	-2711	-3453	-742
Yerli Sermaye+Net Hata Noksan (NKOE)	-561	-11984	-13265	2627	-6090	4175	10265	-6853	-5305	-5444	-139

Tablo2: Yerli ve Yabancıların Sermaye Hareketleri		Birikimli				Fark								
Yıllar *(milyon $)*	1999-2000	2000	2001	2001-2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011 (1-5)
Doğrudan Yatırımlar	1765	982	3266	2284	1037	578	2883	9801	20070	22046	18198	8409	8931	5613
(Gayrimenkul Alımları)						998	1343	1841	2922	2926	2937	1782	2494	1086
Yurt dışında doğrudan yatırımlar	-1515	-870	-498	372	-176	-499	-859	-1078	-934	-2106	-2585	-1553	-1777	-1204
Cari Hesap	-11163	-9819	3390	13209	-1482	-6808	-15601	-22603	-32774	-38219	-41525	-13991	-48561	-37274
Rezervler	-6107	-383	2718	3101	-6177	-4030	-787	-17854	-6102	-8065	1073	-234	-12800	-8169
Net hata ve noksanlar	-980	-2699	-1634	1065	-760	4440	1036	2713	181	1794	4696	5195	4019	8425
Doğrudan Yatırımlar Gider (kar transferleri)	-592	-279	-309		-382	-608	-1040	-1011	-1134	-2208	-2681	-2914	-3044	-2044
Yabancı Sıcak Para (STI)	7770	4863	-8516	-13379	-2463	4079	5971	10016	4372	1816	9764	4301	31761	11140
Yerli Sıcak Para (STO)	-3755	-1851	-91	1760	42	362	-6072	-530	-10790	-3832	-13594	12702	10904	13618
Yerli Sıcak Para+Net Hata Noksan (STOE)	-5052	-4448	-2181	2267	-718	4802	-5036	2183	-10609	-2038	-8898	17897	14923	22043
Yabancı Sermaye (NKI)	25527	16362	-2588	-18950	10578	9957	23333	40213	56560	53748	52103	2358	53465	25647
Yerli Sermaye (NKO)	-7576	-3601	-1887	1714	-3016	-2852	-9151	-2875	-18390	-9022	-15851	6721	3930	11371
Yerli Sermaye+Net Hata Noksan (NKOE)	-8295	-6215	-3521	2694	-3776	1588	-8115	-162	-18209	-7228	-11155	11916	7949	19796

Tablo3: Kaynak Transferi *(Milyon $)*	1990	1991	1992	1993	***1994***	***1995***	***1996***	***1997***	***1998***	***1999***	2000	***2001***	***2002***	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011(1-5)
Cari Hesap	-2625	250	-974	-6433	2631	-2339	-2437	-2638	2000	-925	-9920	3760	-626	-7515	-14431	-22088	-32051	-38219	-41514	-13991	-48561	-37274
Yatırım Geliri (Faiz ve Kar)	-2508	-2663	-2625	-2744	-3264	-3205	-2927	-3013	-2985	-3537	-4002	-5000	-4554	-5557	-5609	-5779	-6584	-7038	-7889	-8084	-7191	-3.905
Net Kaynak Transferi	117	-2913	-1651	3689	-5895	-866	-490	-375	-4985	-2612	5918	-8760	-3928	1958	8822	16309	25467	31181	33625	5907	41370	33369

Tablo4: Sıcak para hareketleri	*(Milyon $)*	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Varlıklar													
Hisse senedi portföy yatırımları (4610)*		-46	-33	-36	-42	-33	-25	-20	0	0	0	0	0
Kısa vadeli banka kredileri (4724)		-143	212	-632	-41	67	-82	-168	-497	-306	-267	-6	173
Diğer kısa vadeli krediler, bankalar (4745)		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Diğer kısa vadeli krediler, diğer sektörler(4748)		-261	-340	-350	-469	-396	0	0	0	0	0	0	0
Yerleşiklerin tuttuğu yabancı para cinsinden mevduat ve paralardaki değişmeler, bankalar (4733)		-1454	-1690	927	594	724	-5965	-342	-10293	-3526	-9831	6684	13608

Yerleşiklerin tuttuğu yabancı para cinsinden mevduat												
ve paralardaki değişmeler, diğer sektörler (4734)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-3496	6024	-2877
Diğer sektörlere kısa vadeli krediler (4727)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Para piyasası araçları (4630)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yerli Sıcak Para (STO)	**-1904**	**-1851**	**-91**	**42**	**362**	**-6072**	**-530**	**-10790**	**-3832**	**-13594**	**12702**	**10904**
Yerli sıcak para+EO (STOE)	**-604**	**-4448**	**-2181**	**-718**	**4802**	**-5036**	**2183**	**-10609**	**-2038**	**-8898**	**17897**	**14923**
Yükümlülükler												
Hisse senedi yükümlülükler (4660)	428	489	-79	-16	905	1427	5669	1939	5138	716	2827	3468
yurt içi bankalara kısa vadeli krediler (4774)	2070	4741	-7052	-731	2015	3347	2704	-3952	-1663	2339	-2810	12517
Diğer kısa vadeli krediler, bankalar (4795)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Diğer kısa vadeli krediler, diğer sektörler (4798)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yerleşik olmayanların tuttuğu ulusal para cinsinden mevduat												
ve paralardaki değişmeler, bankalar (4783)	468	-642	-1568	-988	871	856	1276	5890	-1873	6190	4986	14447
Yerleşik olmayanların tuttuğu ulusal para cinsinden mevduat												
ve paralardaki değişmeler, diğer sektörler (4784)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Diğer sektörlere kısa vadeli krediler (4777)	-60	128	183	-728	288	341	367	495	214	519	-702	1329
Para piyasası araçları (4680)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yabancı Sıcak Para (STI)	**2906**	**4716**	**-8516**	**-2463**	**4079**	**5971**	**10016**	**4372**	**1816**	**9764**	**4301**	**31761**

*Parantez içindeki sayılar, söz konusu kalemlerin IMF BOPs sistematiğindeki kodlarını göstermektedir.

YOKSULLUK SORUNUNDA "SINIF"TAN KAÇARKEN "SOSYAL SERMAYE"YE SIĞINMAK

Songül Sallan Gül* **& Fatih Kahraman****

Giriş

1980'lerle birlikte dünyada ve ülkemizde giderek yaygınlaşan neo-liberal dönüşüm süreci formelin tasfiyesini beraberinde getirirken, enformeli tasfiye ettiği yapıların yerine yerleştirmektedir. Yeni-sağ kendi şablonunda bir dünya şekillendirme savaşı vermektedir. Kapitalizmin dönüşümü bu süreçte belirli toplumsal sınıfları göz ardı etmekte ve onları "sömürülmeye değer bulunmayan, hatta tehlikeli gruplar", olarak nitelendirmektedir. Yoksulluk yazınında/çalışmalarında da çoğu kez yoksulları "sınıf" temelli politikalar içerisinde algılamak ve değerlendirmek yerine, onları toplumsal yapının bütünlüğünden koparıp atomize edilmiş bir şekilde anlamlandırma çabası görülmektedir. Yoksulluk imgelemini "sınıf-dışı" değerlendirme çabaları 1980 sonrasında özellikle Dünya Bankası'nın izlediği politikalarla biçimlenmektedir. Bu bakış açısında yoksulluğun nedeni yoksulluğun yapısal ve insani niteliklerinden çok, "fiziksel" ve "finan-

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
** Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE Sosyoloji Anabilim Dalı

sal" varlıklardan (sermayeden) yoksunluk olarak ortaya konulmaktadır. Yeni süreçte sisteme kazandırılması gereken "yoksullar", Dünya Bankası[1] ve IMF'nin raporlarındaki tanımlanmalar göz önüne alındığında "çalışma ahlakı" kazandırılması gereken kişiler olarak ifade edilmektedir. Yeni süreçte bilinen toplumsal sorunların adeta evrim geçirerek daha farklı, kalıcı, ciddi biçimlerde ortaya çıktığı görülmektedir. Sınıfsal eşitsizliklerin ve adaletsizliklerin hızla arttığı bir dönemde "yoksulluk" gibi toplumsal sınıflardan bağımsız tartışılamayacak olan bir olgunun "sınıf" ekseninden mümkün olduğu kadar uzaklaştırılması ise oldukça ironiktir.

Bu bağlamda bugün kentlerde daha görünür bir biçimde ve farklılaşarak yaşanan yeni yoksulluk[2] bilinen yoksulluk algısından farklı olarak gündeme gelmektedir. Neo-liberal politikalar sonucunda enformel sektör, taşeronluk gibi istihdam biçimlerinin, esnek üretim adı altında ekonomideki ağırlığının artmasıyla daha da yaygınlaşması ve kronikleşmesi, süreğenleşen "yeni yoksulluk" halini ortaya çıkarmaktadır. "Yeni" ön ekinin kapital zihniyete eklemlenmesi ile toplumsaldan ayrı düşünülemeyecek olan yoksulluk olgusu artık süreğenleşen bir biçimde ele alınmaktadır, "Yeni-sağ düşünürler (Friedman, Hayek, Gilder ve Murray gibi) yoksulları, bireylerin "rasyonel olmayan" tercihleri ve etik anlayışları sorgulayarak anlamlandırmaktadır. Var olan sorunların ortadan kaldırılması için izlenen politikalara göz atıldığı zaman ise yapısal çözümler göz ardı edilmekte ve "sınıf" temelinde şekillenen "hak eksenli" politikalara ağır eleştiriler yö-

[1] Dünya Bankası'nın yoksulluk ile ilgili politikaları için bkz. World Bank Development Report 2000/2001: Attacking Poverty, NewYork.

[2] Ülkemizde yeni-yoksulluk ile ilgili yapılan bir çalışma için bkz. Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, New Poverty and the Changing Welfare Regime of Turkey (Yeni Yoksullluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi), UNDP için hazırlanan rapor, Ankara, 2003.

neltilmektedir. Yoksulluk piyasaya girmek istemeyen bireylerin kişisel tercihleri şeklinde değerlendirilmekte, ahlaki bir sorun olarak görülmektedir.

Çalışma yaşamında ve emek sürecinde enformel ile ilişkili olan örgütsüzlüğü ve enformeli destekleyen bu ideolojinin; emeğin esnetilmesi, sendikasızlaştırma, sosyal devletin hak temelli yardım anlayışının yerine çalışma zorunluluğu/ sorumluluğunu ortaya koyması, gelir dağılımındaki adaletsizlikler, 1980 sonrası yoğun bir şekilde kendisini hissettiren yeni-sağ politikaların sonuçlarından birkaç örnektir. Emek ve yoksulluk üzerine odaklanan bu çalışmada, "1970'lerde dünya konjonktüründe yaşanan kapitalizmin yapısal krizi sonucunda kendisini 1980'lerden sonra ağır bir şekilde hissettiren bu politikalar yoksulluğun çözümünü, yapısaldan/toplumsaldan bireye indirgemekle birlikte, sosyal devlet politikalarından çok, hayırseverlik, gönüllülük ve sivil toplum kuruluşları ekseninde değerlendirmektedir. En yoksullara yönelik sosyal yardımları[3] yerele ve vicdanlara bırakan bir anlayış egemen kılınmaktadır. Yoksulların çalışma ilişkileri ve emek sürecindeki yerlerinde ise sınıf yaklaşımı terk edilmeye, sosyal sermaye yaklaşımları çerçevesinde irdelenmeye yöneltilmektedir. Bu da yeni kapitalist ve küreselci anlayışın "sınıf"dan uzaklaşılma sürecini pekiştirici niteliğini güçlendirmektedir.

1. Modern Anlamda Yoksulluk ve Yoksulluk Tartışmaları

Marx, kapitalizmin en önemli ayırt edici özelliğini, emek gücünün meta haline gelmesi olarak ifade etmiştir (Fine ve Filho,

[3] Yoksulluk yardımları ve istihdam arasındaki ilişki ile ilgili detaylı bir tartışma ve araştırma için bkz. Hüseyin Gül ve Songül Sallan Gül, Yoksulluk Yardımları ve İstihdam Araştırması: Sosyal Yardımlar ve İşgücüne Katılım İlişkisi, SYDGM ve UNDP için hazırlanan rapor, 2005.

2006: 39). Buğra'nın belirttiği gibi (2002), kapitalizm, insanı işgücüne indirgeyen, insan emeğini meta olarak gören bir sistem, olarak karşımıza çıkmaktadır. Kapitalizmin insanı işgücüne indirgeyen bu yaklaşımı, yoksulluğun toplumsal algısının değişmeye başladığı andan itibaren, yoksulları ucuz işgücü içerisinde ele alan bir anlayış çerçevesinde şekillenmiştir. Küresel sermayenin krizleriyle birlikte emek örgütsüzleştirilerek güçsüzleşmekte, yoksullar ise emek sürecinin dışında kalan gruplar arasına dâhil edilirken, en ucuz emek-altı kategori olarak düşünülmektedir.

Tarihsel olarak yoksulların emek sürecinde ele alınmaları "modern yoksulluk" olarak ifade edilen ve kapitalizm ile ilişkilendirilen yoksulluk türünün toplumsal anlamda ortaya çıkışının izleri on altıncı yüzyıla kadar dayanmaktadır. On altıncı yüzyılda ortaya çıkan yoksulluk sadece yaşanışıyla değil algılanışıyla da daha önceki toplumlarda görülen yoksulluktan farklıdır. Bugün sosyal bir sorun olarak tartışıldığı biçimiyle yoksulluk, on altıncı yüzyılda Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkışıyla bağlantılı bir hal almaktaydı. Geremek, yoksulluk algısındaki bu değişimden bahsederken artık yoksulların varlık nedeninin zenginlerin ruhsal selameti olmaktan çıktığını ve çalışmakla tanımlanmaya başladığını ifade etmektedir (Geremek, 1994; Buğra, 2008). Bu değişim ise, yoksulların "iş gücü" haline gelmeye başlaması ve kapitalizmin emek merkezli değerler sistemi etrafında dilenciliğin artık hoş karşılanmaması, şeklinde gerçekleşmiştir.

Günümüzde neo-liberal politikaların yoksulların emek ile ilişkisini nasıl kurduklarını ayrıca yoksulları çalışma ile özdeşleştiren bir anlayışın nasıl şekillendiğini anlamak için on altıncı yüzyılda uygulamaya konulan sadaka reformu ve daha sonraki yıllarda ortaya konulan Yoksulluk Yasaları'na göz atılması olduk-

ça yararlı olacaktır[4]. Kapitalizmin gelişim sürecinde 17. yüzyıldan itibaren yoksullar, yoksulluk yasaları ile gerektiğinde zorla çalıştırılacak gruplar arasında yer almaktadır. Aslında sadaka reformu olarak tanımlanan 17. yüzyıl yoksulluk yasasında çalışan, muhtaçtan kesinlikle ayrılıyor ve toplumun muhtaç durumdakilere karşı sorumluluğu neredeyse tamamen reddediliyordu. 16. yüzyılın sadaka reformu, siyasi yetkililerin yoksul yardımı konusunda aktif bir rol oynaması gerektiğini kabul ediyordu. 19. yüzyılın liberal düşünürleri ise sadakayı yeniden bireysel hayırseverlik alanına gönderiyor ve devletin bu işe karışmaması gerektiğini savunuyorlardı. Yoksulların sadece hapishane benzeri kurumlara kapatılması ve zaman zaman ölümden beter bir hayatı kabullendikleri ölçüde yardım alabilmeleri öngörülmekteydi (Buğra, 2002: 27). Görüldüğü üzere toplumda yeni bir yoksul algısı

[4] Kanunların ilki 1601 yılında "Elizabeth Yoksulluk Kanunu" olarak ifade edilen yoksulluk kanunuydu. Bu kanunla yoksullara en düşük ücretin üzerinde olmayacak şekilde bir yardım sağlama konusunda kamusal sorumluluk benimsenmiş ve bu konuda "perish" adı verilen yerel yönetim birimleri sorumlu tutulmuştur. Yoksulluk kanunları yoksulları üçe ayırmıştır. İlk grupta, yoksulluğu, toplumca kabul edilen sakat, kör, elinde olmayan sebepler dolayısıyla işsiz kalanlar gibi haklı nedenlere dayananlar yer almıştır. İkinci gruba, herhangi bir sakatlığı olmayan ve çalışabilecek durumda olan yoksullar dâhil edilmişlerdir. Bunların kamusal işlerde zor kullanılarak çalıştırılması aksi halde cezalandırılmaları kabul edilmiştir. Son grupta yer alan yoksullar ise kimsesiz çocuklardan oluşmuştur. Bunlarda yetimhanelerde (orphanages) barınma ve eğitim olanaklarının sunulması kararlaştırılmıştır. 1834'te çıkartılan yeni kanun ile "bırakınız yapsınlarcı" ekonomi anlayışı daha da pekiştirilmiş, yardımlardan yararlanma koşulları ağırlaştırılmıştır. Yeni kanun üç temel ilke etrafında şekillendirilmiştir. İlki, yaşlı ve hastalar dışında, çalışabilir durumda olanlara kesinlikle en düşük işçi ücretinin altında yardım sağlanması kararlaştırılmıştır. Böylece sermayedarın ihtiyaç duyduğu düşük ücretli işgücünün daha fazla ücret talep etme ya da çalışmama gibi bir tutuma girmesi önlenmek istenmiştir. İkinci çalışabilir durumdaki yoksullara çalışma evleri (workhouse) ya da ıslah evleri denilen yerlerde asgari ücretin altında olmak şartıyla iş olanağı sağlanması öngörülmüştür. 1834 tarihli bu yeni kanun, 1601 tarihli kanundan farklı olarak, çalışabilir durumdaki kişiler için yoksulluk hizmetlerinden yararlanmayı daha da zorlaştırmıştır. Aynı zamanda, bu hizmetlerden yararlanmanın toplumsal olarak istenmeyen bir şey olduğu daha açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Bkz. Songül Sallan Gül, Sosyal Devlet Bitti Yaşasın Piyasa Yeni Liberalizm ve Muhafazakarlık Kıskacında Refah Devleti, Etik Yayınları 2004; Ayrıca bkz. Onur Kovancı, Hayır Anlayışından Sosyal Devlete: İngiliz Yoksulluk Yasaları, *Mülkiye* Dergisi, Cilt:27 Sayı 239, 2003.

kendisini göstermektedir. Yoksullar istihdama katıldıkları ölçüde ve tabi ki daha ucuz işgücü oldukları ölçüde toplumsal kabul edilebilirlikleri mümkün olabiliyordu. İşgücü olarak görülmeye başlanan yoksullar Marx'ın belirttiği üzere "yedek işgücü ordusu" olarak fabrikanın dışında bekleyen ve çalışan yoksullar için risk taşıyan bir kesim olarak da görülmeye başlamışlardı. Bu anlamı 20. yüzyılda kendini hâkim kıldı. 20. yüzyılda kapitalizmin finans krizleri sonucunda, yoksulların sosyal devlet anlayışı içinde vatandaşlık ve hak temelli yaygın bir sosyal güvenlik sermayesi içinde korumaya alındı.

Keynesci politikalar etrafında (kamu müdahalesinin gerekliliği, tam istihdam, yüksek ücret vb. uygulamalar) şekillenen refah devletinde "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler görüşünü terk eden devlet, başta eğitim, sağlık, sosyal güvenlik olmak üzere çeşitli alanlardaki kamu hizmetlerini artırarak bireyin kişisel gelişimini ve yaşam düzeyini yükseltecek yatırımlar yapılmıştır. Soyut anlamda bireylerin eşitliğini ve doğuştan gelen eşit haklara sahip olduğunu ileri süren liberal yaklaşım yerine, bireylerin sosyoekonomik koşullarını iyileştirmeye yönelik politikalar, insan hakları ve eşitlik anlayışının hayata geçmesi için devletin "pozitif" müdahalelerinin geçerli olduğu bir anlayışın egemen olması Keynesci refah devletinin temel özellikleri arasında gösterilmektedir (Koray, 2008: 82).

Modern kapitalist toplum ve piyasa ilişkilerinin belirleyiciliği çerçevesinde, 18. yüzyıldan 1960'lara kadar, yoksulluğun kavramsallaştırılması ağırlıklı olarak ekonomik temelli yapılmıştır. Ancak, 1960'lardan itibaren yoksulluğun bireysel mi yoksa kapitalist piyasa ilişkilerinin bir ürünü mü olduğu, ya da kültürel mi yoksa yapısal bir sorun mu olduğu tartışmaları giderek hız kazanmaya başladı. Kapitalizmin yapısal ve kültürel dinamikleri

arasında, bu kavramlardan hangisinin yoksullukta belirleyici etken olduğu sorusu, yoksulluğa bakışta yeni tanım ve sınıflamaların yapılmasına da öncülük etmiştir (Gül ve Sallan Gül, 2008: 57).

1.1 Neo-Liberal ve Neo-Con Yaklaşımlarda Yoksulluk

Özellikle 1970'lerden sonra refah devletinin krize girdiği süreçte; yeni-sağ[5] politikalar olarak adlandırılan ve devleti minimal devlet olarak gören, sosyal yardım ve diğer temel insani yaşam haklarını piyasanın insafına bırakan bir ideoloji etkinliğini arttırmıştır. Devletler her ne pahasına olursa olsun sermayeyi kendi ülkelerine çekmek ve sermayenin karını azamileştirmesi için her türlü engeli ortadan kaldırmaya başlamışlardır. Bu nedenle de devlet tarafından sağlanan, hemen hemen tüm hizmetlerin piyasa aktörlerine bırakılmasını sağlayacak uygulamalar geliştirilmiştir. Bu doğrultuda, sadece ekonomik alandaki devlet müdahaleleri değil eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi alanlarda da devletin

[5] Yeni liberalizm literatürde çoğu kez "yeni sağ" terimiyle örtüşen bir anlamda ele alınmaktadır. Örneğin; Bonsequet (1983), Gamble (1986) ve Pierson (1991) gibi yazarlar, "yeni sağ" terimini "yeni liberalizm"i tanımlamak için kullanırlar. Yeni sağ kavramı hem yeni liberalizmi, hem de yeni muhafazakârlığı ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu anlamda yeni sağ düşünce; ekonomide bireyciliği ve serbest piyasa anlayışını, politik felsefe de gelenek ve hiyerarşi gibi eski sağın otoriter-muhafazakâr düşüncelerini temsil eder ve üç gelenekten oluşur. İlki, geleneksel "bırakınız yapsınlar"cı ekonomik bireycilik öğretisidir. İkincisi, kapitalizmin savunusunu ahlaki temeller üzerine inşa eden libertaryanizm, ve üçüncüsü de C.Menger'le başlayan ve Hayek ile devam eden sosyalist karşıtlığıdır. Gun (1989) ve Habermas (1994) gibi düşünürler ise, "yeni-sağ" terimini yeni-muhafazakârlık"ı ifade etmek için kullanırlar. Benzer olarak Himmelstein (1990) ve nash (1976) da kavramı yeni muhafazakârlığı belirtmek için kullanmakla birlikte, kavram özelinde Amerika'daki muhafazakâr hareketi ifade etmektedir. Ekonomik liberalizm ve libertaryanizm, toplumsal gelenekselcilik ve militan komünizm karşıtlığı, bu hareketin kurucu öğeleridir. Dolayısıyla, "yeni-sağ" kavramı farklı boyutlarda ele alındığında hem yeni liberalizmi, hem de yeni muhafazakârlığı içeren bir anlamda kullanılmakta ve hem de 1970 sonrasında sağın, "muhafazakâr-liberal" bir çizgide birleştiğine ve yeni bir uzlaşı döneminin başladığına işaret etmektedir. Bkz. Songül Sallan Gül, 2004 Ayrıca bkz. Feryal Örs, Yoksullukla Mücadele ve Toplumsal İletişim, *Mülkiye* Dergisi, Cilt: 31 Sayı: 255, 2005.

elini ayağını çekmesi gerektiği ileri sürülmüştür (Erbaş ve Coşkun, 2007: 18).

Yeni-liberal anlayışın yoksulluk algısına bakıldığında yoksulları mümkün olduğu kadar atomize etmekte olduğu ancak yapısal bir sorun olarak görülebildiği ölçüde çözüm getirilebilecek toplumsal bir sorunu, bireylerin kendi beceriksizlikleriyle anlamlandırdıkları sonucu karşımıza çıkmaktadır. Neo-liberal politikaların bu tutumu, bu politikaların yoksulluğu ve yoksulların nasıl ele alındığının görülmesi açısından oldukça önemlidir. Yeni-liberal politikaların düşündürücü olan başka bir savunusu ise, yoksulların kendi durumlarından kendilerinin sorumlu tutulmasıdır. Eşit olmayan şartlarda yaşama tutunmaya çalışan insanların, toplumsal risklerle karşılaşma ve bu risklere karşı koyabilme şansları da farklı olacaktır. Böyle bir durumda bu riskler karşısında ağır bedeller ödeyen toplumsal sınıfların "görünmez el"in insafına bırakılması günümüzün en büyük toplumsal çelişkilerinden biri olduğu göz ardı edilmemelidir.

Yeni liberallere göre piyasada yoksulluk sadece kısa dönemli, geçici olarak görülebilir ve piyasa yoksulluk sorununu uzun dönemde çözecektir. Özünde yoksulluk rastlantısaldır ve bireyseldir. Bu sorunu çözmek için devlet müdahalesine, sosyal ve ekonomik haklara, özgürlüklerin sosyal devlet programlarını gerekli kılacak pozitif yorumuna gerek yoktur. Devlet, piyasanın doğal işleyişinin ürünü olan sonuçları ve refah dağılımını yeniden düzenlemeye kalkışmamalıdır. Bu sürecin sonucunda oluşacak kaynak ve refah dağılımı adildir ve oluşabilecek eşitsizliklerin de doğal karşılanması gereklidir. Çalışabilen ve çalışamayan ya da hak eden ve hak etmeyen yoksul diye ayrım yapılmakta ve hak eden yoksullara kamusal yardım zorunluluk hallerinde sınırlı ve

koşullu olarak kabul edilmektedir (Sallan Gül ve Gül, 2007: 10-11).

Yeni-liberal politikaların yoksulluk ve yoksullara yaklaşımına kısaca değindikten sonra yeni-muhafazakâr görüşün yoksulluk ve yoksullara yaklaşımına göz atılması "yeni" olarak ifade edilen ve kapitalist zihniyet temelinde şekillenen iki anlayışın kavranması açısından oldukça yararlı olacaktır. Yeni muhafazakâr yaklaşımın yoksullara karşı tutumunu tek bir kelime, "tahammülsüzlük" ile özetlemek pek de yanlış olmayacaktır. Çünkü sosyal devlete getirilen eleştirilerin odaklandığı nokta sosyal devletin yardımları ile yoksulları tembelliğe alıştırdığı ve onların üretim sürecine katılmalarını engellediği noktasında şekillenmektedir. Bir başka ifadeyle, yoksullar üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirmedikleri ve çalışmaya yönelik olumsuz tutumlarını değiştiremedikleri için yoksulluklarından kendileri sorumludurlar.

Yeni-muhafazakâr yaklaşımda yoksullar ve yoksulluk, "yoksulluk kültürü[6]" tezleri etrafında değerlendirilmektedir. Yoksulluk kültürü yaklaşımında yoksulluk ahlaki ve bireysel bir sorundur. Moral değerler içinde haklar ve yoksulluk sorununa yaklaşılmakta ve bu doğrultuda sosyal haklara karşı çıkılmaktadır. Murray (1984) ve Mead (1986) yoksulların, işgücüne düşük ka-

[6] "Yoksulluk kültürü" kavramını ilk ortaya atan, ABD'li antropolog Oscar Lewis'dir. Yoksulluğu kendi norm ve değerlerine sahip belirgin bir "alt-kültür" olarak tanımlayan kültürelci yaklaşıma öncülük etmiştir. Lewis'e göre yoksulluk durumu, kendi modalitelerine sahip ve kendi belirgin toplumsal ve psikolojik sonuçlarına yol açan ayrı bir kültüre yol açabilmektedir. Lewis'e göre, yoksulluk koşullarına bir "uyarlanma stratejisi" olarak "yoksulluk kültürü", aile içi toplumsallaşma mekanizmaları aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılan, kendine özgü bir yapısı, bir rasyoneli ve savunma mekanizmaları olan bir yaşam tarzıdır. Yoksulluk kültürü, geniş toplumun başlıca kurumlarına katılım yetersizliği, düşük eğitim düzeyi, örgütsüzlük ve geniş toplumun yetke kurumları karşısında kuşkucu/sakınmacı bir tutumla belirlenmektedir. Bir başka özellik, aile yaşamının kırılganlığıdır (erken cinsellik, evlilik-dışı ilişkiler, kocaları tarafından terk edilen kadınlar, vb.). Bkz. Sibel Özbudun, Küresel Bir "Yoksulluk Kültürü" mü? , içinde *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, TODAİE, Ankara. 2002.

tılım oranları göz önüne alındığında çalışma isteklerinin zayıflığı, cinsel iradesizlikleri, refah devletinin programlarına bağımlılıkları, otoriteye karşı itaatsizlikleri ve suça eğilimlerinin yüksekliğini vurgulamaktadırlar. Bu anlayış; serbest piyasa sistemi içerisinde başarılı olanın gerçekleştirdiği zenginliğe el koyulmasının ve toplumun alt sınıflarına transfer edilmesinin, çalışanı ve başarılı olanı cezalandırdığını, tembelliği özendirdiğini ve yoksulluk kültürünü körüklediğini ifade etmektedir. Bir diğer olumsuzluğunun ise; sendikal hareketler[7] gibi örgütlü eylemleri ve örgütlü grupların hareketlerini güçlendirerek, kişisel özgürlükler alanının ve mülkiyet hakkının daralmasına yol açması olduğu vurgulanmaktadır.

Yeni muhafazakâr yaklaşımda da, yeni liberallerde olduğu gibi, yoksulluğun nedeninin bireysel olduğu ve kişilerin piyasa sistemi içinde çalışarak kendilerinin, ailelerinin ve topluluklarının geleceklerinin sorumluluğunu almaları gerektiği benimsenir. Ancak zorla çalıştırma, toplumsal denetimin arttırılması gibi liberalizmle uyuşmayan otoriter yöntemlerin kabul görmesinin dışında, yoksulluğun, sivil toplum ve aile dayanışması ile geleneksel kurumlar ve/veya kişilerin hayırseverliği çerçevesinde çözülmesi düşüncesi de benimsenmektedir (Sallan Gül ve Gül, 2007: 14-15). Yine sosyal devlet uygulamalarının, aileyi, geleneksel ve gönüllü kuruluşları ve sosyal ağları zayıflattığı; yoksulları tembelliğe ittiği; kuralsızlığı ve suçu arttırdığı iddia edilmek-

[7] Sendikalar genellikle, nasıl olsa yüksek ücret alan gruplar arasında en güçlü durumda olduklarından, etkileri yüksek ücretli işçilere, daha düşük ücretli işçilerin zararına, daha da yüksek ücretler ödemek şeklinde kendini gösterecektir. Sendikalar bu nedenle topluma ve işgücü kullanımını çarpıtmakla işçilere bir bütün olarak zarar vermekle kalmamış, en dezavantajlı işçiler için elde bulunan fırsatları azaltarak çalışan sınıfın gelirlerini daha eşitsiz hale getirmişlerdir. Sendikaya ve örgütlülüğe getirilen eleştiriler için bkz. Milton Friedman, *Kapitalizm ve Özgürlük*, Çev. Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu, Plato Yayıncılık, İstanbul, 2008.

tedir. Yoksullar "bedava yaşayanlar" ve "kaybedenler" olarak tanımlanırken, yoksulluk yardımları da "hükümet sadakası" olarak adlandırılıp, etiketlenmektedirler. Yoksullar sınıf altı ya da sınıf dışılık bağlamında ve psikolojik boyutta, bireysel ve kişisel özellikleri bakımından; "düşük aşağı, ikincil, boyun eğen, güvensiz, bağımlı, bölücü ve hatta şeytani" gibi olumsuz sıfatlarla nitelenmektedirler (Gül ve Sallan Gül, 2008: 70). Sosyal devlete ve onun politikalarına sert eleştiriler yönelten Murray'a göre, yoksulların sosyal yardımlara gereksinim duymadan ailelerini geçindirip daha iyi işlere köprü kurabilmeleri için, öncelikle düşük ücretli işleri kabul edip çalışmaları gerekmektedir. Yoksulların gereksinimlerini sosyal devlet politikaları ile karşılamak yerine, gönüllü sivil toplum kuruluşlarından, dinsel ve geleneksel kurumlardan destek ve yardım alarak gidermeleri gerektiğini ifade etmektedir (Murray,1984; Gül ve Sallan Gül, 2008).

Özetle, yeni-sağ içerisinde değerlendirilebilecek olan yeniliberal ve yeni-muhafazakâr ideolojilerin yoksulluk ve yoksul anlayışı ele alındığında yoksulların sorumluluk ve bireysellik anlayışı içinde ele alındığı ve bireylerin yoksulluklarını kişisel hatalarda ve tembellikte arayan bir yaklaşım karşımıza çıkmaktadır. Yoksulluk ortadan kaldırılması gereken sosyal bir olgu değildir. Yoksulluğun en az maliyetle yönetilmesi gereken bir tehdit olduğunu ileri süren ve sosyal hakların yerine "minimal sosyal yardımlar" hayırseverlik ve vicdanlara bırakılmaktadır. Yine devletin yerine yerelde (cemaatler, hayır kurumları vb…) şekillendiren bir zihniyetin toplumsal kutuplaşma ve eşitsizlikleri derinleştirmeye karşı sözde önlemler alması, yoksullar koşulları ne olursa olsun piyasa da yer almaları istenmemekte ve sınıf-dışılığa itilmektedir. . Bu anlamda yoksulluğu soyut bir kavram biçiminde ele alıp çeşitli toplumsal sınıfların yoksunluklarını anlatan yaklaşımlarla kavramın yeni-sağ politikalar çerçevesinde soruna

çözüm aramak sermayenin sözcülüğünü yapmak olmayacak mıdır?

2. Sosyal Sermaye Yaklaşımı Yoksulluk Sorununun Çözümünde Bir Alternatif Olabilir mi?

1990'lardan itibaren sosyal sermaye yaklaşımı çeşitli uluslararası kuruluşların (IMF-Dünya Bankası vb…) gündemine girmiş, yoksulluk mücadele reçetelerinde yer almış ve yoksulluğun giderilmesi ile ilgili stratejilerin ortaya konulmasında önemli yer tutarak, sosyal bilimler anlamında da ağırlıklı olarak benimsenmeye başlanmıştır. Ancak gündem de yoğun olarak kalmasına ve önem taşımasına karşın, kavramın tanımlanmasında ki karışıklık sorunu da beraberinde getirmektedir. Sosyal sermaye[8] olarak ifade edilen ve temelde insan ilişkilerinin önemini vurgulayan bir yapıya sahip olarak karşımıza çıkan bu kavram, yoksulluğun yoksulluktan kurtulmalarında yeni bir bakış açısı sunma iddiasıyla ülkemizde de tartışılmaya başlanmıştır.

Kavramın uluslararası kuruluşlarca bu derece sahiplenilmesinin nedenlerini yine aynı kuruluşlarca 1980'lerde yaygınlık ve geçerlilik kazandırılmaya çalışılan neo-liberal kalkınma programlarının başarısızlıklarında aramak gereklidir. "Washington uzlaşması" olarak da anılan liberal kalkınma programlarının önerdiği başlıca değişkenler;

---

[8] Bourdieu, sosyal sermayeye elit bir grup tarafından –özellikle finansal ve/veya kültürel sermayeleri sınırlı olan Fransız soyluları gibi- birlikte bulundukları kişilere karşı yarış içindeyken kullanılan bir değer olarak görerek bu yaklaşımı bir yönü ile ele almıştır. Coleman'a göre sosyal sermaye göreceli olarak dezavantajlı olanlara da bir kaynak olarak hizmet etmektedir fakat Bourdieu'nun sosyal sermayenin bir bireye ya da aileye ait olan bir değer olması konusunda yaptığı vurguyu paylaşmaktadır. Putnam bu kavramı daha da genişleterek, toplumsal düzeyde işleyen bir kavram olarak görmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. John Field, . *Sosyal Sermaye*, Çev. Bahar Bilgen, Bahar Şen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

"- Ülke ekonomisini dış rekabetten koruyan ticaret engellerinin kaldırılması,

- Çeşitli mal ve hizmetlerde yurtiçi fiyatlarının arz-talep dengesine göre kurulmasını engelleyen teşviklerin ve destekleme fiyatlarının azaltılması ya da kaldırılması,

- Mali sistemin sermayenin hareketini kolaylaştırmak için yeniden yapılandırılması,

- KİT'lerin özelleştirilmesi,

- Dış yatırımcıların üzerindeki denetimlerin kaldırılması,

- Devletin rolünü yalnızca ekonomide değil, toplumsal hizmetlerinin sunulmasında da azaltılması" şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bu programlar, Üçüncü Dünya ülkelerinde yeterince var olmayan özel sektörü güçlendirmek için kendi kendine yeten, her koşulda çıkarını maksimize etmeye çalışan, rekabetçi, risk alan, başarıyı hedefleyen, cesaretli ve kendi yaşamının sorumluluğunu alan girişimci bireylerin ortaya çıkacağını öngörmekteydi. Böylece neo-liberal felsefenin mantığına uygun bir biçimde hem ekonomik kalkınma pazar mekanizmalarına bırakılmış hem de devlet vatandaşların sorumluluğunu alma yükümlülüğünden kurtarılmış olacaktı (Akdoğan, 2000: 75). Görüldüğü gibi sosyal sermaye kavramı, yeni liberal bakışın yoksulluğun azaltılmasında sorumluluğun devletten alan, yerel ilişki ve ağları birey eksenli kuran bakışın sosyal bilimlere yansıtılmasıyla daha da yaygınlaşmaktadır.

Bu yaklaşımda İnsanlar birbirleriyle ilişki kurarak ve bunun zaman içerisinde devam etmesini sağlayarak, kendi başlarına başaramayacakları ya da sadece büyük zorluklarla başarabilecekleri şeyleri gerçekleştirmek için birlikte çalışabilirler. İnsanlar bir dizi iletişim ağıyla birbirlerine bağlanmaktadırlar ve ortak değerleri bu iletişim ağlarının diğer üyeleriyle paylaşma eğilimindedirler.

Bu iletişim ağları bir kaynak oluşturmaları nedeniyle, bir nevi sermaye oluşumu gibi görülebilir. "Sosyal sermaye genelde sonuç olarak ne kadar fazla insan tanıyor ve onlarla ne kadar ortak bir hayat görüşü paylaşıyorsanız sosyal sermaye açısından o kadar zenginsinizdir" şeklinde tanımlanmaktadır (Field, 2008: 1).

Üzerinde uzlaşılmış ve tek bir tanımı yapılmış, bir sosyal sermaye kavramı olmamakla birlikte, sosyal sermaye; "insanların kendi bireysel ve topluluk hedeflerini gerçekleştirmelerini sağlayan ve toplumsal ilişkilere ve kurumsal düzenlemelere içkin olan kural, norm, görev, karşılıklılık ve güven" olarak ele alınmaktadır. Kavramı ilk defa kullanan Coleman ise, sosyal sermayeyi; birbirini tanımayan kişiler arasındaki dayanışma ve ortak hareket etme olasılığını güçlendiren yararlı ilişkiler olarak tanımlamaktadır. Sosyal sermaye kavramının belirli bir toplumsal gruba ait bireylerin karşılıklı güven temelinde birbirleriyle dayanışma arzusunu yansıtan bir kavram olduğu sosyal bilimde konu üzerinde çalışanların ortak olarak altını çizdikleri bir noktadır (Akdoğan, 2002: 72).

Aslında 1990'lardan günümüze giderek artan biçimde kullanılan sosyal sermaye kavramı, fiziksel ve finansal sermaye biçimleri dışında insana dair her şeyi; Bourdieu'nun "kültürel sermayesi"nden bir zamanların "beşeri sermayesine kadar bildiğimiz her şeyi ve daha fazlasını kapsayan şemsiye bir kavram olarak sunulmaktadır. Fine'ın haklı olarak belirttiği gibi, kendisi bizatihi toplumsal ilişki olan sermayeyi, tarih ve toplum dışı bir alanda mutlaklaştıran özelliği ile son derece ideolojik bir kavram olan "sosyal sermaye", Dünya Bankası açısından, piyasa fetişisti yeniliberal "Washington Uzlaşması"ndan, "piyasa dostu" devlete vurgu yapan "Post-Washington Uzlaşması"na geçişte önemli bir rol oynadığı da göz ardı edilmemelidir. Bu yaklaşıma göre, sos-

yal politika disiplinin politika hedefi sosyal sermayenin geliştirilmesi olmalıdır ve zira disiplinin odağında yer alan yoksulluk sorunu ancak bu yolla çözülebilir. Aslında bu anlayış klasik sosyal politika anlayışını sınıf eksenlilikten yoksulluk eksenine taşımakta ve sınıf adeta unutturulmaya çalışılmaktadır. Dünya Bankası[9] bünyesinde sosyal sermaye düzeyi ile yoksulluk düzeyi arasındaki ters ilişkiyi kanıtlayan (!) çok sayıda alan araştırması mevcuttur. Dünya Bankası'nın yeniden parlattığı sosyal sermaye kavramı, ekonomi-politikteki haliyle "sermayenin sosyalleşmesi" gibi bir anlama değil, tam tersine "sosyalin sermayeleşmesi" gibi bir anlama sahiptir. Sosyal sermaye kavramının politika sonucu

[9] Dünya Bankası'nın desteklediği Grameen Mikrokredi Programı'nın, sosyal sermaye yaklaşımının pratik boyutunu oluşturduğu, ortaya koyduğu projeler ile görülmektedir. Programda *yoksulun yoksullarına* ve özellikle kadınlara 100-700 TL arasında kredi verilmekte ve %20 hizmet bedeli ile taksitler şeklinde geri alınmaktadır. Programın, internet adresinde yer alan başarı öyküleri bölümünden birkaç cümle ile yoksullarda istendik davranış değişikliğini gerçekleştirmeye yönelik adımların izlerini görmek mümkündür. *Türkan Hanım hastalığının sebebinin fakirlik olduğunu anladı. Bir şeyler yapmadan fakirliğin üstesinden gelemeyeceğini biliyordu. Ne yapmasını bilmiyordu ve yeterli sermayesi yoktu. Daha sonra mikro-kredi uygulamalarından haberi oldu ve kredi kullanmaya karar verdi. Türkan Hanım şu anda üç çocuğunu krediler sayesinde okutmaktadır.* Bir diğer örneğe göz atılırsa, *Kadriye Hanım ile de ilgili hemen hemen aynı noktalara değinilmekte ve sonunda Kadriye hanımın hedefinin daha fazla sermaye için "Girişimci Üye Kredisi" almak olduğu* ifade edilmektedir. Bir taraf da iyi yoksul-çalışan yoksulluk ile tanımlanırken, diğer taraf da devletin görevleri arasında olan temel vatandaşlık haklarından olan eğitim hakkının devlet dışı fakat sermaye tarafından desteklenen bir program aracılığıyla gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır. Küçük örneklerde büyük çelişkilerin yaşanması oldukça düşündürücüdür. Kadriye hanımın hedefinin ise daha fazla sermaye olması, "bırakınız Kadriyeler yapsınlar, bırakınız Türkanlar geçsinler" mantığı devletin vatandaşlarına sunması gereken temel hakların sermaye destekli bir program tarafından sunulması, devletin yerine getirmesi gereken görevlerine sekte vurmamakta mıdır? Yoksulun sermayesine (emek) göz koyan bir anlayışın uyguladığı yardımları sosyal devlete alternatif olarak vurgulaması üzerinde ciddiyetle düşünülmesi gereken durumlardandır. İki inek ve bir koyun ile oluşturulun veya bir dikiş makinesi ile oluşturulan ve sosyali sermayeleştiren bir mantıktan çözüm beklemek ironik bir durum yaratmaktadır. Formelin, enformel tarafından mağlup edildiği yeni süreçte Yoksulun değeri nedir? Detaylı bilgi için bkz. http://www.tgmp.net/dowland/yillik_faaliyet/turkce.pdf

hakkında Fine'ın[10] yargısı da oldukça nettir: "Zenginlerin payına iktidar düşerken, yoksulların payına da sosyal sermaye düşmektedir." (Özuğurlu, 2003: 65-66).

2.1. Sosyal Sermaye Yaklaşımı Metodolojik Bir Açılım Mıdır?

Son yirmi yılda yoksulluk araştırmalarının hâkim teması haline gelmiş olan sosyal sermaye; metodolojik önemini, nitel-nicel bileşimini sağladığı iddiasından almaktadır. Sosyal sermayenin mikro-toplumsal koşullarla makro-ekonomik neden ve sonuçlar arasında bağ kurmaya uygun olduğu düşünülmektedir. Böylece yoksulların mikro-toplumsal çevresine dair nitel veriler, makro-yapısal gösterge ve istatistiklerle takviye edilerek-onları oluşturan tarihsel ve sınıfsal bağlamlara tümüyle kayıtsız olan- olağanüstü genişlik ve çeşitlilikte bir ampirik çalışma alanı oluşturabilmektedir. Uzun zamandır, sosyal teorinin araştırma nesnesi postmodernitenin sarstığı ontolojik temeller yüzünden, toplum değil esnek ve merkezsiz olduğu varsayılan toplumsallıklar olduğu öne sürülmektedir (Özuğurlu, 2005a: 59).

Özuğurlu'nun da yukarıda ifade ettiği gibi, son yirmi yılın formel tasfiyesi içerisinde, enformelin etkinliği toplumsal düzlemde algılanması gereken sorunları atomize edilmekte ve "toplum" imgesinin yerine "topluluk" ve birey temelinde şekillenen söylemleri meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede, "esneklik" ve "yerellik" yeni sürecin anlaşılmasında öne çıkan kavramlar olarak görülmektedir.

İnsanları çevreleyen geniş aile ve akrabalık bağları, etnik ya da dini kökene dayalı cemaat ilişkileri, geçimlik ve enformel ekonomiler, bir başka deyişle, bugün sosyal sermaye kavramıyla ifade edilen 'ilişki yapıları', modern piyasa toplumlarının temeli

[10] Detaylı bir çalışma için Ben Fine, It Ain't Social, It Ain't Capital and It Ain't Africa, *Studia Africana*. No. 13, p. 18-33, 2002.

olduğu varsayılan bireyselliğin ve girişimciliğin önündeki engeller olarak kabul edilmektedir. Sınıflardan değil fayda motivasyonuyla hareket eden bireylerden, sermaye birikim süreçlerinden değil arz-talep dengelerinden ve etkinlikten söz eden bir ekonomi anlayışı egemen kılınmaktadır. Bütün toplumsal ve tarihsel durumlar için uygulanabilir olan bir genelliğe dönüştükçe ya toplumsalı kendi 'a-sosyal' rasyonalitesine tabi kılıyor ya da toplumsal bağları anlamak için geriye psikolojiyi bırakılmaktadır. Sosyal sermaye tam da bu sermaye birikim stratejisi açısından toplumsal yeniden üretimin sosyolojisini yaptığını öne sürmektedir. Dolayısıyla dönüştürmeyi hedeflediği asıl şey, yoksulluk aracılığıyla toplumun ne olduğuna dair bilgimizin kendisidir. Bir başka deyişle, enformel ilişkilerin azgelişmişlik özelliği olarak algılanışı ile sosyal sermaye olarak algılanışı arasında doğrudan doğruya toplumun anlamına dair paradigmatik bir farklılık vardır. Bu farklılık gözetilmeden enformel ilişkilerden yoksulların sermayesi olarak sözetmek, toplumsal yeniden üretimin kapitalizmle nasıl bir politik ilişkiye sahip olduğunu da ihmal etmek anlamına gelir. Yoksulluk literatürünün asıl merakının yoksulluğu yaratan sınıfsal ilişkilerden ziyade yoksulların sefalet koşullarında nasıl olup da hayatta kaldıklarına dönük oluşunda, aynı apolitik perspektif vardır (Özuğurlu, 2006b: 194-196).

Nesnellikler, örneğin yoksulluk gibi, artık bireysel hayatların özelliklerinden doğmaktadır. Sosyal sermayenin yoksullardan, kendi yoksullukları hakkında düşünmelerini istediği şey de, tam olarak budur. Yeni sağın sorumluluğu bireyde ve ailede araması ya da buna indirgemesi sosyal sermaye yaklaşımını sosyal bilimlerin odağına yerleştirerek yapmaktadır Sorumluluğu, aile bağlarında ve kendi toplumsal ağlarının koşullarında aramak... Bu nokta, enformel ilişkilere sermaye olarak bakan sosyolojik bir perspektifin analitik ufkunu da tanımlar. Gecekondu ya da ayak-

kabı boyacısı çocuklarda görünen şey, bu yüzden artık nesnel koşullar değil, kişiselleştirilmiş yoksul hayatlardır. Sonuçta yoksul hayat halleri ve stratejileri üzerine bakış/kayış yoksulluğu yapısal olmaktan çıkartmakta, bireysel acınası haller, sınıfı terk ederken yoksulluk halleri gözler önüne vicdanlara sunulmaktadır.

Neo-liberal politikalar etrafında ortaya konulan sosyal sermaye yaklaşımında ki bir diğer önemli nokta ise, etkileşim içerisine katılan bireylerin benlik duygularının gelişerek "biz" yerine "ben"in geçmesidir. Bu tür bir benlik dönüşümü neo-liberal kalkınma sonucunda ortaya çıkan bireyselleşme, yabancılaşma gibi sorunları giderecek ve toplumsal bilinci geliştirecektir. Bu bilincin oluşması neo-liberal politikalar sonucunda yaşamını sürdürecek kadar gelir elde edemeyen yoksul bireylere bakmayı devletin sorumluluğundan çıkartarak toplumun-toplulukların, yerel ağların sorumluluğuna dönüştürmeyi kolaylaştıracaktır (Akdoğan, 2002: 83).

Sonuç olarak devletin toplumsal alandan elini ayağını çekmesinin istendiği, devletin etkinlik alanının liberteryan anlamda "minimal" ile sınırlanmaya çalışıldığı bu süreçte yoksulların yoksul olmalarının nedenini yoksul hanelerde arayan bir zihniyetle karşılaşılmaktadır. Yoksulluk yaklaşımında sosyal sermaye kavramının bu kadar ön plana çıkartılması ve bir çözüm yolu olarak sunulmasının arkasında yatan zihniyet doğru bir şekilde çözümlenmelidir. Sorunun çözümünü piyasa koşullarında arayan ve yoksulluğun temelinde yoksulların yetersiz sosyal ağlarını gören (bunu da yoksulların hatası olarak değerlendiren) anlayış yeni dönemde yoksulluk üzerine yapılan tartışmalarda uluslararası finans kuruluşlarının raporlarında yer almaktadır. Yoksulluğu yaratan sınıfsal ilişkilerin sebepleri yapısal bir eksende ele alın-

mamakta, emeğin örgütlenme süreç ve dinamikleri sermayenin çıkarları doğrultusunda değişik küresel krizlerle dönüştürülmekte, yoksullar piyasanın en ucuz iş gücü haline getirilmeye çalışılmaktadır. Yoksullara olmayan sosyal sermayelerini geliştirmeden girişimci olmaları tavsiye edilmekte, çözümün yapısal etkenler ve sınıfsal eşitsizlikler göz ardı edilmekte, yoksullar yoksullukları ile yaşamaya mahkûm edilmektedirler.

3. Yoksulluk Yazınında Sınıf Nereye Düşer?

Yoksulluğun bir sınıf deneyimi olarak politikleşmesi, tarihte her zaman, kapitalizmin temellerine ilişkin bir sorgunun yükselmesi anlamına gelmiştir. Sermaye ise, nüfusun geri kalanından ayrı bir özne kategorisi olarak "yoksullar" ve toplumsal-insani bir sorun olarak "yoksulluk tarifleri-yoksulluğun sınıfsal doğasını ihmal eden kodlamalar, yeniden sınıflandırmalar, çözümler- yapabildikçe bununla baş edebilmiştir. Bir başka deyişle, yoksulluk söylemlerinin yükseliş nedenlerini de, emek-sermaye eksenli ekonomi-politik yaklaşımların ve sınıf merkezli politikaların artık geçerli olmadığı fikrinin yükseliş süreçlerinde aramak gerekir. Sınıfsal eşitsizliklerin ve sömürünün arttığı bir dünyada, "toplumsalın" içeriği sınıf değil de, yoksulluk kavramı etrafında şekilleniyorsa, bu, "yoksulluk, bizzat yoksullaştıranların söylemi olabildiği" içindir (Özdek 2002, Özuğurlu 2006a).

Son yirmi beş yılda dünya genelinde uygulanan ve özellikle gelişmekte olan ülkelere uluslararası kuruluşlarca dayatılan politikalarla emek aleyhine ve sermaye lehine bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu dönüşümün kabulü neo-liberal politikaların meşruiyetinin sorgulanmasına neden olacağından dolayı bir hamle yapılması gerekiyordu, Boratav'a (2004) göre o hamle emek-sermaye karşıtlığının incelenmesini mümkün kılan sınıflar arası gelir dağılımı analizinden, kişisel gelir dağılımı analizine (yani

gelir grupları arsındaki eşitsizlik çerçevesine) kaydırmakla hayata geçirildi. Bu talebi önemli kılan, bölüşüm analizini sınıflar ve sosyal gruplar arasında doğrudan karşıtlık içeren bir çerçeveden, azdan çoğa doğru düzenlenen bir istatistikî sıralama işlemine dönüştürmüş olmasıdır. Kişisel gelir dağılımı temel ve tali bölüşüm ilişkilerinin ayrıştırılıp çözümlenmesine imkân vermeyen istatistiki bir yan üründür, o kadar... Bu gelir dağılımı tablosunun ana öğeleri, gelir dilimleridir ve bu dilimlerde toplanan insanlar, ait oldukları sosyal sınıfa, sosyo-ekonomik gruba göre değil, farklı süreçler sonunda oluşan (ve çoğunlukla bir anket çalışması sırasında araştırmacıya beyan edilmiş olan) gelir düzeyine göre tanımlanır.

Boratav (2004) sınıf-odaklı gelir dağılımı incelemelerinin gelir dilimleri odağına kaydırılmasını neo-liberal politikaların karşılaştığı meşruiyet bunalımının çıkış noktası olarak ifade etmekte ve neo-liberal politikalar adına bu çıkışı üç noktada temellendirmektedir. Hedef kitle olan yoksullar gelir düzeyleri ile tanımlanmakta; dolayısıyla doğrudan doğruya kişisel gelir dağılımı tablolarında içerilen bir grup olarak belirlenmekte böylece sınıfsal bir analize gerek duyulmamaktadır. Bir diğer nokta ise neoliberal politikaların sınıfsal gelir dağılımı üzerindeki yansımalarını inceleyen araştırma gündeminin ortadan kaldırılmasıdır. Devletin sınıflar arası bölüşüm ilişkilerini etkileyen aktif bir aktör olarak algılandığı bir sosyal politika yaklaşımının terk edilerek, yerine yoksullukla mücadele gündeminin geçirilmesi ise bu politikaların vurguladığı son noktadır. Dünya Bankası'nın yoksulluk tanımı ise, "yoksulluğun nedeni insani, doğal ve fiziki ve finansal varlıklardan (sermayeden) yoksunluktur, önermesi ile ortaya konulmaktadır. Bu tanı tedavi yolunu da getirmektedir: "İnsan sermayesine (temel eğitim ve koruyucu sağlığa) dönük kamu

harcamalarını artırın; mülkiyet haklarını, toprak ve sermaye piyasalarını, krediye ulaşma olanaklarını geliştirin" burada yoksullukla mücadele için devletin üstleneceği roller ilköğretim ve koruyucu sağlığa yönelik kamu harcamalarının artırılması ve mülkiyet hakları ile piyasa ilişkilerinin genişletilmesi ile sınırlandırılmaktadır.

Aslında bu yaklaşımın mimarları olan uluslararası kuruluşların yoksulluk araştırmalarında ve yoksulluk algılarında neoliberal eksende gelişen söylemler ve uygulanan politikalar yer almaktadır. Bu politikaların bölüşüm analizlerinde sınıflar ve sosyal gruplar analizi yerine kişisel gelir analizlerini ve bunlara dayanan ölçütleri (gini katsayısı, lorenz eğrisi) kullanmayı teşvik etmesi yoksulları toplumsal bir sınıf olarak yarattıkları çelişkinin ürünü olarak görmek istemeyen bir anlayışın uygulaması olarak değerlendirilebilir. Bu noktada soruna yoksulluk kavramının toplumsal sınıfların gerçek anlamda yoksulluklarının araştırılmasını engelleyen yaklaşımların eleştirisini yapan Bahçe ve Köse'ye göre (2007), kapitalizmde yoksul kimliğinin sahipleri vardır. Emekleriyle geçinmeye çalışanlar, kentlerin varoşlarında yedeklenmiş işsizler ordusu, tarım emekçileri, mülksüzler ve köylüler; yani yarattıklarından daha azını alanlar veya emekçi dahi olmaları mümkün olmayan dışlanmış kitlelerdir11. Söz konusu kitleler,

---

[11] Sınıf-altı (under-class) kavramı ilk defa 1963'te İsveç'li iktisatçı Gunner Myrdal (1963) tarafından, ABD' deki ekonomik büyümeye rağmen varlığını ısrarla koruyan ve bir yandan yapısal işsizlikten, diğer yandan da ayrımcılıktan mustarip bir kesimi tanımlamak için kullanılmıştır. Nobel ödüllü bir iktisatçı olan Myrdal, güçlü Amerikan ekonomisindeki derin çelişkiye işaret ederek, "çalışmayan, çalıştırılabilir olmayan veya az çalışan bir sınıfın" doğmakta olduğunu, bu sınıfın giderek daha büyük bir umutsuzluğa kapılarak ulustan koptuğunu ve ulusun yaşamını, amaçlarını ve başarılarını paylaşmadığını" vurgulamıştı. Sınıf-altının üyeleri Myrdal'ın kullandığı anlamda, dışlanmanın kurbanlarıydı. Onların yeni statüsü dışarıda kalmayı tercih etmenin sonucu değildi, dışlanma iktisadi mantığın ürünüydü ve dışlananların bu mantık üzerinde hiçbir etki ve denetimleri yoktu. Böylelikle, özellikle 1980'lerden sonraki neo-liberal dönüşümlere paralel olarak hızlı bir yükselişe geçen ve sanayileşmiş toplumlar içerisinde daha fazla tartışılır

kapitalizmin temel çelişkisine bağlı olarak, toplumların tarihinde belirlenirler. Bu belirlenim sonucunda oluşan kitlelerin toplumsal adları "yoksullar" değil ait oldukları sınıflardır. Çok farklı toplumsal konumlanışlara sahip bu kitlelerin "yoksulluk" olarak dışa vuran ortaklıkları yarattıkları değere üretim araçlarının mülkiyetine sahip sınıflarını direk ya da dolaylı olarak koymaları ya da onları değer sürecinin dışına itmeleridir.

Bahçe ve Köse burjuva iktisadının ve reformizminin akıl çarpıtıcı bir özelliğine de dikkat çekmektedirler. Ortalamayı bilimsel bir ölçüt kabul ederek farklılıkları önemsizleştirmenin burjuva pozitivizminin en temel özelliklerinden bir tanesi olarak karşımıza çıktığını vurgulamaktadırlar. Özellikle toplumsal "şansları" ve "şansızlıkları" eşit olan bireyler etrafında kurgulayan burjuva iktisadı, gelir dağılımı analizlerinde ölçüt olarak genellikle Lorenz eğrileri ve Gini katsayılarını kullanmaktadır. Bu ölçütler bireylerin toplumsal pozisyonları arasındaki farkları yok sayar, toplumu "birey" düzeyinde gelire göre bir sıralamaya tabi tutar. Burada farklı sınıfsal pozisyonlardan gelen bireylerin aynı gruba düşmelerinde hiçbir sakınca yoktur. Her toplumsal yapıda olduğu gibi kapitalizmde de yoksulların toplumsal karşılıkları vardır. Söz konusu kitlelerin toplumsal adını telaffuz etmeden, bu kitleleri yoksulluk ortaklığında toplulaştırmak, kapitalizmin gerçekliğine ve bu gerçekliğin yanılsamasına mahkûm olmaktadır. Bu

---

hale gelen bu olgunun çok erken bir dönemdeki ilk tezahürlerine dikkat çeken isimlerden biri olmuştu. Şüphesiz Myrdal, sınıf-altı terimini sınıf yapısının en altında yer alan, ekonomik sistemin sömürülmeye dahi değer görülmeyen kurbanlarını nitelemek için kullanılmıştı, ancak onun yaptığı yapısalcı vurguya rağmen kavramın yıllar içerisindeki evrimi tam aksi yöne doğru oldu. Özellikle 1970'li yıllardan itibaren sınıf-altı kavramı sınıfsal anlamından sıyrılarak ırksal bir anlam kazanmaya başladı. Sınıf-altı tartışmalar için Bkz. Zygmun Bauaman *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, Çev. Ümit Öktem, Sarmal Yayınları, İstanbul,1999; Bediz Yılmaz, Nöbetleşe Yoksulluktan Müebbet Yoksulluğa, *Toplum ve Bilim*, 2008. Sayı: 113.

anlamda toplumsal sınıflara dönmeden kapitalizmin gerçek analizini yapmak mümkün değildir (Bahçe ve Köse 2007: 12).

Ercan'a (2007) göre yoksulluğun sermaye birikimine içkin olan sınıfsal konumlarla ilişkili olduğunun ısrarla işaret edilmesi gerekmektedir. Yoksulluk kendi başına bir gerçeklik olarak analiz edildiğinde, yani yoksulluğun nedeni yine yoksullukta arandığında sağlıklı bir bilgi üretilemeyecektir. Yoksulluk her dönemde ilişkisel bir gerçeklik olarak açığa çıkmıştır. Bu anlamda Ercan (2007), yoksulluk kavramının verili toplumsal yapının bütünsel işleyişinin bir sonucu olarak analiz edilmesine işaret eder. Nicel ve dolaşım alanına ait verilerden hareketle gerçekleştirilecek bir analiz, ister istemez ilişkisel bir ontolojiyi dışlayan atomistik ontoloji üzerinden bilgi üretilmesine neden olacağını ve nicel değişkenler ve dolaşım alanından hareketle yapılan analizler kapitalizmin dünya ölçeğinde etkili olduğu son yıllarda "yoksulluk" söylemi dolayında daha bir belirleyicilik kazandığını vurgulamıştır. Egemen bir söyleme dönüşen "yoksulluk", gerçekliğin yapısal özelliklerini dolayısıyla sınıfsal konumların göz ardı edilmesine neden olacak bir içeriğe sahiptir.

Sonuç

Günümüzde "sınıf", toplumsal sorunlara eğilmeye çalışanlar için terk edilmesi gereken bir olgu olarak sunulmaktadır. Özellikle 1970'lerin sonundan itibaren toplumsalın ontolojisini parçalara ayırma istenci ile birlikte bütün olarak ifade edilen yapıları "topluluk" düzeyine indirgeyip kendi adacıklarında analiz etme hevesi toplumsalda kendisini göstermektedir. Bu yaklaşım toplumun sorunlarının doğru tespitini önlediği gibi geliştirilmeye çalışılan çözüm yollarını da engellemektedir. Soyut bir olguymuş gibi ele alınan "Yoksulluk" çerçevesinde ifade edilen yoksullukları yaşayan çeşitli toplumsal sınıfların yoksullukları göz ardı

edilmektedir. Yoksulluk araştırmalarının nesnesi olan yoksulların nasıl olup da hayatta kaldıkları liberalleştiren küreselleşme sürecinde irdelenmeye çalışılmaktadır. Yoksulluk ölçümlerinde hane bazlı ölçümler ve sosyal sınıf analizleri yerine kişisel gelir ölçümleri yapılmaktadır. Neo-liberal politikalar kendi çelişkisiyle karşılaşmak istememekte, yoksulları sınıf eksenli politikaların dışında tutmaya çalışmaktadır. Çünkü yoksullar yeni süreçte istihdamda eskisi kadar değerlendirilebilecek kesimler değillerdir. Yeni dönemin toplumsal riskleri gittikçe genişlemekte ve birçok toplumsal sınıfı tehdit etmektedir. Risklerin getirdiği sonuçların faturalarının ağır bir şekilde çeşitli toplumsal sınıflar tarafından ödendiği bir dönemde yoksulluk sorununu bu sorunu yaşayan toplumsal sınıflar haricinde çözüme kavuşturma istenci ise oldukça düşündürücüdür.

Kaynakça

Akdoğan, A. 2002. Toplumsal Sermaye: Yeni Sağın Küresel Yüzü, ,içinde *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, TODAİE, Ankara.

Bahçe, S., Köse, A.H., 2007. Yoksul Yazının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflara Dönmek, http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/KoseBahceHaz07.pdf.

Bauman, Z. 1999. *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, Çev. Ümit Öktem, Sarmal Yayınları, İstanbul.

Boratav, K. 2004. Yoksulluk Kavramı Üzerine Notlar, *Toplum ve Hekim*, Cilt:19, Sayı:1 s.7-10.

Bosenquet, N. 1983. *After the New Right*, London: Heinemann.

Buğra, A., Keyder,Ç. 2003. New Poverty and the Changing Welfare Regime of Turkey (Yeni Yoksullluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi), UNDP için hazırlanan rapor, Ankara.

Buğra, A. 2008. *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İkinci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Erbaş, H. 2007. *Fark/Kimlik, Sınıf*, EOS Yayınları, Ankara.

Ercan, F. 2003. Sınıftan Kaçış: Türkiye'de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine, İçinde *Korkut Boratav'a Armağan Küresel Düzen: Biri-*

kim, Devlet ve Sınıflar, der. A.H. Köse, F. Şenses, E. Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul.

Field, J. 2008. *Sosyal Sermaye*, Çev. Bahar Bilgen, Bahar Şen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Fine, B. 2002. It Ain't Social, It Ain't Capital and It Ain't Africa, *Studia Africana*. No. 13, p. 18-33.

Fine, B., Filho, A.S. 2006. *Marx'ın Kapital'i*, Çev. Nail Satılgan, Yordam Kitap, İstanbul.

Friedman, M. 2008. *Kapitalizm ve Özgürlük*, Çev. Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu, Plato Yayıncılık, İstanbul.

Gamble, A. 1993. "The Decline of Corporatism*", Keynes and Role of the State*, Der. D. Grabtree ve A.P. Thirlwall, London: St. Martin Press.

Geremek, B. 1994. *Poverty: A History*, İngilizceye Çev. A. Kolakowska, Massachusetts: Blackwell

Gunn, S. 1989. *Revolution of the Right*, Wincgester: Pluto Press.

Gül, H., Sallan Gül, S., 2005. *Yoksulluk Yardımları ve İstihdam Araştırması: Sosyal Yardımlar ve İşgücüne Katılım İlişkisi*, SYDGM ve UNDP için hazırlanan rapor.

Gül, H., Sallan Gül, S., 2007. Sosyal Devletten Çalışma Refahına Geçişte Sosyal Haklar ve Yoksullar, *TODAİE* Cilt:40 S.3, Ankara.

Gül, H., Sallan Gül, S., 2008. Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürü Tartışmaları , içinde *Türkiye'de Yoksulluk Çalışmaları*, der. Nugün Oktik, Yakın Kitabevi, İzmir.

Güler, Z. 2008. Muhafazakârlık, içinde 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, der. Birsen Örs, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Habermas, J. 1995. Sivil İtaatsizlik, Çev. H. Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul.

Koray, M. 2005. *Sosyal Politika*, İmge Kitabevi, Ankara.

Kovancı, O. 2003. Hayır Anlayışından Sosyal Devlete: İngiliz Yoksulluk Yasaları, *Mülkiye Dergisi*, Cilt:27 Sayı 239 s. 255-278.

Mead, L. 1986. Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship, New York: Free Press.

Murray, C. 1984. *Loosing Ground: American Social Policy*, 1950-1980, New York: Basic Books.

Örs, F. 2005. Yoksullukla Mücadele ve Toplumsal İletişim, *Mülkiye Dergisi*, Cilt: 31 Sayı: 255 s. 193-202.

Özbudun, S. 2002. Küresel Bir "Yoksulluk Kültürü" mü? *, içinde Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, TODAİE, Ankara.

Özdek, Y. 2002. Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kıskacında İnsan Hakları, içinde *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, TODAİE, Ankara.

Özuğurlu, A. 2006a. Yoksulluk Araştırmalarına Eleştirel Bir Bakış, Mülkiye Dergisi, Cilt: 30 Sayı: 250 s. 53-66.

_____ 2006b. Sosyal Sermaye: Kamunun Trajedisi ya da Emeğin Sömürgeleştirilmesinde Yeni Bir Eşik, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* sayı.12 s. 188-213.

Özuğurlu, M. 2003. Sosyal Politikanın Dönüşümü ya da Sıfatın Suretten Kopuşu, Mülkiye Dergisi, Cilt:27 Sayı: 239 s. 59-74.

Pierson, C. 1991. *Beyond The Welfare State*, The New Political Economy of Welfare, University Park, Pennyslvania: Pennyslvania State University Press, 1991.

Sallan Gül, S. 2004. *Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa Yeni Liberalizm ve Muhafazakarlık Kıskacında Refah Devleti*, Etik Yayınları, İstanbul.

Şenses, F. 2006. *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yılmaz, B. 2008. Nöbetleşe Yoksulluktan Müebbet Yoksulluğa, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 113 s. 127-146.

World Bank, *World Bank Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*, NewYork.

80 SONRASI TARIMIN VE EMEĞİN DÖNÜŞÜMÜ

1980 ÖNCESİNİN SORUNSALINDAN HAREKETLE 1980 SONRASI TÜRKİYE TARIMI

Muammer Kaymak*

Giriş

1980 yılı Türkiye'nin iktisadi ve siyasi açıdan bir yön değişikliğine zorlandığı bir yıl olarak toplumsal hafızaya yerleşti. İktisadi açıdan hedeflenen yön değişikliği, 24 Ocak tarihinde açıklanan tedbirler paketi ile somutlaşırken, siyasi değişim 12 Eylül'deki askeri darbe aracılığı ile gerçekleştirildi. Yakın dönem üzerine yapılan popüler ya da akademik yorumlarda "24 Ocak kararlarının hayata geçirilmesi için askeri darbeye başvurulduğu" yolunda tek yönlü bir ilişkinin altı çizilmektedir. Bu yorum, gerçek dışı değilse de gerçeğin bütününü ifade etmekten uzaktır. Çünkü 12 Eylül darbesinin hedefi, sermayenin o dönemdeki gereksinimlerine yanıt veren iktisadi kararların hayata geçirilmesini kolaylaştırmak için emekçi muhalefetini şiddet yoluyla tasfiye etmekle sınırlı değildi. Darbe, elbette böyle bir hedef gözetiyordu, ama esasen, köklü toplumsal değişim talepleriyle sistemin sınırlarını

* Dr., Hacettepe Üniversitesi İİBF İngilizce İktisat Bölümü.

zorlayan emekçi muhalefeti ile sermayenin tahakkümünü sınırlayan demokratik ve sosyal kazanımları tasfiye etmeyi hedefledi.

Bugünden geriye bakıldığında, sermayenin amaçlarına ulaşmakta önemli bir mesafe kaydettiği görülüyor. Ancak, sermayenin gelişme süreci, kendi iç çelişkilerini de beraberinde getiriyor. Bunu özellikle tarım ve köylülük alanında görmek mümkün. Bu yazıda 1980 miladının tarım ve köylülük üzerindeki etkisi masaya yatırılıyor. Ancak bu konu, 1980 sonrasında tarım kesiminde yaşananları tüm boyutlarıyla ele almak ve yaşanan dönüşüm sürecinin sosyo-ekonomik bir bilânçosunu çıkarmak yerine, 1980 sonrasında yaşanan dönüşüm sürecini 1980 öncesinde akademik ve siyasi çevrelerde egemen olan perspektifi anımsatarak değerlendirmeyi amaçlıyor. Bu perspektif, kendi içerisinde ciddi yaklaşım farklılıkları taşımasına karşın esasen, tarım ve köylülüğe sınıf mücadelesi sorunsalından ve köylülüğün bu mücadeledeki konumundan hareketle yaklaşıyor.

Bu çerçevede bu incelemede ilk olarak 1980 öncesinde tarım köylülük sorunlarına ilişkin akademik ve popüler perspektif ele alınıyor. Bu perspektif, ortaya çıktığı uluslararası ve yerli bağlam içinde inceleniyor. Ardından 1980 sonrasında tarım kesiminde yaşanan dönüşümün ortaya çıkardığı yeni sorunlar ve imkânlar değerlendiriliyor.

1980 Öncesinin Sorunsalı

Türkiye köylülük sorunu 1960–1980 dönemindeki sol hareketlerin toplumsal düzen değişimi arayışının nesnel dayanaklarıyla ilgili tartışmaların odak noktasını oluşturmaktaydı. Bu tartışmalarda, genel olarak köylülüğün Türkiye'nin sosyo-ekonomik gerçekliği ve Marksist teori içindeki yerinin ne olduğuna dayanarak ülkedeki egemen üretim biçiminin ve buna bağlı olarak izlenecek siyasi stratejinin ne olacağı belirlenmeye çalışılmaktaydı.

1960'lı yıllarda nüfusun yüzde 70'inden fazlasının kırsal kesimde yaşamakta oluşu, köylülüğü siyasi bakımdan özel olarak önemli kılıyordu. Öte yandan bu dönemde köylülüğün belli bölgelerde yoksulluğa, tefeci ve tüccar sömürüsüne ve topraksızlığa karşı yükselttiği mücadeleler, siyasi çevrelerde köylülük sorununun ele alınması yönünde güçlü bir eğilim doğurdu.[1] 1960'lı yılların en önemli sosyalist hareketi olan TİP (Türkiye İşçi Partisi)'in ambleminde işçiyi simgeleyen çarkın üzerinde köylülüğü simgeleyen buğday başağı yer alıyordu. Amblemin üzerine "Herkese iş, köylüye toprak" ifadesi yerleştirilmişti. Özetle Türkiye gibi bir köylüler ülkesinde sınıf mücadelesi içinde köylülüğün rolü stratejik bir önem taşıyordu. Ve esas tartışma da kırsal kesimdeki üretim ilişkilerinin doğası üzerindeki anlaşmazlıktan kaynaklanıyordu.

Bu tartışma, Türkiye kapitalizminin kendine özgü gelişme şartlarından kaynaklanan kimi farklılıklara sahip olmakla beraber, tüm dünyada yaşanan tartışmaların uzantısıydı.[2] Kökeni III. Enternasyonal'de 1920'lerde tartışılan "milliyetler ve sömürge sorunu"na dair saptamalara uzanmaktaydı[3] Tartışma, II. Dünya Savaşı sonrasında Latin Amerika, Asya ve Afrika'daki sömürge ve yarı-sömürge ülkelerde sömürgeciliğe karşı gelişen anti-emperyalist bağımsızlık mücadeleleri içinde yeniden alevlendi. Bu ulusal kurtuluş savaşları, II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan güçlü bir sosyalist bloğa önderlik eden Sovyetler Birliği (SB)'nden ve "halk savaşı" adı verilen mücadele sonunda iktida-

[1] Bu hareketlerden bazıları şunlardır: Antalya Elmalı'da köylülerin toprak işgali, Bafa'da köylülerin özel mülk olan Bafa Gölü'nde izinsiz avlanma mücadeleleri, Doğu Karadeniz'de çay, Ege'de ve Orta Karadeniz Bölgesi'nde tütün mitingleri.

[2] Bkz. Bernstein (2001: 2-6). Bu inceleme aynı zamanda köylülük çalışmalarının kökeni ve evrimi konusunda kapsamlı bir bilanço içermektedir.

[3] Bkz. Weber (1979: 42-48)

rı ele geçiren Çin Komünist Partisi'nin lideri Mao Zedung'un öğretisi doğrultusunda hareket eden Çin Halk Cumhuriyeti'nden güçlü bir destek buldu. Sovyetler Birliği, özellikle Afrika, Ortadoğu ve Doğu ve Güneydoğu Asya'da yeni bağımsızlığa kavuşan ve esas itibariyle birer köylü ülkesi olan ülkelere, "kapitalist olmayan yoldan kalkınma" vaat ediyordu. "Kapitalizm" terimi, yeni bağımsızlaşan 3. dünya ülkelerinde doğrudan doğruya sömürge dönemini çağrıştırdığı için, "kapitalist olmayan yoldan kalkınma stratejisi" bu ülkelerin yeni siyasi seçkinleri tarafından çekici bulunuyordu (Hobsbawm, 1996: 414-5). Böylece, Sovyetler Birliği 1950'lerin ikinci yarısından itibaren resmileştirdiği yeni yönelim doğrultusunda dünya çapında ABD ile rekabete dayanan nüfuz politikasına meşruiyet kazandırmayı hedefliyordu. Zaman içinde, SB'nin 3. Dünya ülkelerindeki anti-emperyalist ve sosyalist hareketleri kendi dış politikasının ihtiyaçları ekseninde kullanmaya çalıştığının ortaya çıkması, bu ülkelerdeki anti-emperyalist hareketlerin yönünü SB'den Çin'e doğrultmalarına yol açtı. Çin Halk Cumhuriyeti, 3. Dünya ülkelerindeki kurtuluş mücadelelerine aktif bir destek veriyordu. Ayrıca, Mao Zedung'un bir köylü ülkesi olan Çin için formüle ettiği ve oldukça yalın ve esnek politik öneriler içeren teorik şablonu azgelişmiş ülkelerdeki anti-emperyalist hareketlere çekici geliyordu (Çubukçu, 2002: 56-7).

Bu genel çerçeve içinde tarım sorunu, doğrudan doğruya bağımsızlık, devrim ve emekçi iktidarı gibi siyasi hedeflerin gerçekleştirilmesi için gerekli programatik ve stratejik belirlemelerin ayrılmaz bir parçası olarak gündeme geldi. Bu yazı boyunca 1980 öncesinin sorunsalından kastedilen de temelde bu perspektiftir.

Sosyal bilimler alanında bu doğrultudaki en önde gelen tartışmalar Latin Amerika ve Hindistan tarımı üzerine yapılan tar-

tışmalardır. Türkiye'de 1969-1970 yıllarında Korkut Boratav ile Muzaffer Erdost arasında gerçekleşen bir dizi polemik sözünü ettiğim tartışmalarla aynı dönemde benzer pratik sorunsaldan hareket eden önemli bir tartışma olarak sosyal bilimler literatürüne geçmiştir. Bu tartışmaya geçmeden evvel, tartışmanın evrensel karakterini ortaya koymak amacıyla Latin Amerika ve Hindistan tarımı üzerine yapılan tartışmaları kısaca özetlemeye çalışacağım.

Latin Amerika üzerine yapılan tartışma Ernesto Laclau'nun ortodoks Marksist teorik pozisyonu benimsediği yıllarda, ünlü neo-Marksist Andre Gunder Frank'ın Latin Amerika'daki egemen üretim biçimi üzerine belirlemelerini hedefe koyan ünlü bir polemik yazısı etrafında gelişti. Laclau, 1971 yılında *New Left Review* dergisinde yayınlanan "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm" adlı ünlü makalesinde Latin Amerika'da gündemdeki devrimin sosyalist devrim mi yoksa anti-emperyalist demokratik devrim mi olduğu tartışmasının temel terimleri üzerinde durmaktadır. Laclau (1985), yazısında milli demokratik devrim ve sosyalist devrim tezleri arasında bir tercihi ortaya koymak yerine, bu tezlere kaynaklık eden yaklaşımların içerdiği ortak bir yöntemsel soruna vurgu yapmaktadır. Buna göre, Latin Amerika'da milli demokratik devrim ve sosyalist devrim tezlerini savunan çevreler, kapitalist üretim tarzının gelişme düzeyini, doğrudan üreticilerin konumuna göre değil, piyasa ilişkilerine göre saptamaktadırlar. Laclau'ya göre Marksist bir çerçeveden hareket eden söz konusu tezler, üretim tarzı kavramını gelişigüzel yorumlamaktadır. Milli demokratik devrim teorisini savunanlar, Latin Amerika'nın feodal yapılarına vurgu yapmakta, fakat "feodalizm" saptamasını doğrudan üreticilerin karşılaştıkları ekonomi dışı artık çekme yöntemleri bakımından değil, piyasa-

laşmanın yaygın olmayışına bağlamaktadırlar. Öte yandan çalışmalarını Latin Amerika'da azgelişmişliğin kökeni üzerine yoğunlaştıran Frank (1969), Latin Amerika'nın İspanyollar tarafından kolonileştirildiği 16. yüzyıldan beri kapitalist olduğunu, Latin Amerika'nın azgelişmişliğinin kaynağında, kapitalist merkeze bağımlılığın özgül karakterinde yattığını savunmaktadır. Laclau (1985), bu teorinin kapitalizmi, doğrudan üretim sürecinde değil, dolaşım sürecinde aramak gibi temel bir yöntemsel yanılgıya dayandığını, dolayısıyla, Latin Amerika'da sosyalist devrim stratejisinin maddi temelini oluşturan *kapitalizm* tezinin ciddi sorunlar içerdiğini savunmuştur.

Benzer bir tartışma Hindistan'da İngiliz sömürgeliğinden kurtuluşun ardından gündeme gelmiştir. Hindistan ve Hint tarımı üzerine özellikle 1970'li yıllar boyunca Hintli ve Batılı Marksist yazarların katıldığı tartışma başlıca 7 temel soru(n) etrafında cereyan etmiştir.

i) Hindistan tarımı kapitalist midir? Eğer kapitalistse ne ölçüde kapitalistleşmiştir? Kapitalistleşme belli bölgelerle mi sınırlıdır? Tarımda kapitalistleşme yönünde bir eğilim var mıdır?

ii) Hindistan tarımı kapitalizm öncesi ya da yarı feodal olarak tanımlanabilir mi? Buna bağlı olarak yarı-feodalizm terim neleri içerir? Bu durum üretici güçlerin gelişmesi önünde bir engel midir?

iii) Dönemin Hindistan'ı Marksist terminolojiye göre belirli bir üretim tarzı ile karakterize edilebilir mi? Yoksa birden çok üretim tarzının eklemlenmesi mi söz konusudur?

iv) Hindistan'ın İngiliz sömürgesi olduğu dönemde egemen üretim biçimi neydi?

v) Hindistan'daki başlıca kırsal sınıflar nelerdir? Bu sınıflar hangi ölçütlere göre ayrıştırılabilir?

vi) Bugün genel olarak Hindistan'da temel çelişki ve çatışmalar nelerdir? Bu çelişkiler içinde devletin rolü nedir?

vii) Ve son olarak yukarıdaki sorulara verilen yanıtlar Hindistan'daki sol partilerin izleyecekleri stratejileri[4] nasıl belirlemektedir? (Thorner, 1982:1961-2).

Benzer teorik soru(n)lar etrafında cereyan eden Türkiye tartışması ise Korkut Boratav'ın ilk kez 1969 yılında yayınlanan *Kapitalist Sistemde, Türkiye'de Sosyalist Sistemde Gelir Dağılımı* adlı eserinin ardından Muzaffer Erdost ile yaptığı bir dizi polemik üzerinden şekillenmiştir. Zaman içinde başka yazarlar da bu tartışmaya katılmışsa da tartışmanın ana gövdesi Boratav ile Erdost arasında gerçekleşmiştir.[5] Bu tartışmanın en ilginç yönü, tartışmanın taraflarının siyasi çizgisinden bağımsız olarak dönemin şiddetli siyasi tartışmalarının ortasında kalmış olması ve Boratav'ın niyetinden bağımsız olarak, onun öne sürdüğü tezlerin belirli bir siyasi strateji ile ilişkilendirilmiş olmasıdır.[6] Bu konuya girmeden önce tartışmanın gerçekleştiği bağlamın daha iyi anlaşılması için Boratav-Erdost tartışmasının ortaya çıktığı dönemde Türkiye solundaki ideolojik haritasını ortaya koymak yararlı olacaktır.

1960'lı yıllar boyunca Türkiye'de sosyalizan bir yönelime sahip iki temel akım vardı. Bu akımlardan birini, 1960'lı yıllar bo-

[4] Bu sorulara verilen yanıtların Hindistan'daki sol partilerin stratejilerine nasıl yansıdığı üzerine ayrıntılı bilgi için bkz Seddon ve Margulies (1984:31-32)

[5] Tartışmanın ayrıntılı incelemesi için bkz. Seddon ve Margulies (1984).

[6] Boratav (1987:191-2) bu konuda şu açıklamayı yapıyor: "1969-1970 yazılarımın yayınlanmasından önce, demokratik dönüşümü savunan akımın dayanaklarından biri, Türkiye'de yarı-feodal bir üretim biçiminin egemen olduğu savı idi. Benim yazılarımda geliştirilen görüşler, demokratik dönüşümlerin savunulmasının, yarı feodalizm tezine gerek duymadığı; geri bir kapitalizmin egemenliği teşhisinin de sadece üretim ilişkileri düzeyinde değil, siyasi ve ideolojik bağlantıları ile de demokratik bir platformu gerekli kılacağı sonucuna ulaşmakta idi. Dolayısıyla sosyalist bir platformu gündemde gören tezlerle birleşme-mekteydi."

yunca Yön dergisi etrafında bir araya gelen aydınlar oluşturuyordu. Yön dergisinin kurucusu Doğan Avcıoğlu'nun formüle ettiği yaklaşım, Türkiye'nin emperyalizmin boyunduruğu altında azgelişmiş bir ülke olduğunu savunuyor, ülkenin gerçek bir kalkınma yoluna girebilmesi için asker-sivil aydınların öncülüğünde anti-emperyalist bir devrimi zorunlu görüyorlardı.[7] Yön dergisi'nin formüle ettiği yaklaşım, 1960'lı yılların sonlarında Mihri Belli'nin öncülüğünü yaptığı "Milli Demokratik Devrim" (MDD) teorisinin de temel öncüllerini oluşturuyordu (Seddon ve Margulies, 1984: 33). Şüphesiz, Yön hareketi ile karşılaştırıldığında MDD teorisi, Marksizme daha yakındı ve başlıca argümanlarını Marksist bir terminoloji içinde ifade etmekteydi. Bu yaklaşıma göre Türkiye yarı-sömürge, yarı feodal bir ülkeydi. Ülkenin gerçek bir bağımsızlığa ve halktan yana bir gelişme yoluna girmesi için milli sınıfların, emperyalizme ve onun içerdeki gayri-milli uzantıları olan komprador burjuvaziye ve onun feodal işbirlikçilerine karşı bir halk savaşı vermesi gerekiyordu. MDD teorisine göre parlamenter mücadele zaman kaybından başka bir şey değildi. MDD teorisinde vurgulanan milli sınıflar ise, işçi sınıfı ve köylülüğün yanı sıra, milli burjuvaziyi de kapsıyordu. Bu teorik şablon esas itibariyle Mao Zedung'un Çin için geliştirdiği formülasyonun Türkiye'ye uyarlanmasına dayanıyordu (Akdere ve Karadeniz, 1994: 244-53). Ancak bu teori dönemin radikal gençlik hareketlerinin ülkenin sosyo-ekonomik gerçekliği ile ilgili algılamalarına ve hareket biçimlerine çok daha uygundu.

Dönemin ortamını yansıtması açısından Türk Solu dergisinde TDGF (Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu) üyesi iki üniversite öğrencisinin Samsun'un Alaçam ilçesindeki tütün üre-

[7] Bu konuda kapsamlı bir inceleme için bkz. Atılgan (2008).

ticilerine yönelik çalışmalarını anlattıkları yazıdan bir parça aktarmak yararlı olacaktır:

> Halkımızın milli demokratik devrim mücadelesi gün geçtikçe hızlanıyor. Grevler, fabrika ve toprak işgalleri, yani demokratik işçi-köylü hareketleri, öğretmenlerin, memurların ve gençlerin direnişleri mazlum halkımızın devrimci mücadelesinin hızlandığını ve dalga dalga bütün yurt sathına yayıldığını açıkça gösteriyor. İşçi-köylü kitleleri ile bağ kurma, onları bilinçlendirme ve örgütleme görevi her geçen gün devrimci gençlik arasında daha iyi kavranıyor ve pratikte gerçekleştiriliyor. Geçen yıl FKF'ye bağlı gençlerin Akhisar ve Ödemiş'te baslattıkları ve bu yıl da aynı ilçelerde sürdürülen mücadeleler gene bu yıl Karadenize sıçradı. Geçen pazartesi günü Karadeniz tütün piyasasının açılması ile de devrimci mücadele hızlandı.
>
> Devrimci gençler Karadeniz tütün bölgesinde çalışma merkezi olarak Alaçam'ı seçmişlerdi. Alaçam küçük ve yoksul bir Karadeniz ilçesi. İlçenin ve ilçeye bağlı köylerin temel uğraşı tütün ekimi Alaçam'ın nüfusunun büyük bir çoğunluğunu yoksul köylülük teşkil ediyor. Ayrıca çevre dağ köylerinde önemli derecede topraksızlık var. Bu yüzden Alaçam köylülerinin bir kısmı büyük şehirlerde mevsimlik işçi olarak çalışıyor. Küçük tütün üreticisi 'Çorbacı' adını verdiği tefecinin elinde inim inim inliyor.
>
> Devrimci gençler Karadeniz tütün bölgesinde proleter devrimci bir çalışma tarzı uyguluyorlar. Piyasanın açılmasından bir ay önce bir grup devrimci genç Alaçam'a varıyor. Alaçam'a bağlı bütün köyleri en az üç kere tarıyorlar. Tütün sömürüsünü anlatıyorlar. Ege'de, Karadeniz'de Marmara'da soyguncu tüccara ve tefeciye karşı tütün üreticilerinin verdiği mücadeleyi sıralıyorlar. Tütün üreticilerinin teşkilâtlanması gerektiğini belirttiyorlar. Ege'deki köylü teşkilâtlanmasını, Tütün Üreticileri Sendikasını örnek olarak gösteriyorlar (Zileli ve Akalın, 1970).

1960'lı yıllara damgasını vuran bir diğer önemli akım ise Türkiye İşçi Partisi'nde temsil ediliyordu. TİP, Yön-MDD çizgisinden farklı olarak Türkiye'nin kimi gerilik öğeleri taşısa da kapitalist

bir ülke olduğu belirlemesinden hareketle, "sosyalist devrim" teorisini savunuyordu.

1960'lı yıllara damgasını vuran bu iki akım arasında çok önemli kesişme noktaları vardı. Yön Bildirisine imza koyan aydınların büyük çoğunluğu, TİP'i destekliyordu. Yön hareketi, TİP içindeki mücadelelerde taraf olacak denli bu hareketle yakın temas halindeydi (Atılgan, 2008: 212). Bu iki akım arasındaki ideolojik mücadele 1960'lı yılların sonuna doğru, gençlik ve halk mücadelesinin basıncı altında daha da keskinleşti. Bu dönemde TİP, giderek büyüyen işçi, köylü ve gençlik muhalefetinin talep ve beklentileri karşılamakta zorlanmaya başladı. Bu sorun, TİP'in izlediği siyasi çizginin ülkenin gerçekleriyle örtüşmediği yolundaki eleştirilere güç kazandırdı. Döneme damgasını vuran gençlik hareketleri, TİP'in parlamenter mücadeleyi mutlaklaştırması vb. gerekçelerle TİP'ten ayrılıp, bağımsız gençlik örgütleri içinde örgütlenmeye yöneldiler. Dönemin gençlik hareketleri, meşruiyetini anayasal düzen sınırları içinde tanımlayan TİP'in aksine daha radikal bir politik hat öneren MDD teorisinin etkisi altındaydı.

Korkut Boratav'ın 1969 yılında yayınladığı *Gelir Dağılımı* adlı çalışması, bu yoğun ideolojik mücadele ortamında okuyucu ile buluştu. Boratav'ın ortalama okuyucusunun, gündemdeki devrimin sosyalist devrim mi yoksa milli demokratik devrim mi olduğu yolundaki hararetli tartışmada, eserdeki bulguları hangi stratejiye meşruiyet kazandırdığı bakımından ele alacağı kuşkusuzdu. Türkiye'nin sosyo-ekonomik yapısı üzerine oldukça sınırlı sayıda çalışmanın yapıldığı ve bir takım kolaycı teorik şablonlara dayanan siyasi stratejileri doğrulamaya dönük yaklaşımların daha çabuk taraftar bulduğu bir entelektüel ortamın varlığında bu tutum kaçınılmazdı.

Boratav, Temmuz 1969'da kitabındaki bulguları özetlemek üzere *Emek* dergisinde "Tarımda Feodal Üretim İlişkileri, Feodal Kalıntılar ve Basit Meta Üretimi" başlıklı kısa bir yazı kaleme aldı. Boratav (1983: 40-1) bu yazıda Türkiye tarımında esas itibariyle üç tür üretim ilişkisi saptanabileceğini, bunların, küçük üreticilik, yarı feodalizm ve büyük ölçekli kapitalist çiftçilik olduğunu vurguladıktan sonra, hangi üretim biçiminin daha yaygın olduğunu belirlemek için bir dizi ölçüt öneriyordu. Buna göre a) topraksız ortakçı ailelerin sayısı, b) büyük toprak sahiplerine ait arazinin (büyük toprakların sınırlarını 200 ve 500 dönümden başlatarak) bir bölümünde ortakçılık yapan ailelerin sayısı c) Bir şahıs ya da sülaleye ait köylerin sayısı gibi ölçütlerle bakıldığında, Türkiye tarımında yarı feodal üretim ilişkilerinin toplam köylü ailelerinin yüzde 5'inin altında olduğu ortaya çıkmaktaydı. Bu durum, Türkiye'nin yarı-feodal bir ülke olarak tanımlanmasının olgularla desteklenmediğini ortaya koymaktaydı.

MDD teorisinin temel hareket noktası olan Türkiye'nin yarı-feodal bir ülke olduğu saptamasının geçersiz olduğunu savunan bu yazı tepkiyle karşılaşmakta gecikmedi. Muzaffer Erdost (1969a) *Proleter Devrimci Aydınlık* dergisinde Boratav'a bir yanıt kaleme aldı. Erdost, kaleme aldığı eleştiri yazısında, Boratav'ın bulgularını dayandırdığı istatistiksel verileri değerlendirme yöntemini eleştirdi. Ancak tartışmayı daha çok, Marksist teoride üretim biçimi ve üretim ilişkilerinin nasıl tanımlanması gerektiği yolunda yöntemsel bir mecraya çekerek, Boratav'ın Türkiye'de egemen üretim biçiminin kapitalist olduğu, küçük üreticiliğin kapitalizmin egemenliği altında ve kapitalizmin başlangıç dönemine özgü tefeci ve tüccar sermayesi biçimindeki ilkel sömürüsüne tabi bir üretim ilişkisi olduğu yolundaki saptamasına karşı çıktı. Erdost (1969)'a göre Türkiye tarı-

mında küçük üreticilik, kapitalizm-öncesi bir üretim ilişkisiydi. Bu kategorinin kapitalizmle eklemlendiğini öne sürmek, olgularla ve teoriyle örtüşmüyordu.[8]

Tartışma burada izlenen amaç bakımından ayrıntısına girmenin çok gerekli olmadığı bir yöntemsel polemik olarak, başka bir dizi yazarı da kapsayarak devam etti. Yukarıda da vurgulandığı gibi Korkut Boratav ve Muzaffer Erdost'un adlarıyla özdeşleşen bu tartışma, bu yönüyle, aynı dönemde E.Laclau ve A.G. Frank arasında Latin Amerika'daki egemen üretim biçimi üzerine yürütülen tartışmadan ve Hindistan tarımı üzerine yürütülen tartışmadan özü bakımından farklı değildi.

Boratav-Erdost tartışması içerdiği zenginliğe karşın, kimi istisnalar dışında Türkiye tarımı üzerine yapılmış sınıf temelli çalışmaların desteğinden yoksun kaldı. 1970'li yıllar boyunca, birçok sosyalist hareket, programlarını 1960'lı yılların sonunda oluşan teorik şablonlardan hareketle oluşturmaya devam etti. Bu çerçevede sıkça Türkiye'nin sosyo-ekonomik gerçekliğine ilişkin olguların tersyüz edilmesine tanık olundu. Tarım ve köylülük çalışmaları alanındaki eksiklikler, tarımdaki sınıf yapısı üzerine tartışmaların temel dayanağı olan siyasi motivasyonun 1980 sonrasında ortadan kalkmasıyla daha yoğun olarak hissedildi.

1980 Sonrasında Tarım

1980 sonrasında tarımdaki sınıf yapısı ile ilgili tartışmalar akademik ve toplumsal ilginin dışında kaldı. Bunda öznel etkenler kadar, tarım kesiminin karşı karşıya kaldığı sorunların farklılaşması da rol oynadı. 1980 sonrasında tüm dünyada uygulanan neoliberal strateji tarımdaki küçük üreticilik üzerindeki sermaye

[8] Muzaffer Erdost (1988) bu tartışmayı 1984 yılında yayınladığı bir kitapla 1980'li yıllara taşıdı. Bu çalışma daha çok Boratav (1981)'in bir eleştirisi olmakla birlikte 1969-70 yıllarındaki tartışmanın ana temalarını takip ediyordu.

tahakkümünü güçlendirirken, geniş bir köylü nüfusunu da üretimin dışına itti. 1999 yılında başlayan ve 2001 krizi sonrasında hızlanan tarım reformları, köylülüğün çözülme sürecini daha da hızlandırdı.

Bu gelişmeler köylülük çalışmaları alanında iki eğilime yol açtı. Birinci eğilim, tarımda yaşanan gelişmeleri emperyalist bir komplo olarak ele alıp bu gelişmelerin kapitalist üretim tarzıyla ilişkisini dolaylı bir şekilde kurarken, diğer eğilim uluslararası düzeyde uygulanan neoliberal stratejiyi verili kabul edip, bu strateji çerçevesinde uygulanan politikaların etkinliğini çözümlemeye girişti. Ancak tüm bu çalışmalar içinde, köylülüğün yaşadığı dönüşümün sınıf mücadelesi bakımından ne tür sorunlar ve imkânlar ortaya koyduğu görmezden gelindi. Bu görmezden gelme tutumu, köylü hareketindeki gerilemenin de bir sonucuydu. Fakat genel olarak köylülüğü Batı tipi sanayi kapitalizmine geçişin önünde engel olarak gören ve köylülüğün yaşadığı yoksullaşmayı örtük bir biçimde kapitalist gelişmenin kaçınılmaz sonucu olarak olumlayan entelektüel ve popüler algı köylülük/sınıf mücadelesi ilişkisine yaslanan çalışmaların ortaya çıkmasını engelleyen en önemli faktör sayılmalıdır.[9]

1980 sonrası tarım kesimindeki dönüşümün temel iktisadi ve sosyal göstergelere nasıl yansıdığına baktığımızda ilginç bir tablo karşımıza çıkıyor. 1980 yılında GSMH'nin yüzde 25,6'sını oluşturan tarım sektörü, 2008 yılında, yüzde 7,8'ini oluşturmaktadır. Öte yandan 1980 yılında tarım sektörü ihracatın yüzde 57,4'ünü oluştururken, 2008 yılında yüzde 3,2'sini teşkil etmektedir.[10]

[9] Sorunun başka boyutlarına dikkat çeken bir bilanço denemesi için bkz Ecevit, Karkıner ve Büke (2009).

[10] 1980 sonrası tarım sektörünün rakamlara yansıyan dönüşüm bilançosu için bkz. Şahinöz (1998).

1980 sonrasında tarımda oluşan tabloyu ilginç ve önemli kılan tarım kesiminin mutlak ve göreli rakamlara yansıyan açık gerilemesi karşısında toplam nüfus içindeki yüksek payını muhafaza etmesidir. 1980 yılında toplam nüfusun yüzde 64,1'ini oluşturan 28.672.000 kişi kırsal kesimde yaşarken, 2006 yılına gelindiğinde kırsal kesimde yaşayan, 27.220.000 kişi toplam nüfusun yüzde 37,3'ünü oluşturmaktadır. Bu oransal gerilemeye karşın kırsal kesimde yaşayanların mutlak büyüklüğü çok fazla değişmemiştir. 2008 Eylül ayında tarımsal istihdam toplam istihdamın yüzde 27,6'sını oluşturmaktadır.[11] Bu rakamlar, kapitalizmin kırdaki küçük üreticiliği çözdüğü, dolayısıyla "tarım sorunu"nun gündemden kalktığı yolundaki kolaycı genellemeyi yanlışlamaktadır. Küçük üreticiliğin hâkimiyetindeki Türkiye tarımının 1980 sonrasında, mülkiyet yapısı ve üretim ölçeği bakımından önemli değişme geçirmediği anlaşılmaktadır. Ancak 1980 sonrasında uluslararası kapitalizmin telkin ve teşvik ettiği işbölümü doğrultusunda yaşama geçirilen ihracata dayalı büyüme stratejisi uyarınca, tarımda popülist bölüşüm ilişkilerini olanaklı kılan ithal ikameci strateji terk edilerek, köylülük büyük bir yoksullaşma sürecine sokulmuştur. Bu yoksullaşma bir yandan girdi sübvansiyonlarının (gübre, tohumluk, mazot desteği vb) kaldırılması, zirai kredi faiz oranlarının yükseltilmesi ve kredi miktarlarının azaltılması diğer yandan destekleme alımlarının ve fiyat desteklerinin kaldırılması ile üreticinin piyasada tüccarın dikte ettiği fiyatı kabullenmek zorunda kalması ile gerçekleşmiştir. Fiyat desteğinin ortadan kalkması ile iç ticaret hadleri uzun yıllar boyunca tarım ürünleri aleyhine gelişerek üreticinin yoksullaşmasına katkıda bulunmuştur (Boratav, 2009: 17). IMF-Dünya Bankası gibi uluslararası kapitalizmin düzenleyici kuruluşlarının telkinleri ve

[11] DPT ve TÜİK'in web sayfalarından derlenmiştir.

GATT anlaşmaları doğrultusunda, tarıma verilen girdi sübvansiyonu ve fiyat desteği gibi destekleme politikaları azaltılmış, tarım ürünlerini ve üreticiyi uluslar arası piyasalardaki fiyat dalgalanmalarından koruyan ve yerli üretimi teşvik eden gümrük duvarları kaldırılarak, gelişmiş ülkelerin tarım tekelleri ile rekabet edemeyen küçük üreticilerin üretimden kopuş süreci hızlandırılmıştır.

1980 sonrasında sermayenin uyguladığı genel strateji açısından bu politika, tarımdan sanayiye değer aktarımı mekanizması olarak işlemiştir. Bu yoksullaşma baskısı altında, köylülüğün üretimi sürdüren kesimi üretime dönük yatırımlarını kısarak, aile emeğinin içsel sömürü oranını artırarak, geçimlik üretimin toplam üretim içindeki payını artırarak, borçlanarak, tarım dışı işlerde çalışarak ve refahını azaltarak hayatta kalmaya çalışmıştır (Aydın, 2001).

Tarımda neoliberal strateji, özellikle 2001 krizinden sonra büyük bir başarı kaydetmiştir. Kriz ortamında çıkarılan yasalarla, birçok tarımsal üründe piyasa kurallarının hâkim kılınması için çok önemli adımlar atılmıştır. Bu adımlardan en önemlisi üreticiyi tamamen büyük sermayeye tabi hale getiren "sözleşmeli tarım" uygulamasıdır. Sözleşmeli tarım uygulamasında, köylü büyük şirketlerle üretim süreci öncesinde, bir sözleşme yaparak üretim yapmaktadır. Ancak, başta fiyat olmak üzere sözleşme şartları, doğal olarak daha güçlü taraf olan şirketler tarafından belirlenmektedir. Sözleşmeli tarım yapan köylü hayatta kalabilmek için, yukarıda sözü edilen stratejileri kullanarak üretimden kopmamaya çalışmaktadır.

Tarım kesimindeki yoksullaşma ve piyasa tahakkümünün artması 1999 yılında resmiyet kazanan tarım reformu ile belirgin bir hal almıştır. IMF ve Dünya Bankası gözetiminde hayata geçiri-

len "tarım reformu" uygulamaları, 2001 krizinin ardından çıkarılan şeker ve tütün yasalarıyla birlikte tahılda ve endüstriyel tarım ürünlerinde devlet desteği fiilen ortadan kalkmış, kredi ve girdi sübvansiyonları yok olma sürecine girmiştir (Kendir, 2003: 293-4). Üretim sürecinin sermaye yoğun özellikler gösterdiği bu ürünlerde desteklemenin kalkması yoğun bir "üretimden kopuş" eğilimine yol açmıştır. Bu çerçevede tarımsal istihdamda 2001 krizini izleyen dönemde 3 milyonluk bir azalma gerçekleşmiştir. İşgücü piyasası istatistikleri incelendiğinde, bu dönemde sanayi ve hizmetler sektöründe oluşan işsiz fazlasını massedecek bir istihdam artışı olmadığı için, tarımda üretimden kopan nüfusun önemli bir bölümünün işsizler arasına katıldığı görülmektedir (Boratav, 2009: 15-6)

Tarımda küçük üreticiliğin kendisini yeniden üretebilmesi, tarım ve gıda sektörünün özelleştirme ve serbestleştirme yoluyla deregüle edilmesiyle artan tekelleşme ile birlikte köylülük üzerinde sermaye tahakkümünü güçlendirmiştir. Geçmişte, tarım ve gıda sektöründe ulusal bir ekonomi yaratma kaygısıyla uygulanan ithal ikameci ve devletçi politikaların terk edilmesi köylülüğü çok uluslu şirketlerle baş başa bırakmıştır (Yenal, 2001).

Tüm bu gelişmelerin köylülük içinde piyasa tahakkümüne karşı mücadele imkânlarını geliştireceği öngörülebilir. Burada eksik olan tarımda yaşanan dönüşümün ortaya çıkardığı yeni ilişkilerin ayrıntılı incelenmesidir. İçinde bulunduğumuz yıllarda fındık üreticilerini tüccar ve hükümetle karşı karşıya getiren gelişmeler bu bakımdan oldukça öğreticidir. Köylülüğün savunulması, aile emeğinin sınırsızca sömürüsü ile ayakta kalmaya çalışan ve geri toplumsal ilişkiler temelinde var olan küçük üreticiliğin mutlaklaştırılması anlamına gelmemektedir. Bilakis, tarımda var olan üretim ilişkilerinin, emeğin tümüyle metalaşmasını engelleyerek sınırsız bir sömürü imkânı sunduğunu fark eden çok uluslu şir-

ketlerin küçük üreticiliği denetim altına almasının, yoksulluğu daha da derinleştirerek köylülüğün siyasi bakımdan hareketsiz kalmasına yol açtığı açıktır.

Devletin tarımdan elini çekmesi de siyaset ile bölüşüm ilişkileri arasında çarpık bir biçimde olsa kurulan ilişkinin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Dolayısıyla tarımda devlet desteğinin yeniden inşası ve çok uluslu tekeller karşısında köylülüğü koruyacak örgütlenme modellerinin geliştirilmesi, toplumsal ilerleme açısından da elzemdir. Söke ve Sivrihisar'ın köylerinde yapılan bir alan araştırması yapısal uyum politikaları nedeniyle yoksullaşan köylünün, hayatta kalmak için, öncelikle eğitim ve sağlık harcamalarını kıstığını, ek işlerde çalıştığını ve toplam üretimi içinde geçimlik üretimin payının giderek arttığını göstermektedir. Özellikle, geçimlik üretim ve ek işlerde çalışma yükümlüğü köylü kadınların sırtına yıkılmış durumdadır (Aydın, 2001: 27-8).

1980 sonrası köylülük açısından yeni olan bir diğer gelişme ise madencilik, tarım ve çimento alanında faaliyet gösteren çokuluslu firmaların ve enerji üretiminde çeşitli çıkar çevrelerinin etkisi altında yatırım kararları alan hükümetlerin tarımsal alanları yok etmeye yol açan yatırım kararlarıdır. 1990'lı yıllarda Bergama Ovacık'ta çokuluslu bir şirketin siyanürlü altın arama faaliyetine başlaması örneğinde görüldüğü gibi, bu tür yatırımlar kısa dönemde tarımsal üretimi sürdürmek dışında bir hayatta kalma seçeneği bulunmayan üretici köylülük için bir başka tehdit başlığı oluşturmaktadır. Türkiye'nin birçok bölgesinde köylüler, tarım arazilerini yok edecek, kirletecek, doğal dengeyi bozacak bu tür girişimlere karşı mücadele vermektedir. Bu mücadele dar anlamda çevre mücadelesi değil, üretici köylünün hayatta kalma mücadelesidir ve küçük üreticilerin iktisadi çıkarları ile toplu-

mun ya da insanlığın genel çıkarları arasında önemli bir köprü oluşturmaktadır.

Sonuç Yerine

Bugün köylülüğün yaşadığı yoksullaşma, kentli emekçi sınıfların kaderini de doğrudan etkilemektedir. Tarımdaki gerileme ve yoksullaşma, kentli emekçilerin kırsal bağlantılarını zayıflatmakta, kent yoksulluğunu derinleştirmektedir. Tarımdaki özelleştirme ve serbestleştirme politikaları, köylünün eline geçen fiyatı düşürürken, kentli tüketici için tarımsal ürünlerin daha pahalıya tüketilmesine yol açmaktadır. Bu olgu, köylülüğün yazgısı ile kentli emekçilerin ortak yazgısını ortaya koymaktadır. Bu ortak yazgının toplumsal pratik içinde maddi bir güce dönüşebilmesi için, tarım ve köylülüğe ilişkin olarak 1980 öncesinde hâkim olan siyasi perspektifin yeniden canlanmasına gereksinim vardır. Elbette yeni gelişmelere göre yenilenmiş biçimiyle…

Kaynakça

Akdere, İlhan ve Zeynep Karadeniz (1994) *Türkiye Solunun Eleştirel Tarihi I,* İstanbul, Evrensel Basım Yayın.

Atılgan, Gökhan (2008) *Kemalizmle Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi*, İstanbul, Yordam Kitap.

Aydın, Zülküf (2001) "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği", *Toplum ve Bilim*, No 88, ss 11-31.

Bernstein, Henry ve Terence J. Byres (2001) "From Peasant Studies to Agrarian Change", *Journal of Agrarian Change*, Vol 1, No 1, 1-56.

Boratav, Korkut (1980) *100 Soruda Gelir Dağımı: Kapitalist Sistemde, Türkiye'de Sosyalist Sistemde*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

_____(1981) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İstanbul, Birikim Yayınları.

_____(1983) *İktisat Politikası ve Bölüşüm Sorunları; Seçme Yazılar*, Istanbul: Belge Yayınları.

_____(1987) "Eski Bir Tartışmanın Yansımaları Üzerine", *11.Tez*, No 5. ss. 182-192.

_____(2009) "Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi", *Mülkiye*, Cilt 33, No 262, ss. 9-23.

Çubukçu, Aydın (2002) "Türkiye'de Maoculuğun Doğuşu Üzerine Bazı Gözlemler", *Praksis*, No 6, ss. 53-62.

Ecevit, Mehmet C., N. Karkıner ve A.Büke (2009) "Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler", *Mülkiye*, Cilt 33, No 262, ss. 41-61.

Erdost, Muzaffer (1969) "Türkiye Tarımında Hakim Üretim İlişkileri Üzerine", *Proleter Devrimci Aydınlık*, No 13. Haziran.

_____(1988) *Kapitalizm ve Tarım*, Ankara, Onur Yayınları.

Frank, Andre Gunder (1969) *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York, Monthly Review Press.

Hobsbawm, Eric J. (1996) *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991, Aşırılıklar Çağı*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi.

Kendir, Hülya (2003) "Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu", *Praksis*, No 9, ss. 277-300

Laclau, Ernesto, (1985) "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm" içinde E.Laclau *İdeoloji ve Politika*, çev. Hüseyin Sarıca, İstanbul, Belge, ss. 17-45.

Seddon, David and Ronnie Margulies (1984) "The Politics of the Agrarian Question in Turkey", *The Journal of Peasant Studies*, Vol 11, No3.

Şahinöz, A (1998) "Tarım Sektörü", (der) A. Şahinöz, *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, Ankara, Turhan Kitabevi.

Thorner, Alice (1984) "Semi-Feudalism or Capitalism? Contemporary Debate on Classes and Modes of Production in India" *Economic and Political Weekly*, Vol 17, No 49, ss. 1961-1968.

Weber, Hermann (der) (1979) *III. Enternasyonal: Belgeler, 1919-1943*, İstanbul, Belge Yayınları.

Yenal, Zafer (2001) "Türkiye'de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması", *Toplum ve Bilim*, No:88, ss.32-54.

Zileli, Gün ve Cüneyt Akalın (1970) "Alaçam Tütün Mitingi", Türk Solu, No 170, 24 Mart.

TÜRKİYE TARIMINDA YAPISAL DÖNÜŞÜM VE SÖZLEŞMELİ ÇİFTÇİLİK

Umut Ulukan*

Giriş

Sosyal bilimler alanında 1960'lı ve 1970'li yıllar, kapitalist gelişmenin tarım kesiminde ne gibi sonuçlar doğuracağını, kırsal alandaki yapının ve köylülüğün nasıl bir dönüşüm içerisine gireceği yönünde tartışmaları kapsayan, "tarım ve köylülük sorunu" analizlerinin yoğunlaştığı bir dönemi işaret etmektedir. Bu dönemde Türkiye'de de sosyal bilimler alanında "tarım sorunu" üzerine odaklanan eleştirel çalışmalarda önemli bir artış görülmektedir. Bu araştırmaların önemli bir kısmı saha araştırmalarını içermektedir. Öte yandan 1980 sonrasında tarım sorunu sosyal bilimler alanında çok daha az çalışmaya konu olmuştur. Özellikle bu alandaki saha araştırmalarında önemli bir düşüş yaşanmıştır.[1] Oysa 1980 sonrasında Türkiye tarımında önemli değişimler ve dönüşümler gerçekleşmektedir. Örneğin 2000 yılından bu-

* Yrd. Doç.Dr. Ordu Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

[1] Nükhet Sirman, "Sosyal Bilimlerde Gelişmecilik ve Köy Çalışmaları", *Toplum ve Bilim*, Sayı:88, 2001, s.252. ; Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük Ağalar, Üretenler, Patronlar*, İstanbul: Yordam Yay., 2008, s.164-165.

güne kadar tarımsal istihdam da yaklaşık 3 milyonluk bir kopuş gerçekleşmiş, toplam istihdam içerisinde tarımın aldığı pay 1980'den bugüne yaklaşık %30 gerilemiştir. Tarımda yaşanan çarpıcı gelişmeleri yansıtmak için istatistiksel verileri çoğaltmak mümkündür ancak tarım kesiminde yaşanan pratikleri ve sosyal gerçekliği bir takım rakamlar üzerinden anlama çabası yetersiz kalacaktır. Bu çalışma da son dönemde Türkiye tarımında yaşanan dönüşümleri anlama ve açığa çıkarma çabası ile gerçekleştirilen saha çalışmasının verileri üzerinden şekillenmiştir.

Bu çalışma kapitalizmin tarımdaki var olan yapıyı ve sosyal ilişkileri farklı yollarla dönüştürebileceği ve hâkimiyeti altına alabileceği[2] düşüncesi ile yola çıkmaktadır. Çalışmanın temel odak noktası olan sözleşmeli çiftçilik olgusu da bu yollardan birisi olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda bu çalışma sözleşmeli çiftçiliğin kırsal alanda ne gibi değişimler/dönüşümlere yol açtığını, özellikle üreticiler arasında farklılaşmaya yol açıp açmadığı sorusundan hareketle incelemektedir. Çalışma Türkiye'de sözleşmeli çiftçiliğin yoğun olarak sürdürüldüğü sanayi tipi domates üretiminin Bursa Sultaniye köyünde gerçekleştirilen saha araştırması bulgularını içermektedir. Bütünlüklü bir analiz için öncelikle sözleşmeli çiftçiliğin dünyada ve Türkiye'de ortaya çıkış koşulları ve tarihsel gelişimi kısaca aktarılarak tarımsal alanda ortaya çıkan bu yeni üretim formu anlamlandırılmaya çalışılacaktır. Bu çabanın ardından saha araştırması bulgularından yararlanılarak tarım üreticileri arasındaki farklılaşma ve dolayısıyla tarımdaki dönüşüm ile ilişki kurulması amaçlanmaktadır.

[2] Alain de Janvry, *The Agrarian Question and Reformism in Latin America*, Londra: The Johns Hopkins University Pres, 1981, s.106.

Sözleşmeli Çiftçilik: Tarımda Yeni Kapitalistleşme Biçimi mi?

1970'li yıllardan itibaren kapitalizmin içine girdiği aşırı sermaye birikim krizi ve krizi takip eden süreç, dünya ölçeğinde sermayenin (özellikle erken kapitalistleşen ülkelerde) değerlenme koşullarını da hazırlamıştır. Sermayenin uluslararasılaşması ve emek - üretim süreçlerindeki denetim rejimlerinin yeniden düzenlenmesi yeni sermaye birikim rejiminin stratejisi olmuştur.[3] Somut olarak bu stratejjlerin yaşama geçirilmesi neoliberal politikalar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Kapitalizmin dünya ölçeğinde üretim-dolaşım-fiyat mekanizması ekseninde egemenliğini artırdığı, metalaşmanın yaşamın her alanına yayıldığı bu dönemde, tarım sektörü de mevcut ilişki biçimlerinin değiştiği dönüştüğü bir alan olarak karşımızda duruyor. Sermayenin temel mantığı olan daha az maliyetle daha hızlı ve daha fazla çıktı, bir yandan bio-teknolojinin ulaştığı aşamanın yardımı bir yandan da tarımsal üretim sürecinin (ve emeğin) denetimi artırarak gerçekleştirilmektedir. Firmalar ve üreticiler arasında yazılı ya da sözlü olarak, belli bir ürünün ekimi, dikimi ve hasatını kapsayan, üreticinin üretimi gerçekleştirme yükümlülüğü karşısında firmanın da ürünü belli koşullarda satın almayı taahhüt ettiği anlaşmaya dayalı bir üretim ve pazarlama şekli olarak tanımlanan[4] sözleşmeli çiftçilik de son yirmi otuz yıllık süreçte bu biçimlerin yaygınlaşan bir örneği olarak ele alınmaktadır.

---

[3] Fuat Ercan, "Neo-liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Birikim Süreci ve Değişen Semaye İçi Bileşenler:1980 sonrası için Çerçeve Denemesi". *İktisat Dergis*i. Say. 378, 1998, s.28.

[4] Michael Watts, "Life under Contract: Contract Farming, Agrian Restructuring and Flexible Accumulation". Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). *Living under Contract* içinde. London: The University of Wisconsin Pres,1994, s.27; Erkan Rehber, "Vertical Integration in Agriculture and Contract Farming", *A Joint USDA Land Grant University Research Project,*

Sözleşmeli çiftçilik uygulamalarının dünya genelinde hızla yayılması kapitalizmin dünya genelindeki yeniden yapılanması ve sermayenin yeni birikim stratejileri ile ilişkilidir. Bu bağlamda, neo-liberal politikaların hayata geçirilmesiyle köylü tarımının ayakta kalmasının zorlaşması ve yeni tarım endüstrilerinin büyüyüp gelişmesi de sözleşmeli çiftçiliğin son dönemdeki hızlı yayılışı ile ilişkilendirilmektedir.[5] Sözleşmeli çiftçiliği tarımdaki kapitalist gelişmenin çok yönlülüğünün bir sonucu olarak baktığımızda, bu üretim formunu sermayenin uluslararasılaşması ile birlikte emek ve üretim süreçlerindeki denetim rejimlerinin yeniden düzenlenmesinin, tarımsal alandaki yansımaları olarak da değerlendirilebiliriz.

Bu modelde sözleşmeyle belirlenen süreler içerisinde üreticiler tarafından toprak, işgücü ve üretim araçları sağlanmakta, firma ise tohum, gübre gibi üretim girdilerinin yanında teknoloji, kalite kontrol gibi araçlarla üretim sürecini denetlemektedir[6]. Sözleşmelerin esası, belirli bir metanın belli bir zaman, fiyat ve kalitede önceden belli bir alıcının isteği üzerine temin edilmesine dayanmaktadır. Sözleşmeler temelde dört ana başlığı içermektedir: önceden belirlenmiş bir fiyat, kalite, miktar veya ekilecek arazi büyüklüğü ve tarih.[7] Sözleşmeli çiftçilik, üretici, firma ve piyasa arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkileri düzenlemenin

---

Working Paper 46, USA: Food Marketing Policy Center, University of Connecticut, 1998, s.5.

[5] Laura Raynolds, "Negotiating Contract Farming in the Dominican Republic", *Human Organization*, Winter 2000, s.443.

[6] Gina Porter, ve Kevin Phillips-Howard, "Farmers, Labourers and The Company: Exploring Relationships On a Transkei Contract Farming Scheme". *Journal of Development Studies*. Vol. 32, No.1, 1995, s.56.Porter ve Phillips-Howard, s.56.

[7] Sukhpal Singh, "Contract Farming for Agricultural Diversificaion in the Indian Punjab: A Study of Performance and Problems", *Indian Journal of Agricultural Economics*, Vol.55, No.3, 2000, s.283.

bir yoludur.[8] Bu bağlamda sözleşmeli çiftçilik kavramı bizim de bu çalışmada kullanmayı tercih ettiğimiz şekilde özel sektör ile doğrudan üretici arasındaki üretim sürecini hedef alan düzenleme ve denetim ilişkileri ile emek sürecinin biçimlendirildiği bir üretim formu olarak kullanılmaktadır.[9]

Sözleşmeli çiftçilik, tarımsal endüstrinin gereksinim duyduğu hammaddeye ulaşmada kullandığı spot piyasa veya dikey bütünleşme yollarına bir alternatif oluşturmaktadır.[10] Sermayenin çeşitli sebeplerden dolayı tarıma doğrudan yatırım yapmaya uzak durduğu söylenebilir. Bu sebeplerden birisi, yatırımın diğer alanlardan daha riskli olmasıdır. Pazar rekabetinin riskine ek olarak belirsiz doğal şartların getireceği riskler çiftçiliği daha riskli hale getirir. İkinci olarak, çalışma zamanının ve üretim zamanının sanayinin tersine tarımda özdeş olmayışıdır. Ürünlerin gelişme çevrimi nedeniyle tarımsal üretim zamanı emek zamanından daha fazladır. Bu arada sermaye bağlanmış ve karı realize edememiş durumdadır, ta ki hasat zamanına kadar. Son olarak tarladaki emeği kontrol etmek (tempo ve kalite anlamında) fabrikadakinden çok daha zor ve bu yüzden aynı zamanda maliyetlidir[11]. En düşük maliyetle en fazla çıktıyı elde ederek kar maksimizasyonunu sağlamayı amaçlayan sermayenin, bu amacını engelleyen yukarıda sayılan nedenleri sözleşmeli çiftçilik ile büyük oranda ortadan kaldırdığı söylenebilir. Bu yolla neredeyse tüm riskler

[8] Watts, s.26-27.

[9] Raynolds, s.442. ; Watts, s.28;

[10] Raynolds, s.442. ; Ian Parick (ed.), "Contract Farming in Indonesia: Smallholders and Agribusiness Working Together", *ACIAR Technical Reports*, No.54, 2004. ; S. R. Asokan ve Gurdev Singh, "Role and Constraints of Contract Farming in Agro Processing Industry", *Indian Journal of Agricultural Economics,* Vol. 58, No.3, Jul-Sep 2003, s.568.

[11] Henry Bernstein, "Agrarian Classes in capitalist Development"., Leslie Sklair, (ed.). *Capitalism and Development* içinde, London: Routledge, 1994, s.52.

üreticiye aktarılırken, emeğin denetimi de üreticiler üzerinden gerçekleşmektedir.

Sözleşmeli çiftçilik uygulamasına tarihsel olarak baktığımızda yeni bir uygulama olmadığını görmekteyiz. ABD'de bu uygulama 20.yüzyılın başlarında görünürken, Japonya'nın yönetimi altındaki Tayvan'da şeker üretiminde 1885'li yıllardan itibaren görünmektedir. 1930-1950 yılları arasında ABD ve Avrupa ülkelerinde meyve ve konserve sebze sektörlerinde sözleşmeli çitçiliğin artmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bu yıllarda özellikle tohum yetiştiriciliğine yönelik üretim sözleşmeleri Avustralya, İngiltere, Kanada, Fransa, Hollanda, Macaristan ve ABD'de tüccarlar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Son otuz yıllık süreçte ise sözleşmeli çiftçilik Batı Avrupa, ABD ve Japonya'da oldukça yaygınlaşmış durumdadır. Sözleşmeli çiftçilik uygulaması Asya, Latin Amerika ve Afrika'da yeni bir uygulama olmamasına rağmen son otuz yıllık süreçte hızla yaygınlaştığı görülmektedir. Son yapılan çalışmalar, sözleşmeli üretimin taze ve işlenmiş meyve-sebze, tahıllar, çiftlik havyaları, çay, tütün ve şeker üretiminde benzer şekilde Latin Amerika, Asya ve Afrika'da yaygınlaştığını göstermektedir.

DB, Asya Kalkınma Bankası, IMF, Uluslararası Finans Kurumu ve Commonwealth Development Corp, gibi uluslararası kuruluşlar sözleşmeli çiftçilik uygulamaları desteklenmiş, hatta geç kapitalistleşen ülkeler için bir kalkınma projesi olarak önerilmiştir.[12] 1980'lerde USAID, sözleşmeli çiftçiliği küçük çiftçiler

[12] Bu önerilerin somut olarak görülebileceği bir doküman olarak Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) hazırlamış olduğu rapor "büyüme"'ye vurgu yaparken Asya Kalkınma Bankası Enstitüsünün (ADBI) daha güncel bir çalışması "yoksulluğun azaltılmasına" vurgu yapmaktadır. Charles Eaton ve Andrew Shepherd, *Contract Farming: Partnership for Growth*, FAO Agricultural Services Bulletin No 145, Rome: FAO, 2001 http://www. fao.org/ ag/ags/AGSM/ contract/cfmain.pdf (2 Şubat 2007); Sununtar Setboonsarng, *Global Partnership in Poverty Reduction: Contract Farming and Regional Cooperation*, ADBI

ile özel sektör arasındaki "dinamik birliktelik" olarak tanımlamakta, ekonomik büyümeyi sağlayacak, tarımsal verimliliği artıracak bir çözüm yolu olarak önermektedir. Aynı şekilde DB, Afrikadaki tarımsal krizin aşılması için sözleşmeli çiftçilik uygulamasının yaygınlaştırılması gerektiğini belirtmiştir.[13] Benzer olarak Asya Kalkınma Bankası, IFC (International Finance Corp.), CDC (Commonwealth Development Corp.) gibi kuruluşlar da sözleşmeli çiftçiliği, tarımsal desteklerin azaltıldığı bu süreçte küçük üreticilerin geleneksel veya geçimlik üretimden, yüksek katma değerli ürünlerin üretimine geçişini sağlayabilecek, dolayısıyla kırsal kesimde gelir artışını ve gelişmeyi sağlayarak tüm ekonomiyi canlandıracak bir yöntem olarak önermektedir.[14] BM Transnational Corparations merkezinin 1980 yılı raporunda, sözleşmeli çiftçilik yabancı yatırımcı için tarımda üretimi doğrudan üstlenerek gerçekleşen plantasyon üretiminden çok daha az riskli olarak belirtilmekte ve artan önemine dikkat çekilmektedir.[15] Yine BM'nin Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) sözleşmeli çiftçiliği, piyasaların gelişmesi ve teknik kabiliyetin transferini sağlama ve dolayısıyla hem çiftçiler hem de "sponsor"lar için karlı bir araç olarak görmektedir.[16]

---

discussion paper No:89, Tokyo: Asian Development Bank Institute, 2008. http://www.adbi.org/files/dp89. global.partnership. poverty.reduction.pdf, (15 Mart 2005)

[13] Roger A Clapp, "The Moral Economy of the Contract", Peter D. Little ve Michael J. Watts (ed.). *Living under Contract* içinde London: The University of Wisconsin Pres, 1994, s. 84.

[14] Clapp, s 85. ;Watts, s. 36.; Nigel Key ve David Runsten, "Contract Farming, Smallholders, and Rural Development in Latin America: The Organization of Agroprocessing Firms and the Scale of Outgrower Production". *World Development.* Vol.27, No. 2, 1999, s.322. ; Kirsten ve Sartorius,s. 506.

[15] Mogens Buch-Hansen ve Henrik Secher Marcussen, " Conract Farming and the Peasantry: Cases from Western Kenya". *Review of African Political Economy,* No: 23, (Jan-Apr., 1982), s.16.

[16] Eaton ve Shephard, s.2.

Türkiye'de sözleşmeli üretim uygulamasını tarihsel olarak değerlendirdiğimizde çok kısa olmayan bir geçmişe sahip olduğunu görmekteyiz. Gıda sanayinde üretici-sanayici ilişkisinin başlangıcı olarak değerlendirilen ilk şeker fabrikasının (Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.) kuruluş yılı olan 1926, aynı zamanda sözleşmeli üretim kapsamında ele alınabilecek uygulamaların da başlangıcı kabul edilmektedir.[17] Bugünkü anlamda sözleşmeli üretim uygulamaları ise 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren başlamaktadır. Bu yıllarda Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş (TŞFAŞ) tarafından uygulanan şeker pancarı ekimi ve alımı için imzalanmasını zorunlu tuttuğu ve üreticiler tarafından "mavi kâğıt" olarak bilinen sözleşmeler, pancarın ekim yeri, miktar, ekim zamanı, ödeme şartları gibi bilgileri içermekteydi.[18] Şeker pancarı üretiminde alıcı bir kamu kuruluşu olan TŞFAŞ ve 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu gereğince 1972'de kurulması tamamlanan Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifleri Birliğinden (PANKOBİRLİK) oluşmaktaydı. Benzer şekilde bir kamu kuruluşu olan Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM)'de 1965 yılından itibaren sözleşmeli tohum üretimi yapmaktadır. Ancak son 30 yıllık süreçte özel sektörün tohum üretimindeki yerinin artmasıyla TİGEM sözleşmeli tohum üretimden kademeleri olarak çekilmiştir.

TŞFAŞ ve TİGEM'deki bu ilk sözleşmeli üretim uygulamaları 1970'i yıllardan itibaren gelişmekte olan gıda sanayindeki gelişmelere paralel olarak özel sektörde de görülmeye başlanmıştır.

---

[17] Rehber, "Sözleşmeli Tarım Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarım Ekonomisi Dergisi,* Sayı 3, 1998, s.30.; Ahmet Özçelik, Ahmet Turan ve Harun Tanrıvermiş, "Türkiye'de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Üretici Geliri Üzerine Etkileri", *TEAE Proje Raporu,* Ankara : 1999, s.11.

[18] Tanju Akad, "Kırsal Kesime Devlet Müdahaleleri ve Kooperatifler", *11. Tez Kitap Dizisi,* Sayı 7, 1987, s.149.

Kamu sektöründeki uygulamalar özel sektör için örnek teşkil etmiş, burada uygulanan sözleşmeler (özellikle şeker pancarı sözleşmeleri) şeker pancarı ve tohum üretiminden sonra sözleşmeli üretimin yoğun olarak görüldüğü bir diğer ürün olan sanayi tipi domates üretimi için salça sanayi tarafından kullanılmıştır. Sözleşmeli üretimin özel sektör tarafından ilk uygulaması olan sanayi tipi domates üretiminin büyük bir bölümü halen sözleşmeli olarak üretilmektedir.[19]

Son yirmi yıllık süreçte sözleşmeli çiftçilik hem ürün bazında hem de bölge bazında yaygınlaşmaya başlamıştır. Türkiye tarımındaki yapısal dönüşüme paralel olarak sözleşmeli üretimdeki bu yaygınlaşma tarım politikalarında yer alışlarda görülebilmektedir. Örneğin 2001-2005 dönemini içeren 8. Beş Yıllık Kalkınma Planında tarımsal gelişme bölümünde tarım-sanayi entegrasyonunun geliştirilmesi, işleme sanayinin rekabet edebilirliğini artırıcı nitelikte uygun ve kaliteli hammaddenin temini ile tarımsal sanayiye dönük sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılacağı ifade edilmektedir. Gerçektende son dönemde sözleşmeli üretime yönelik birçok teşvik edici uygulamalar söz konusudur. 2006 yılında yasalaşan Tarım Kanununda da sözleşmeli üretimin özendirileceği yer almaktadır.

Sözleşmeli Üreticiler: Köylü mü? Çiftçi mi? Kendi Toprağında Çalışan İşçiler mi?

Literatürde sözleşmeli çiftçilik üzerine yapılan tartışmalarda eleştirel yaklaşımlar sözleşmeli çiftçiliği gizlenmiş (maskelenmiş) proleterleşmenin bir şekli olarak görmekte ve Marx'ın Kapital'de parça ücretin çözümlediği bölümüyle bağlantı kurmaktadır. Buna göre endüstriyel parça ücretin tarımsal eşdeğeri söz-

[19] Özçelik vd., s.5

leşmeli çiftçilikte bulunmaktadır. Bu bağlamda sözleşmeli çiftçilik tarımsal parça-işidir ve tarım dışı kapitalist firma ile "bağımsız" tarımsal üreticiler arasında sözleşmeyle kurulan bir üretim ilişkisi olarak tanımlanmaktadır[20]. Bu süreçte üretici tarım endüstrisi için kendi evinde çalışan bir çeşit işçiye dönüşmektedir.[21] Bu alanda yapılan eleştirel çalışmalarda yukarıda özetlenen genel eğilim olmasına rağmen bir kavram karmaşasından da bahsedilebilir. Sözleşmeli üreticiler, farklı çalışmalarda "çiftçi", "köylü", "üretici" gibi farklı kategorilerde tanımlanırken bu üreticilerin işçi karakteri üzerinde de farklı tanımlamalar yapılmaktadır. Bu bağlamda, gerçekleştirdiğimiz saha araştırmasının bulgularından hareket ederek sanayi tipi domates üreticileri arasında bir farklılaşmanın olup olmadığı ve bu üreticilerin nasıl tanımlanabileceği tartışılacaktır.

Bursa Sultaniye Köyünde Sözleşmeli Domates Üreticileri Üzerinden Bir Değerlendirme

Tarımdaki kapitalist dönüşümün farklı biçimlerini anlama çabası olarak sözleşmeli üretimi konu alan bu çalışmamız da bir saha araştırması olarak ampirik temellerden hareket etmektedir. Bu bağlamda sözleşmeli üretimin Türkiye'de en yoğun görüldüğü alanlardan olan sanayi tipi domates yetiştiriciliği ve dolayısıyla salça sektörü ele alınmıştır. Salça sektöründe faaliyet gösteren

---

[20] John Emmeus Davis, "Capitalist Agricultural Development and the Exploitation of the Propertied Labourer", Frederick. Buttel, Howard Newby (ed.), *Rural Sociology of the Advanced Societies – Critical Perspectives*. London: Croom Helm, 1980, s.141

[21] Bernstein, "African Pesantries: A Theoritical Framework", *Journal of Peasant Studies*. Vol. 6, No. 4, 1979, s.436; Clapp, 1994, s. 82; Piet Konings, "Contract Farming and Capital Accumulation in Cameroon: The Case of the CDC Smallholder Schemes". P.J.J. Konings and P.L. Geschiere (ed). *Itinéraires d'accumulation au Cameroun,* içinde. Paris: Karthala, 1993, s. 228; John Wilson, "The Political Economy of Contract Farming", *Review of Radical Political Economics*, Vol. 18, No. 4, 1986, s.56

firmaların fabrikalarının yoğunlaştığı yer olması ve sanayi tipi domates üretiminin büyük bölümünü karşılayan ovası nedeniyle Bursa-Karacabey araştırma alanı olarak belirlenmiştir. Araştırma evreninin kapsamının daraltılarak sanayi tipi domates üretiminin ekilen tarım arazisi ve sözleşmeli domates üreticileri açısından yoğunlaştığı Sultaniye Köyü'nde saha araştırması gerçekleşmiştir. Sultaniye köyü coğrafi konum olarak Bursa'ya 75 km. Karacabey ilçesine 20 km. mesafede olup, 400 hane, 2060 kişilik nüfusu ve 28.773 da tarım arazisi ile ova köyleri içinde ilçenin en büyük köyüdür. Köyün batı sınırında Balıkesir ili yer almaktadır.

Sultaniye Köyünde örneklememize dâhil ettiğimiz hem üretim hem de tüketim birimi olarak sözleşmeli üretici hanelerinin yeniden üretim süreci, birikim olanakları ve borçluluk kavramları çerçevesinde irdelenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda sözleşmeli üreticilerin sosyal farklılaşması ve sınıf kompozisyonları hakkında bir saptama yapabilmek için nesnel ölçütler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Sultaniye'de Birikim

Sözleşmeli üreticilerin yalnızca üçte biri sözleşmeli üretim sayesinde birikim sağlayabildiğini belirtirken, birikim sağlayamayan üreticiler %65 oranındadır. Üreticilerin sahip oldukları toprakların büyüklüğü ile birikim yapma olasılığı arasındaki ilişki incelendiğinde aralarında anlamlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmaktadır. Sahip olduğu toprakların büyüklüğü 50 dekarı aşmayan üreticilerin tamamı birikim yapamadığını ifade etmişlerdir. 51-100 dekar toprağa sahip üreticilerin %78'i birikim yapamazken yalnızca %22'si bazı yıllarda birikim yapabildiğini belirtmiştir. Öte yandan 100 dekardan daha fazla toprağa sahip üreticileri incelediğimizde bu oranlar tersine dönmektedir. Örneklememize dâ-

hil ettiğimiz üreticilerin %37,5'ini oluşturan bu grubun %75'i birikim yapabildiğini ifade etmektedir.

Sözleşmeli üreticilerin birikim sağlayıp sağlayamadığı tek başına anlamlı bir bilgi sağlamamaktadır. Anlamlı bir sonuç çıkarabilmek için elde edilen birikimlerin ne şekilde değerlendirildiğini ortaya çıkarmak gerekmektedir. Örneklemimizin %34'ünü oluşturan birikim olanaklarına sahip sözleşmeli üreticilerin %64'ü birikimlerini tarla alımı, tarla kiralama ve yeni teknoloji alanlarında değerlendirmekteyken, %36'sı ise yalnızca teknolojiye yatırım yapmaktadır. Bu durumu değerlendirdiğimizde birikim yapabilen sözleşmeli üreticiler birikimlerini gerek kiralama veya satın alma yoluyla topraklarını büyütme gerekse ileri teknolojiye yatırım yaparak üretim alanında değerlendirmektedir.

Sözleşmeli üreticilerin birikimlerini değerlendirme biçimine baktığımızda toplam ürün miktarını artırma amacını taşıdıklarını görmekteyiz. Bu amaca ulaşabilmek için üretimin başlıca kaynağı olan toprak miktarının büyütülmesi veya üretim teknolojisinin geliştirilmesi gerekmektedir. Sultaniye'de sözleşmeli üreticilerin %94'ünün toprak kiraladığını daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla toprak kiralama, birikimlerin değerlendirilmesi konusunda önemli bir araç olmasına rağmen ayırt edici bir özellik taşımamaktadır. Oysa toprak satın alma eğilimleri incelendiğinde, mülkiyet biçimini de ele alan bir bakışla sözleşmeli üreticilerin konumlarını değerlendirmek daha sağlıklı olacaktır.

Sözleşmeli üreticilere son beş yıllık süreçte toprak satın alıp alınmadığı sorulduğunda, yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi her toprak büyüklüğü grubundan en az iki üreticinin topraklarını satın alma yoluyla büyüttüğü görülmektedir. Ancak sahip olduğu toprak büyüklüğü arttıkça toprak satın almaların da arttığı gözlenmektedir. 50 dekara kadar toprağa sahip sözleşmeli üreti-

cilerin ancak %18'i; 51-100 dekar arası toprağa sahip sözleşmeli üreticilerin ancak %22'u son yıllarda toprak satın alabilmişken, 101-200 dekar arası toprağa sahip sözleşmeli üreticilerin %57'si, 200 dekardan fazla toprağa sahip olan sözleşmeli üreticilerin ise tamamı toprak satın almıştır. Bu bağlamda sahip olunan toprak büyüklüğü ile birikim yapabilme arasında gözlemlediğimiz ilişki, bu birikimleri toprak satın alma şeklinde değerlendiren sözleşmeli üretici gruplarında da gözlemlenmektedir. Bu açıdan toprak büyüklüğünün sözleşmeli üreticiliğin yeniden üretimi noktasında önemli bir yer taşıdığı söylenebilir.

Birikim yapabildiğini ifade eden sözleşmeli üreticilerin tamamı ileri teknolojiye yatırım yaptığını ifade etmiştir. Sultaniye'de kişi başına düşen traktör sayısının Türkiye ortalamasının çok üzerinde olduğunu daha önce belirtmiştik. Traktör dışında köyde var olan diğer tarımsal makine ve aletlerin hem çeşit hem de sayıca fazla olduğu gözlenmektedir. İleri teknolojiye sahip ekipmanların kullanım yoğunluğunun yanı sıra araştırma yaptığımız dönemde köyde örneklemimize dâhil ettiğimiz üreticilerden ikisini de kapsayan toplam dört üreticinin maliyeti yaklaşık 150.000 € olan domates hasat makinesi satın alması bu üreticilerin birikimlerinin boyutları hakkında bize önemli bilgiler vermektedir.

Sultaniye'de Borçlanma

Sultaniye'de görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin %97'si çeşitli kurumlara borçlu durumdaydı. Sultaniyelilerin formel borç mekanizması ağı içerisindedirler, borçlanılan kurumlar bankalar, köyde bulunan Sultaniye Tarım Kredi Kooperatifi, sözleşmeli üretim yaptıkları firmalar ve son olarak da kasaba ve/veya köydeki esnaf olarak çeşitlilik göstermektedir. Bankalar ve Tarım Kredi Kooperatifi görüşme yaptığımız sözleşmeli üre-

ticilerin borçlandıkları yerlerin başında gelmektedir. Bankalara borçlu olan sözleşmeli üreticilerin oranı %77 iken, Tarım kredi kooperatifine borçlu olanların oranı ise %65,5 oranındadır. Sözleşmeli üreticilerin tek bir kuruma borçlu olması daha az rastlanan bir durum iken, firma ve tarım kredi kooperatifi, banka ve tarım kredi kooperatifi gibi iki kuruma birden borçlu olma durumu daha sık rastlanmaktadır.

Sultaniyeli üreticilerin birçoğu bankalardan kredi alabilmek için traktörünü ya da toprağını ipotek ettirmektedir. Sözleşmeli üreticilerin %70'inin bankalarla kredi ilişkisi içinde olduğunu görmekteyiz. Bankaların yanı sıra en önemli kredi kaynağı Sultaniye Tarım Kredi Kooperatifidir. Kooperatif ortaklarına nakit kredinin yanı sıra gübre, zirai ilaç, yem, mazot, zirai aletler gibi ayni krediler de vermektedir. Tarım kredi kooperatifi 6 köyden oluşmasına rağmen Sultaniye'liler üyelerin %50'sini karşılamaktadır. Kooperatif yetkileri ile yaptığımız görüşmede Sultaniye üreticisinin diğer köylerden üye üreticilere oranla daha iyi durumda olduğunu bunu da borçların geri ödemelerinde görebildiklerini ancak yine de bölgede yılda en az 2-3 üreticinin iflas ettiğini ifade etmişlerdir.[22]

Sözleşmeli üreticiler firmadan aldıkları ayni yardım ve düşük miktardaki nakit krediyi hasat döneminde teslim edecekleri domatesin bir kısmı ile ödeyeceklerini bildikleri için borç olarak görmeme eğilimindeler. Bu durum firmaların, tarımın aleyhinde seyreden ticaret hadlerinin de etkisiyle üretim girdilerine ulaşmakta zorluk çeken üreticileri sözleşmeli üretim aracılığıyla ayni ve nakdi yardım sağlayarak bir bağımlılık ilişkisi geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Tom Brass Peru'daki çalışmasında kapitalist

[22] Bu görüşme 14.02.2008 tarihinde Sultaniye Tarım Kredi Kooperatifi yetkilileriyle gerçekleştirilmiştir.

üreticilerin geçici tarım işçilerine verdikleri borçların yarattığı bağımlılık ilişkisini, kendilerine güvenilir ucuz emek sağlamak için kullanmakta olduğunu ileri sürmektedir.[23] Bu anlamda bir bağımlılık ilişkisiyle tesis edilmek istenen güvenilir emek ve hammadde akışı firma tarafından sözleşmeli üretimle de sağlanabilmektedir. Clapp'ın çalışmasında yine Peru'da sözleşmeli arpa üretiminde, bira fabrikasının üreticilere tohumları sağlaması kurumsal krediye ulaşmakta güçlük çeken üreticileri sözleşmeli üretime ve firmaya daha da bağlamaktadır. Clapp'ın tespitine göre bazı durumlarda tarımsal işletmelerle sözleşme yapmak devletin sağladığı krediye ulaşmada gerekli olabilmektedir.[24] Benzer bir duruma Sietze Vellema'nın Filipinlerde kuşkonmaz üretimi üzerine yaptığı çalışmasında da rastlanmaktadır. Filipin Kalkınma Bankası sözleşmeli üreticilere kuşkonmaz üretimi için gerekli krediyi verirken teminat olarak üreticilerin firma ile yaptığı sözleşmeleri yeterli görmektedir.[25]

Sultaniye köyünde yaptığımız görüşmelerde borçlanma stratejisi olarak köylülerin "dalak çıkarma" veya "borca takla attırma" olarak adlandırdıkları borcu borçla kapatma eğiliminin yaygın olduğunu belirledik. Bu durumu bir traktör distribütör firmasının satış müdürünün gazeteye yapmış olduğu açıklama da desteklemektedir:

> "Üretici ihtiyacı olmadığı halde traktör satın alıyor. Çünkü parası yok borcu var. Elindeki traktörü bayiye götürüp satıyor. Bayi değeri 15 milyar olan ürünü 20'ye alıyor üreticiye 50 milyara yeni bir traktör sa-

---

[23] Tom Brass, "Unfree Labour and Capitalist Restucturing in the Agrarian Sector: Peru and India", *Journal of Peasant Studies*. vol. 14, no.1, 1986, s. 64.

[24] Clapp, "Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming", *Journal of Peasant Studies. vol. 16*, no. 1, 1988, s.15.

25 Sietze Vellema, "Agribusiness Control in Philippine Contract Farming: *From Fromality to Intervention"*, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, Vol. 8, 1999, s.100.

> tıyor. Üretici sattığı traktörün 10 milyarını peşin alıyor, kalan 10 milyar peşinata sayılıyor. 10 milyara borçlarını kapatıyor. Ancak 30 milyar borçlanıyor. 1 yılın sonunda onun taksitini de ödeyemiyor. Sonra yine yeni bir traktör alıyor. Buna piyasada takla atma, dalak çıkarma gibi tabirler kullanıyorlar. Son 2 yıldır satışların büyük bir kısmı böyle. O yüzden sektöre baktığınızda üretici borcunu kapatmak için traktör alıyor. Bu bir sarmala girip bir yerde patlayacak. Zaten 2. el traktörler bayilerin elinde kalmaya başladı"[26]

Borcu borçla ödemenin sınırına gelindiğinde üreticilerin başvurduğu son yöntem toprak satışıdır. Borçlarını ödeyebilmek için topraklarının bir kısmını veya tamamını ellerinden çıkarmak zorunda kalan üreticilerin varlığı, Sultaniye'de mülksüzleşme sürecinin ve toprak kutuplaşmasının önümüzdeki dönemde yaşanabileceği yönünde değerlendirilebilir. Sultaniyede son beş yıllık dönem içerisinde topraklarını satmak zorunda kalan üreticiler %28 oranındadır. Bu sözleşmeli üreticilere topraklarını neden sattıkları sorulduğunda biri hariç tamamı işlerinin bozulduğunu dolayısıyla borçlarını ancak bu şekilde ödeyebildiklerini belirtirken, bir üretici ise toprağını satıp dükkân almıştır. Toprak satışı ile sahip olunan toprak büyüklüğü arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Örneklememize dahil ettiğimiz üreticilerden toprak satmak zorunda kalanların tamamı 100 dekar ve daha az toprağa sahip sözleşmeli üreticilerden oluşmaktadır.

Sözleşmeli üreticilerin %87,5'inin banka, firma veya tarım kredi kooperatifine ayni veya nakdi kredi borcunun olması beraberinde sözleşmeli üretimin borçluluğu artırıp artırmadığı sorusunu da getirmektedir. Clapp'ın çalışmasında bu duruma sözleşmeli üreticilerin birçoğunun sözleşmeleri imzalamaya başladıklarından beri sermayeden çok borç biriktirdiği iddiasıyla dik-

---

[26] Referans Gazetesi, "Kriz traktör sektörünü de vurdu, yüzde 20'lik daralma bekleniyor" (23.10.2008)

kat çekilmektedir. Kusterer'ın Guatemala'da brokoli ve karnabahar üreticileri üzerine yaptığı çalışmada sözleşmeli üreticiliğin başladığı dönemden beri gelirin yükseldiği ancak buna karşılık tüketimin daha çok arttığı, bu artışı karşılamak için kredi kullanımının yaygınlaştığı ve sonuç olarak üreticilerin gelirlerinin çok üzerinde bir borçla karşı karşıya kaldığı ifade edilmektedir.[27] Benzer bir saptama da Avustralya'da sözleşmeli domates üretimi üzerine yapılan çalışmada yer almaktadır. Bill Pritchard, David Burch ve Geoffrey Lawrence'ın bu çalışmasında sözleşmeli üreticilerin bankalara olan borçlanması son 5 yılda artmıştır.[28] Çalışmaya konu olan Avustralyalı sözleşmeli domates üreticilerinin yaklaşık %70'inin bankalara borçlu durumda olması Sultaniye'deki sözleşmeli üreticilerin durumu ile benzerlik oluşturmaktadır.

Sözleşmeli üretimin genel olarak üreticileri iflasla sonuçlanabilecek finansal yükümlülük altına girmeye teşvik ettiği iddiası Kenya'da sözleşmeli tütün üretimi üzerine çalışan Cate Currie ve Larry Ray'in çalışmasında da yer almaktadır.[29] Çalışmada Kenya'nın borç altındaki tütün üreticilerinin önlerinde sözleşmeli üretimden çekilme ve dolayısıyla her şeylerini satarak ücretli işçi haline gelme veya BAT Kenya ile sözleşmeli üretime bağlı kalarak gelecek dönemlerde borçlarını kapatma umudu dışında başka alternatif olmadığı ileri sürülmektedir. Aynı saptama Şi-

[27] Kenneth Kusterer, "The Social Impact of Agribusiness: A Case Study of ALCOSA in Guatemala", Washington D. C. USAID, 1981'den aktaran Clapp, "Representing Reciprocity, Reproducing Domination: Ideology and the Labour Process in Latin American Contract Farming", s.15.

[28] Bill Pritchard, David Burch ve Geoffrey Lawrence, "Neither Family Nor Corporate Farming: Australian Tomato Growers as Farm Entrepreneurs", *Journal of Rural Studies*, Vol 23, No. 3, 2007, s.82.

[29] Currie ve Ray, "On the Class Location of Contract Farmers in the Kenyan Economy", *Economy and Society*, Vol. 15, No.4, 1986, s.460.

li'de meyve üretimi üzerine yaptığı çalışmasında Robert Gwynne tarafından da yapılmaktadır.[30] Gwynne göre eğer üretici firmaya borçlu ise bu borç tamamen bitene kadar firmaya ürün sağlamak zorunda kalmaktadır. Gwynne özellikle borçlanma yoluyla firmalar ile bağımlılık ilişkisine giren küçük üreticilerin Şili örneğinde 1990'lı yıllarda sözleşmelerin ağırlaşmasıyla topraklarını firmalara satmak zorunda kaldıklarını ifade etmektedir. Gwynne'in çalışmasında aktarılan bir çok Şilili küçük üreticinin göç etmek zorunda kalması veya daha büyük firmalarda tarım işçisi haline gelmesi Sultaniye örneğinde bugün karşıya karşıya kalınan bir durum olmasa bile birçok küçük üreticinin görüşmelerde sıkça aktarmış olduğu, "bir ya da en fazla iki kötü sezon geçirirsek her şeyimizi kaybederiz" ifadesi Şili'deki sürecin burada da yaşanabileceğini ortaya koymaktadır.

Borçlanma bu çalışmalarda olduğu gibi Sultaniye'de de bir yıldan diğerine sürüp gitmektedir. Sultaniyeli sözleşmeli üreticilerin bir kısmı borçluluk durumunu -yukarıda aktarılan- farklı stratejilerle devam ettirebilirken bir kısmı da borçlarını ödeyebilmek için topraklarını satmak zorunda kalmıştır. Üreticilerin farklı bir seçenekleri olmaması nedeniyle borçlanmanın, yukarda örneklerini sıraladığımız diğer ampirik çalışmalarda olduğu gibi üreticiyi firmaya ve sözleşmeli üretime daha sıkı bağlarla bağlamakta olduğunun ve bu durumunda üreticilerin bağımsızlığını ortadan kaldırdığını düşünmekteyiz.

[30] Robert Gwynne, "Globalisation, Commodity Chains and Fruit Exporting Regions in Chile", *Geographical Society*, Vol. 90, No. 2, 1999, s.219.

Susurluk Asfaltının "Irgatları"[31] ve Çiftçileri: Sultaniye Köyünde Farklılaşma

Kırsal kesimde sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkarılmasında geleneksel yaklaşım toprak büyüklüğü ölçütünden yola çıkarak yapılan çalışmaları içermektedir. Ancak toprak büyüklüğü ölçütü önemli bir ölçüt olmasına rağmen tek başına kırsal yapıyı analiz etmede yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla bu ölçütün yanı sıra traktör sahipliği, ücretli işçi kullanımı, haneden emek ihracı gibi yeni ölçütlerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada da, Sultaniye'deki farklılaşmayı ortaya çıkarmaya olanak sağlayacağını düşündüğümüz beş ana ölçütten yararlanacağız: (1) işlenen toprak büyüklüğü, (2) ücretli işçi kullanımı, (3) hane üyelerinde ücretli işçi olarak çalışan kişi varlığı, (4) sermaye birikimi (5) hane reisinin tarımsal üretimde üstlendiği iş.

Çalışmamızda toprak büyüklüğü ölçütünü oluştururken bir yanda sözleşmeli üreticilerin kendi mülkleri olan (tapulu) toprakların varlığı diğer yanda büyük ölçüde sözleşmeli üretim için kiraladıkları toprakların varlığı karşımızda bir güçlük olarak duruyordu. Bu çalışmada ortaya çıkan dikkat çekici bir nokta toprak kiralamanın sözleşmeli üreticiler arasında yaygın olması hatta kiralanan toprak büyüklüğünün kimi zaman mülk toprakların birkaç misline ulaşmasıydı. Dolayısıyla salt mülk topraklar üzerinden yapılacak bir değerlendirmenin yetersiz kalacağı düşünülerek mülk toprağın ve kiralanan toprağın toplanmasıyla oluşan "işlenen toprak büyüklüğü" dikkate alınmıştır.

Sözleşmeli sanayi tipi domates üretiminde, ürünün çabuk bozulabilmesi veya değer kaybetmesi, olgunlaştıktan sonra kısa

[31] Sultaniyelilerin domates ektiği tarlalar susurluk asvaltının her iki yanında yer almaktadır bölgedeki birçok küçük topraklara sahip sözleşmeli üretici kendilerini "Susurluk asfaltının ırgatları" olarak tanımlıyordu.

sürede toplanmasının gerekliliği gibi şartların zorlamasıyla özellikle hasat döneminde mevsimlik işçi kullanımının küçük topraklı hanelerde bile yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Daha önce Sultaniye'de görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin %94'ünün mevsimlik işçi çalıştırdığını belirtmiştik. Bu bağlamda ücretli işçi ölçütünün yalnız mevsimlik işçi kullanımı, mevsimlik işçi ve uzun süreli geçici işçi kullanımı ve son olarak da bu iki geçici işçi tipi ile birlikte sürekli işçi kullanımı olmak üzere üç farklı biçimde ele alınması gerektiğini düşünüyoruz. Mevsimlik işçi çalıştırmanın sözleşmeli üreticiler arasındaki farklılaşmayı ayırt edici bir özellik olmadığı ancak diğer yabancı emek kullanım biçimleri ile birlikte ele alındığında anlamlı olacağını düşünmekteyiz.

Temel kaynağı aile emeği olan haneler ekonomik koşullara uyum sağlayabilmek için emek güçlerini köy içinde veya dışında ücretli işçi olarak kullanabilmektedirler.[32] Bu anlamda hanede ücretli işçi olarak çalışan varlığı ölçütü çalışmamızda farklılaşmayı belirleyebilmemiz için önemli ölçütlerin başında gelmektedir. Genel olarak bakıldığında haneden emek ihracı daha çok "yoksul sınıfların" savunma mekanizmaları olarak görülmektedir.[33]

Sultaniye'de yaptığımız çalışmada bazı sözleşmeli üreticilerin sermaye birikimi yapabildiğini saptadık. Çalışmamız açısından asıl önemli olan, hanelerin sermaye birikimi yapıp yapamadığını belirlemenin ötesinde bu sermaye birikiminin ne şekilde kulla-

---

[32] Korkut Boratav ve Mustafa Şen. "Türkiye Tarımında Sosyal Tabakalaşma ve Emek Kullanım Biçimleri: Bazı Köy Hanehalkı Araştırmalarındaki Bulgular Üzerine Bir Dğerlendirme". Tuncer Bulutay (ed.). *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam* içinde. Ankara: DİE, 1998, s.474.; Zülküf Aydın, Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği". *Toplum ve Bilim,* 88 Bahar, 2001, s.23.

[33] Boratav ve Şen, s.474; Aydın, s.24; Yakın Ertürk, "Kırsal Türkiye'de Cemaat, Gelenek ve Değişme Eğilimleri", Tuncer Bulutay (ed.). *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam,* içinde, Ankara: DİE, 1998, s.101.

nıldığıdır. Sermaye birikimi ölçütü aslında bu birikimin yeniden üretime dönüşüp dönüşmediğini sorgulamaktadır. Farklılaşmanın bir yönü zenginliğin sermayeye dönüştüğü yani sermayenin bireysel harcama yerine üretim araçlarına yatırım yaparak üretken bir şekilde kullanılmasıyla doğrudan ilişkilidir.[34] Bu ölçütü nesnel bir şekilde oluşturabilmek için üreticilere yönelttiğimiz birikim yapıp yapamadığı yönündeki soruya verilen cevapları birikimlerin nasıl değerlendirildiği sorusuna verilen cevaplarla birlikte değerlendirmeye çalışılmıştır. Ayrıca verilen cevapların tutarlı olup olmadığını üreticinin bize vermiş olduğu teknoloji kullanımı, üretim araçları, toprak kiralamanın boyutları gibi farklı kriterlerle ölçmeye gayret edilmiştir.

Çalışmamızda kullandığımız bir diğer ölçüt olan "hane reisinin tarımsal üretimde üstlendiği işin ne olduğu" sorusuna verilen cevaplardan üçlü bir sınıflama ortaya çıkmıştır. Bu üçlü sınıflama, hiçbir şekilde eli toprağa bulaşmayan yalnızca yönetim ve denetim vasıflarını yerine getiren hane reisleri, yönetim ve denetimin yanı sıra traktör ile yapılacak bazı işleri gerçekleştirenler, son olarak da işçiliği de dahil olmak üzere tarımsal üretimle ilgili her işi yapanlar şeklindedir.

Sultaniye'deki sözleşmeli üreticiler arasındaki farklılaşmayı yukarıda açıkladığımız beş ölçütün bileşkesi aracılığıyla Tablo 1 ortaya koymaktadır. Tabloda "ücretli işçi tipi" sütunun altında sürekli işçi, uzun süreli geçici işçi ve mevsimlik içi olmak üzere üç farklı işçi tipinin dağılımı yer almaktadır. "İşlenen alan" sütunu altında hem mülk arazisi hem de kiraladığı alanın toplamı değerlendirilmeye alınmıştır. "Sermaye birikimi" sütunu altındaki "tümü" ifadesi hem sermaye birikimi yapabilenleri hem de ya-

[34] Bernstein, "Notes on Capital and Peasantry", *Review of African Political Economy*. no. 10, (Sep-Dec., 1977), s.67.

pamayanları kapsamaktadır. Hane reisinin yaptığı iş sütunu altında "yönetim" ifadesi ile sadece yöneticilik ve denetim faaliyetleri, "Traktör+yönetim" ifadesi ile traktör kullanımını gerektiren işler ile yönetim-denetim faaliyeti, "her iş" ifadesi ile de tarla işi de dâhil olmak üzere tüm faaliyetler kapsanmaktadır. Büyük, orta ve küçük üretici grupları açısından tekli ölçüt seti kullanmak tarımsal yapıların karmaşıklığı nedeniyle son derece güçtür. Bu nedenle bu gruplarda bazı ölçütlerde birden fazla özellik kullanılmıştır. Bu çerçevede Sultaniye'de görüşme yaptığımız sözleşmeli üreticilerin %34'ü büyük üretici, %28'i orta üretici, %22'si küçük üretici ve %19'sı ise yarı-proleter olarak saptanmıştır.

Tablo 1 Sultaniyedeki Farklılaşmanın Tanımlanması İçin Çerçeve

	Ücretli İşçi Tipi*	**Emek İhraç Eder**	**İşlenen alan (da)**	**Sermaye Birikimi**	**Hane Reisinin Yaptığı İş**	**Sayı**	**%**
Büyük Üretici	s+g+m	hayır	401+	evet	Yönetim	10	31
	g+m	hayır	401+	evet	Yönetim		
Orta Üretici	g+m / m	hayır	101-400	tümü	Traktör+Yönetim	10	31
	g+m / m	hayır	101-400	tümü	Her iş		
Küçük Üretici	m	hayır	1-100	hayır	Traktör+Yönetim / Her iş	7	22
Yarı Proleter	m	evet	1-100	hayır	Her iş	5	16
Toplam						32	100

* Ücretli işçi tipi sütunundaki kısaltmalar, s: sürekli işçi; g: uzun süreli geçici işçi; m: mevsimlik işçi şeklindedir.

Büyük Üreticiler: Kendi mülk arazileri ile birlikte kiraladıkları arazilerle 400 dekarın üzerinde geniş topraklarda tarım yapmaktadırlar. Bu üreticilerin sahip olduğu mülk arazileri 100 dekarın üzerindedir. İçlerinde 1000 dekarın üzerinde tarım yapmakta olan üreticilerde bulunmaktadır. Bu üreticiler sermaye birikimi yapabilen ve geniş toprakları kiralayabilecek düzeyde sermayeye sahip olan üreticilerdir. Gözlemlerimiz ve görüşmelerimiz sonucunda bu üreticilerin birikimlerini yeni teknolojilere yatırım, topraklarını kiralama veya satın alma ile genişletme ve ticaret alanlarında değerlendirmektedir. Sultaniye'de bu grupta yer alan üreticilerden ikisinin zirai ilaç bayiliği yapması bu anlamda önemlidir.

Büyük üreticiler hem sayıca daha fazla hem de daha yeni teknolojiye sahip üretim araçlarını kullanmaktadır. Sultaniye'de 2008 yılında toplam 4 adet domates hasat makinesi vardır ve bu makinelerin tamamı büyük üreticilere aittir. Domates hasat makinesine sahip büyük üreticiler kendi hasatları tamamlandıktan sonra diğer üreticilere kiraya da vermektedir. Bu gruptaki üreticiler tarımsal üretim faaliyetine yalnızca üretimin organizasyonu, yönetimi ve denetimi sağlama noktasında katılmakta buna karşın yüksek oranda ücretli işçi kullanmaktadırlar. Büyük üreticilerin tamamı mevsimlik işçilerin yanı sıra uzun dönemli işçi de kullanmakta yaklaşık üçte birlik kesimi ise sürekli işçi de kullanmaktadır. Sürekli işçiler genellikle kâhya, şoför, bekçi, çoban gibi farklı görevlerde çalışmakta ancak belirgin bir işbölümü olmadan her iş için kullanılabilmektedirler. Bu gruptaki üreticilerin hanelerinden dışarıya emek ihracı olmadığı gibi ücretsiz aile işçisi kullanımı da çok enderdir. Büyük üreticiler sözleşmeli üretimi kendileri için bir fırsat olarak görmekte ve olumlu yaklaşmaktadır.

Büyük üreticiler ellerindeki üretim gücünü firmalarla pazarlık edebilmek için kullanmakta ve diğer üreticilerden daha iyi şartlarda sözleşmeler gerçekleştirebilmektedir.[35]

Orta Üreticiler: İşledikleri alan 101-400 da arasında değişen, sözleşmeli üretici grupları arasındaki en karmaşık ve çelişkili gruptur. Bu gruptakiler haneden emek ihraç etmemekte ve ücretli işçi kullanmaktadır. Orta üreticiler de ücretli işçi kullanımı sadece mevsimlik veya mevsimlik ve uzun süreli, geçici işçi olmak üzere çeşitlilik göstermektedir. Bu gruptaki üreticilerin bir kısmı tarla işi dâhil her işi üstlenenlerden oluşurken diğer kısmı ise traktör işleri ile birlikte yönetim- denetim işlerini üstlenenlerden oluşmaktadır. Tarla işi dâhil her işi yaptığını söyleyen üreticiler 101-200 dekar arası toprağı işlemekte, tarla işini yapmayanlar ise 200 dekardan fazla toprağı işlemektedir. Orta üreticilerin bir bölümü (%40) sınırlı bir sermaye birikimi olanağına sahipken, diğer bölümü ise sermaye birikimi gerçekleştirememektedir Sermaye birikimini sağlayabilen üreticiler orta üreticilerin üst tabakasını oluşturmaktadır ve bu kesimin bir üst tabakaya geçişi sağlayabilecek potansiyelleri bulunmaktadır. Her işi yaptığını söyleyen ve 101-200 dekar arası toprağı işleyen üreticiler sermaye birikimi yapamadıklarını ifade etmektedir.

Orta üreticiler işledikleri toprak büyüklüğü nedeniyle küçük üreticilerden ayrılmaktadır. Bu toprak büyüklüğü orta üreticilere belli bir oranda üretim fazlası yaratabilmektedir. Ancak orta üreticilerin bu üretim fazlası kira ödemesi, faiz gibi mekanizmalarla birikime sınırlı ölçüde dönüşebilmektedir. Bu nedenle orta üreticilerin birikim olanağı işlediği alanın ne kadarının kira ne kada-

[35] Gwynne de çalışmasında büyük üreticilerin firma ile pazarlık yapabildiğini ve firmalarla daha iyi şartlar içeren sözleşmeler yaptığını belirtmektedir. Gwynne, s.221.

rının kendi mülkü olduğu ve borçluluk düzeyi ile bağlantılı olduğu söylenebilir.

Küçük Üreticiler: Yetersiz toprak büyüklüğü, bağımlı üretim ve borçlanma nedeniyle sermaye birikimi yapamayan bu gruptaki üreticiler 100 dekara kadar toprağı işleyenlerden oluşmaktadır. Bu gruptaki üreticiler, sadece hasat ve çapalama dönemlerinde kısıtlı olarak mevsimlik işçi çalıştırmaktadır. Diğer ücretli işçi tipleri olan uzun süreli geçici işçi ve sürekli işçi tipleri bu grupta görülmez. Sözleşmeli üretim için gerekli olan diğer emek gücü hanenin üyeleri tarafından karşılanmaktadır. Bu gruptaki sözleşmeli üreticiler özellikle tarımsal faaliyetin yoğun olduğu dönemlerde hanedeki çocukları da çalıştırmaktadır. Hane reisleri tarla işi de dâhil olmak üzere tarımsal faaliyetle ilgili her işi üstlenmektedir.

Küçük üreticiler borç ağı içerisindedirler, borcu borçla erteleyerek veya "dalak çıkararak" üretimlerine devam etmeye çalışmakta ve bu gruptaki üreticilerin sıkça tekrarladığı gibi iyi bir sezon için "umut etmektedirler". Farklı bir ürün alternatiflerinin olmayışı nedeniyle topraklarının büyük bir kısmında sanayi tipi domates üretimi yapan ve sözleşmeli üretime ürünlerini satma garantisi nedeniyle devam eden üreticiler her yönüyle firmayla eşitsiz ve bağımlı bir ilişki içerisindedirler. Üretim süreci üzerindeki denetimlerini firmaya kaptırmış durumda olan küçük üreticiler, birinci bölümde tartıştığımız "kendi toprağında çalışan işçiler" kavramına en yakın gruptur. Küçük üreticiler, kendi araçlarıyla (ve kendi toprakları üzerinde) firmanın denetimi altında çalışan, gerçekte kendisine ait olmayan metayı üreten "tarımsal parça başı işçi"[36] kavramı içerisinde değerlendirilebilecek üreticilerden oluştuğunu söyleyebiliriz.

[36] Davis, s.141.

Kısıtlı toprak büyüklüğü nedeniyle yetersiz çıktı ve girdi maliyetlerinin yüksekliği karşısında üreticinin eline geçen düşük fiyatlar sonucunda borçlanmanın giderek artacağı ve küçük üreticilerin mülksüzleşme sürecine gireceği beklenebilir. Mülksüzleşme sürecine girmeyip küçük üretime devam etmelerini sağlayan en önemli etmen ücretsiz aile işçisi çalıştırılarak maliyetlerin en aza indirilmesidir. Ancak bu grupta görüşme yaptığımız birçok üretici geçirilebilecek bir kötü sezon ile her şeylerini kaybedebileceklerini söylemeleri bu grubun her an tarım işçisine veya yarı-proletere dönüşme potansiyelini göstermektedir. Sonuç olarak bu gruptakilerden bazılarının olanakları zorlayarak bir üst tabakaya geçme durumunu tamamıyla yok sayamasak da borçlanma mekanizması ile belirli bir süre sonra topraklarını kaybetme tehlikesi içinde olan çoğunluğun, bir alt grup olan yarı-proleter veya tarım işçisi konumuna düşmeleri beklenmektedir.

Yarı-proleter/Tarım işçileri: Bu grupta yer alan sözleşmeli üreticiler, hanenin geçinmesine yeterli olmayacak kadar küçük topraklara (0-20 da arası) sahip olan ve bu nedenle haneden dışarıya emek ihraç eden, geçinebilmek için emeklerini de satmak zorunda kalan dolayısıyla sermaye biriktirme olanağına sahip olmayan üreticilerden oluşmaktadır. Sultaniye'de ücretli olarak çalışan üreticiler, salça fabrikalarında çavuş ya da bekçi olarak veya köyde korucu olarak çalışmaktadırlar. Kendileri dışında aile üyelerinden bir veya daha fazlasının da ya tarım işçisi ya da kasaba veya kentte ücretli işçi olarak çalışan sözleşmeli üreticiler de bu gruptadır. Borçlarını ödeyebilmek için topraklarını satmak zorunda kalan üreticiler bu grupta yoğunlaşmaktadır. Bu kesim içinde sözleşmeli üretimden vazgeçmiş ve süreç içinde topraklarını kaybederek tamamen işçileşmiş haneler de vardır. 2007 yı-

lında sözleşmeli üretimden çekilmiş bir üreticinin sözleri süreç hakkında önemli bilgiler taşımaktadır:

> "1995 yılında sözleşmeli domates ekmeye başladım. 3 dönüm kadar yerim vardı, yetmediğinden toprak kiralayarak ekiyordum. Kira, mazot, ilaç, gübre derken girdilerim çok oldu borca girdim. Her geçen yıl bu sene daha iyi olur diye umut ettik ama olmadı. Ek gelir getirsin diye 2002 yılında korucu oldum. Eşim, kızım, oğlum hep birlikte çalışmamıza rağmen belimizi doğrultamadık 2007 yılında sözleşmeli üretimden çekildim. Borçlu kaldığımdan traktörümü de, üç dönüm yerimi de satmak zorunda kaldım. Şimdi eşim tarla işinde çalışıyor, oğlum Bursa'da fabrikada işçi ben de burada koruculuğa devam ediyorum."

Sonuç

1980 sonrası Türkiye tarımında yaşanan dönüşümün sonucunda tarım ve gıda üretimi sermaye için önemli bir birikim alanı haline geldiğini gözlemlemekteyiz. Tarımsal sermayenin tarımı hâkimiyeti altına alışının özgün bir biçimi olan sözleşmeli üretim de Türkiye tarımında son yıllarda hızla yaygınlaşmakta ve yaygınlaşmasına yönelik tarımsal politikalar uygulanmaktadır. Önümüzdeki süreçte bu yaygınlaşmanın daha da hız kazanacağı öngörülebilir. Bu bağlamda Türkiye tarımında var olan sosyal yapı ve ilişkilerin dönüşümünün de hızlanacağı, tarım kesiminde farklılaşmanın artacağı söylenebilir. Gerçekleştirdiğimiz saha araştırmasında elde ettiğimiz sonuçlar böyle bir sonucu dillendirmemize olanak veren ipuçlarını bize sağlamaktadır. Hiç kuşkusuz süreci anlayabilmek için bu tür çalışmaların daha da artması, farklı ürün ve bölgeler düzeyinde yeni çalışmaların yapılması, makro düzeyde genellemeler yapabilmek açısından faydalı olacaktır.

Sultaniye'de sözleşmeli üreticilerin homojen bir grup oluşturmadığını ve birbirinden ayırt edici özelliklerle farklılaşan ayrı

tabakaların var olduğunu söyleyebiliriz. Borçlanma-kredi/faiz mekanizması, sahip olunan toprak büyüklüğü ve bağımlı üretim gibi değişkenler Sultaniye'deki sözleşmeli üreticilerin farklılaşmasına yol açmaktadır. Bir yanda büyük üreticiler kapitalistleşme evrimleşme sürecini yaşarken diğer yanda küçük üreticiler arasında ücretli işçiliğe doğru bir eğilim gözlemlenmektedir. Bir geçiş aşaması olan orta üreticiler ise daha çelişkili bir kategori olarak her iki tabakaya da geçiş sağlayabilmektedir. Elbette yukarıda açıklanan model ampirik bir temele dayanmaktadır. Sözleşmeli üretimin farklılaşmaya yol açıp açmadığı ve üreticileri nasıl etkilediği, eski ilişki biçimlerini değiştirip değiştirmediğini araştırmayı yaptığımız Sultaniye özelinde tartışabiliriz. Ancak Türkiye açısından genelleme yapabilmemiz için farklı bölgelerde, farklı ürünlerde sözleşmeli üretimin etkisi üzerine daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Öte yandan sözleşmeli üreticilerin homojen bir grup olarak ele alınıp, kendi içindeki farklılaşma gözetilmeden yapılacak olan varsayımlar da varolan toplumsal gerçekliği anlama da yetersiz kalacağını yaptığımız saha araştırması yeterince göstermektedir.

BİR META ÜZERİNDEN TÜRKİYE'DE DEĞİŞİMİ OKUMAK: ÇAY

Fatma Genç

Evrende başlangıçta su vardı...
Bir gün içine bir yaprak düştü...
Çay oldu

Giriş

Çayın keşfiyle ilgili efsaneye gönderme yapan "*Evrende başlangıçta su vardı, bir gün içine bir yaprak düştü, çay oldu*" sözü çayın keşfini tesadüf olarak açıklar. Çayın ortaya çıkışı ve yaygınlaşması efsaneler ve teknik anlatımlarla eklemlenerek ilginç analizlerle doludur. Bu anlatımların her biri insansızlaştırılmış, toplumsal ilişkilerden yoksun ve tarihsiz olduğu sürece ürünün sürecini daha da anlaşılmaz kılar. Olup bitenleri incelediğimizde, analiz çayın bir meta olarak ilişkiye girdiği toplumsal ilişkileri anlamamızı sağlıyor. Sosyal ilişkiler ile metalaşmış bir bitki arasındaki ilişkiyi analiz etmek için, ilk elden bu tarz bir ilişkiyi gündemine alan Karl Marks'a göz atmamız gerekmektedir. Marks, analizinde nesnelerin kendisine değil, nesnelerin içine konulduğu ilişkiler sistemine odaklanmaktaydı.(Karatani, 2006: 31) Metalar doğaları gereği, "emek ürünü" olma niteliği taşımaktadırlar. Ancak, metalar mübadeleye konu oldukları andan itibaren "emek

ürünü" olma özellikleri değişmektedir. Marks bunu meta fetişizmi olarak adlandırmaktadır.

> "İlk bakışta bir meta, çok önemsiz ve kolayca anlaşılır bir şey gibi gelir. Oysa metaın tahlili, aslında onun metafizik incelikler ve teolojik süslerle dolu pek garip bir şey olduğunu göstermiştir. Kullanımdeğeri olduğu sürece, o ister insan gereksinmelerini karşılayabilen özellikleri açısından, ister bu özelliklerin insan emeğinin ürünü olması yönünden ele alınsın, gizemli bir yanı yoktur. İnsan, çalışmasıyla, Doğanın sağladığı maddelerin biçimini, kendisine yararlı olacak şekilde değiştirdiği gün gibi açıktır. Sözgelişi ağacın biçimi, masa yapılarak değiştirilir. Ama gene de masa, o alelade günlük şey olmakta, ağaç olmakta devam eder. Ne var ki, meta olarak ilk adımını atar atmaz, tamamen başka bir şey olur. Yalnız ayaklar üzerinde yerde durmakla kalmaz, tüm öteki metalarla ilişki içersinde amuda kalkar ve o ağaç beyninden, "masa yürütmek"ten çok daha çarpıcı, parlak fikirler saçar…"(Marks, 1986: 76)

Dolayısıyla Marks'ın da belirttiği gibi metalar kapitalist ilişkilerin en fetişistik formları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Kapitalizm de, toplumsal ilişkiler sistemi olarak fetişistik bir karaktere sahiptir. Fetişizmin temelinde, kullanım değeri için üretimin yerini değişim değeri için üretimin alması yatmaktadır. İhtiyaçlar için üretim yerine piyasa için üretim yapma, beraberinde üretim ile tüketimin ayrışmasına neden olduğu ölçüde üretim araçları ile üreticinin ayrılmasına neden olmaktadır. Meta fetişizmi, kapitalist toplumsal ilişkileri gizlediği ölçüde, toplumsal ilişkilerde süregelen eşitsiz ilişkileri de gizlemiş olur.(Ercan, 1997: 668) Kapitalizmin temelinde var olan emek ve sermaye arasındaki uzlaşmaz çelişkiyi de metalar arası ilişkilermiş gibi algılamamıza sebep olur.

Marks, metaların üstündeki toplumsal ilişkiyi gizleyen bu örtüyü kaldırmak için Kapital'de tarihsel maddeci bir analiz yapar. Bu analizini de meta ile başlatır. Mintz ise sadece ***şeker metasın-***

dan yola çıkarak tüm toplumsal ilişkileri anlamaya çalışmaktadır. Mintz, çalışmasının amacını, şekerin ekonomi politiği olarak ifade eder. Mintz, tarladaki şeker kamışı ile fincanındaki beyaz şekere baktığında bu dönüşümde yer alan köle emeğini ve sömürgecilik tarihini görmektedir. Çay metasında biriken toplumsal ilişkilere baktığımızda, dünya tarihi ve Türkiye tarihinden kesitleri ve dolayısıyla sermaye birikim sürecini görmek mümkün olmaktadır. Sermaye birikim süreci, her geçen gün değdiği noktayı metalaştırdığı ölçüde, sosyal ilişkilerin nesneler arası ilişkiye döndüğü yönünde bir algılamaya neden olmaktadır. İçtiğimiz bir bardak çay, tarihsel ve toplumsal ilişkileri, bu ilişkilere ve süreçlere konu olan tüm insanların birbirlerine nasıl temas ettiğini göstererek, açığa çıkarmaktadır.

Kapitalizmi tanımlayan toplumsal ilişkilerde belirleyici olan, kapitalizmin ***muazzam meta üretimi*** üzerinde yükselmesidir. Meta üretiminin amacı kâr elde etmek olunca, üretilen metaların dolaşıma sokulması, dahası dolaşımda nihai olarak tüketilmesi gerekmektedir. Üretim, dolaşım ve tüketim bu anlamda kapitalist toplumsal ilişkilerinin en önemli uğrakları olmaktadır. Gerek üretim aşaması, gerekse dolaşım ve tüketim aşamaları, özünde bir dizi sosyal ilişki dolayımında gerçekleşmektedir. Çay bitkisinden elde edilen yapraklar, bir yandan dünyada milyonlarca insana geçim sağlarken, diğer taraftan da daha kalabalık bir insan kitlesinin içkisini ifade etmektedir.

Bu çalışmanın odağında, tüketimi fetişleştirilen ürünlerden biri olan çay ürünü/metası üzerinden çayın metalaşma süreci ve bunun yarattığı toplumsal ilişkiler bulunmaktadır. Bu anlamda çay, bir doğa ürünüyken işlenerek meta haline gelmektedir. İnsanların ihtiyaçlarını karşılayan bir bitkinin meta olması bu anlamda önem kazanmaktadır. Bu bağlamda çay ürün/metasının

üretim-dolaşım-tüketim ilişkileri çerçevesinde ele alınarak Türkiye kapitalizmine özgü koşullar tek bir ürün üzerinden açığa çıkarılmaya çalışılacaktır. Kapitalist ilişkileri metadan analize başlamak kapitalizmin yapısal özellikleri dışında ürün/meta bazında sosyal ilişkilerin gündelik örgütlenme biçimlerini, ürünün metalaşma süreci ve ürünün metalaşmasıyla birlikte metalaşan emek gücü ve aynı zamanda metayı üreten emeğin ürünüyle kurduğu ilişkileri de analiz etmemizi kolaylaştırır. Tek bir meta, tek bir ürün kendini tek başına gerçek bir ürün olarak ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda bir meta, bir bütün olarak üretimin hem gerçek hem de kavramsal bir parçası olarak ortaya koyar. (Saad-Filho, 2006: 39) Bu yüzden biz de bu en küçük yapı taşından başlayarak Türkiye'de kapitalizmin gelişme sürecini çay ürün/metasının kendi öyküsü üzerinden anlamaya çalışacağız.

Bir Meta Olarak Çayın Üretimi ve Tüketimi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarındaki ekonomi politikasının ana hedefi ekonominin yeniden inşası idi(Gülalp, 1993: 29) ve bunun için de uzayan savaşlarla yok olmuş tarımsal üretimin canlandırılması temel hedeflerden birisiydi. Türkay'ın Türkiye Kapitalizmi dönemlendirirken yaptığı ayrıma göre 1923-39 yılları toplumsal kuruluş süreci olarak ifade edilmektedir.(Türkay, 2006: 19) [1] Bu dönem çay ürünü için de Türkiye'de Doğu Karadeniz Bölgesi'nde hayata başlama sürecini ifade etmektedir. İlk ekimi 1889'da yapılan ancak yalnış yerde ekildiği için tutmayan bu bitki üzerinde neden bu kadar ısrarla durulmuştur? Bunu II. Abdülhamit'in Orman, Madenler ve Tarım Bakanı Selim Paşa, 06.10.1894 tarihinde Sadrazama yazdığı yazıda şöyle ifade etmektedir:

[1] Çalışmada bu dönemlendirme esas alınacaktır.

> "Çay bitkisi, besleyici ve iyileştirici özellikleri olduğu için ticaret pazarında ehemmiyetli bir konuma sahiptir. Bundan dolayı Osmanlı topraklarında da yetiştirilmesi ve tarımının da yaygınlaştırılması hususlarına teşebbüs edilmesi..."

Çay ürününün o dönem de dünya ticaretinde önemli bir yeri olması sebebiyle tarımının yapılması ve yaygınlaştırılmasının önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır. Dünya'da çay ticaretinden elde dilen karlar, Türkiye'de çay tarımının yapılmasını teşvik eden en önemli nedenlerden biri olarak sayılabilir. Çay, Avrupa'nın doğuyla ticaretinin gelişmesine temel sağladı. Çay ticaretinden elde edilen karlar İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın[2], İngiltere'nin doğudaki fiili sömürge hükümeti haline gelen ticari bir örgütlenmenin Hindistan'daki ilerlemesinin finansmanına yardımcı oldu.(Standage, 2005:188) Kıtlığı ve yüksek değeri dikkate alındığında, çay kişisel ticaret için ideal bir metaydı: Bir ton çayın karı bir kaç yıllık ücret değerinde olabiliyordu.(Standage, 2005: 202)

Daha önce ekimi konusunda başarısız olan çay bitkisinin üretimi konusunda Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekrar çalışmalar başlatılmıştır. Bölgede çay öncesinde geçimlik tarım yapılmakta ve göçmen parası önemli geçim kaynağıydı. Toprak vermeyen, sanayi ve ticaretin olmadığı bu topraklarda başka ne yapılabilirdi ki? (Zihnioğlu, 1998: 20) Bölgede erkekler göç ediyor, kadınlar ise küçük topraklarında mısır, fasulye, kabak ve kara lahana yetiştiriyorlar ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Kadınların en önemli gelir kaynağı göçmen parasıydı, onun dışında ektikleri ürünler ve hayvanlardan elde ettikleri ürünler sadece kendi ihtiyaçlarını karşılıyordu.(Zihnioğlu, 1998: 201-21) Bölgeden erkeklerin gö-

[2] 1608 yıllarında ticaret amaçlı kurulan Doğu Hindistan Kumpanyası İngiltere'nin çayını da tedarik eden ticari bir kuruluştur.

çünün yoğun olduğunu nüfus sayımlarından da görebiliyoruz. 1935 yılı nüfus sayımına göre Rize'deki kadın sayısının 165.000, erkek sayısının da 150.000 (Karpuz, 1992: 8) olması durumu açıkça ortaya koymaktadır. Göçmen parası başlıca gıda maddesi olan şeker, un ve diğer ihtiyaçları alabilmek için önemliydi.[3] Göçler ise daha çok Rusya'ya olmaktaydı. O dönemde İstanbul ve diğer bölgelerde bugünki gelişmiş sanayi ve ticaret olmadığı için denizin karşı tarafı onlara daha yakındı. (Zihnioğlu, 1998: 12-13) 1917 Ekim Devrimi'yle birlikte sınır kapısının kapanmasını ardından eli kazma kürek, mala ve keser tutanlar ve fırıncılık, pastacılık gibi işleri yapabilen vasıflı işçiler ülkenin çeşitli yerlerine dağılarak iş aramaya başlamışlardı.[4] Vasıfsız işçi durumundaki erkekler ise Zonguldak kömür madenlerinde ya da balıkçılık gibi işleri yapmaya gidiyorlardı. (Zihnioğlu, 1998: 20)

Cumhuriyet'in ilk yıllarında çay için yapılan araştırmaların[5] sonucu olarak çayın Rize Bölgesi'nde yetiştirilebileceği ve bölgedeki yoksulluğu ve göçleri engelleyebileceği düşünülmüştür. Ve aynı zamanda dışarıdan ithal edilen çay miktarı da giderek artmaktaydı.(tablo I) (Türk Çayı, http:// www. biriz.biz/cay/turkcay.htm , 06 Kasım 2008)

Yıllar	1919	1920	1921	1922	1923
Miktar (Kg)	527.586	433.550	127.103	120.430	670.930

Tablo I

1917 yılında Ekim Devrimiyle birlikte bölgeden göç ederek çalışmak için Rusya'ya geçemeyecek olmaları çayın bölge halkına sevdirilebilmesi için iyi bir fırsattı. Bu durum şöyle de okuna-

[3] Bölgenin ekolojik koşulları tahıl ekip biçmeye uygun olmadığı için temel gıda maddelerini para ile satın almak zorundaydılar.

[4] Çarlık Rusyası döneminde oraya göç edenler inşaat işlerini öğrendikleri için daha rahat iş bulabiliyorlardı.

[5] Bölgede çayın yetiştirilebileceğine dair raporu Halkalı Ziraat Mektebi Alisi müderrislerinden botanikçi ve eski Mardin mebusu Ali Rıza Erten hazırlamıştır.

bilir; hem giderek artan çay ithalinin pahalıya malolması, hem bölge de işgücünün varlığı hem de tarımsal alan üzerinden birikimin sağlanması için çayın önemli bir fırsat olmasıydı. Aynı zamanda bu dönemde nüfusun büyük çoğunluğu da kırsal alanda yaşamaktaydı. Üretimi yaygınlaştırmak amacıyla 1924 yılında bir kanun çıkartılmış[6] ve kanundan sonra Rize'de "Bahçe Kültürleri İstasyonu" kurulmuştur. Batum'dan çay tohumları getirtilerek Rize'de merkez fidanlık kurulmuş ve burada deneme üretimine başlanmıştır. Bir yandan da bölge halkına çay fidanları dağıtılmıştır. Ancak üreticilerin ilgisizliği nedeniyle üretimi gerçekleştirilememiştir. Üreticiler bu yeni ürünün ne getireceğini bilmediklerinden ve mısır, fasulye gibi doğrudan gıda maddesi olarak kullanılamayan bir bitkiyi ekmek istememişlerdir.

Çayın üretilmesi için yapılan girişimler başarısızlıkla sonuçlansa da 1933 yılında tekrar çay tarımının gerçekleştirilmesi için deneme üretimleri yapılması gündeme gelmiştir. 1930'lu yıllar da Türkiye ekonomisi dünyada yaşanan büyük bunalım sonucunda ekonomide içe kapanma ve devlet öncülüğünde hızlı sanayileşme gibi ekonomi planlarını önüne koyduğu yılları ifade etmektedir. Büyük bunalım sonucu uluslarası meta dolaşımının sekteye uğraması ve bunun çözümü olarak da meta dolaşımının içselleştirilmesi benimsendi.(Gülalp, 1993: 31) Burada önemli olan içe dönük sanayileşmeyle geleneksel ihraç ürünlerine yeniden iç pazar yaratmakla kalmayacak aynı zamanda artık dışarıdan ithal edilemeyen temel tüketim mallarının ihtiyacının da yerli üretimle karşılanması sağlanacaktı. Bunu yapacak olan da bir girişimci olarak harekete geçmesi gereken devlet olacaktı. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de sermaye birikiminin

[6] 6 Şubat 1924 tarihli 407 sayılı "Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Mandalina, Limon ve Çay Yetiştirilmesi" isimli kanun.

tarımsal kaynaklar yoluyla sağlanmasının önü açılmıştır. Hem ülke için de hem de dünyadaki ekonomik koşullar tarımsal üretime dayalı tüccar sermayesinin genişlemesine neden olmuştur. Amaç Türkiye tarımının kapalı üretim yapısı kırılarak kapitalistleşme sürecini hızlandırmaktı.

Çay tarımı da 1933 yılında hükümetin "kendi kendine yetme" ilkesini benimsemesi üzerine yeniden gündeme geldi. Hükümetin bu kararı ile tüketim ihtiyacı olan çayın ülke içinde üretilmesi çabaları yeniden gündeme gelmiştir. (Saklı, 2008: 68) 1935 yılında İsmet İnönü Rize'ye yaptığı bir gezinin sonucunda Rize'de çay yetiştirilmesinin önemine vurgu yapmıştır. (Zihnioğlu, 1998: 19-20) Dönemin Tarım Bakanı olan Muhlis Erkmen'de 1935 yılında Samsun'dan Rize'ye kadar olan bölgenin doğal, ekonomik ve sosyal şartlarını araştırmak üzere bir inceleme gezisine çıkmış ve gezi sonucunda, ilmi bir araştırma için en önemli konu olarak çay seçilmiş ve detaylı bir araştırma yapılması kararlaştırılmıştır. (Saklı, 2008: 70) Bu da çay üretiminin desteklenmesinin önemine dair önemli bir vurgudur. Devletin tarıma müdahalesi artarak sürmüştür. 1930'lardan başlayarak devlet, sistemin yeniden üretim koşullarını sağlamada dolaylı müdahalelerini artırdığı gibi, yoğun biçimde doğrudan müdahalelerde de bulunmuştur. Devlet yürürlüğe koyduğu birtakım yasalarla sistem içi çelişkilerin törpülenmesini ve sistemin aksamadan kendini yeniden üretebilmesini amaçlamıştır. (Oral, Tarımda Cumhuriyet Masalları, http://www.antimai.org/bs/noralcum.htm, 29 10 2010) Üretiminin yaygınlaştırılması için Ziraat Umum Müfettişi olan Zihni Derin tam yetki ile görevlendirildi. Tohum damızlık bahçeleri kurmak, fidan üretip yeniden üretmek amacıyla 1937, 1939 ve 1940 yıllarında SSCB Gürcüstan'dan getirilen 70 ton çay tohumu ile üretimi yaygınlaştırılmıştır. Artık bu yeni bitkiyi yöre halkı mısır tarlalarının ye-

rine ekmekte ve çayı yetiştirmeyi öğrenmektedir. Bu da bölgede çok önemli bir değişime işaret etmekteydi: Kendi geçimini sağlamak amacıyla üretim yapan küçük köylüler artık yeni bir ürün üzerinden piyasa için üretim yapan çiftçiler haline gelmeye başladıklarını gösteriyordu. Daha önce ürettikleri mısırı, fasülyeyi kendileri üreten ve tüketen köylüler, mısır tarlalarını sökerek yerine çay ekmeleriyle birlikte artık ektikleri ürünü satmak için yetiştireceklerdi. Asım Zihnioğlu anılarında mısır tarlasını çay tarlasına çevirek için Yusuf Ziya Kotil isimli kişiyi ikna edişini anlatmaktadır.

> "Yıl 1938, Ekim ayı. Rize'nin Gündoğdu Bölgesi'ndeyim. Çay tohumlarını ekip yetiştirmek için toprak bulma peşindeyiz. Dağınıksu Köyü'nden Yusuf Ziya Kotil'in dere kenarındaki, hafif meyilli mısır tarlasına göz koymuştum...Kendisine şu teklifi yaptım: Fidanlar söküldükten sonra bu tarlayı çay bahçesi haline getirip teslim edecektim...Mısır yerine çayın daha karlı olduğunu anlatmaya çalıştım...Birlikte yaptığımız hesapta mısırın kilosunu 5 kuruştan, çayın kilosunu da o zamanki fiyat olan 60 kuruştan değerlendirdik, hesap sonunda çay lehine arada on misli fark çıktı." (Zihnioğlu, 1998: 32)

1930'lu yıllar aynı zamanda çay için önemli bir gelişmeye daha şahit olmuştur. Üretimi giderek yaygınlaşan[7](tablo II) (Türk Çayı, http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm , 06 Kasım 2008) çayın miktarının giderek artmasıyla birlikte işlenmesi gerekliliğinin ortaya çıkması ve bunun için de işleme atölyelerinin kurulmasıdır.[8] Bunu Asım Zihnioğlu[9] anılarında şöyle anlatmaktadır:

---

[7] Üretimin yaygınlaşmaya başladığı yıl olarak 1938 yılı gösterilmektedir.(Ayrıntılı bilgi için bkz: Zihnioğlu, 1998)

[8] Günlük kapasiteleri 1 ton civarında olan ilk atölyeler şunlardır:
1939-1946 yılları arasında çalışan Fidanlık Atölyesi
1942-1946 Uzunkaya Atölyesi
1942-1949 Gündoğdu Atölyesi
1945-1949 Çayeli Atölyesi
http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm

> "Önce Rize ve çevresinde köyle altı bölgeye taksim ediliyor ve her bölgenin başına bir teknisyen getiriliyor. Köylerde çay bahçesi kurulması hareketi fiili olarak başlarken bir taraftan da çay bahçelerinden elde edilecek yaprakların kuru çay haline getirilmesine yarayacak basit ve kullanışlı tipte atölyelerin kurulmasına gidiliyor." (Zihnioğlu, 1998: 19)

Bu artık çayın üretimiyle birlikte işlenerek piyasada dolaşıma girmesini sağlayacak fabrikasyon sürecinin ilk adımı olarak okunabilir. Artık çayın piyasa için üretiminin temelleri atılmış ve bundan sonra uzun bir süre bu amaç doğrultusunda devam edilmiştir.

1939 - 1946 Yılları Arasında Atölye Ortamında İşlenen Çaylar				
Yıllar	**Dikim Alanı Dekar**	**Üretici Sayısı**	**Yaş Çay Alımı (Kg)**	**Kuruçay (Kg)**
1939	1.550	1.824	815	181
1940	7.343	5.052	855	191
1941	8.923	5.395	2.700	600
1942	9.812	5.853	32.916	7.001
1943	12.696	7.588	68.346	16.792
1944	15.521	8.776	160.224	38.849
1945	17.823	9.736	225.088	53.945
1946	20.672	11.092	382.316	93.067

Tablo II

Savaş ekonomisi olarak ifade edilen 1939-1945 dönemin de sermaye birikiminin daha çok tarımsal kaynaklar yoluyla sağlanmaya çalışılmasına değinmiştik. Devam eden süreçte savaş sonrası koşullarında yeniden yapılanan dünyada(1945-1960)[10] ve ona eklemlenme yönünde iradesini koyan Türkiye'de serma-

[9] Asım Zihnioğlu, 1949-1954 yılları arasında Rize Merkez Çay Fabrikası'nın müdürlüğünü yapmıştır.

[10] Türkay bu dönemi "Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisiyle Entegrasyon süreci" olarak ifadelendirmiştir. Türkay, 2009.

ye birikim sürecinde piyasa için üretimin yaygınlaştırılması ve tarım ürünleri ihracatı konusunda uzmanlaşmasının önünün açılması gerekiyordu. Savaş sonrasında Türkiye'nin tarım ve genel politikaları ABD, IMF ve Dünya Bankası tarafından belirlendiği 1950'de Amerikalı uzmanlar tarafından yayınlanan raporda açıkca belirtilmiştir. Rapora göre Türkiye'nin önceliği tarım olmalıdır vurgusu yapılıyordu. (Köymen, 2008: 135) Bunun için bu dönem tarımın makineleşmesi, gübre kullanımının ve modern tarım tekniklerinin yaygınlaştığı yılları ifade etmektedir. Bu dönemde köylüye ucuz ve kolay kredi imkânları da sağlanmıştır. Teşvik edilen çay tarımını özendirmek amacıyla bu dönemde Ziraat Bankası'nın üreticilere 5 yıl süreyle faizsiz olarak 25 lira kredi vermesi buna örnek gösterilebilir. Krediler ve destekleme fiyatları Türkiye'de tarımın görünümünde hem dolaylı hem de dolaysız birçok etkide bulunmuştur. Nicel olarak, tarım sektöründeki en önemli gelişme işlenen arazinin genişlemesidir. (Ulukan, 2009: 71-73)Çay tarım alanları da bu dönemde giderek genişelemeye başlamıştır. Gurbetten izinli olarak dönenler bile yeni çaylıklar kurmak için çalışmaya başlamışlardı. (Zihnioğlu, 1998: 39) Bu genişlemeyle birlikte 1940 yılında Çay kanunu çıkartılarak çay tarımının ve üreticilerin desteklenmesi güvence altına alınmıştır.[11] Giderek yaş çay üretiminin artmasıyla birlikte yaş çayların işlenmesi için atölyeler yetersiz gelmeye başladı ve bir fabrika zorunluluğu ortaya çıktı. İlk çay fabrikası 1947 yılında 60 ton/gün kapasiteli olarak Rize'nin Fener Mevkiinde işletmeye açılmıştır. (Türk Çayı, http://www.biriz.biz /cay/turkcay.htm , 06 Kasım 2008) Tablo II'de gösterilen 1939

[11] 27 Mart 1940 tarihinde çıkarılan 3788 sayılı Çay Kanunu. Bu tarihte aynı zamanda bu kanuna dayanarak çıkarılan kararname ile çay tarım alanları, ekolojik ilkelere göre Araklı deresinden Sovyetler Birliği hududuna kadar ve 15 km içeride olacak şekilde belirlenmiştir. http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm

yılından 1940 yılına kadar geçen sürede çay dikilen alanlar ve üretici sayısı yıllara göre hızlıca artarken bununla birlikte alınan yaş çay miktarı da özellikle 1943 yılından sonra ciddi bir artış göstermiştir (1943 yılında 68.346 iken 1944 yılında 160.224, 1945 yılında 225.088 ve 1946 yılında 382.316 kg'a ulaşmıştır). Bu da çay tarımının giderek genişleyen bir alanda yapılmasının fabrika ihtiyacını doğurmasıyla birlikte kurulacak olan yeni fabrikalarla yeni yatırım ve iş alanları yaratılmasının önünü açacaktır. Aynı zamanda bu dönemde çıkartılan bir yasa ile Devlet Ziraat İşletmeleri'nin malı olan çay fabrikası Tekel Genel Müdürlüğü'ne geçirildi.[12] Bu da artık çayın alımı, satımı ve işlenmesinin devlet kontrolünde gerçekleştirileceğinin bir ifadesiydi.

1954 yılında açılan fabrikalar da yetersiz gelmiş ve yeni açılacak olan fabrikalar için çay makineleri ihtiyacı doğmuştur. Bunu Asım Zihnioğlu anılarında şöyle dile getirmektedir:

> "Yakın gelecekte ele geçecek olan yaprak ürününü Hindistan ve Seylan'da (Sri Lanka) olduğu gibi işleyerek kuru çay haline getirecek yeni ve modern bir fabrikaya ihtiyaç duymuştu. Bu maksatla İngiltere'de çay makineleri imal eden fabrikalara başvurulmuş, onlardan teklif istenmişti." (Zihnioğlu, 1998: 37)

Böylece atölyeler küçük işletmeler haline gelerek zamanla fabrikalar inşa edilir. Atölye tarzı üretimden fabrika üretimine geçiş üretim kapasitesinin giderek daha da arttığını göstermektedir. 1963 yılına kadar bir fabrikayla üretimine başlanan çay, 1963 yılına gelindiğinde fabrika sayısı 18'e çıkmış ve işleme kapasitesi de 1.340 ton/gün'e çıkmıştır. Bundan önce ithalatla dengelenen talep, artık ülke içindeki üretim ile karşılanabiliyordu. Bu tarihte önemli bir gelişme daha yaşanır ve 143 tonluk ilk

[12] 1 Ocak 1950'de çıkarılan yasa ile Tekel'e devredilmiştir çay fabrikası yani çayın alımı, satımı ve işlenmesi artık Tekel'in kontorolünde olacaktır. Tekel katma bütçeliydi, artık işletmenin bütçesi meclis kararından geçmek zorunda kalacaktı. Bu da kararların ve hizmetin yavaşlaması demekti.

ihracat gerçekleştirilir. Bu dönemde iktisadi politika olarak benimsenen ithal ikameci sanayileşme stratejisi tarım ve ticaret sermayesinin birikimine dayalı bir modelden ağırlıklı olarak iç pazara yönelik sanayi sermayesi birikimine dayalı bir modele geçişi ifade etmektedir. İç pazara ve yerli tarımsal girdilere dayanan hızlı sanayileşme, sanayiyle tarımın önemli ölçüde bütünleşmesini sağlamıştır. Bu dönemdeki devlet politikaları, üretimin arttırılması ve tarımsal üretimin ticarileştirilmesini amaçlıyordu. (Ulukan, 2009: 74-75) Bu gelişmeler sonucu tarımsal üretim, özellikle sanayi girdileri alanında önemli ölçüde artmıştır. Bu dönemde çay gibi sınaî bitkilerin üretimi de önemli oranda artmıştır. (Kepenek, 2008: 88) 1950'lerden önce Türkiye'de, küçük üreticiler genellikle kendi tüketimleri için üretim yapar ve bunların çok küçük bir kısmını pazara çıkarmalarına rağmen çay üretimi direkt pazara çıkması için üretilmeye başlanmıştır. 1950 sonrasında ise 1939 yılında başlanan çay üretimin giderek artması küçük üreticinin pazarla kurduğu ilişkinin farklı mekanizmalarla yeniden üretilmesini sağlamıştır.[13]

1980 sonrasında en önemli gelişme az sayıdaki büyük sermayenin ülke içindeki birikim koşullarının sona ermesiyle birlikte bu sermayeyi uluslararası sermaye birikim sürecine aktif olarak katılmaya zorlamıştır. (Ercan, 2002: 20) 1980'de gerçekleştirilen askeri darbe Türkiye'nin dünya ölçeğinde gerçekleşen sürece eklemlenmesi için hem gerekli ortamı sağlamış hem de bu süreçteki temel aktörlerin belirlenmesine zemin hazırlamıştır. Türkiye'nin uluslararasılaşma süreci için gerekli dönüşümü sağlayacak üç temel aktörden bir tanesi, büyük ölçekli sermaye, ikincisi devlet ve siyasal yapılar ve son olarak dünya ölçeğinde sermayenin

[13] Fabrikaların devletin olması bu ilişkiyi devletin kurduğunu gösterir. 1980 sonrasında da bu ilişkiyi sadece devlet değil özel sektör de kurabilecektir.

aktörleri olan DB ve IMF olmuştur. (Ercan, 2002: 20) Sürecin yeni yönü içe dönük sermaye birikimi rejiminden dışa yönelik sermaye birikim rejimine geçilmesi olarak belirlenmiştir. Buna uygun olarak yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bunun amacı fiyatlara serbestlik kazandırılması ve sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesini içeriyordu.

1980'lere değin bir yandan kırsal alanda piyasa ilişkilerinin kökleştirilmesi yönünde adımlar atılırken bir yandan da küçük üreticiliğin desteklenerek proleterleşme ve iç göç sürecinin görece denetim altında geliştirilmesi hedeflenmiştir. Tarımsal girdi, kredi sübvansiyonları ve temel ürünlerdeki fiyat destekleriyle yürütülen bu politikayla kırsal nüfusun gelir düzeyinin belirli bir seviyede tutulması esas alınmıştır. 1980 sonrasında tarıma yönelik yapılan en önemli değişikliklerden biri de tarımsal desteklerin asgariye indirilmesi olmuştur. Bu politika değişikliği köylülüğün mülksüzleştirilmesi ve bu yolla kırsal nüfusun azaltılmasını gündeme getirmiştir. (Oral, Tarımda Cumhuriyet Masalları, http://www.antimai.org /bs/noralcum. htm, 29 10 2010)

1980 öncesine kadar devletin tekelinde olan çayın alımı, işlenmesi ve pazarlanması[14] 1984 tarihinde çıkarılan bir kanun[15] ile gerçek ve tüzel kişilerin yaş çay işleme ve paketleme fabrikaları kurup işletebilecekleri, ihtiyaçları olan yaş çay yaprağını doğrudan üreticilerden satın alabilmelerinin önü açılmıştır. 1973 yılından 1984 yılına kadar, çay tarımının geliştirilmesi, kalitesinin arttırılması ve işlenmesini teknik esaslara göre yürütmek ve iç ve dış pazara uygun üretim yapmak gibi konularda tekel konumunda olan Çaykur çıkarılan yeni kanunla birlikte tekel konumundan çıkarılarak çay tarımında devlet dışında özel girişimcilerin

[14] 1928-1948 Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu, 1949-1973 Tekel Genel Müdürlüğü ve Tarım Bakanlığı, 1973-1984 Çay Kurumu(ÇAYKUR)

[15] Aralık 1984 tarih ve 3092 sayılı Çay Kanunu

de yatırımcı olarak girilebilmesine olanak tanınmıştır. Bu büyük ölçekli işletmelerin çay tarımına girmesini kolaylaştıcı bir işlev görmüştür. Temel tarım girdilerinin sağlanması ve dağıtımda kamunun tekel konumuna son verilmiş, kamunun tarımda fiyat ve destekleme alımı işlevi büyük ölçüde terk edilmiş, tarıma dayalı sanayi tümüyle özel sektöre bırakılmış, bu üç değişiklikle birlikte tarımsal kredi sistemi destekleme niteliğinden sıyrılmıştır. (Oral, Tarımda Cumhuriyet Masalları, http:// www.antimai. org/bs/ noralcum.htm, 29 10 2010) 1980 sonrasında ekonomi politikaları uygulamasında büyük ölçüde ikincil duruma getirilmiştir. Önce destekleme konusu olan ürünlerin sayısı azaltılmış, tütün gibi çayda da devlet tekeli kaldırılması yoluna gidilmiştir. (Kepenek, 2008: 309) Bu yasayla aynı zamanda çay tarım alanlarının daha da genişletilmesinin önünü kesmek için çay tarım alanlarının ruhsatlandırılması zorunluluğu getirildi. Bugün ise çay üretiminin daha da artmasıyla birlikte Çaykur ruhsatlandırılan araziler üzerinden çay alımı yaparak üreticinin elinde kalan çayları özel fabrikalara satmasının önünü açmıştır. Özel fabrikalarda üreticiye yaş çay ürün bedellerini geç ödemekte, bazen yiyecek ve kuru çay olarak geri vermekte ya da hiç ödememektedir. Bu da 1980 sonrası devletin tarımda destekleme politikalarından çekildiğinin en açık örneğidir. 1980'li yılların başından itibaren sanayi-devlet-tarım zincirinde halkaların diziliş sırası değiştirilerek devlet-sanayi-tarım haline getirilmiştir. (Oral, Tarımda Cumhuriyet Masalları, http://www.antimai. org/bs/ noralcum.htm, 29 10 2010)

Çay Tüketimi

Metaların üretimi için mutlaka tüketimi olması gerekir. Türkiye'de bu kadar uzun süre boyunca ve ısrarla üretilmek istenen çayın tüketimi var mıydı?

1980 sonrasında yeniden yapılanan dünyada değişim değerinin egemenliğinin artmasıyla birlikte yaşamın farklı alanlarını da hızla içine almaya başlamıştır. Pazarda değişim amacıyla üretimin egemen olmasıyla tüketim de toplumu daha çok belirleyen bir ilişki biçimi haline gelmiştir. Üretimin giderek hızlanmasıyla birlikte tüketim de eş güdümlü olarak hızlandırılmaktadır. Yani gerçek ihtiyaç ve zorunlu ihtiyaç dışında, yeni tüketim talepleri yaratılmıştır.

Türkiye'de sadece Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yetiştirilen çay, geçimlik olarak değil, değişim için yani satmak için üretilen bir ürün olmuştur. Dolayısıyla çay direkt bir meta olarak girmiştir. Metaların üretimi belirli kullanım değerlerini yaratmayı amaçlamaz, satmak için üretilirler. (Haug, 1997: 24) Ve tüketimi de üretimiyle paralel olarak Türkiye'ye özgü bir şekilde üretimiyle eş zamanlı olarak gelmiştir. Değişim amacıyla üretilen bir meta olarak çayın metaların ikili doğalarından kaynaklı olarak değişim değerine sahip olması kadar kullanım değeri de olması gerekir. Kullanım değeri ihtiyaçları karşıladığı ölçüde vardır ve ihtiyaçların giderilmesi de tüketim kavramıyla tanımlanmaktadır. Böylece aslında üretimin "verilmiş ihtiyaçlara karşılık veren nesneler," yani ürünlerin yaratılması anlamına geldiğini anlamış oluyoruz. (Ercan, 2006: 107) 1939 yılında atölyelerde işlenerek çay üretimine geçilmesi tüketiminin de başladığı yılları ifade etmektedir. Bir içecek olarak yararlılığından öte satılabilecek bir ürün olarak bölgeye giren çayın üretim ve işleme kapasitesinin artması aynı zamanda tüketiminin de giderek arttığını göstermektedir. Bir nevi sadece değişim amacıyla ekimine başlanan bir

ürünün ihtiyacı toplumsallaştırılmıştır. Türkiye'de de dünyada olduğu gibi çay, tüketim alışkanlığı olarak ilk önce belli bir sınıfın ulaşabildiği bir içecek olmuştur. Daha sonra üretimitle birlikte tüketimi de yaygınlaştırılmış ve herkesin ulaşabileceği ve tükettiği bir içecek haline gelmiştir. Bugün ise dünyada en çok çay tüketen ülke haline gelmiştir Türkiye. Türkiye'de çayın içecek olarak girmesi 1600'lü yıllara dayanmasına rağmen 1930'lu yıllara kadar tüketimi sadece asker ve bürokrasi tarafından yapılmaktaydı. 1800'lü yıllarda çayı sadece meraklıları tanırdı. Çayla ilgili risalelerin ve kitapların varlığına rağmen çay ancak belli bir kesim tarafından tüketilebiliyordu. Çünkü Uzakdoğu Ülkeleri'nden ve Çin'den ithal ediliyordu. Dolayısıyla maliyeti yüksek olduğu için pahalıya satılıyordu. 1930'lu yıllarla birlikte çay üretiminin giderek yaygınlaşmasıyla birlikte çayın tüketimi de giderek yaygınlaşmış ve daha çok kişinin tüketimine yol açmıştır. Burada önemle vurgulanması gereken bölge halkı 1930'larla birlikte bir içecek olarak çayla tanışmaları kendi ürettikleri ürünün piyasada dolaşarak ellerine ulaşaması sonucu olmuştur.

1940'lı yıllar ve takip eden yıllarda bir yandan Türkiye nüfusunun artması, bir yandan çay içme alışkanlığının yaygınlaşmasına karşın; yıl ve yıl yaş çay alanlarının gelişmesi ve buna paralel olarak fabrika sayısı ve işleme kapasitesinin artmasıya devam etmiştir. Türkiye'de II. DS'ndan sonra çay tüketimi büyük oranda artarak yılda nüfus başına iki kilogramın üzerine çıkmıştır. Dünyada çay üreten ülkeler hem iç tüketim ihtiyacını hem de dışsatım düzeyini koruyabilmek için üretimlerini arttırma yoluna gitmişlerdir. (Zihnioğlu, 1998: 75)

> "Bu toplumda çay içme alışkanlığı çok eski değil, çay içme alışkanlığı 1600-1700lü yıllarda başlamış olmasına rağmen kısmi işte uzakdoğulardan ihraç edilen ya da birinin hediye gönderdiği çay üzerinden başlamış ama bu alışkanlık aşağı yukarı 1939 yıllarından sonra

> aşağı yukarı o zamana kadar işte çayın 24 yılından o zamana kadar bilebiliyorlardı ama çaya ulaşmak zordu şimdi ki gibi değildi.
> İnsanlar öncesinde ada çayı, ıhlamur yani bitki çayları ağırlıklı çay üretiliyordu tüketiliyordu diyim işte yavaş yavaş çay bildiğimiz kara çaya dönme onun tüketilmesi 1930lara kadar bir de 1960lara kadar bu ülkenin ürettiği çay iç piyasada bitiyordu
> Bizim buralarda çayı biz kendimiz bile parayla bile alamıyorduk yaptığımız çayı kendimiz bahçemizden topladığımız çayı fabrikasyon imalata tabi tutmadan kurutup güğümlerde biz çay içiyoduk demlik falan yoktu çayı kim içiyordu o zaman çayı yüksek bürokratlar içiyordu o zaman askeri erkân içiyordu yoksa çiftçilik düzeyinde olan insanların kuru çay alma v.s. lüksü yoktu daha doğrusu öyle bir zenginlikleri yoktu bu alışkanlık yavaş yavaş dışardan gelen turistlerin de çay alışkanlığı olan turistlerin de yavaş yavaş etkisiyle başlayan ve şu anda birinci sırayı alan bir duruma geldi çay içme alışkanlığı" (Yüzyüze Görüşme, 19 Ağustos 2008)

Burada önemle vurgulanması gereken şudur ki; çayı üretenlerin ya da fabrikada işleyenlerin de kendi ürettikleri ya da işledikleri çayın piyasada dolaştıktan sonra ellerine ulaşması ve çayı üretenlerin ve işleyenlerin de aynı zamanda bir tüketici olmalarıdır. Geçimlik üretimden ziyade piyasa için üretim yapan ve küçük aile çiftçiliği yapan üreticiler kendi topladıkları ürünü fabrikasyon sürecinden geçtikten sonra ya topladıkları çayın bedeli olarak ya da piyasadan aldıkları bir ürün olarak tüketmektedirler. Bu da bir emek ürünü olan çayı kendi gözlerinde dışarıdan aldıkları diğer gıda maddeleri ile yani diğer metalarla eşdeğer kılmaktadır.

Tüketim talebi yaratılan bir içecek olarak çayın Çin'de ortaya çıktığı rivayet edilmektedir. Çin'in muazzam imparatorluğunun çarkları yağlayıp düzgün çalıştıran çay, İngilizlerin gönlünü kazanarak tüm dünyaya yayıldı ve dünyada sudan sonra en çok tüketilen bir içki haline geldi. Tüketimi üzerinden yayılan çay, üretimi konusunda da, Avrupa'nın doğuyla ticaretinin genişlemesi-

ne temel sağlayarak, çay ticaretinden elde edilen karlar ile İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, İngiltere'nin doğudaki fiili sömürge hükümeti haline gelen ticari bir örgütlenmenin Hindistan'daki ilerlemesinin finansmanına yardımcı oldu. (Standage, 2005: 188)İngiltere'de belli bir sınıfın tükettiği bir zevk ve bu zevke bağlı olarak bir alışkanlık haline gelmiştir. Marks "Ekonomi ve Felsefe Üzerine El Yazmaları"nda "her insan" diye yazmıştır "bir başka şeyde yeni bir gereksinim yaratarak, onu yine fedakarlıkla yapmaya zorlayan, onu yeni bir bağımlılık ilişkisine sokan ve onu yeni bir tür eğlenceye ve ekonomik yıkıntıya sokan tarzda bir spekülasyon yapar." (Haug, 1997: 28) Burjuva kültürünün yeni bir alışkanlığı olarak çay aynı zamanda kendi kültürünü de yaratmıştır. İçimi için kullanılan porselen takımları, sunumu gibi birçok yeni kültürü ve bu kültür üzerinden aidiyeti belirleyen bir içeçek olarak ortaya çıkmıştır. Hatta zamanın bir kitabında, *Hizmetçilerin Çalışma Kuralları* üzerine yayınlanan bir kitapta çayı satın almanın ikram etmenin doğru yolları tarif edilmiştir. (Standage, 2005: 190) Çayın kendi tüketiminin yaratılması dışında tüketimi esnasında kullanılan araç ve gereçler de yeni bir yatırım alanı yaratmıştır. Hem de çay sadece susuzluk giderici bir içecekten bir kültür ve "gelişmişlik" simgesi olarak anlam kazanmaya başladı.

Çin ile yapılan ticaret sonucu dünyaya yayılan çay, içme geleneğinin yaygınlaşmasıyla da büyük kitlelerin tükettiği bir içecek haline gelmiştir. Avrupa'ya ilk çay sevkiyatı 1610 yılında Hollandalılar tarafından yapılır. 1630'larda Fransa'ya, oradan da 1650'lerde İngiltere'ye ulaşır.[16] Çay, kahveden önce Avrupa'ya gelen bir içecek olmasına rağmen pahalı olmasından kaynaklı

[16] Çin'den ihracatı yapılan çay, taze toplanan yeşil yaprakların bir gece bırakılıp oksitlenmesi sonucu yapılan siyah çaydır. Yeşil çayı kendilerine saklamışlardır.

tüketimi çok yaygınlaşmamış bir içecek olmuştur. Bir fincan çayın maliyeti bir fincan kahvenin beş katıydı. (Standage, 2005: 203) 1641'de Hollandalı bir doktor olan Bikolas Dirx'in çay hakkında yazdığı kitapta " çayı tüm ulusa ve tüm insanlara öneriyoruz" çağrısı ve "kullananlar tüm dertlerden kurtulur, son derece uzun yaşar" vurguları üzerine başka bir Hollandalı doktor da "her erkeğin, her kadının her gün çay içmesini istiyoruz; olanaklıysa her saat; günde on fincanla başlayıp, dozu giderek arttırarak-midenin alabildiği kadar" gibi önerilerde bulunarak çay satışının arttırılmasını[17] destekledi̇ler. Bu da üretimi İngiltere'nin sömürgesi konumunda olan Hindistan gibi ucuz işgücünün yoğun olduğu yerlerde çay tarımına başlanması ve üretilen çayların tüketilmesi ihtiyacından hareketle çayın kullanım değerinin yaratılmasına dair iyi bir örnektir. Bir meta olarak çayın piyasada dolaşımı sağlanırken aynı zamanda onu tüketecek bir kitle deyani çayın kullanım değeri- yaratılmaya çalışılmıştır. Kıtlığı ve yüksek değeri dikkate alındığında, çay kişisel ticaret için ideal bir metaydı: Bir ton çayın karı birkaç yıllık ücret değerinde olabiliyordu. (Standage, 2005: 202)

Tüketimin sürekli pompalanması, diğer yandan bir bütün olarak kapitalist ilişkilerin yeniden üretilmesi için gerekli çerçeveyi/koşulları hazırlar. Burada birey ile nesneler yani mallar arasında bir ilişki olarak görülen tüketim olgusunun aslında toplumsal bir karakteri olduğu ve bireylerin nesneleri tüketme biçim ve hızı, bir bütün olarak sistemin yeniden üretilme mekanizmasını destekler. (Ercan, 2006: 110) Temelde burada en önemli olan şey metaların üretilmesi için temel olan kar etme güdüsü ve karın arttırılması metaların üretimini sınırsız boyutla-

[17] Çay ticareti o dönemler de Doğu Hindistan Kumpanyası üzerinden yürütülmekteydi. Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası, çay satışlarının artmasındaki yardımlarından ötürü Hollandalı doktoru onurlandırmıştır.

ra ulaştırmıştır. Dünyada 16. ve 17. yy'da tüketimi yaygınlaşmaya başlayan çayın tüketiminin daha arttırılması için 18. yy'da ev hizmetçilerinin ücretlerine çay ödenekleri eklenerek ve sıradan hizmetçi kızların bile günde iki kez çay içmesi gerekliliğinin propagandası yapılarak çay giderek tabana yayılmaya başlayan bir içecek haline gelmiştir. Aynı zamanda şeker ticaretini de etkileyerek çay ve şekerin biradan daha ucuz bir içecek olduğu fikri yayılmaya başlamıştır. Ve bugün toplam tüketimi muazzam boyutlara ulaşmıştır.

Sonuç Yerine

Çalışmada, hayatın somutluğunda oluşan deneyimlerden süzülen bilgilerle, teorik ve kavramsal çerçevenin zenginleştirilmesi, eleştirel bir değerlendirilmesi yapılmaya çabalandı. Bu çabanın da temel amacı, hayatımızın her alanına içkin olan tarihsel ve toplumsal ilişkilerin kristalize olduğu metalar üzerinden toplumsal ilişkilerin ve yapının dönüşümünü çay metasının özgünlükleri üzerinden anlayabilmekti.

Karl Marks'ın metalar üzerinden başlattığı analizinde kapitalist ilişkilerin en fetişistik formunun meta olduğunu belirtirken, aynı zamanda tarihsel ve toplumsal ilişkilerin kristalize olmuş hali olduğunu ifade eder. Temel sorunsalımız çayın yapraktan bardağa giden sürecini birbirine bağlayan metanın, üretim ilişkileri çerçevesinde üretimden yola çıkarak, üretimdeki dönüşümün toplumsal ilişkileri, gündelik hayatı nasıl dönüştürdüğünü anlama çabasıydı. Türkiye'de referansı bulunmayan bu çalışmanın yurtdışında örnekleri bulunmaktadır. Örnek çalışmalardan biri olan Sidney Mintz'in Şeker ve Güç" çalışması, şeker üzerinden benzer bağlantıları kurmaktadır. Mintz'in çalışması, bu anlamda bu çalışmanın değerlendirmelerine yol gösterici olmuştur.

Bu çalışmada bahsedilen düşünceden hareketle çayın bildiğimiz, içtiğimiz halinden hareketle, yaprak haline kadar giden süreci ve bu süreci birbirine bağlayan ilişkilerin izini sürmeye çalıştık. Metanın kendisinden başlanılması ve çayın bir meta olarak ele alınmasının nedeni, metanın kendisinin tüm bu ilişkileri ifade ediyor oluşuydu. Bu sebeple metanın üretimi ve tüketimi üzerinden sermaye birikimini anlamak esas alınmıştır. Dünya ve Türkiye örnekleri ele alınırken, bu dönemlendirme üzerinden çayın lüks maddeden zorunlu ihtiyaca gidiş sürecini açıklandı.

Kaynakça

Cumhuriyet'in 50. Yılında Rize. Ankara: İl Yıllığı Hazırlama Komitesi, 1973.

Duman, Mustafa. Çay Kitabı. İstanbul: Kitabevi, 2003

Ercan, Fuat. *Toplumlar ve Ekonomiler*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006

Ercan, Fuat. "*Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi –I: Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması için Marksist Bir Çerçeve Denemesi*", Praksis, 2002, No. 5, http://www.praksis.org/005.html (10 Ocak 2008)

Fuat Ercan, "*Tarihsel ve Toplumsal Bir süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik*" , 95–96 Petrol İş Yıllığı, Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası, 1997

Gülalp, Haldun. *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*. İstanbul: Belge Yayınları, 1993

Hatipoğlu, Şevket Raşit. *Türkiye'de Çay İktisadiyatı*. Ankara: Ziraat Vekâleti Yayını, 1939

Haug, Wolfgang Fritz. *Meta Estetiğinin Eleştirisi: Kapitalist Toplumda Görüntü, Cinsellik ve Reklam*. Ayşe Gül(Çev.). İstanbul: Spartaküs Yayınları, 1997

Kakuzo, Okura. *Çay Kitabı*. Ayça Ögel(Çev.). İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2001

Karatani, Kojin. *Transkritik*. Erkal Ünal(Çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2006

Karpuz, Haşim. *Rize*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Köymen, Oya. *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar*. İstanbul: Yordam Kitap, 2008

Mintz, Sidney W. *Şeker ve Güç: Şekerin Modern Tarihteki Yeri*. Şükrü Alpagut(Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1997

Marks, Karl. *Kapital Birinci Cilt*. Alaattin Bilgi(Çev.). Ankara: Sol Yayınları, 1978

Marks, Karl. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* Sevim Belli(Çev.). Ankara: Sol Yayınları, 1970

Oral, Necdet. "*Tarımda Cumhuriyet Masalları*", http://www.antimai.org/bs/noralcum.htm (20 Ekim 2008)

Reimertz, Stephan. *Çayın Kültür Tarihi*. Mustafa Tüzel(Çev.)Ankara: Dost Kitabevi, 2003

Saad-Filho, Alfredo. *Marx'ın değeri: Çağdaş Kapitalizm için Ekonomi Politik*. İstanbul: Yordam Kitap, 2006

Saklı, Ali Rıza. *Türk Çayının Dünü ve Bugünü: Çayın Bölge Tarihindeki Yeri ve Çaykur'un Üreticiye Devri İçin Bir Model Çalışması*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008

Standage, Tom. *Altı Bardakta Dünya Tarihi*. Ahmet Fethi(Çev.). İstanbul: Merkez Kitaplar, 2005

Tarkan, Tevfik. *Türkiye'de Çay Ziraati ve Endüstrisi*. Rize: Çay Kurumu Yayınları, 1973

Tekeli İlhan ve Selim İlkin, "Devletçilik Dönemi ve Tarım Politikaları", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar(1923–2000)*, Şevket Pamuk ve Zafer Toprak(drl.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1988

Türk Çayı, http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm (06 Kasım 2008)

Türkay, Mehmet. *Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik: Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2009

Türkay, Mehmet. "'Türkiye'de Kapitalist Sermaye Birikiminin 'Ulusal' Dönüşümü", *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi.* Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, Koray R. Yılmaz, Tolga Tören ve Ümit Akçay(drl.), Ankara: Dipnot, 2006

Ulukan, Umut. *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2009

Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk. *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008

Zihnioğlu, Asım. *Bir Yeşilin Peşinde*. Ankara: TÜBİTAK, 1998

KÜÇÜK ÜRETİM, BİRİKİM VE KADIN EMEĞİ: MİKRO KREDİ UYGULAMASI

Başak Ergüder*

Giriş

Bu çalışmanın sınırları içersinde kadın emeğinin tartışmasız belli ön kabullerinin ardındaki nedenler irdelenmeye çalışılacaktır. Çalışma, kadın emeğinin neden ucuz, esnek ve denetlenebilir olduğu sorusunun cevabını patriyarkal kapitalizmin ihtiyaçları ve zorunlulukları çerçevesinde bulmayı hedefleyen soruları sormak ile sınırlıdır. Bu soruları; ilksel sermaye birikim sürecinin mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerinde kadınların ağırlıkla yerine getirdiği geçimlik üretimin bugün yoksullukla mücadelede nasıl yeniden kurulduğu ve piyasa disiplini içinde gerçekleştirildiği, mikro-kredi örneği ile incelemek anlamlı olacaktır.

Kapitalizmde; emeğin kullanım değeri ile değişim değerinin ayrışması ile kullanım değeri taşıyan kadın emeğinin değersizleştirilmesi ile esnek sermaye birikimin ihtiyaçlarını karşılayan yoksul, marjinal ve enformelleşmiş kadın emeğinin neden yoksullukla mücadele döngüsünde yeniden üretildiğinin cevaplanması

* Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Bölümü.

için Marks'ın tarih-dışı ve homojen bir yapı olarak aileye işaret ettiği iddiası altında, Kapital'in; yeniden üretim faaliyetinin bireysel tüketimde emekçinin emek-gücünün yeniden üretiminde oynadığı rol ve yoksullukla yeniden üretim faaliyetlerinin ilişkisi açısından Kapital'deki tezleri yeniden okumaya ihtiyaç duymakta, çalışmanın sınırlarını belirleyen soruların sorulması açısından kilit değerdedir.

Birikim, Yeniden Üretim ve Kadın

City University of Newyork' da (CUNY) Harvey tarafından verilen "Kapital'i Okumak" dersleri "Kapitalist üretim tarzı nasıl işler?" sorusu ile başlar. Bu sorunun cevabında Marks'ın somut bir gerçeklik olan metanın dolayısıyla değerin-değişim değerinin- oluşumunun yeri olan üretime baktığı söylenir ve üretiminde değeri oluşturanın sosyal olarak gerekli emek zaman olduğunu ileri sürülür (Harvey: 2008).

Akla gelen soru şudur: Sosyal olarak gerekli emek zamanın ölçütü nedir? En kaba anlatımıyla 'sosyal olarak gerekli olan emek gücü'nden kast edilen; emekçilerin emek güçlerinin yeniden üretimi için ihtiyaç duydukları tüketim maddelerinin değerleri toplamıdır (Marks, 2000). Bu bağlamda sosyal olarak gerekli emek zamanı sağlayan emek-gücünün yeniden üretimi ile sermayenin basit yeniden üretimi arasında sıkı bir bağ vardır. Bu bağın bir taraftan yeniden üretimde kadın emeğine duyulan ihtiyaçla, diğer yanda yedek sanayi ordusunun oluşumda, nispi artık nüfusunun özellikle bugün sadece işsiz ya da çalışamayan kitleler dışında esnek ve ucuz işlerde çalışan güvencesiz emekçi ordusunu kapsayan yeni bir kitlenin oluşturulmasında kadın emeğine duyulan ihtiyaç yer almaktadır. Kadının görünmeyen emeği, yeniden üretim faaliyetleriyle olduğu kadar, güvencesizler ordu-

sunda 'doğallaştırılan' emek gücüyle de birikimin içinde yer almaktadır.

Üretim sürecinde;

> "… işçinin çalıştırılması, tüketim fonunu-değişken sermayeyi- kendisine ücret olarak ödenen kısmı yeniden ürettiği sürece devam eder. "(Marks, 2000:542)

Bu üretim, emekçinin kendisine ödenen ücreti geçim araçlarına çevirmesiyle, bireysel tüketim ile gerçekleşir.

> "Bireysel tüketim, bir yandan emekçinin varlıklarını sürdürmelerini sağlarken, diğer yandan yaşamak için gerekli tüketim maddelerini yok ederek, işçilerin emek pazarında sürekli boy göstermelerini…. sağlar… ve görünmeyen bağlar ile ücretli emekçiyi sermaye sahibine bağlar" (Marks, 2000:547)

Marks'a göre bireysel tüketim ile üretim sürecinde gerçekleşen üretken tüketim arasında bir fark vardır, ilkinde emekçiyi sermayenin devindirici gücü olarak işe koşan tüketim faaliyeti kapitaliste aitken ikincisinde tüketimde emekçinin bağımsız olduğu varsayılır (Marks, 2000:542). Fakat bu durum yeniden üretimin neden önemli olduğu sorusunu ortadan kaldırmaz çünkü bireysel tüketim ile ücretli emekçi 'emekçinin hayatta kalma ve üreme içgüdüsüne' bırakılan bir alanda sermaye sahibine bağımlıdır (bkz., Marks, 2000).

Başlangıçta sorduğumuz soruya geri dönersek sosyal olarak gerekli emek-zamanın ölçütü olan tüketim maddelerinin değerini belirleyen şey, hayatta kalma stratejisi içinde ailenin bütçesi, tüketim maddelerinin kullanımı, hazırlanması, çoğu zaman daha ucuza mal edilmesini sağlayan kadının *karşılıksız ev emeği*dir.

Marks'ın kullandığı üretim ve emek kavramını yeniden tanımlamak gerekmektedir ve bu tanımda karşılıksız ev emeğinin özel bir yeri vardır. Bu tanımın yapılabilmesi için yeniden üretimin kapitalizmin maddi temellerini oluşturduğu bir yeni tanıma

ihtiyacımız var. Bu tanım Acar-Savran tarafından da kullanılan "toplumsal yeniden üretimi" kavramıdır. (Savran, 2004) Kapitalizmi; üretim-yeniden üretim gibi doğal ayrımları ortadan kaldıracak bir tanımlanma, tarihselliği içinde patriyarka ile olan ilişkisini yeniden üretim faaliyetlerinin yarattığı kullanım değerlerini de kapsayan bir yapı olarak analize dâhil etmek için; *patriyarkal kapitalizm* kavramını kullanmak mümkündür.(Acar, 2008) Bu kavramın açıklayıcılığı "ekonomi" fetişizmini aşacak ve böylece üretim ve yeniden üretimin ayrışmasını engelleyecek bir yaklaşım oluşturabilir. (Acar-Savran, 2008:33)

Karşılıksız ev emeğinin patriyarkal sistemin merkezinde yer aldığı 'ev içi üretim tarzı' kavramlaştırması (Derby) ile ev içi faaliyetleri "ev içi iktisadi faaliyet" olarak adlandırarak ekonomi sınırlarına hapseden diğer bir yaklaşımın dayandığı "ekonomi fetişizmini"nin ortak çıkış yolu bugün uygulanan politikalarla uyum içindedir. Karşılıksız emeğin ekonomik faaliyet olarak algılanmasının ve piyasada mübadele edilmesinin 'kadını özgürleştireceği' ve emeği görünür kılacağı iddiasının altında yatan 'emeğin iktisadi faaliyet' olarak görülmesi isteğiyle neoliberal politikalarla kadınların piyasaya çekilmeye çalışılması arasında bir paralellik bulunmaktadır.

Kadın emeğinin birikime konu olmasında iki temel kavram başat rol oynamaktadır: Temel ihtiyaçların karşılanması ve yeniden üretim. Bu iki kavramın merkezinde aile yer almaktadır. Patriyarkanın doğuşu ve gelişimi açısından 'özel mülkiyetin miras yoluyla devrolduğu' kapitalist birim olan ailenin 'emek gücünün yeniden üretim sürecinin yaşandığı ve yeniden üretim sürecindeki kullanım değerinin görünmeyen ve karşılıksız emek olarak değersizleştirildiği bir kara deliktir. Ailenin yeniden üretimdeki rolünün anlaşılmaması bugün kadın emeğinin neden bu

kadar önemli olduğu sorusunun cevapsız kalmasına neden olacaktır.

Marks'ın bireysel tüketim konusundaki görüşlerinde emek gücünün yeniden üretimini sağlayan kadının ve ailenin birikimdeki yerinin gözler önüne serilmesi gerekiyor. Böylece görünmeyen emeğin görünmesini sağlayacak bir analize ulaşabiliriz. Bu tahlille değişim değeri taşımayan karşılıksız ev emeğinin gerçekleştiği noktadan itibaren kadın emeğinin, küçük üretiminde ücretsiz işçilik deneyimi, küresel üretimde ev eksenli çalışma deneyimi neden ve nasıl gerçekleştirdiği ve birikimdeki yeri açığa çıkarılabilir.

Artı-değerin sermaye olarak kullanılması ve tekrar sermayeye dönüştürülmesi ile sermaye birikimin oluşumunda, birikimin ihtiyaç duyduğu artık-emek zamanı ile artı-değeri oluşturmasında kullanılan ek emeğin temellerini sorgulamalıyız. Marks'ta artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi sürecinde bunun izleri sürülebilir:

> "Birikimi sağlamak için sermayenin ek-emeğe ihtiyacı vardır. Bunun için kapitalist, işçi sınıfını ücrete bağlı bir sınıf haline getirmiş ve eline geçecek ücretin yalnız kendi yaşamını sürdürmesine değil, çoğalmasına da yetecek kadar olmasını sağlamıştır." (Marks,2000: 555)

Birikimin öznesi olan emek-gücünün yeniden üretilmesi soyun türetilmesi Engels'te de belirtilmiş, burada kadın bedeni üzerindeki sermaye denetimi emekçi arzının, ek-emeğin üretilmesini sağlayacak ve kadının doğurganlık özelliği sermayenin artı-değer sınırlarında belirleyici olacaktır. Bir başka pasajda Marks, bireysel sermayeler arasındaki rekabetten ve sermayenin merkezileşme eğiliminden bahseder ve birikimin yoğunluğunun artması ile neden daha fazla emekçiye ihtiyaç duyulduğunu şöyle açıklar:

> "… sermaye köleliği, yalnızca kendisi sattığı bireysel kapitalistlerin başka olmalarıyla gözlerden saklanan bu emek-gücü kitlesinin yeniden üretimi, aslında sermayenin kendisinin yeniden üretiminin kökü ve esasıdır. Bu yüzden sermaye birikimi, proleteryanın çoğalması demektir" (Marks, 2000:586)

Sermaye birikimin ilerlemesi ile emeğin üretkenliğinin artması sağlanır ve birikim artarken değişken sermayenin nispi azalması ile açığa çıkan sermayenin birikim içinde emebileceği emek-gücünü aşan emek fazlası, artı-nüfus oluşur. Marks'a göre artı-nüfus;

"… her an el altında bulunan yedek bir sanayi ordusu oluşturur ve bu ordu, tıpkı bütün masrafları sermaye tarafından karşılanarak beslenen bir ordu gibi, tümüyle sermayeye aittir." (Marks, 2000: 602)

Bugün kadın emeğini anlamak için önemli bir kavram da nispi artı-nüfus ve bu artı-nüfusun oluşturduğu Marks'ın ifadesi ile sermayeye bağımlı, masrafları sermaye tarafından karşılanan çalışmayan ve her an çalışmaya hazır bu nüfusun bugün çalışan ama ne işsiz ne de güvenceli çalışma hakkına sahip olan ucuz ve esnek işgücü havuzu, güvencesizler ordusudur. Marks'ın tahlilinde nispi artı-nüfusu oluşturan emekçi kitlesi, üç kategoride toplanır: ilk kategoride genç, çocuk emekçiler yer almaktadır. Bunlar ucuz ve hünersiz işgücünü oluşturur ve potansiyel, her an çalışmaya hazır emekçilerden oluşan bir kitledir (Marks, 2000). Bugün kadınların daha çok ucuz ve ikincil işlerde çalışması; ev hizmetlerinden, ev içi üretimin pazarlanmasına kadar düzensiz ve güvencesiz çalışma temposuyla özellikle kriz dönemlerinde aileye katkı sağlayan genç emeğin yerine getirdiği işlevi sağlaması ve ev kadınlarının işsizlik oranlarında çalışabilir durumdaki nüfusa bile dâhil edilmemesi bu potansiyel gücün bugün kadınlar tarafından oluşturulduğunu göstermektedir.

Marks'ın nispi artı-nüfus tanımındaki diğer kategori; kapitalist üretimin kırsal kesimde yarattığı çözülme sonrasında tarım emekçileridir. Tarım emekçileri içinde ise özellikle ücretsiz aile işçileri olan kadınlar kitle içinde en önemli görevi yine karşılıksız ve görünmeyen emekleri ile yerine getirmektedir.

Marks'ın son kategorisi olan durgun artı-nüfus 'ev sanayi'si gibi çökmekte olan sanayi kollarından gelen fazlalık halindeki kuvvetlerden beslenmektedir (Marks, 2000:612).

Kadın Emeği Birikimin Neresinde?

Bugün kadın emeğini Marks'ın nispi artı-nüfus için yaptığı ayrıma uygun olarak yeniden kategorileştirerek tasnif edersek; güvencesiz işçiler ordusundaki yerleri açısından üç temel kategoride ele almalıyız:

Karşılıksız Ev Emeği: Emek-Gücünün Yeniden Üretimindeki yeri ve geçinme stratejilerinde potansiyel emekçi.

Tarım Emekçisi: geçimlik tarım emeği, ücretsiz aile işçiliği,

Geleneksel ilişkilere dayalı (pre-kapitalist) üretim tarzında yer almış, fazlalık haline gelmiş **yoksul ve marjinalleştirilmiş emek-gücü**

Çalışmamızda ele alacağımız son madde kadın yoksulluğu ve mikro kredi uygulaması ilk iki tür emekle bağlantılıdır. Marjinalleştirilmiş emek; doğrudan kendi tüketim maddelerini üreten, geçim araçlarını üreten emek kategorisi içinde yer almaktadır. Ev işlerinin yapılması ve kendi ürünlerini üretmeye yönelik geçimlik üretim sadece hayatta kalma stratejisi değil aynı zamanda sermayenin emek-gücünü yeniden üretmeye yönelik faaliyetidir. (Mies, 2008:31) Yeniden üretim ile üretken emek de dâhil olmak üzere maddi hayatın üretimi ve birikim koşullarının devamı mümkün hale gelmektedir. Maddi yaşamın üretimi geçimlik üre-

timdir ve geçimlik üretim insanların temel ihtiyaçlarını karşılamak için sadece kullanım değeri taşıyan geçimlik ürünlerin üretimidir ve temel ihtiyaçların karşılanmasında piyasanın gelişmediği kırsal kesimde yapılmaktadır. Geçimlik üretim bir yeniden üretim faaliyeti olup; üretimden farkı

> " ... eğer insan enerjisi sağlama ve sürdürme görevini gerçekleştirecekse, ister istemez sürekli olması gerekir. Üretim (gerçek birikim) öte yandan bu koşulun mutlaka yerine getirilmesini gerektirmez." (Mies, 2008:35)

Kadın emeği; ücretli emeğin üretimini sağladığı ve artıkdeğer yaratan emeğin yeniden üretimini sağladığı için hem ücretli emeği tamamlayan hem de onunla çelişki içinde olan bir üretim türüdür. Yeniden üretim faaliyetini yerine getiren karşılıksız ev emeği ile ücretli emeğin yeniden üretim masraflarını azaltarak, doğal, karşılıksız ve görünmeyen özelliği ile ekonomik, sosyal ve kültürel şiddete konu olan köle emeğine benzer şartlarda toplumsal cinsiyetin yüklediği görevleri ücretsiz olarak değişim yaratan ücretsiz aile işçiliğinde olduğu gibi küçük üretim içinde gerçekleştirerek birikimin görünmeyen öznelerinden biri kadın emeğidir.

Küresel üretim zincirinin en alt halkasını oluşturan küçük üretimde kadın emeği, emeğin optimum kullanımını sağlamaktadır. Küçük üretime dayalı üretim örgütlenmesinin varlık koşulu, ekonomik kriz koşullarını emebilen esnek istihdam ve enformel ilişkilerdir. (Öngen, 2005) Küçük üretim, üretim sürecindeki maliyetleri azaltarak, ana firmanın ekonomik kriz döneminde oluşan risklerini alt-işveren ilişkisi ile fason firmalara dağıtır. Fason ilişkinin eşitsiz yapısı içinde ana firma, fason firmaya malzeme ve teknik yardım verir; makine olarak yatırım yapar; normal şartlarda işi daha ucuz yapan fason başka bir firmaya vermeyecektir fakat fason firmada, ekonomik dalgalanma dö-

nemlerinde şok emici rolü kabullenmelidir. (Güler-Müftüoğlu, 2005) Küreselleşme sürecinin ekonomik düzlemde taşıyıcı dinamiği olan küçük üretimin, ekonomik krizleri emebilmesini sağlayan esnek istihdam, kadın emeğine dayanmaktadır. Küçük üretim, kadın yoksulluğu ve birikim arasında önemli bir ilişki vardır. Küçük üretim;y üz yüze ilişkiler, piyasa dışı değerler ile ucuz ve esnek işgücü üzerinde kolayca denetim kurabilmesini mümkün kılıyor.

Küçük üretimin birikim içindeki yeri pre-kapitalist ilişkiler ve moral ekonomi değerleri ile özellikle kadın emeğine dayalı ev eksenli çalışma, ev hizmetliliği gibi işkollarında belirgin hale gelebiliyor. Kapitalist ilişkilerin, üretim süreçlerinde yeniden üretim alanında yer alan "minnet", "güven", "şefkat", "anlayış" benzeri duygulanımlarla kurulması, kadının toplumsal cinsiyetçi işbölümündeki yeri ile uyumlu görülmektedir. Güvene dayalı ilişkiler aynı zamanda enformel nitelikler taşımaktadır. Enformel nitelikteki ilişkiler ise, aile, sosyal grup gibi karşılılık arz eden güven ilişkilerini temel almaktadır. 21. yüzyılda endüstriyel ilişkilerde sosyal anlaşmalar ve toplu pazarlıkların yerini alan patronaj ilişkileri güvene dayalı ilişkiler ile kurulmaktadır. Toplu pazarlık yerini bireysel pazarlığa ve grup ilişkilerine bırakırken, ücret ve sosyal sigorta gibi işçilik maliyetleri azalmakta, yazılı ve yasal işçi-işveren ilişkileri yerini akrabalık ve hemşerilik ilişkileri ile örülü yüz yüze ilişkilere bırakmaktadır. Esnek uzmanlaşmanın en önemli dinamiğini oluşturan küçük üretim; yerel coğrafyalarda kurulan küçük atölyelerden, evlere taşınmakta ve kadınların üretim süreci boyunca aracılık kurumundan, barınma sorunun hallolmasına, aile geçiminden, ücretsiz aile işletmeciliğine farklı form ve konumlarda yeniden açığa çıkmaktadır (Ergüder, 2007a)

Özellikle DB'nın (IBRD) yoksulluğa artan ilgisi 1973 yılından sonra başlayan yeni bir yoksulluk algısı ile ilgilidir. Bu ilginin sermaye birikiminde yaşanan krizle, dünyada yeni kalkınma politikalarının 'enformelleşme' başlığı altında konuşulduğu Kenya Raporu ile ilgisi vardır.

> "Kenya Raporu'nda kentsel yoksulluğun enformel kesim içindeki dinamizmi vurgulanmaktadır. Enformel kesimin düşük ücretlere rağmen istihdam yaratıcı ve işsizliği önleyici özellikler taşıdığını iddia eden raporda, gerekli desteğin devlet tarafından sağlanılması ile enformel kesimin gelişeceğine ve yoksulluğa son vereceğine değinilmiştir."(Ergüder, 2006:18)

Bu ilginin sermaye birikimin yeni ihtiyaçlarıyla ilgili olduğu ortadadır. Bu ihtiyaçlar bu kez; temel ihtiyaçların karşılanmasında yoksullukla mücadele, küçük üretimin desteklenmesi, işsizliğin önlenmesi için enformel kesimin desteklenmesi gibi önlemler paketidir ve bu paketin merkezinde kadınlar yer almaktadır.

Latin Amerika'da tarımsal kredilerin veriliş amaçlarını inceleyen saha araştırmasının sonuçlarında Bennholdt-Thomsen krediler yoluyla pazara bağımlı kılınan köylülerin krediler ile ücretli emekte görüldüğüne benzer biçimsel bir bağımlılığa sürüklendiğini ve piyasa içindeki koşullar tarafından belirlenen yeni üretim formunda temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik geçimlik üretiminin metalaştığını böylece bu sürecin gıda krizi örneğinde olduğu gibi sermayenin temel ihtiyaçlarını piyasalaştırarak kârlarını artırmak için oldukça düşük maliyetli işgücüne ve krediler ile bağımlı üreticilere ulaşmasının mümkün olabildiği iddia etmektedir. (Mies, 2008:81-99)

Süreç yoksulların birikime dâhil olması olarak görülebilir. Yoksulluğun nedeni 'yoksulların üretken olmadıkları' iddiası ile açıklanır ve bu açıklamada üretken olan emeğin değişim değeri yaratması, temel ihtiyaçlar için yapılan geçimlik üretimin piyasa açılması ile söz konusu olacaktır. Yoksulların piyasaya dâhil

edilmesi, Dünya Bankası tarafından dünyada gelir eşitsizliğini ortadan kaldırmak ya da 'insani bir kapitalizm' söylemi ile yürütülür.

> "Yoksulluk artık bir zorunluluk olarak tanımlanıyor. Bu zorunluluktan kaçmak için piyasa merkezli çözümler ileri sürülüyor. Raporda(DB 2000–2001 yılında yayınlanan Attacking Poverty Raporu'nda) yoksulların en önemli sorunlarının piyasaya girmemeleri olarak ifade ediliyor. Yoksulların piyasaya giriş şartlarını artırmak için onların emek-güçlerine nitelik kazandırılması ve dahası girişimci olabilmeleri için minimum kredi olanağı sağlanmasına yönelik çözüm önerileri sürülüyor." (Ercan, 2006:114)

Yoksulların Piyasaya Dâhil Olması: Mikro Kredi

Mikro Kredi uygulaması sadece yoksullukla mücadele stratejisi değil, neoliberalizmin özelleştirmeler ve sosyal güvenlik sisteminin tasfiyesi ile emek-gücünün yeniden üretiminde oluşan boşluğu yeni yardımseverlik anlayışıyla aşmaya çalışan 'sosyal kapitalizm' söyleminin bir parçası olarak görülmelidir. Sosyal kapitalizm söyleminin gerisinde ise yoksulların piyasaya dâhil edilmesi yer almaktadır. Bu çoğu zaman yoksullukla ilgili yeni bir söylemi oluşturarak açığa çıkmaktadır.

Mikro Kredi'nin mucidi Muhammed Yunus'a göre sosyal kapitalizmin oluşturacağı yeni piyasalarda sosyal girişimcinin yeri; rekabeti artıran bir unsur olarak görülmelidir. Kapitalizmin "girişimci" tanımını değiştiren bir anlayışı getireceğini iddia eden Yunus, tek yönlü girişimci tanımında kâra odaklı girişimci anlayışının yaşamda bir karşılığı olmadığını ileri sürerken insani özellikleri olan girişimciyi yardımseverlik gibi 'insancıl' özelliklerle tanımlamaktadır. (Yunus, 2003)

Sosyal sermaye ise, yoksullukla mücadelede, insanlar arasında varolan ilişkilerin enformel bir düzlemden formel bir düzleme

aktarılması ile ortaya çıkmakta ve bu ilişkiler genellikle yoksul kadınlar arasında kurulan dayanışma ilişkileri olup, enformel düzlemde erzak yardımı, okul kitaplarının değişimi, çocukların kıyafetlerinin değişimi biçiminde olan yardımlaşma, mikro kredi uygulamasında arkadaşının borcunu ödeme, geri ödeme zamanında borçları denkleştirme haline gelmektedir. (Yiğitbaş-Akça, 2005:280) Bu ilişkilerin varolan ve kapitalist kâr kategorisini dışlayan toplumsal ilişkilerin, kâra yönelik piyasa işlemlerinde kullanılabilir hale gelmesi mikro kredinin finansal amaçları ile uyumludur. Bu ilişkiler pre-kapitalist olma özelliği taşıdığı ve piyasada değişim değeri yaratmayan faaliyetleri kapsadığı için sermaye birikiminin dışında görülebilir fakat kapitalizmin gelişiminde pre-kapitalist ilişkiler önemini korumaktadır.

Luksemburg'un sermaye birikiminde kapitalist olmayan yapıların birikim içindeki yeri ile ilgili önermesi bugün geçerliliğini korumaktadır. Buna göre sadece emeğin ücretsiz ve pre-kapitalist formlarının birikim içinde yeri tartışılmaz önemini korumaktadır. Çünkü sermaye yalnızca kapitalist olmayan yapıların yardımı olmaksızın ne birikebilir ne de bu yapıların varoluşuna tahammül edemez ancak ve tek şartla; kendisiyle birlikte sürekli ve tedrici olarak çözülmesi ile birikim olanaklı olabilir (Luksemburg, 1973'den akt. Mies, 2008:30)

Piyasa dışı olan sosyal sermayenin piyasanın eksikliklerini karşılaması ve piyasanın hatalarını kalkınmaya uygun bir boyuta taşıması, Polanyi'nin 'toplum ekonomik olarak geliştikçe kişilerarası ilişkilere dayalı ağların piyasa ekonomisindeki formel kurumlarla yer değişmesi mümkündür'(Özer, 2004:43) iddiasını kanıtlarcasına, ekonomik ilişkilere gömülü olan geleneksel ilişkilerin yeniden üretilmesi ve yoksul kadınların, ailenin piyasa ekonomisine çekilmesinin araçlarından biri mikro kredi olabilmektedir.

Dünya Bankası Başkanı Wolfensohn, "mikro-kredi programları dünyanın en yoksul köylerine ve en yoksul insanlarına pazar ekonomisinin canlılığını getirmiştir" açıklamasını yaparken, aslında finans kuruluşları için yeni olan bu yatırım alanının önemine işaret etmiş oluyordu (Baran, 2006).

> "Yoksullara dokunulmaz ve dışlanmış kişiler olarak davranmak finansal açıdan da aptallıktır". (Yunus, 2005)

Mikro-Kredi uygulamasını incelediğimizde, yoksullukla mücadelede yoksulları müşteri haline getiren bir dilin kurulduğunu görüyoruz. Finansal kredinin verilişinde kurulan gruplar müşteri haline getirilmiş ve tıpkı finansal hizmetlerde olduğu gibi bir dizi öğe mikro kredi grupları için de geçerliliğini korumaktadır. Müşteri grubunun tercihlerini anlayan ve ona göre ürünü tasarlayan ve onlarla buluşturan bir anlayış ile yoksullar piyasa disiplinine tabi tutulmaktadır. (Özer, 2004)

Kadınların kendi hesabına çalışmasını destekleyen ve dünyanın en büyük adın dayanışma ağlarından birini yaratan bir bankanın Grameen Bank'ın sermayesi 30 yıl içerisinde dev bir şirketler topluluğuna dönüşmüş durumda: cep telefonu şirketlerinden internet şirketlerine, kumaş ihracatına, konfeksiyona, balık ve gıda işletmeciliğinden enerji şirketlerine kadar toplam 8 büyük şirkete sahip olan bir sermaye grubu olan Grameen Bank 100'den fazla ülkede faaliyet yürütürken, bu grubun bileşenlerinden olan Grameen Vakfı, 22 ülkede 52 ortakla birlikte çalışıyor.

Amerika'da yoksulluk çizgisinin üstünde kalmak için, birçok insanın aynı zamanda birden fazla işte çalışmak zorunda olduğu gerçeğini vurgulayan Neff'e göre mikro kredi ile kriz dönemlerindeki benzer bir risk aktarma bu sefer esnek emek yerine yoksul girişimcilik ile karşılanmaktadır.

> "Mikro liberaller, ücretleri artırmaktansa, yoksulların iş eğitimini kesmeleri için yaygara koparmaktadırlar çünkü iddiaya göre Bangladeş'te işleyen budur. Köylü kadınları mini-kapitalistlere dönüştürmek, finans kapitalin erişim alanının ilerlemesini sağlamakta ve riskin yükünü zaten yoksulluğun asıl yükünü taşıyan sınıfa, güvenlik ağları olmadan nakletmektedir. Ölümüne tüketim ve kendi kendini istismar için amigolukla sürdürülen 'yarala ve yak' politikası, kalabalığının savlarını kuvvetlendirmektedir." (Neff, 2006: 69)

Yoksul ve 'Çaresiz'

> "Yoksul kadınlar daha ileriyi görebiliyor, yoksulluktan kurtulmak için daha çok çaba harcıyorlar. Çaresiz bir anne, gelir sağlamaya başladığında, düşleri mutlaka çocuklarına odaklanmıştır." (Uysal, 2006)

Grameen Bankası; kadınların geleneksel rolünü pekiştirmekte; kadınları istihdam alanın içinde oldukça güvencesiz ve geleneksel ilişkilerin üretildiği bir alana doğru çekmektedir. Kadınlar bu ilişkiler ile kapitalizmin kriz dönemlerinden çıkışı sağlayan mekanizmanın itici gücünü oluşturmaktadır. Bu mekanizma emek piyasasında karşılıklılık ilişkilerine dayalı esnek ve denetlenebilir emek iken emek piyasası dışına itilmiş "en yoksullar" için borç ilişkisi ile sermayeye bağımlı tutulması sağlanmaktadır. Bu bağımlılık Marks'ın Kapital'de belirttiği bireysel tüketimin sermayenin emekçilerin "ayakta kalabilmeleri"ni sağlamak için karşılanmasını en düşük maliyetlerle karşılamak zorunda olduğu bir yeniden üretim faaliyetidir. Kadınların tercih edilme nedenlerini patriyarkal kapitalizmin esnek ve ucuz işgücü kadar 'yoksul ve marjinalleştirilmiş' kitlelerin sermayeye bağlı kalmasını istemesi ve güvencesizler ordusu, tıpkı Marks'ın yedek sanayi ordusu gibi 'ayakta kalmasını sağlamaktır'. Muhammed Yunus'un sözleriyle 'kadın açlık ve kıtlık günlerinde çocuklarını besleyememenin travmasını yaşamaktadır.' (Yunus, 2003)

Kurulan dayanışma ağları, kadınların yoksullukla mücadelesinde önemli bir açılım yaratmakta, neoliberal politikalarla bu dayanışma ağları sosyal baskı araçlarına dönüştürülmektedir. Mikro Kredi uygulamasında eşlerin krediyi kullanmaya karar verme, gerekli iş bağlantılarını kurma ve kredinin nerelere harcanacağına karar verme 'özgürlüğü' sürerken, kadınlar açısından kredilerin geri ödenme riski yaşanmak zorunda olan oldukça sıkıntılı bir durumdur. Mekanizmayı güçlü kılan gruplara kredi verilmesi ve kadınların borçların geri dönmesi konusunda gösterdiği hassasiyettir. Alınan kredi 5 kişilik aralarında kan bağı olmayan dolayısıyla birbirine yabancı olan-kadın gruplarına ödenmekte ve bu gruplar "geri ödemelerin zamanında yapılması için baskı mekanizması" haline dönüşebilmektedir.

Siyasal Alanın Daralması ve Sosyal Politikanın Yeniden Keşfinde Kadınlar

1970'li yıllarda kalkınma literatüründe Modernleşme okulunun "geçici" bir olgu olarak ele aldığı enformel "sektör" analizinin temelinde enformel olanın kalkınmanın önemli bir dinamiği olarak ele alınabileceği varsayımı mikro-kredi uygulamasında somutlaşmaktadır. Mikro-kredi projesinde "kendi hesabına çalışma"nın temel alınması, 1971 Kenya Raporu'nda belirtilen enformel kesimin düşük ücretlere rağmen istihdam yaratıcı ve işsizliği önleyici özellikler taşıdığını iddiasında, gerekli desteğin devlet tarafından sağlanılması ile enformel kesimin gelişeceğine ve yoksulluğa son vereceği yaklaşımda devletin "sosyal işlevinin" yerini sivil toplum ve piyasanın yer aldığı yeni dayanışma ağlarının yaratılması söz konusudur. Mikro Kredi projesinin iki temel amacı yoksulluğun piyasa mekanizması içinde, sivil toplum-piyasa-devlet işbirliği ile ortadan kaldırılabileceği yaklaşımı yeni

bir kalkınmanın olabilirliğine işaret etmektedir. Bu anlayış iki temel soruna; yoksulluk ve kadın emeğinin güçlendirilmesi ve görünür kılınması sorunlarına yaklaşımında kapitalist üretim tarzını ve piyasa mekanizması sınırlarını 'kadının özgürleşmesi' için kadının ev içi ve dışı faaliyetlerinin piyasada pazarlanması noktasında çözüm arayışındadır.

Bu arayış sadece yoksulluk sorunun çözümlemeyi sistemin kendini yeniden üretebilmesinin mümkün kılınması açısından önemsememekte, bu yeni sosyal politikalar ışığında aynı zamanda finansal sermaye birikim sürecinin önünde önemli bir engel olan "bankacılık "sisteminin kredi dönüşünü garanti altına almayı hedeflemektedir. Bizim açımızdan önemli olan karşılıksız ve kullanım değeri dışında değersizlik atfedilen kadın emeğinin iktisadi faaliyet olarak görülmesinde yoksullukla mücadele ve kadının özgürleşmesi gibi iki söylemin kadın emeğinin birikimin nesnesi haline getirilmesindeki yeridir.

Yeni Kalkınma Söylemi Kıskacında: Kriz, Enformelleşme ve Yoksullukla 'Mücadele'

Kentsel yoksulluk ve tarımsal dönüşümün etkisiyle kente göç eden kesimlerin kentin yeni yoksullarını oluşturması, mikrokredi uygulamasında Bangladeş'ten, Türkiye'ye mikro-kredinin uygulama alanında yoksul kentlerin yer alması tesadüfî değildir. Türkiye örneğinde 2001 ekonomik krizi sonrasında Diyarbakır'da, Van'da uygulama alanı bulan krediler, Batman ve Adıyaman'da da uygulanmaya başlayacak. Bu illerin ortak özelliği 1990'ların ortasından sonra göç almaya başlayan işsizlik, yoksulluk oranlarının artması ile kentin dokusunun değişim yaşamasıdır. (Adaman, 2007:22–23).

Mikro kredi uygulaması kentin çeperinde yer alan "güvencesizler ordusunun" yaşam, çalışma ve eğitim hakkının olmadığı

bir kentsel yaşamı dönüştürmekten ziyade bu yaşamın devamlılığını "dağıttığı krediler" ile sürdürebilir kılmaya yönelik bir alan açmaktadır. Bu alan çoğu zaman siyasi partilerin oy potansiyelini genişleyen "popülist" politikaların yürürlüğe gireceği "ekonomik hakların sadakalaştırılması" sürecini işletir. Bunun en tipik örneği AKP Diyarbakır milletvekili Aziz Akgül'ün Diyarbakır'da yürürlükte olan Mikro Kredi projesi olan TGMP'nin başkanlığını yapması ve kuruluş üyelerinin çoğunun Tayyip Erdoğan'dan "fukaranın babası" olarak bahsetmesiyle oylarını AKP'ye vereceğini söylemesi tesadüf değildir (Adaman, 2007:41)

Diyarbakır'da mikro kredi alan kadınların siyasal tercihleri proje ile birlikte değişmektedir.

> "Yıllardır Hadep'a verdik. Hiçbir sözlerini tutmadılar. Hep fakirlik hep yokluk. ... Benim için Hadep bitmiştir. Hükümette de, belediyede de Tayyip'e (AKP'ye) vereceğim." (Adaman, 2007: 41)

Bu noktada ilgi çekici yan, sosyal hizmetlerin "formel" niteliğinin aşındırılması karşısında, halkın sosyal hak taleplerinin, sosyal yardım ve fırsat olarak algılanması gerçeğidir. Bu dönem yoksulluk literatüründe sıkça görülen 'haklar' yerini alan 'fırsatlar' algısının rolü önemlidir. Sosyal güvenlik, sağlık, eğitim hizmetlerinin parasız niteliğinin, "sosyal yardım ve hibeler" ile sosyal politikayı "sosyal" olamayan geçici ve "piyasa mekanizması" içinde (hayırseverlik, aşevleri, kömür dağıtımı..vb.) çözülmesi isteği, sosyal kapitalizm söylemi ile bütünün önemli bir parçasıdır.

> " Tayyip bizi Avrupa'ya sokacaktır. Herkese maaş verecek, herşey sigortalı olacak, çocuklara devlet bakacaktır. "Küçük çocuklar devlete aittir" diyorlar. Primasını bile onlar alacaktır. Ne varsa Tayyip'de vardır. Ben oyumu yine onlara vereceğim." (Adaman, 2007:41).

Fuat Ercan yaşanan değişimin siyasal analizi yaptığı *İktisat Dergisi*'ndeki makalesinde kapitalizmin yeniden yapılanmasını gayet net ifade ediyor:

> "...Bir ölçüde yüz yüze ilişkiler dolayında gerçekleşen sadaka ekonomisinden, piyasa mekanizmasına dayalı çözümler yaratmaya yönelik bir değişim var. Ama her durumda kitleler yönelik her türlü yeniden dağıtımcı politikalar, sermaye tarafından irrasyonel olarak tanımlanıyor." (Ercan, 2007:62)

Karl Polanyi yüz yüze ilişkileri temel alan karşılıklılık kavramına dayalı üç boyutlu analizinde yeniden dağıtım ve karşılıklılık ilişkilerinin bir aradalığının piyasa ekonomisinde olamayacağını, daha çok piyasa dışı-non market- ekonomilerde açığa çıkabileceğini ifade ediyor (Polanyi, 1978). Fakat sosyal kapitalizmde sosyal politikanın dönüşümü, her iki düzlemi bir araya getirme ve yoksullukla mücadelenin 'piyasa' merkezli çözümünü sunmayı hedefliyor. Yoksullukla mücadelenin yeni ekseni yoksulu bireysel tüketici olarak gören ve sorunun merkezine 'sosyal girişimciler'e gerçekleştiren yeni birikim alanları yaratmak üzerinde kuruluyor.

Mikro krediyi savunan bir sosyal politika anlayışı Adaman ve Bulut'a göre piyasa tarafından düzenlenen bu uygulama ile piyasa dışına itilmiş kadınların piyasa ekonomisine dâhil olmasını sağlarken sosyal ilişkileri ve değerleri ortadan kaldırmadan, aksine bu değerleri piyasa ekonomisine taşıyarak piyasa ekonomisini "sosyal"leştiriyor. Mikro kredinin Diyarbakır ve İstanbul'daki uygulamalarında geleneksel ilişkilerin kuruluşu ve ürettiği değer "küresel" sermayenin sınırları ile belirleniyor. Bu sınırların dışına çıkmak, pek mümkün görünmemekte, çünkü amaç bu sınırların çizdiği çerçevede "sürdürülebilir yoksulluk anlayışı"nı geliştirilmesidir. Bu sınırların içinde aylık 500 YTL'lik kredilerle sadece "ayakta kalmayı" başarabilen kadınlar piyasa içi bir güç olma-

makta, aksine düzensiz, güvencesiz bir gelir düzeyi ile "olmayan pazarlara açılmaya" çalışmaktadır. Bu pazarlar pek çok kadının aynı anda aynı üretimi yapması nedeniyle kadınların kredileri ödemelerini dahi mümkün kılmamaktadır. Bir yanıyla kadınları piyasa disiplini için çeken bu uygulamalar, diğer yandan piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda "yoksulluk kredileri"ni şekillendirmektedir.

Mikro kredi kadının cinsiyetçi rollerini değiştirmemekte, kadınlar ev kadınlığı gibi sosyal rollerini yerine getirirken güvencesiz ve düşük gelirli işlerle refah devletinin sunduğu sosyal hizmetleri yerine getirmeye zorlanmakta adeta sosyal devletin yaşlı ve yoksul kesimlere yönelik hizmetleri kadınların sırtına yüklenmektedir. (Ergüneş;Öztürk, 2007)

Dünyada yoksullukla mücadele stratejileri içinde "finansal sistemi"n kredi verilebilirlik ilkesinin kredilerin dönüşü açısından en yüksek risk grubu olan yoksullara, işsiz ve çalışması engellenmiş kadınlara verilmesi ise verilen kredilerin içeriğinin "hibe" olarak anlaşılmasına yol açıyor. Kredi miktarlarının düşüklüğü, faizlerin "hizmet bedeli" altında silikleştirilmesi ve kredi verilen grupların yoksulluğu nedeniyle kredilerin dönmesinin imkânsızlığının sonuçları yoksulluğu utanç verici ve "düşkünlüğü" varoluşsal bir gerçek olarak ortaya çıkarıcı anlamları, mikro kredide yaratılan "fırsat", "ilk sermaye", "çalışan kazanır" mantığı ile ortadan kaldırmaktadır. Bu anlam kayması, yapısal olan yoksulluğun yoksullardan kaynaklanmadığı düşüncesinin hayata geçirilmiş bir deneyimi olarak sunulmakla beraber, yoksulların "yoksulluk" nedeni olan "sistemi" sorgulama alanı olmaktan çıkarmakta, bir verili gerçeklik olarak kabullenmeye ve "sosyal kapitalizm"in mümkün olabileceğine işaret etmektedir. Bu tartışmada sosyal piyasalar, sosyal girişimci, rekabet ve verimliliğe da-

yalı piyasalarda yaratılan tüm değerler için "sosyal güvenlik sisteminin" maliyet teşkil etmesi, rekabet ve kar amacı gütmeyen kamusal kesimin müdahalelerinin dışında sosyal piyasaların varlığı ile yoksulluğun verimlilik artışı ile önlenebileceği önermesi yer almaktadır.

Bu düşünce sistematiği kadın sorununun üzerinden geçerek "kadın yoksulluğunu" ele almakta ve kadınların güçlendirilmesi stratejisinde kadınların geleneksel cinsiyetçi işbölümünde oynadıkları rolü piyasa disiplini; bu yeni aktöre alışmak ve boyun eğmek durumunda olan kadınlar için bir alternatif olarak sunmaktadır. Kadının güçlendirilmesi ve özgürleştirilmesi ile kast edilen bu "eski" rollerin modern piyasa kuralları içinde yeniden üretilmesi olarak görülmektedir. Yapısal bir sorun olan yoksullukla mücadelede mikro kredi uygulaması, sermaye birikim sürecinin önündeki engellerin aşılmasında, kadın emeğini 'hayatta kalma stratejilerinin' kapitalizm için yeniden sermaye birikime dâhil edilmesi anlayışı yer almaktadır.

Sonuç

Sermaye birikiminde, küçük üretimin piyasaya yönelik olarak düzenlemesi ve bu sürecin "emeğin yeniden üretimi" ile olan ilişkisinde kadın emeği önemli bir yere sahiptir. Egemen iktisat anlayışı, üretim ve yeniden üretim faaliyetlerini birbirinden ayırarak emeği; kullanım ve değişim değeri üreten emek olarak ayrıştırarak, yeniden üretim faaliyetlerinde ev içi hizmetleri iktisadi olmamakla analizin dışında tutuyor. İktisadi olan ve olmayan ayrımı; ekonomi fetişizminin yarattığı ise nedenselliğin ortadan kalkması ile kadın emeğinin neden daha ucuz, esnek ve güvencesiz olduğu sorusunun cevabını ortadan kaldırıyor. Çünkü yeniden üretim faaliyeti içinde karşılıksız ev emeği sadece kadının emeğini doğal ve karşılıksız hale getirmiyor, emek-gücünün ye-

niden üretimini sağlayan emeği, sürekli ve zorunlu bir faaliyet haline getiriyor.

Kadın emeğinin küresel sermaye açısından cazip yanı, 'çaresiz ve örgütsüz' işgücü olması ve doğal yeteneklerle donatılmış olmasıdır. Burada karşımıza çıkan olgu, kadın emeğinin görünmez ve karşılıksız emek olarak görülmesinde kadınların çalışmasının 'doğallaştırılması' yer almaktadır. Kadın emeğinin sermaye birikimdeki rolü azımsanmayacak kadar önemlidir: Güneydoğu Asya Kaplanlarının büyüme mucizesinin gerisinde, dünya pazarı için üretim yapan şirketlerce işe alınan, sonra da işten atılan milyonlarca kadın vardır. (Wichterich, 2003:24)

Burjuva iktisadi kategorilerinde 'doğallaştırma' olgusuna sıkça rastlanmakta, ekonomi-politik açısından çok önemli bir olgu haline gelen kadın emeği ise toplumsal cinsiyet rolleri ile uyumlu olarak doğallaştırılmakta, bu süreç aynı zamanda kadının emeği ile kimlik edinmesine neden olmaktadır. Değişim değeri taşımayan, pazar ilişkileri içinde yer almayan kadın emeğini tanımlamak, aynı zamanda kadını tanımlamak anlamına geliyor. Bu tanımlamayı yaparken en önemli sorun; çalışma ile sorumluluğun, menfaat ile özverinin, sevgi ile emeğin birbirine karışmasının "doğal"lığından kaynaklanıyor. Burjuva iktisadi kategorilerinde 'doğallaştırma' olgusuna sıkça rastlanmakta, ekonomi-politik açısından çok önemli bir olgu haline gelen kadın emeği ise toplumsal cinsiyet rolleri ile uyumlu olarak doğallaştırılmakta, bu süreç aynı zamanda kadının emeği ile kimlik edinmesine neden olmaktadır.

Karşılıksız ev emeği ve pre-kapitalist geçimlik üretim faaliyetinin öznesi olan kadın emeğinin değersizleşme ve görünmez kılınması söz konusudur. Kapitalizmin; üretim-yeniden üretim gibi doğal ayrımlarını ortadan kaldıracak bir yeniden tanımlanma,

patriyarkal kapitalizm kavramını kullanarak, "ekonomi" fetişizmini aşacak ve böylece üretim ve yeniden üretimin ayrışmasını engelleyecek bir yaklaşım oluşturmak mümkündür. Bu kavramı geliştiren maddeci feministler açısından Marksist analizde tarihdışı ve doğallaştırılmış bir olgu olarak yeniden üretim kavramının analizinde Kapital'in birinci cildinde açıklanan iki kavram yol gösterici olacaktır. Sosyal olarak gerekli emek-zamanın değeri ve yedek sanayi ordusu. Her iki olgunun ortak paydası olan karşılıksız ev emeğinin birikim içindeki yerinin tanımlanması, kadın emeğinin neden ucuz, esnek ve denetimi kolay emek olarak değersizleştirildiği sorusunun cevaplarını içinde taşımaktadır. Marks'ın nispi artı-nüfus için yaptığı ayrımını bugünü anlamak için yeniden tanımlarsak; yedek sanayi ordusunu oluşturan kesimin bugün güvencesiz işçiler ordusunu oluşturduğu ve bu kitlenin önemli bir bölümünün kadınlardan oluştuğunu görebiliriz: Karşılıksız ev emeği, tarım emekçileri ve enformelleşmiş emek gücü içinde yoksul ve marjinalleşmiş işgücü içinde yer almaktadır. Kadınların güvencesizler ordusu içindeki yeri, yoksullukla mücadelede yeni yönetmelerle kendi hesabına çalışan yeni kadın girişimcilerin desteklenmesi ile birikim için esnek ve her an işten atılabilecek güvencesiz ordusunun, marjinalleştirilmiş ve yoksul kitlelerin her an borcunu kuruşu kuruşuna geri ödeyecek sermayeye bağımlı kesimler üretmesini ve yoksullukla mücadeleyi birikimin zorunluluğu olarak piyasaya bırakmakta ve yoksulluğun küçük üretime dayalı, yüz yüze ilişkiler ve pasif güvenlik mekanizması ile çözülmesi doğallaştırılan kadın emeği ile mümkün olmaktadır.

Kaynakça

Acar-Savran, G. (2004*): Beden Emek Tarihi*, İstanbul, Kanat Yayınları.

Acar-Savran, G. (2008) "Feminist Eleştiri Karşısında Marksist Sol", Küçükkuyu Toplantısı Açılış Konuşması; Gönen.

Ercan, F. (2006): "Yoksulluğu Aşmada Yeniden Kalkınma İktisadı Mı?", *İktisat Dergisi*, 31 İktisatçılar Haftası Özel sayısı, sayı: 472–476, İstanbul, s.105–129.

Ercan, F. (2007): "Daralan alanda paslaşmalar: siyasal olan ve siyasal alan üzerine düşünceler", *Dünden Bugüne Seçimler*, İktisat dergisi, sayı: 487, İstanbul.

Ergüder, B. (2007a): "Türkiye'de Kadın Emeğine Bakış: Görünmeyen ve "Değersiz mi?", Almanak 2006 Analizleri, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2007.

Ergüder, B. (2006), "*Türkiye´de Kadın Emeğinin Değişen Yapısı: Enformel Kesimde Kadın Emeği ve Kadın Emeğine Talep*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, İstanbul.

Ergüneş, N; Öztürk-Yaman, M. (2006), "Maddeci Bir Feminizm İçin: Kadının Görünmeyen Emeği Tartışmaları", *Kadın Gözüyle Yeniden Bakmak*, İktisat Dergisi, sayı 469, İstanbul.

Harvey, D. (2008): *Reading Capital with David Harvey*, http://davidharvey.org

Güler-Müftüoğlu, B. (2005): *Fason Ekomisi: Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretimi*, İstanbul, Bağlam Yayınları.

Wichterich, C. (2003): *Küreselleş(tiril)en Kadın: Eşitsizliğin Geleceğinden Raporlar*, Çev. Tunç Tayanç, Füsun Tayanç, Türkiye Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

Öngen, T. (2005): "*İşçi Sınıfının Yapısı ve Mücadele Pratiklerini Belirleyen Nesnel Koşullar*", Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi 1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, SAV Yayınları, İstanbul.

Marx, Karl (2000*): Kapital,* Birinci Cilt, Sol Yayınları, Ankara.

Mies, M.; Thomsen, W. (2008) : *Son Sömürge Kadınlar*, İletişim Yayıncılık, İstanbul,

Uysal, N. (2006) "Yoksulluğun Nedeni Erkekler", Radikal İki Gazetesi, 29.06.2006, İstanbul.

Yunus, M. (2003): "Mikro Kredi Vasıtasıyla Yoksulluğun Azaltılması Konferansı Açılış Konuşması", Türkiye İsrafı Önleme Vakfı, İstanbul.

Yiğitbaş-Akça, B. (2005): "Yoksulluk ve Mikro Kredi: Bangladeş ve Diyarbakır Örnekleri", *İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar Deneyimler,* Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi 3. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu, SAV yayınları, İstanbul.

Özer, S. (2004): "Turkey's Experience With Microcredit The New Governmental Strategy", Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Enstitüsü, İstanbul.

Baran, O. (2006): "Mikro-kredi hakkında makro yalanlar", Marksist Tutum Dergisi, İstanbul.

Yunus, M. (2005), "Social Business Entrepreneurs Are the Solution", http://www.grameen-info.org.

Neff, G. (2006), "Mikro Kredi Mikro Sonuçlar"*Politika*, İktisat Dergisi, sayı: 479-480, 2007.

Polanyı, K. (1978): "Kurumlaşmış Süreç Olarak Ekonomi", çev. Yahya Sezai Tezel, www. geocities.com/ystezel/articles/polanyi2.html.

AKADEMİ: BİZ NE HALDEYİZ!

MANİPÜLATİF DÜZEN – DEVÂSÂLIK – AMERİKANLAŞMA

[*Machenschaft - Gigantomachia - Amerikanismus*]

Hasan Ünal Nalbantoğlu[*]

Kültürel-akademik pazardaki çok sınırlı 'niche'ine rağmen, uzmanlarının ortalıkta kol gezerek konferans, seminer, özellikle de yayınlarda tekel ve tedhiş uyguladığı 'Heidegger Endüstri A. Ş.' (*Heideggerbetrieb*), bu çaplı köktenci düşünürü mezarında ters çevirecek bir kültür endüstrisi sıradanlığı ve kurnazlığıyla, onun bu kısa bildiride çok sınırlı tartışabildiğim kavramlarındaki köktenciliği ne denli erozyona uğratmıştır, bilemem; ama burada birbirine derinden bağlı iki fenomen, görüngü (*Machenschaft* ve *Gigantomachia*) üzerinde durarak, bu ikisinin çok daha iyi bilinen bir üçüncüsüyle (*Amerikanismus*) ontolojik ilişkisini tartışacağım.

Deyim yerindeyse, bu 'sacayağı'nın bizlere sunduğu görünümün (die *Erscheinung*) - dikkat edilirse, 'getirdiğim yorumun' demiyorum - 'Heidegger üstünden yatırımlarıyla, yol açtığı 'uzmanlık'larla Batı Metafiziği' nin tamamlanış (die *Vollendung*) dönemine damgasını vuran vasat akademik endüstrinin pek de

---

[*] Eldeki bildirinin bir başka versiyonu *YKY Cogito* dergisinin Heidegger'e ayrılan özel bir sayısı için yazı olarak hazırlanmıştır. Konunun sonunda hep Karaburun Bilim Kongresi'nin ardalandaki temel temalarından birini oluşturduğunu düşündüğüm Amerika'nın ve Avrupa Birliğinin emperyal emelleriyle doğrudan ilişkili olduğunu düşündüğümden burada ilginize sunuyorum.

hazzetmeyeceği kanısındayım. Çünkü tartışma sonuçta gelip siyasete dayanmaktadır.

Yukarıda belirttiğim gibi, ilk ikisinin bilerek görmezden gelinen 'boyutuyla' aralarındaki yakın, ama sıkı bağı çok kısa tartışacağım üç kavram şunlar:

1. *Machenschaft*;
2. *Gigantomachia*;
3. *Amerikanismus*.

Önce *Machenschaft* üzerinde duralım. En eski Grek metinlerinde (örn. Omeros, Hesiodos) işleri halletme, sorunları çözme, çıkış yolu, hâl çaresi bulmada gösterilen mahâret, beceri anlamına da gelen *to máchanóen* sözcüğünden türeme bir sözcük *Machenschaft*.[1] *Tekhné* ve *poiésis*'e içkin "erk istenci"nden (*der Wille zur Macht*) bağımsız düşünülemiyor. Heidegger'in de hem

[1] İlk iki kavram ile üçüncüsü arasındaki yakın bağın bizzat Heidegger tarafından başka temel kavramlarla da (iktidar istenci, *tekhné* ve p*oiésis* gibi) ilişkisi gözönünde tutularak işlenişi için bakınız: Beiträge zur Philosophie: Vom Ereignis [1936/39] (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1989): 126-134. [İng.: *Contributions to Philosophy: From Enowning*, tr. by Parvis Emad and Kenneth Maly (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1999): 88-96.]; *Besinnung* [1938/39] (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1997): 39-40. [İng.: *Mindfulness*, tr. by Parvis Emad and Thomas Kalary (New York: The Athlone Press,2006): 30-31.] özellikle 30-31.]; *Die Geschichte des Seyns* [1938/40] (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1998): 46-49, 61. Hans-Georg Gadamer'in ifadesiyle, Hölderlin'le yakından tanışalı o güne dek düşüncesine hâkim tutuk dilin bağının çözülmeye başladığı [»*Hölderlin hatte dem Denken Heideggers die Zunge gelöst.*«] Heidegger, o bilmecemsi *Beiträge*'den (1936-39) başlayarak, anadilinin özkaynaklarından beslenen, böylece yapaylıktan giderek uzaklaşan bir dili geliştirmeye çalışmıştır. Bu nedenle, onun Batı metafiziğinin boyunduruğu altında donuklaşmış *das Sein* sözcüğü yerine, Alman dilinin köklerini araştırırken bulduğu 18. Yüzyıldaki ortografik formu *das Seyn* sözcüğünü metafiziğin pençesine düşmemiş olarak anlamak amacıyla en azından orta döneminde kullanmayı tercih ettiğini görüyoruz. Aslında kendisi iki biçim arasında ne kesin bir ayrım ne de bir karşıtlık düşünür değil. Ben de sözcüğün bu eski formuna Türkçe'de karşılık gelmek üzere, metafizik dışında yer alan devinimi en iyi yansıtacağını düşündüğüm "varlaşma" ya da "var-laşım" sözcüğünü öne sürmeyi seçtim. Zorunlu nedenlerle şimdilik biraz üstünkörü değinmek ve sadece bir öneri bağlamına taşımak zorunda kaldığım bu kavramlar arasındaki bağ daha yoğun bir irdeleme ve 'duyardüşünüm' (*die Besinnung*) gerektiriyor.

kadim ve orta zamanlara özgü *tekhné* hem de günümüzde kapsamı alabildiğince genişlerken iyice amorflaşarak insan bedenini bile boyunduruğuna koşan anonim modern *Technik*'le yakın ilişkisini vurguladığı bir gerçekliği dile getirmekte.[2] Heidegger'e göre iktidar istencinin en kapsamlı ifadesi olan *Machenschaft*'ın nötr de olabileceği düşüncesiyle, dilimizde karşılık olarak 'manipülasyon,"manipülatif düzen' sözcüklerini ihtiyatla kullanmak mümkün. Ama aslında her dikkatli okur sözcüğün alttan alta olumsuz bir gerçekliğe işaret ettiğini en azından hisseder. Kısası, üstü kapalı onca tezat barındıran, hâttâ denilebilir ki, hissettirmeden sinsice çekildiği sisli geri plandan bile yol açtığı tertip ve düzen yoluyla etkisini, sultasını sürdüren bu evrensel manipulatif işleyiş, - Nietzsche'nin 'sürü hayvanı' olarak nitelediği 'modern bireyi'n içine hapsolduğu 'bireysel' yaşam deneyimini de (*das Erlebnis*) kendine bir güzel eklemleyerek, tam da toplumsal belleği diri tutan geçmişten miras kollektif deneyimi (*die Erfahrung*) insana unutturmaya yönelik, devletin zorbalık ve ideolojik aygıtlarının işleyişinden ya da kültür piyasasından vb.den tutun da o gizli, açık, ama kesin kirli küresel ve bölgesel

[2] Her üç kavram üzerinde yazılan, çizilenlerin dipnotlardaki kaynaklarla sınırlı olmadığını unutmamak gerek. Araştırabildiğim kadarıyla, aydınlatıcı bulduklarımı burada vermeye çalıştım. *Machenschaft* ve öteki iki konuda Heidegger'in doğrudan yazdıklarına ek şu ikincil kaynaklar ilk elde önerilebilir: Fred Dallmayr, "Heidegger on *Macht* and *Machenschaft*," *Continental Philosophy Review*, 34 (2001): 247-267; Krysztof Ziarek, "Art, Power, and Politics: Heidegger on *Machenschaft* and *Poiésis*," *Contretemps*, 3 (2002): 175-186; Paul Livingston, "Thinking and Being: Heidegger and Wittgenstein on Machination and Lived-Experience," *Inquiry*, 46 (2003): 324-345. Meselemiz düşünüldüğünde, bu sınırlı seçime henüz basılmamış çok ilginç ve yararlı bir doktora tezini de eklemek gerekl: *Brad Elliot Stone, Dominions and Domains: Machination, Discipline and Power in Heidegger and Foucault*, Ph. D. Dissertation, University of Memphis, 2003; özellikle Chp 2: "What is Machination" (48-73) ve Chp. 3 "Techne, Art, Knowledge: Machination and the Early Greeks" (74-98). Bu tezin bölümlerinin. pdf formatındaki dosyaları için şu websitesine bakılabilir: http://myweb/mu.edu/ bstone/Brad_Elliott_Stone/WRITINGS.html.

savaşlara kadar uzanan geniş bir yelpaze üzerinde egemenlik kurmuştur çağdaş dünyada.

İkinci sözcüğün etimolojisine döndüğümüzde ise, *Machenschaft*'daki gizil şiddetin dışarı taşındığı *Gigantomachia*'nın da geçmişi epey geride. Yunan mitolojisinde bir yanda tanrılar ve devler arasında, öte yanda da tanrılar, devler (*gigantes*) ve öteki yarı tanrısal varlıklarla insanlar arasında varlık düzenine ilişkin süregiden savaşı (*machia*) ifade etmekte. Unutmamalı ki bu doğrudan 'var-laşma' (*das Seyn*) üzerine alttan alta ya da açıkça süregiden 'ontolojik' bir mücadele. Bugün ise kapsamı inanılmaz genişlemiş olan 'manipulatif düzen'in bağrında taşıdığı iç çelişmeler ve örtük savaşımların yol açtığı eğilimler gereği, içinde açık savaşı da potansiyel olarak barındıran, belki de dilimizde 'devâsâ' (*gígánteios*) sözcüğünün en iyi karşılık geldiği, tanrılar, devler (en bariz örnekler: ulus-devletler, dev şirket tekelleri) ile insanlar arasında süregiden gizli açık savaştır *Gigantomachia*.

Kanımca bu iki kavram günümüzün teknolojik yeni dünyasını çok iyi anlatmaktadır bizlere. Öyle bir cesur yeni dünya ki, geçmişten onu kökten ayırdeden derin fark artık savaşanların insanlar değil de makinelerin olması. Heidegger'in 'Genç Tutucular'dan (*die Jungkonservativen*) Alman savaş gazisi düşünür Ernst Jünger'le paylaştığı, günümüzde artık ülkeler yerine iki devrin savaştığı yollu bu görüşün sadece Avrupa'lı düşünürlerin tekelinde olduğunu düşünmek gerekmez ille de. Kendi de nice muharebelerden geçmiş çağdaş Türk düşünürlerinden Şevket Süreyya Aydemir'in şu yazdıkları, Avrupa'lı cahillerin ve bizdeki Avrupa komplekslilerin sanısı tersine, bu gözlemin, sadece Avrupalı düşünürlerle sınırlanamayacağını bir kez daha şöyle hatırlatır bizlere:

"Bugün harb, dünya ölçüsünde genel bir hayat nizamı halini almıştır. Bu nizam ağını, modern insanın etrafına gittikçe sarmaktadır. Bugün harb ister Çin'de ister Afrika'da, ister Hint'de, ister Avrupa'da olsun, gölgesini, etkisini dakikası dakikasına çağdaş insanın günlük hayatına vurmaktadır.

Kaldı ki bugün harbin hikâyesi, artık insanın hikâyesi olmaktan da çıkmıştır. Şimdi tekniğin kudreti aktif bir faktör olarak, adına insan denilen garip mahlûkun kaderini, harbde de sulhta da dilediği gibi yoğurur. Şimdi insanlar değil, insanların hayata davet ettiği, sonra da bir türlü nizam altına alamadığı kör kuvvetler, yâni teknik harb eder. Biz onun hem efendisi hem esiriyiz. [*vurgu benim*].

Fakat bizim gençliğimizde harb, biraz daha insanların harbiydi. Harbde insan denilen mahlûk, biraz daha hâkim, biraz daha yaşıyan bir varlıktı. Eski harbin, hem kendimizi, hem kendi insanımızı tanıyabilmek için bize bıraktığı bazı vakitler, imkânlar vardı."[3]

Artık insanın önemsizleşerek, her zaman en önde, en dinamik *Technik* olan savaş gereçlerine bağımlı kalışını onca çarpışmadan geçerek gözlemlemiş olan Aydemir'in daha da çarpıcı bir gözlemde bulunduğu da gözden kaçmıyor. Sovyet iktidarının o şevkli ilk yıllarında Moskova'da öğrencilik yaparken, Lenin'in "elektrifikasyon=sosyalizm" sloganına zihnini kaptırmış bir öğrencinin Rusya'da kurulmakta olan sosyalizmin ancak ve ancak Amerikalılaşmakla gerçekleşeceği yollu aşırı abartılı coşkusunu şaşkınlıkla izlemesi de, devâsâlık abidesi *Amerikanismus*'un yalnızca kapitalist dünyayla sınırlı kalmayıp, sosyalist dünya görüşünü bile sardığının en iyi göstergesi olsa gerek. (s. 312) Bu ara-

[3] Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* 3. Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1967): 99.

da, aynı zihniyet belirlenişinin Sovyet Devriminin önderlerini de kapsadığını belirtmekte yarar var. Stalin 1924'de Sverdlov Üniversitesinde verdiği derslerini bitirirken, sosyalizmin kuruluşunun aynı anda hem Leninist öğreti ve parti örgütüne sıkı sıkıya uymak hem de devrimci ruhu unutmaksızın, Amerikanın tüm tekniklerini almak ve uyarlamakla gerçekleşeceğini tıpkı sofu bir din adamı gibi savunmaktadır.[4] Bu hususta Aydemir'in de yirmili yılların başlarında (1923) bir fabrika toplantısında dinlediği Stalin'i "müteassıp bir mümin" olarak nitelemesi de ayrıca ilginçtir (s. 366). Üstelik, böylesine katı bir sofuluk ile dışarıdan en yeni teknikleri alıp uyarlamak arasında bir karşıtlık da görülmediği gibi, çoğu durumda ikisi birlikte gitmektedir. Gerçekten de, Sovyetler kollektivizasyon deneyimine giriştiklerinde, Frederick Winslow Taylor'un kitabını (*The Principles of Scientific Management*, 1911) getirterek, fabrika üretimine tatbik etmek yanında, tarımda sovhoz ve kolhoz'ların örgütlenişinde de en kısa zamanda en yüksek randıman almak için kitapta önerilen 'Taylorist' önerilerden epeyce yararlanmışlardır.[5]

Belki de benzer bir nedenle, Heidegger de "[n]asıl tek bir gün bile partide ehemmiyetli bir mevki nezdinde bir itibarım, nerede kaldı ki bir hükmüm olmadıysa, kilise yönetimince de aynı kararlılıkla reddedildim" diye bildik özsavunusunu bir kez daha yineleyişinin hemen ardından, " Rusların (Rusya değil), yani Avrupaî komunist teknisizmi nasıl benim düşüncemle kes-

[4] "The Foundations of Leninism," The Problems of Leninism (Peking: Foreign Languages Press, 1976): 114.

[5] Sovyetlerin örnek aldıkları endüstriyel tarımın gelişmesi konusunda bkz. Deborah Fitzgerald, "Industrialization of Rural Life," Uluslararası Bilim, Teknoloji ve Toplum Sempozyumu / Science, Technology and Society International Symposium, 14-15 April/Nisan 1999, der. Hacer Ansal ve Deniz Çalışır (İstanbul: İstanbul Teknik University/Institute of Social Sciences, 1999): 17-42; özellikle 40-41.

kin bir ihtilaf halindeyse, Anglo-Amerikan teknokrasisi de o denli terstir düşünceme." diye yazmıştır.[6]

Sonuçta, dünya çapında bir *Machenschaft* düzeneğidir burada söz konusu olan.

Kapitalist uygarlığın ve emperyal düzenin günümüzdeki baskın en son 'kültürel' koduyla ('kültür'= Heidegger'in 'şu derme çatma baraka' dediği şey) söyleyecek olursak, üçüncü görüngü de *Amerikanismus* [Amerikanizm; Amerikanlaşma]. Sözcüğe rastladığım ilk metin ise Heidegger'in Amerikanizmi bir tür Avrupa (*etwas Europäisches*) olarak niteleyerek, onun nerdeyse Avrupa'nın dölü olduğunu imâ ettiği "Dünyanın resimleştiği Çağ" [1938] başlıklı yazısı. Bu yazıda Heidegger'in Amerikanizmin temel niteliği hakkındaki cümlesinin hemen ardından sarfettiği sözcükler ise bugün bile çoğu kimseye bilmecemsi gelmektedir. Şöyle yazmıştır düşünür:

"Amerikanizm, Avrupai bir şeydir. Hâlâ bağlarından çözülmemiş ve Yeni Zamanların tam ve toplaşık metafizik cevherinden [*das Wesen der Neuzeit*] kopup çıkmamış, devâsâlığın henüz anlaşılmamış, yozlaşmış [*die Abart*] biçimidir. Amerikanizmin pragmatizm yoluyla Amerikanca yorumu, henüz metafizik alanın dışındadır."

Açıktır ki, Heidegger her zamanki baykuşluğuyla, gene de biraz şaşkınlıkla, Amerika'nın nerdeyse şizofrenik bir optimizme

---

[6] »So wenig ich je auch nur einen Tag bei einer maßgebenden Stelle der Partei etwas galt oder gar durchsetzte, so entschieden wurde ich vom Kirchenregiment abgelehnt; so scharf die Russen, d. h. der europäisch kommunistiche Technizismus (nicht Rußland) mein Denken bekämpft, so klar zuwider ist es der anglo-amerikanischen Technokratie«]" diye yazdığında dolaylı da olsa küresel çaptaki aynı *Machenschaft* düzeneğine vurgu yapmış olmaktadır. Bkz. »Meine Beseitigung (1946)«, *Reden und andere Zeugnisse, Eines Lebensweges: 1910-1976* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000): 421.Yer yer müphem alıntıların anlaşılmasında ve Türkçe'ye çevrilmesinde yardımlarını esirgemeyen Bn Katharina Bodirsky ile sevgili dost Tanıl Bora'ya içten teşekkurlerimle.

kendini kaptırarak temelsiz, cahilce ve hoyrat bir gelişme hızı tutturduğunun; dahası, 1920'lerde en azından büyük kentlerde Alman kültürel yaşamını istila etmiş bulunduğunun farkındadır. Bu yolla Avrupa'nın haylaz veledi Amerikanizmin Avrupa'da uzun sürede oluşmuş ve artık kendini tamamlamış 'Batı metafiziği' (ve de 'nihilizmi') için henüz hazır olmadığını kastetmektedir aynı pasajda sanki.

Kısacası, insanı baştan hiçe indirgeyen kör bir manipulatif düzeneğe [*Machenschaft*] özgü hız ve bitmemişliğin devâsâ sonucudur *Amerikanismus*.[7]

Üstelik Heideggger'in bir de hemen her dilin dünyasında *Amerikanismus*'un yükselişi, en başta da Almanca üzerinde kurduğu sultaya dikkatleri çekişi, asıl 1942 yılında savaş ortasındaki bir dersinde üstü kapalı Nazi'leri de kapsadığını düşündüğüm şaşırtıcı bir biçimde yüze vurur. ["… Almanca konuşuyor ama tümüyle 'Amerikanca' söyleşiyor olabiliriz. [*»Daher kann es sein, daß wir zwar >deutsch< sprechen, und doch ganz >amerikanisch< reden«.*]"[8]

---

[7] »Der Amerikanismus ist etwas Europäisches. Er ist die noch unverstandene Abart des noch losgebundenen und noch gar nicht aus dem vollen und gesammelten metaphysischen Wesen der Neuzeit entspringenden Riesenhaften. Die amerikanische Interpretation des Amerikanismus durch den Pragmatismus bleibt noch außerhalb des metaphysischen Bereiches.«, »Die Zeit des Weltbildes«, Zusatz 12, *Holzwege* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1950): 103-104. [altını ben çizdim]

[8] Martin Heidegger, *Hölderlins Hymne »Der Ister«* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1984): Wiederholung, 79. [İng.: *Hölderlins Hymn »The Ister«*, tr. by W. McNeill and Julia Davis (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1996): Review, 65.] İkincil kaynaklar için ayrıca bkz. Robert Bernasconi, " 'I Will Tell You Who You Are.' Heidegger on Greco-Roman Destiny and *Amerikanismus*," *From Phenomenology to Thought, Errancy, and desire: Essays in Honor of William J. Richardson*, ed. by Babette E. Babich (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1995): 301-314; Michael Ermarth, "Heidegger on Americanism: *Ruinanz* and the End of Modernity," *Modernism/Modernity*, VII/3 (September 2000): 379-400. Sanıyorum ki, *Amerikanismus* sorusu Avrupalıların *Machenschaft* ve *Gigantomachia*'nın işleyişi içinde yitip giden cemaat/topluluk idealini yeniden gerçekleştirme gibi boş bir arzuyla birlikte ele alınmalı. Bu düşün zayıflıklarını çok iyi sergileyen bir çalışma

Bütün bu yazılanlar Avrupa Birliği kapılarında beklemeye alınmış komplekslilerin gücüne gidecek midir? Keşke gitse. Gene de vurdumduymazlığın genelgeçer olduğunu bile bile, sert bir savı öne sürerek bitireceğim yazımı: tüm 'hümanizm' söylemine rağmen , çıkarcılığını örten boşgururlu ve ırkçı bir Avrupa'nın, tam bir ikiyüzlülükle, bir yanda kendisinin de kapılıp sürüklendiği, uzun sürecek bir sonun başlarında bulunduğu açık hissedilen gayrımeşrû çocuğu Amerikan imparatorluğunu 'yontulmamış' ve kültürsüz' diye aşağılarken, öte yandan tam bir oportunizmle aynı Amerika'yı 'manipüle' etmek çabası içinde olduğu gözden kaçmamaktadır. Örneğin son onyılda İngilizlerin Irak ve Afganistanda yapmaya çalıştığı gibi; ama Terry Eagleton Britanya adalarını Amerika'nın uçak gemisine benzetmemiş miydi?

Bu ise *Realpolitik*'in pek de gizleyemediği aptallıktan muztarip böyle bir zihniyeti dışa vurmakta. Dışarıdan bakıldığında da, sıklıkla geçirdiği ekonomik bunalımlar bir yana, yaşamın hemen her düzeyinde gayrımeşrû çocuğunun gizli ya da açık boyunduruğunda, en azından kesin baskısı altında bir Avrupa.

Öyleyse, Heidegger'in 1938'deki ifadesini tersyüz ederek diyebiliriz ki, "Avrupa Amerikalı bir şeydir [*etwas amerikanisch*]." Homo sapiens'in uzun tarihinde devler ve insanlar arası en devâsâ savaşta, ideolojik ('maddi gerçeklikle kurulan düşsel ilişki'-Althusser) olarak solmaya yüz tutmuş nostaljik boş emperyal emeller ve hayâllere tutunurken, çoktandır gayrımeşrû evlâdın

için gene bkz. Robert Bernasconi, "On Deconstructing Nostalgia for Community within the West: The Debate between Nancy and Blanchot," *Research in Phenomenology*, XXIII (1993): 3-21.

hegemonyası altında sürdürdüğü taşeronluğun hakedişini bile zorbelâ alabilen eski, küçük bir kara parçası.

AKADEMYA VE YABANCILAŞMA ÜZERİNE BİR DENEME[•]

Aydın Ördek[*]

I

"Şuur, uçurumların önünde uyanır. Düşünce buhranların çocuğu." der Cemil Meriç (Meriç, 1977:133). Oysa var olur var olmaz –kendinde uçurum tahayyülünü oluşturan o büyük uçurumdan bitimsiz boşluğa düşmesiyle– insanın bitimsiz buhranı da başlamış olmuyor mu? Sürekli bir düşüş ve arada uçurum kenarında bir dala tutunmak ya da bir yerlere çarpmakla kendine gelmek: Meriç'in şuur dediği şey ya da şu bitimsiz düşüşün farkına varma. Uyanıştan hemen sonra, ifadesini nihai olarak "son"da, ölümde, kıyamette bulan *kaygı*, yeniden unutuşa kadar *kaygı*, insanlığı düşünceler içinde bırakan *kaygı*: Buhran ve onun çocuğu düşünceler. Meriç'in araladığı kapıdan gördüğümüz, insanın büyük serüveninin bir düşüş olduğu. Unutuşlar (düşüşü unutmak zorunluluğu) ve kendine gelişlerle (tutunmalar ve çarpışlar ––savaşlar, afetler, krizler, kıtlıklar, refah ve zarafet dö-

---

[•] Ulus Baker'in anısına.

[*] Araştırma Görevlisi, AÜ SBF Maliye Bölümü. Katkıları için Faruk Alpkaya, Cengiz Ekiz, Gülçin Eren, Hakan Mertcan ve Zafer Yılmaz'a teşekkür ederim.

nemleri) mümkün olan *tarih* ve *tarihin* bağrına zorunlu olarak yerleşen özgürleşme sorunu. Özgürleşme sorunu; çünkü düşüş ve düşüşün sonu kaygısı ile (ölümle, kıyametle, sonla) bağlanma, tutsak alınma, tutukluk, insani potansiyellerden uzak düşmek, varoluş alanının gittikçe daralması, yani insani öze yabancılaşma.

Düşüşün farkına varış, bunun getirdiği son kaygısı ve bunlarla sürekli hale gelen büyük buhranımız (yabancılaşma ve özgürleşme sorunu) sadece tutunma ve çarpma zamanlarında mı birer sorun olarak belirirler? Düşünce tarihi bunun böyle olmadığını gösteriyor. Yabancılaşma ve özgürleşme sorununun şu ya da bu formda, insanlığın varoluş biçimlerinde, dolayısıyla da varlık telakkilerinde merkezi bir yere sahip olması, bu sorunun sürekli muhataplarının kimler olduğu sorusunu söz konusu eder: Büyücüler, biliciler, bilimciler, filozoflar, din adamları, aydınlar… Bütün bu insanlar, büyük yabancılaşma ve özgürleşme sorunumuzun farkında birer özgürlük dağıtıcısı mıdırlar?[1] Kendileri hakkındaki mülahazaları da göstermektedir ki bu insanların, bizleri unutuş ve tutsaklığımızdan silkeledikleri anlar, düşüşümüzün tarihi dikkate alındığında çok fazla değildir. Aksine, daha çok, isteyerek ya da istemeyerek yabancılaşmamızı derinleştirmiş oldukları söylenebilir. Aslında insanlığı kendine getiren, şuurunu açan tutunmalar ve çarpmalardır: *Pratik*. Sözünü ettiğimiz silkele(n)melerin akıllarda kalanlarının pratik etkiye sahip olmaları boşuna değildir. Nitekim Gramsci (1997: 46) "[b]ir felsefenin tarihsel değeri, elde ettiği "pratik" etkinliğe (burada "pratik" geniş anlamıyla alınmalı) göre hesap edilebilir (…)" diye yazacaktır. Bununla birlikte, (düşüşü) hatırlatma yahut (buhranın) far-

[1] Düştüğümüz büyük uçurumun kenarında bir dala tutunduğumuz ya da bir yerlere çarptığımız vakit bu zatlara duyulan ihtiyaç büyür, ya teknisist ya ütopist olacaklardır bu vakitler.

kında kılma "çabalarının" çoğu adeta unutturmak üzeredir. Çünkü *fark etmeye* çalıştığımız şeyin bilgisi, Alman filozof Weber'in ifadesiyle, âlimin bu şeye sorduğu sorulara göre değişir (Meriç, 1977: 197) ve sorular çoğu kez yabancılaştırmak, tutsak kılmak üzeredir. Daha da ötede, insanlık kimi zaman, düşüş kaygısının ortadan kalktığı zehabına (tarihin sonu iddiası hatırlansın) kapılmakla soru sormaktan vazgeçer, yabancılaşma derinleşir, tıpkı günümüzde olduğu gibi. Bir uzmanlaşmadır alır gider, böylesi daha kolaydır, *herkes vazifesini yaparsa* aylaklık için bol bol zaman kalır; öte taraftan uzmanlaşmak zorlaştıkça zorlaşır, böylece uzman selefi büyücü, bilici, imam, rahip gibi kutsiyet kazanır ve yabancılaşma bir kez daha derinleşmiş olur. Bu anlamda, uzmanlaşmanın kutsiyet kazandığı günümüzde insanın eğitim sistemi içinde ne kadar yukarılara çıkarsa o kadar dar bir bilgi alanıyla sınırlanması manidardır (Said, 1995: 77 ve 76).

İtirazlar hep vardı ve var olacak, çünkü insanda varoluşsal olan *ilişkisellik*, baştan beri sözünü ettiğimiz unutuşla pragmatizme vurdukça, özgürleşme sorununun farkında romantikler (bu kuşatıcı pragmatizm düşünüldüğünde aslında realisttirler bunlar), insanları son kaygısından kurtulmaya, potansiyellerini keşfetmeye davetle özgürleşmeye çağırırlar: Uçurumdan düşmekteyken, kenarda bir dala tutunan birine, "Onu da bırak!" diye seslenmek. Bununla birlikte, büyük sorunumuzun sürekli muhatapları, sürekli buhranımızı unutuştan muaf değildirler ve bu kesimin şuursuzluğu, öteki kesimlerin şuursuzluğundan çok daha yaralayıcı, yabancılaştırıcıdır. Mübalağa ile neredeyse sağ bacak ya da sol kol ortopedistlerinin türediği bir uzmanlaşma çağında, geleneklerin, alışkanlıkların, kurumların bahsini ettiğimiz kişilerde yarattığı unutuş, uzmanlaşma ile bizzat bu kesim tarafından perçinlenmektedir.

Başını alıp giden bu uzmanlaşmanın dışında, geçtiğimiz yüzyılın sonuna doğru enformasyon çağına girildiği ilan edildi. Bu ortamda insanlık sorununun sürekli muhatapları yeni bir keşif yaptılar Foucault'ya göre. Bu keşif kitlelerin bilmek için artık bu kesime ihtiyaç duymadığıydı. Kitleler eksiksiz, açık seçik onlardan çok daha iyi bilmekteydiler. Ama bu bilgiyi engelleyen, yasaklayan, geçersiz kılan bir iktidar sistemi vardı. Bu bütün toplumsal ağa çok derinlemesine, çok ustalıkla nüfuz eden bir iktidar; buhranımızın sürekli muhatapları da bu iktidar sisteminin birer parçasıdırlar (Deleuze ve Foucault, 2005: 32). Bir yanda, iktidarın ördüğü uzmanlaşma ile ona mahkûmiyet, hemen her sapmada işlevsizleşme tehlikesi; öte yanda varoluşsal görevi (hatırlatıcılık görevi) yitirme tehlikesi. Sorunun üstesinden ya *olagelen* kendince tekrar edilerek gelinecektir ya da kolaycılığa kaçılacaktır: Ya romantik olunacaktır ya da obskürantist. Foucault'ya bakarsak, çağımızın rahipleri kolaycılığı tercih etmektedirler.

Bu yazı, insanlığın sürekli buhranında bir kendine geliş, uyanma devresi ile başlayan (çarpmayı 1960'ların ikinci yarısı olarak alabiliriz) *kaygı*nın, *pratik*te, pratiğin içinde bir unutuşa dönüştüğü iddiasından hareketle, genelde sol akademisyenin, özelde Türkiyeli sol akademisyenin yabancılaşması, yabancılaştırıcılığı sorununu konu edinmektedir. Sorun, yabancılaşma kavramının her halükarda bir *öz* varsaymakla mümkün olabileceği kabulü ile, bir insan tasarımı nirengi noktası kabul edilerek ele alınacaktır. Bu insan tasarımına içkin yabancılaşma, akademi ve üniversite kurumları, entelektüellik iddiasındaki sol akademisyen ve bu kurumlar içindeki yeri ve doğu-batı ayrımına yaslanarak anlaşılmaya çalışılacak Türkiyeli sol akademisyen temaları yazının izleğini oluşturmaktadır.

II

Zerdüşt on yıl kaldığı mağarasından çıkıp insanın aşılması gerektiğini söylemekle ne demek istemiştir? Ya üstinsan olunacaktır ya da hayvanlığa dönülecektir. Nietzsche'nin gönlü hayvanlığa razı gelmez. Ormanda rastladığı ermişin Tanrı'nın öldüğünü işitmemesine de hayıflanmaktadır Zerdüşt (Nietzsche, 1998: 19). Bir miktar dikkat, Nietzsche'nin insanın ve Tanrı'nın ölümünü aynı anda ilan ettiğini görmemizi sağlar. Fakat nedir Nietzsche'nin tanrılar ve insanlarla zoru, neden bu iki kategorinin sonunu getirmek istemektedir? Tanrı'nın ölümü ile insanı neden kurtarmak istemektedir, ki o saatten sonra insan ya hayvan ya da üstinsan olacaktır… Bu çerçevede insan nedir ve tanrılarla ilişkisi nedir?

Nietzsche'yi insanın sonunu getirme çağrısını yapmaya iten, insan kategorisinde varoluşsal olarak tecessüm eden yabancılaşma ve bunun doğal sonucu olan tutsaklık olsa gerek. İnsan *bilen* ve *olan* bir varlıktır, yabancılaşmasının kaynağı böyle oluşundadır. İnsanın bildiğini, kendi dışında, kendinden sonra başlayan bir dünyanın ayırdında olmasından yahut bunu böyle kabul etmesinden çıkarsayabiliriz. Bu nedenle insana ait kategorileri (bilebildiği her şey) tarihsel-kurgusal (*olmak* ve *bilmek*'i bünyesinde toplamış) kabul edebiliriz. İnsana ait kategorilerin tarihsel-kurgusal olması birer tasarım olarak mutlak (saf) tarihsellik ve mutlak (saf) kurgusallığı mümkün kılar, yani tanrıyı ya da dünyayı. Bilmekle insan kaçınılmaz ve ironik bir biçimde *gerçekliğin* dışına düşer, *mutlak*, bu kavurucu gerçeği dayanılır kılacak doğal kategoridir. Prometheus'un akıl ve yaratıcılığın (kurgusal kategoriler) tanrıların tekelinde olmadığını insanlara bildirmesi ile (Erhat, 1993: 255) insanın *insan* olduğu miti, insan-tanrı gerektirmesini ve Nietzsche'nin iki kategorinin sonunu aynı anda ilan

etmesini açıklar. Gerçekliğin insanda *bilinen* ve *olan* olarak böyle ontik bir biçimde ayrılması miti zorunlu kılar: "[M]it, gerçeği bir içmantığa kavuşturan zihni bir inşâ. Mit'in bütün mânâsı ve değeri reel ile mantıkî tutarlılık arasındaki gerginlikten gelir (…)" (Meriç, 1977: 206). İleriki dönemlerde ideolojiye dönüşmek üzere, mit, insanın bütünü kavramasını olanaklı kılar, ona toplumun haritasını sunar, böylelikle insan eylemini olanaklı kılar Claude Levi-Strauss'a göre (Meriç, 1977: 206–207). Bu tespitlerle insanın bilme faaliyetinin envai formunun *mitik* karakterine, dolayısıyla da doğasındaki yabancılaştırıcılığa dikkat çekmiş olduğuma inanıyorum. Bu anlamda tanrısal ya da mitik olan, insan için bir kusurlarından arınma aracı olmuştur, *olanı*, gerçekliği bilen, saf kurgusallığın temsili.

Olma-bilme gerilimi nedeniyle, varlık, insan tarafından ilişkisel olarak algılanır: Dünyanın kendinden sonra başladığının ayırdında bir varlık, dünyayı nesneleştiren biliş ve dünya tarafından belirleniş. Bu bağlamda bir ilişkisellik içinde anlam kazanan, böylece bilinir olan şeyler ve hiç değilse bilinişleriyle söz konusu ilişkisellik çerçevesinde kazandıkları araçsallık… Kendimizden sonra başlayan dünya ile (dolayısıyla bilmekle) içine düştüğümüz araçsallığın (burada araçsallık kavramı, dışımızda tanımlamamızla *şey*leşen dünyayla ilişkimizi anlatmak üzeredir), bir yerde kendini yeniden üretmek üzere, dünyayı bilmemiz için gerekli kıldığı referans sistemleri[2] doğamızın *kurgusal*lığını mümkün kılar. Bu referans sistemleri ile insan, *ilişkiselliğinin* mahiyetini tayin edebilir, doğaya ve topluma karşı konumlanışlarını belirleyebilir hale gelir. Bu nedenle insanın toplum ve doğa ile ilişkisi her halükarda *kurgusal* da olacaktır. İlişkisellik kurgusal ol-

[2] Referans sistemleri kavramsallaştırması, Weber'in yukarıda aktarılan fikrinin (gerçeklik hakkındaki bilginin, gerçekliğe sorulan sorulara bağlı olduğu) yanında yapının belirleyiciliğine de dikkat çeker.

duğu ölçüde, tarihe, *tarihsel* olana uzak düşmüş olunur ve kurgusallığı mümkün kılan referans sistem(ler)ine tâbiyet o denli artar: Yabancılaşma ve özgürleşme sorunu. Bunun yanında büyük düşüşümüzü öngörülebilir kılmak üzere (kaygıyı dindirmek üzere) varolanları düzene sokma çabamız ya da en geniş anlamıyla *kurumlarımız* (tanrılar, dinler, devletler, ideolojiler vb.) yabancılaşmamıza temel teşkil ederler. Bütün bu öykünün ilginç yanı, insanın özgürleşme mücadelesinin zeminini bu varoluşsal yabancılaşmanın sağlıyor olduğu *ironi*sidir. Çünkü dünyanın böyle nesneleşmesi iradeyi mümkün, dolayısıyla da insan etkinliğini özgür bir etkinlik kılar. Marx kapitalizmde insanın içine düştüğü durumu tarif etmek üzere, bu nedenle, kendi hayatının insan için bir nesne olduğunu, insanın hayatı üzerinde bir tasarrufu olduğunu, ancak bu durumun yabancılaşmış emekle terse döndüğünü ifade eder. Yabancılaşmış emekle (yaşamak için çalışmak zorunda olan) insanın kendi hayat-etkinliği, öz varlığını, varoluşu için bir araca dönüştürür. Bu çerçevede, daha önce *ilişkisellik* kavramı ile genel olarak ifade edilmiş olan yabancılaşmanın toplumsal karakterine dikkat çekmek gerekiyor: "İnsanın yabancılaşması ve aslında insanın kendisiyle bütün ilişkileri, insanın başka insanlarla ilişkilerinde gerçekleşir ve dile gelir." (Marx, 2005: 81 ve 84). Hayat-etkinliğinin, insanın kendisini, varoluşunun hizmetine koşması ya da yabancılaşmış emek, tarihsel-kurgusal insanın, kendini, dolayısıyla dünyayı bilişini ve kendine ve böylece dünyaya karşı konumlanışını mümkün kılan ve bu ölçüde de kendine yabancılaşmasını (dolayısıyla özgürleşme mücadelesini) ortaya çıkaran referans sistemlerinden biridir.[3] Öte

[3] Bu yabancılaşma anlayışının yaygınlığı temel başvuru kaynaklarında, yabancılaşmanın bir kimsenin kendi emeğinin ürünlerinden aşırı biçimde kopması; genellikle yaşamın aslında çekici ve değeli olabilecek kimi yönlerinden açıkça nefret etmeyle ya da bunlara kayıtsız kalmayla

yanda, inanışlar, dinler, ideolojiler yahut üstyapıda tezahür eden belirgin *kurgusallığımız*. Toplumsallığından (ilişkiselliğinden) ötürü insanın varoluş çabası pragmatik kurgulamalar gerektirir, tutsaklıklar yani. Yabancılaşmış emek, tarihsel-kurgusal zemin üzerinde sonu özgürleşme mücadelesine varan bu tür kurgulamalardan biridir. Sonuç olarak insan yabancılaşması kaynağını tarihsel-kurgusal bütünlükte bulur, Gramsci'nin (1983: 20) veciz bir biçimde ifade ettiği üzere: "[D]üşüncenin karışmadığı hiçbir insan çabası yoktur ve *homo faber*'i *homo sapiens*'ten ayıramayız. Her insan, mesleği [maddi varoluş çabasının][4] dışında herhangi bir düşünce çabası gösterir. Her zaman bir "filozof", bir sanatçıdır; belli bir beğenisi vardır, bir dünya görüşüne katılır, bilinçli bir ahlak görüşüne göre davranır.". Çünkü, yineleyelim, insan *olan* ve *bilen* bir varlıktır,[5] bu nedenle *yabancı*dır ve *büyük düşüşü* başlar başlamaz özgürleşme sorunu ile yüz yüzedir.

Kısaca yabancılaşma insan için ontik-ontolojik bir sorundur ve bizzat insan tarafından derinleştirilir. İnsanın yabancılaştırıcılığının mahiyeti varlıkla ilişkilenmesinin mahiyetine bağlıdır. Örneğin varlıkla, toplumla ilişkilenmede onu kendine *tâbi kılma/iktidar* yahut *anlama* (*anti-iktidar*) güdüleyici olabilir insan için. Tecrübe ile sabit, insan için baskın ilişkisellik formu *iktidar*-la güdülenenidir; bu açıdan varlıkla ilişkilenmesini, varlık içindeki konumlanışını tayin eden kurgulamaları (bu kurgulamalara bilmenin her formu ve kurucu vasfıyla insan eyleminin sonuçları dâhildir), iktidar güdüsüne uygun olacaktır. Kurgulama gücü ve kurgulamadaki derinleşme, dolayısıyla iktidarın yayılması ve de-

sonuçlanan toplumsallıktan ayrı düşme olarak tanımlanmasını getirmiştir (Güçlü vd., 2002: 1563).

[4] Köşeli parantez içindeki ifadeler tarafımdan eklenmiştir.

[5] İnsan gerçekliğinin tarihsel-kurgusallığını Meriç'ten (1977: 229) de okuyabiliyoruz: "İçtimaî realite yalnız insanlar arasındaki objektif ilişkilerden ibâret değildir. İnsanların bu münasebetleri düşünüş tarzları da, içtimaî realitenin bir parçasıdır (…)".

rinleşmesi, simbiyotik bir ilişki ile, bilmenin düşünce akımları, inanışlar, dinler, felsefe okulları, eğitim kurumları ile kurumsallaşmasını getirmiştir. Bu nedenle insan kurgulamalarının ve iktidarının birer formu olarak bu kurumlar baştan beri birer yabancılaştırıcıdırlar. Doğaya da yönelmiş bu bitimsiz, çılgınca ilişkilenme formuna (iktidara) doğa bile tahammül edemezken, insan, bu *bilen* varlık nasıl oluyor da kendini baştan beri dile getirdiğimiz buhrandan kurtaramıyor? Ya hiç uyanamayacağı bir uykuya yatmıştır, gördükleri hep rüyadır ya da kendini, doğasını bilmenin bedeli (sürekli bir son, kıyamet, ölüm kaygısı ve bununla gelen özgürleşme mücadelesi, unutmayalım özgürlük insanın üzerine aldığı sorumluklarla tahammül edilemez hale gelebilir) dayanılmazdır, bu yüzden *son* kaygısını ya da varoluşsal *bulantı*sını, *düşüş*ünü kurgulamaları ile (*iktidar*ı olanaklı kılan kurumlarda) unutuşa dönüştürme eğilimi olabilir söz konusu olan ya da iktidarın belirlediği ilişkiselliğin sürekliliği için, olup biteni sürekli bir rüya olarak ya da *unutuş*u güçlendirmek üzere kurgulayan iktidar sahiplerinin marifeti olabilir söz konusu olan. Kurgulamanın eylem tarafından ziyade bilme tarafında, iktidarın meşru kılınması (elden geldiğince itiraz edilemez kılınması) için, iktidar sahiplerinin doğalarına uygun bir biçimde, iktidar formunun herkese ait olmasını sağlamak üzere, Cemil Meriç'in (2004: 52) deyimiyle metafizik birer orospu haline getirilen kaypak, hain kavramlar yabancılaşmanın kurucu ayaklarından birini teşkil eder. Bu son tespit *olma-bilme* zemininde tasarladığımız insanın iktidar kurarken ve onu meşrulaştırırken kullandığı "dikotomilerin" (özne-nesne, toplum-birey, akılcı-deneyci, devlet-piyasa vb.) nihai olarak insan tasarımını yaptığımız zeminde anlam kazandıklarını ve o ölçüde yabancılaştırıcı olduklarını iddia etmek açısından önemlidir. O halde, kendi akıbetleri uğruna

bizi varoluşsal sınırlarımızın belirli alanlarında tutsak kılan, bu nedenle insani potansiyellerimizden uzak tutan, *anlama*dan ziyade *zorlama* ile mümkün olan iktidar formlarının yabancılaştırıcılığından nasıl sıyrılırız? Sonda söyleneceği başta söyleyelim: Kendimizi bilerek ya da daha doğrusu kendimiz olma gayretiyle, tarihsel-kurgusal doğamızı bilerek, iktidar sahiplerinin bizi tâbi kıldıkları iktidar formlarının burada önerilen insan tasarımını veri almak zorunluluğunu bilerek, bu nedenle sürekli bir *uyanıklık* çabası ile… Belki de Nietzsche'nin üstinsanı. Yazının kalan kısmında iktidar-bilme ilişkisi, bilmenin kurumsallaşması ve burjuva iktidarında bu ilişkinin ve söz konusu kurumsallaşmanın aldığı hal ile Türkiye'de durumun ne olduğu irdelenmeye çalışılacaktır.

III

Olma-bilme ekseninde kurulan iktidar, kaçınılmaz bir biçimde insanın içinde varolacağı ilişkiselliğin mahiyetini tayin edecek iktidar formunu belirlemek üzere insanları *bilenler* ve *bilmeyenler* diye ayıracaktır ve bilenler hep bilmeyenlerden daha az olmuştur. Bu durum nihai olarak bir temsil sorunu yaratır ve iktidar, sorunu kendi lehine çözer. Kurduğu temsil mekanizmaları o kadar ustaca düzenlenmelidir ki iktidarın bir tarafında birileri, diğer tarafında başkaları olsa da kimin iktidara sahip olduğu bilinmemelidir; ama kimin sahip olmadığı bilinir (Deleuze ve Foucault, 2005: 37-38). Bu temsil mekanizmalarına, en karmaşıklarından biri olan devlet örnek verilebilir; devlet de bilenler/bilmeyenler ayrımını yapmaktadır. Kurulan temsil mekanizmaları ile, sahibini görünmez kılan bir dolayımla varolur iktidar. Tabiatıyla bütün bu süreçte bilgi kilit öneme sahiptir ve temsil mekanizmasının sürekliliğini sağlamak üzere herkese açık olmamalıdır ya da seçkinler tarafından üretilmelidir. Bu iki şe-

kilde mümkün olur: Üretilen bilgi sadece belirli yeteneklere sahip insanlar tarafından üretilebilen uzmanın bilgisi olacaktır ve bu yetenekler dünyevi olduğu vakit bilgi başkaları tarafından da bir miktar gayretle üretilebilir hale geldiğinden, uzmanın bilgisi uhrevi yeteneklerle üretilecektir. Uzmanın bilgisinin uhrevi karakterinin kaynağı budur. Bilgi üzerindeki tekeli ve buna ilişkin seçkinciliği mümkün kılan ikinci şey, birinci nedenle bağlantılı olarak, uzmanların tebaadan uzak durma zorunluluğudur; uzman herhangi biri değildir, toplumla iç içe olamaz. Bugün yerleşkelerine, sitelerine, kendilerine ait dem mekânlarına kapanmış, toplumla ya da tebaa ile erişilemez gazeteler, parlak televizyon ekranları, müdavimleri üç aşağı beş yukarı değişmeyen toplantı, seminer ve kongrelerle "bir araya gelen" akademisyenleri, entelektüelleri düşünelim. Burada yabancılaşma iki yönlüdür: Hem tabiler "kendileri için" üretilen bilginin üretim sürecinden kopukturlar hem de "onlar için" bilgi üretenler onlardan kopukturlar. Oysa felsefeyi hayvansal ve ilkel tutkuların aşılmasıyla insan eylemine bilinçli bir yön kazandırma işi olarak gördüğü için bilimsel denilen felsefenin, dağınık düşünce ve görüşlerin toplamı olan kaba denilen halk felsefesinden ayrılamayacağı iddiasındaki Gramsci'nin (1997: 18-19 ve 13) açıkça ifade ettiği üzere düşünmek, ihtiyaç duyduğu bilgiyi üretmek için düşünmek kimsenin tekelinde değildir, herkes düşünmek yetisine sahiptir: "Felsefenin pek güç bir şey olduğu yolunda çok yaygın bir önyargı vardır. Bu kanı, felsefenin yalnız belirli bir uzman bilginler kümesine, ya da filozofluğu meslek edinmiş, bir felsefe sistemi kurmuş olan kişilere özgü bir zihin çalışması sanılmasından ileri gelmektedir. Bu görüşü yıkmak gerekir. İşe, bütün insanların "filozof" olduğunu ispatlamakla başlamak gerek(…)". Bir kere insanlar kendi adlarına konuşmaya ve hareket etmeye başladıkla-

rında iktidarın temsil mekanizmaları da ortadan kalkar, çünkü Deleuze'ün de ifade ettiği gibi, bu durumda insanlar "tersine dönmüş bile olsa bir temsil etme durumunu bir başkasının karşısına çıkarmazlar, iktidarın sahte temsil ediciliğine karşı bir başka temsil ediciliği çıkarmazlar (...)". Bu nedenle iktidar çoğu zaman sürekliliğini sağlamak için bu karşı temsilleri kendi örgütler ya da kendine karşı bir tehdit oluşturuyor gibi görünen karşı temsillere izin verir ––burjuvazinin üniversitelerine karşı halk üniversiteleri durumunda olduğu gibi. Halbuki insanların kendi adlarına hareket etmeye başlamasıyla ya da buna yönelik çabayla üretilen bilgi, Foucault'nun deyimiyle, iktidara karşı mücadele haline gelir, iktidarı en görünmez ve en aldatıcı olduğu yerde ortaya çıkarmak ve ona zarar vermek için, bilinçlenmek için verilen mücadele değil, iktidarı kökünden yıkmak ve zaptetmek için verilen mücadele (Deleuze ve Foucault, 2005: 35 ve 32-33). Böylece bilginin insanın dışında, ona yabancı olmasına son verilecek, çağımızın tebaasıyla, emekçilerle bağı sağlanacaktır: "[B]ilginin, kapitalizmin mevcut üretim ilişkilerinin mantığına ve kurallarına tabi olarak *dolaşım sürecine* giren bir şey olmanın ötesinde, kapitalizmin içinde bulunduğu tarihsel dönemde somutlaşan üretim ilişkilerinin cenderesinde hapis olmuş bir güç olduğu düşüncesi, onun emek süreçleri ve emekçilerle olan bağının görülmesini olanaklı kılacaktır." (Aytaç ve Yılmaz, 2007). Ancak insanlığın bu doğrultuda yol aldığını söylemek güç. Burjuvazinin temsil mekanizmalarında *birey*in kurgunun merkezinde olduğu yanılsaması, yabancılaşmayı derinleştirmektedir. Artık herkes her şeyi bilebiliyor, ama sistemik bilgi yine uzmanlık bilgisi ve bu bilgiyi üretenler tebaadan ayrı yaşamaktadırlar; ayrıca ürettikleri bilgi, sınırlı bir alanın bilgisi olması ve zor anlaşılır ve ulaşılır olması nedeniyle kutsiyetini korumaktadır. Görüldüğü gibi önemli olan, bilginin insanın ilişkisel varoluşundaki rolüdür, ilişkiselliği-

nin karakterini tayin eden iktidarla ilişkisidir. Kısaca, günümüzde de bilgi kutsal, bilgin mücerrettir. Fakat mücerret olmakla yersiz yurtsuz, gezgin derviş de değildir bilgin; aksine mücerretlikleri kolay kolay terk edemeyecekleri mekânlarda varolabilmelerinden ileri gelmektedir. Bugün bu kurumların en işlevsel ve en yaygın olanları, bu nedenle de yabancılaştırmadaki rolleri en büyük olanları üniversitelerdir, akademidir. Kendi özgün, tarihsel örgütlenmesinin yabancılaşmamıza katkısını anlamak için akademi kurumu üzerinde durmakta yarar var.

Bilginin, âlimin yurdu olduğunu iddia ettiğimiz ve en geniş tanımıyla yükseköğretim ve araştırma ile meşgul bilimsel ve kültürel kurum ya da topluluk anlamına gelen, ayrıca bilim ve sanat alanlarında tartışmalar yürütmek ve yürütülen tartışmalara yön vermek için bir araya gelen üyelerin oluşturduğu kurumlar için kullanılan akademi kavramı hakikaten de baştan beri bir mekâna işaret etmiş, mekânla varolmuştur (Wikipedia, 2007). Efsaneye göre hükümdar Theseus güzel Helena'yı kaçırınca, Akademus, Helena'nın peşine düşen kardeşlerine, Atina'yı yıkılmaktan kurtarmak üzere, Helena'nın saklandığı yeri haber vermiş. Akademus'un Atina'dan iki fersah uzaklıkta üzerinde birçok tapınağın bulunduğu mülkü çınarları ve zeytin ağaçlarıyla ün salmış. Akademus'un ölümünden sonra, Akademos adıyla anılan malikâne bir gezinti yeri olmuş. Platon da derslerini ve sohbetlerini burada yaptığı için, Platon felsefesine Akademya denmiş. Zamanla bir felsefe okulunun adı olmaktan çıkan kelime, yüksekokul anlamında kullanılmış. Denizcilik, askerlik, tarım, ticaret, güzel sanatlar gibi alanlarda öğretim yapan yüksekokullara akademi denmiştir. Akademilerin membaı İtalya'dır, Rönesans'la birlikte çoğalıyorlar. Fransız akademisi, üç beş aydının, haftada bir iki gün kralın sekreteri Conrard'ın evinde toplanması, işten

güçten, politikadan, edebiyattan söz açmasıyla kurulmuş, 1634'te başvekil üyelere toplantılarını devletin himayesi altında yapmalarını teklif etmiş. Richeliu, sayılarını çoğaltmalarını ve kurulacak cemiyet için bir nizamname hazırlamalarını istemiş. Cemiyetin adı Fransız Akademisi olarak kabul ediliyor, kırk üye. Yaptığı ilk iş bir sözlük hazırlamak olmuş, sözlükten sonra da bir gramer hazırlayacaktır. Böylece akademi kibar toplumun dilin gelişmesine yön verme imtiyazına son verir. Akademi uzun süren dil inşasına, somut, renkli, şairane kelimeleri atıp, akli, soyut, adeta riyazî, düşünceyi gevezeliğe kaçmadan ifade eden mefhumları muhafaza etmiştir. Akademinin kurmaya çalıştığı dil, saf zekânın, mantığın dilidir (Meriç, 2004: 300-302).

Akademinin bu kısa öyküsünden çıkardığımız iki önemli sonucun ilki başta da ifade ettiğimiz üzere, akademinin hep yerleşik olduğudur; bu iktidarın akademi üzerinde tasarrufa sahip olmasını olanaklı kılması açısından önemlidir; bilginin biriktirilip nesiller boyu aktarıldığı kurumlara ihtiyaç vardır, süreklilik yani. İkinci sonuç, modern akademinin millet inşasında önemli bir role sahip olduğudur. Akademilerin en ünlüsü kabul edilen Fransız Akademisi'nin ilk işinin dil inşası olması, bunun araçsalcı burjuva aklına uygun saf zekânın ve mantığın dili olması manidardır. Yeni bir ortaklık zemini aranmaktadır, ortak dil ve herkese eşit mesafede hakikat. Aydınlanmacı aklın modern akademinin toplumdaki yerinin ne olması gerektiği sorusuna cevabını, kendi dışında gerçekleşen sosyal ve doğal süreçleri izleyen, kaydeden ve sonuçta elde ettiği verileri işleyen tarafsız bir mekân olarak biçimlendirmesi bu çerçevede değerlendirilebilir. "Ortaklaşma" pahasına "hakikatin mekânı olan bu kurum, bütün iktisadi çıkarların üstünde tutulmalı, gerçeği kendi stratejik ve taktik ihtiyaçları doğrultusunda çarpıtan siyasi iktidarların uzağında kalmalı ve kendi dogmalarının eleştiriden uzak ve dokunulmaz

olması gerektiğini ileri süren dinler karşısında kayıtsız kalmalıydı." (Aytaç ve Yılmaz, 2007). Bununla birlikte millet inşası süreçlerinde dinin, dini kurumların oynadığı kurucu rol dikkate değerdir. Örneğin kavramın kamuya mal edilmesi din otoriteleri eli iledir. XVII. yüzyılda İngiliz ve Fransız din otoriteleri, kavramı belirli yüksek öğrenim kurumlarına işaret etmek üzere kullanmak suretiyle kamuya mal etmişlerdir (Wikipedia, 2007). Aslında ilk üniversitelerin ortaya çıkması, Roma Katolik Kilisesi'nin XI. yüzyılda aldığı bilginin üzerindeki imtiyazları kaldırma, bilgiyi yayma kararı ile rahip ve papazların manastırlardan çıkıp ileri çalışmalara yönelik ilk okulları kurmak üzere şehir katedrallerine yönelmeleriyledir. Bu okulların en dikkate değer olanları Bologna, Paris, Oxford, Cambridge üniversiteleridir. Yani modern yükseköğretim kurumları dini kurumlar olarak vücuda gelmişler ve uzun bir süre öyle kalmışlardır. 1755'te Pennsylvania Üniversitesi'nin kurulması ile akademinin ilk kez dünyevi (seküler) bir kurum halini aldığı iddia edilir (Wikipedia, 2007). Ancak akademi uhrevi karakterini muhafaza edegelmiştir. Bu, hiç değilse iki nedenle böyledir. Akademinin fikirler ve öğrenciler olmak üzere iki temel ürününün olduğu genel kabul gören bir iddiadır (Peet, 2007: 61). Buna göre, akademide üretilen fikirlerin başka mekânlarda üretilen fikirlere, bilgiye göre daha doğru, daha işlevsel, daha üstün (bu vasıfları bilimsel sıfatında birleştirebiliriz) olduğu kabul edilir, akademi dışında üretilen bilginin bilimsel kabul edilmesi istisnadır. Şayet bilgi bilimsel değilse, kamuya mal edilemez. Akademiye herkes de alınmaz, bin bir prosedür, bin bir tören, ritüel. Her şey güvenilir bilgi içindir, yine de sahtecilik yapılır akademide. Bir hikmeti olsa gerek. Sonra akademinin ikinci ürünü, öğrenciler akademiye mutlaka sınavla alınırlar, zorlu bir sürecin sonunda hak et-

tikleri diplomalar kendilerine törenlerle verilir, zoru başardıklarını, önemli bir iş yaptıklarını ve mensubu oldukları kurumun *kutsallığını* anlamaları için cüppesiz diploma verilmez, kimse de sormaz neden cüppe giyildiğini. Kısacası, akademi hiç değilse ürünleri itibarı ile dini bir kurum olmayı sürdürmektedir.

Fransız Devrimi ile Eski Rejim'in (*Ancien Regime*) sarsıldığı, köklü bir değişim geçirmeye başladığı iddia edilir. Değişimin ne kadar kökten olduğunu anlamak için Eski Rejim'in ne olduğuna bakalım önce. Fransız Devrimi'nin ilham edenlerinden olan Jean Meslier'ye göre (1664-1729) –bir papazdır- *Ancien Regime*, haydutlar ve hırsızlar birliği olan monarşiler, gaddar kan dökücüler olan soylular, halkın kanını emen asalaklar olan yöneticiler ve despotik krallık iktidarının en büyük destekçisi Kilise'nin bir toplamıdır (Ağaoğulları, 2006: 175). Ne değişmiştir? Soyluların yerini burjuvalar, papazların yerini akademisyenler almış, yöneticiler oldukları yerde durmakta, olan monarklara olmuş; altta kalanın da canı çıksın, *Ancien Regime* değişmiş değişmemiş onlara ne! Yine de bu *yeni düzen*de altta kalanların gözlerinin açılmasına müsaade etmemek lazımdı. Bütün iş, onlara herkese yeteneklerin bile neredeyse eşit dağıldığını, bir miktar gayretle *akıllıca* davranan herkese bu dünyanın bir cennet olduğunu (sekülarizm), yükselmenin hiç de zor olmadığını vaaz edecek bir akademisyenler tayfasının olmasına bakardı. Kurumların gücü, bütün ideallere baskın gelir ve akademi, basiretsiz (atadan kalma topraklarının sınırını dünyanın sonu bilen) soyluların hizmetinden dünyanın sınırsızlığının farkında ve ele geçirilmesi gerektiği ilkesine göre hareket eden burjuvazinin hizmetine geçer: Yeni efendisinin ele geçirmesi için karanlıkta kalan her şeyi aydınlatmaya çalışan bir akademi. Eskisi de aydınlatıyordu, ama efendisinin küçük dünyasını. Sorun bir ölçek sorunudur, usulde bir farklılaşma yoktur. Bu iddiamıza açıklık getirmeyi bir adım son-

raya bırakarak, akademiye, üniversiteye biraz daha yakından bakalım.

Bir miktar tekrar. Günümüz üniversitesi kaynağını Orta Çağ'dan almaktaydı ve Kilise çevresinde faaliyet gösteriyordu. Kurulmaları, gelişmeleri, açılıp kapanmaları bütünüyle Kilise çevresindeki tartışmalara bağlıydı (Başkaya, 2007). Baştan beri hakikatin araştırıldığı mekânlar olsalar da hakikatin araştırılması için gereken özgürlük ideallerinin somutlaştığı kurumlar halini almaları burjuvazinin yükselmesiyledir ve söz konusu ideallerin "üç dayanağı olan, bilimsel, mali ve idari özerklik ilkeleri, kaynağını kendisi karşısında otonom kalınabilecek bir siyasi iktidarın var olduğunu iddia eden ve bu iktidara karşı savunulacak özgürlük ideasını meşru ve anlaşılır kılmayı hedefleyen bir metafizik anlayıştan alıyordu (…) Zaten nesnel ve yansız bilginin, insanı özgürleştirecek bir tarzda kaydedildiği, işlendiği ve dolaşıma sokulduğu bir alan olarak üniversite tahayyülü, sadece böyle bir *dışarısı* [iktidarın dışında bir hakikat üretme mekânı] varsayıldığında olanaklı olabilirdi." (Aytaç ve Yılmaz, 2007). Bu tespitler üniversitenin burjuvazinin ortaklaştırma, "herkesin kılma" projesinde merkezi bir konuma sahip olduğuna işaret etmektedir. Hakikatin tek üreticisi, tanrısal bir kurumdur üniversite ve Tanrı bazı kullarını daha çok sever: Yaşam sınavlarla dolu, dereceler sınavlar geçildikçe alınır. Bu, üniversitenin hiyerarşik olmak zorunda olan yapısının bir veçhesi; kapitalizmin kitleye nüfuz etme zorunluluğundan gelen yoğun bürokrasi kurumsal hiyerarşiyi besleyen başka bir veçhedir, bir sonraki aşama kurumlar hiyerarşisidir (Peet, 2007: 61). Özgürlük ideallerinin her şeyin üstünde tutulduğu Alman üniversitelerinde uygulanan bilimsel eğitim entelektüel bir aristokrasinin işidir Weber'e göre (1986: 130). Dolayısıyla özerk bir kurum varsayılan üniversite, mensupları ile,

öteki kurumlarda olduğu gibi, toplumsal hiyerarşinin içindedir ve hepsinden önemlisi toplumsal hiyerarşinin yeniden üretilmesinde kilit bir kurumdur, çünkü okul denen şey çeşitli basamaklarda aydın yetiştirmek için bir araçtır (Gramsci, 1983: 21). Yani üniversite, varoluş nedeniyle, varoluş biçimiyle, ürünleri ile hiyerarşik ve iktidar ağlarına dâhil çok yönlü bir kurumdur, iddia edildiği gibi her türlü fikrin özgürce ve sınırsız bir şekilde tartışılabildiği bir kurum değildir (Başkaya, 2007).

Kimilerine göre hür düşünce ve demokrasinin varolabileceği tek iktidar formu olan kapitalizmde,[6] baştan beri kâr ve yaratıcı akıl işbirliği içindedir, bunun yanında kapitalizmle, örülen yeni yaşamın unsurları, endüstri teknisyeni, ekonomi bilgini, yeni bir kültürün, yeni bir hukukun örgütleyicileri yaratılacaktır, bu nedenle eğitim, bilhassa yükseköğretim yaygınlaşacaktır (Gramsci, 1983: 15; Meriç, 1998: 44; Peet, 2007: 59). Bununla birlikte üniversite kapılarını emekçi çocuklarına ancak kapitalizmin refah devleti döneminde açacaktır (Başkaya, 2007). Kapitalizmin bu aşamasında "*üniversite, bütün yaşam üzerinde denetim kurmak amacında olan bir iktidar şebekesi içindeki insan, para ve bilgi hareketliliklerini denetleyen düğüm noktalarından birine dönüşmüş* durumdadır." (Aytaç ve Yılmaz, 2007). Gittikçe önem kazanan bir kurum olarak üniversitenin yapı içindeki yerini pekiştiren son gelişme yükseköğretimin metalar alanına dâhil olmasıdır, böylece kapitalizmin başından beri varolduğunu ifade ettiğimiz yaratıcı akıl-kâr işbirliği üniversitelerde tam anlamıyla tecessüm etmiştir. Ayrıca üniversiteler tek başlarına önemli birer harcama kapısı durumundadırlar, üniversitelere yapılan harcamalar yükseköğretim alanının başlı başına bir sektör olmasını getirmiştir. Weber'in (1986: 130) bundan yaklaşık doksan yıl

[6] Bu fikrin en açık ifadesini Hayek'in *Kölelik Yolu* adlı çalışmasında bulmak mümkündür.

önce Alman üniversitelerinin düştüğü *gülünç* durumu aktarmak üzere dile getirdiklerinin ilgi çekici olduğu kadar öğretici olduğu fikrindeyiz:

> Bugün işler o hale gelmiştir ki Alman üniversiteleri, özellikle küçük üniversiteler, öğrenci kayıtlarını arttırmak için son derece gülünç bir rekabete girişmişlerdir. Üniversite kentlerindeki kira evlerinin sahipleri birinci öğrencinin gelişini bir festivalle kutluyorlar. İkibininci öğrencinin gelişini de bir fener alayıyla kutlamaya hazırlanıyorlar. Açıkça itiraf edilmeli ki, üniversite harçları da hocaların ve derslerin "kalabalık çekmesi"ne göre belirleniyor (…)

Üniversite için değişmeyen şey ise bilginin mutlak üreticisi olma vasfının sürekliliği için özerklik talebiyle toplumun dışında durmasıdır, iktidarın öteki kurumları da öyle değil midir zaten. Kapılarında güvenlik görevlileri, kentten ayrı, kimsenin giremediği yerleşkeler ve bu yalıtılmışlığı yeniden üreten akademisyenlerle dünyanın bütün bilme biçimleri tüketilmeye çalışılmaktadır adeta (Aytaç ve Yılmaz, 2007). Ancak böyle bir çaba bile, üniversitenin bizzat içinde dahi bu "aydınlanmacı", yayılmacı akla mukavemetin olduğunu kanıtlar. Nedir, o halde, bu kapsayıcı, herkesin dışında ve herkesin üstünde temsil mekanizmasının karşıtı?

IV

Kapitalizmin (ve kapitalist iktidara temel teşkil eden burjuva dünya görüşünün) dinamizmi, yüksek yayılma ve gelişme hızı, esnekliği sıklıkla teslim edilir. Bir kez de biz soralım, kapitalizmi bu kadar esnek, hızlı, yayılmacı ve kapsayıcı kılan nedir? Kapitalizmin yayılmacı, tasnif edici, kapsayıcı, fatih karakterini açıklamak için *semavi rasyonalite* ve *bâtinî rasyonalite* olmak üzere bir rasyonaliteler tasnifi öneriyorum. Öncelikle rasyonaliteden kastıma açıklık getireyim. Peet'in (2007: 57), mantık, teknoloji,

rasyonel kılınmış ahlak ve yöntem içeren pratik tanımı yol gösterici olsa da müphemlikler içeriyor. Rasyonalite, bir varlık ve bilme anlayışından yola çıkılarak varlığı karakterize eden ilişkiselliğin mahiyetine ilişkin bir iddiadır, bu iddianın sahipleri varlığı iddiaları doğrultusunda şekillendirirler. Bu nedenle özellikle toplumsal alanda düzenleyicidir, siyasi, ahlaki, iktisadi, teknik normlar önerir. Bu bağlamda, *semavi* rasyonalite, insanlık tarihinin (özellikle yazılı tarihin) şekillenmesinde en etkin kurumlar olarak kabul edilebilecek semavi dinlerin yaslandığı kural koyucu, aydınlatıcı, kendi dışında, dışarıda bir varlık tanımıyla (ayrışabilme ile) mümkün olan korku nedeniyle açığa çıkarmaya dönük, açık hale getiren, bu nedenle tasnif eden, ele geçirmeye yönelik bir rasyonalitedir. Öte taraftan, *batini* rasyonalite dışarıda bir varlık tanımlamak gayretinde değildir; burada korku güdüleyici unsur değildir, bu nedenle açığa çıkarmaktan, ele geçirmekten ziyade *anlama*ya, yaşam hakkı tanımaya yöneliktir *batini* rasyonalite. Daha önce iktidar/anti-iktidar olarak ifade ettiğimiz ilişkisellik formunun niteliğini açıklamak üzere öne sürdüğümüz semavi/batini rasyonalite dikotomisi, öteki dikotomiler gibi *iktidar* inşasına davetiye çıkarır. Bunun önüne geçmek için bu rasyonalitelerin aynı bünyede barınabileceğini, barındığını ve bizce barınması gerektiğini ifade edelim. Sınırsız bir dünyanın fethine çıkan burjuva için bir an evvel (hareket, hız, zaman önem kazanmıştır) ele geçirilmelidir mekân, bunun için aydınlanmalıdır. Bu anlamda her bünyede şu ya da bu biçimde batini rasyonalite ile birlikte duran semavi rasyonalitenin bugün Batılı diye tabir edilen toplumlarda baskın rasyonalite olduğunu iddia edebiliriz. Bu Batı'nın batini rasyonaliteyi tümüyle dışladığı anlamına gelmez. Bununla bakımdan, İslam'ın, özellikle kapitalizmin yükselişinden sonra tabi duruma getirilmesiyle Batı'nın dışında kabul edilmesi kesinlikle yanlıştır. Nitekim İslam'da da

egemen rasyonalite semavi rasyonalitedir, kural koyar, açıklığa kavuşturur, sınırlar çizer ve sınıflandırır, yayılmak amacındadır, ele geçirmeyi buyurur. Yine burada da semavi rasyonalitenin yanı sıra batini rasyonalite vardır. Bu nedenle İslam'ı Doğu saymak doğru değildir. İslam'ın Doğu kabul edilmesi, öteki yayılmacı sektlere (Hıristiyanlar, Yahudiler) mağlubiyetindendir. Doğu, bize göre Hint'tir, Çin'dir, İslam öncesi Acem'dir, Yeni Dünya'nın eski medeniyetleridir, göçer bozkır topluluklarıdır. Doğu/Batı ve bunların bilme pratikleri üzerine yoğunlaşmadan önce semavi ve batini rasyonalitelerin sırayla başta öne sürdüğümüz ilişkisellik formlarına (iktidar ve anti-iktidara) ait akıllar olduğunu ifade edelim. Bu durumda burada Doğu diye kavramsallaştırdığımız kültür egemen ilişkisellik formunun anti-iktidar olarak kabul edildiği batini rasyonalitenin baskın olduğu kültürdür. Batı'nın yayılmacı, bu nedenle araçsalcı bir akılla ilişkilenmesi, kapitalizmin Avrupa'da ortaya çıkması, yayılarak dünya çapında etkin hale gelmesi, semavi rasyonalitenin, bugün ideolojik, toplumsal, coğrafi, iktisadi, siyasi anlamlar ihtiva eden bir kelime haline gelmiş olan Batı ile aynı şeye işaret etmelerini olanaklı kılmaktadır.

Bu ayrıma yöneltilebilecek ilk itiraz, Batı'nın oluşmasında bilginin ideolojik referansının teolojiden rasyonalizme kaydığıdır (Başkaya, 2007). Ne yapar bu rasyonalizm? Aydınlanma'ya, bilime, moderniteye, Batı medeniyetine yön verir, bütün bunların aklı olur. Peki, teolojinin aklı yok mudur? Bu anlayışa göre, olmaması gerekir; varsa eğer, Batı'nın aklı olan rasyonalizm akılsızlık mıdır? Bunun yerine, kapitalizmin sınırsız dünyasının keşfinin önündeki engellerin kaldırılması için normların yeniden düzenlenmesi gerekmektedir ve söz konusu olan, bu doğrultuda toplumsal alanın sekülerleştirilmesidir; Tanrı aşkın (transand-

ental) bir kategori olarak kaldıkça, seküler kılınması söz konusu değildir, din adamları konumlarını muhafaza edeceklerdir, ancak nüfuz alanları daralmıştır. Haddizatında bilginin ideolojik referansının teolojiden rasyonalizme kaymasıyla teologlara bir şey olmuş da değildir, durdukları yerde durmaktadırlar. Burada teolojiden rasyonalizme geçiş olarak ifade bulan durum bize göre semavi rasyonalitenin güçlendirilmesinden öte bir şey değildir; bu, bu konuda daha dinamik bireyler tarafından gerçekleştirilecektir. Kilise'nin öncülüğünde gelişen bilimin aktörleri mevzubahis dinamik bireyler. Modernizmin ortaya çıkışını anlatan Smith (1972: 359) bir yerde kilise-rasyonalizm ilişkisine değinmektedir. Buna göre modernizm, XIX. yüzyıl sonlarında Katolik dini düşüncesini, felsefe, tarih ve öteki disiplinlere bakışta modern görüşlere yaklaştırmak amacındaki harekettir, liberal Protestanizm'e paralel bir gelişme kaydetmiştir. Gayesi Hıristiyanlaşmış bir rasyonalizmdir. Bunun yanı sıra, modern bilimin kurucularının çalışmalarının güdüleyicisinin varsaydıkları tanrısal düzeni keşfetmek olması, sürekli olarak açığa çıkarılması gereken bir gerçeklik fikrini mümkün kılmıştır. Müspet bilimlerin doğuşu sırasında bilimin görevinin Tanrı'ya giden yolu göstermek olduğunu teslim eder Weber de (1986: 138). Batı'da burjuva toplumundan önce farklı bir rasyonalite olduğu vehimine neden olan şey, burjuvaziyle, semavi rasyonalitenin yeni bir mekân algısına sahip bir sınıfın aklı haline gelmesidir, semavi rasyonalite bir yerde öz sınırlarına kavuşuyordu burjuvazi ile. Öteki kurumlar gibi bilmek de fetih tarafından güdüleniyordur artık. Burjuva bilimin yayılmacı, kuşatıcı, eleyici karakterini Meriç'in (1977: 196 ve 197) Weber'den derlediklerinden öğreniyoruz: Bir kere, bilgi hem doğa bilimleri hem de beşeri bilimler için sonu gelmeyecek bir fetihtir Weber'e göre. Sonra bilim, modern toplumu belirleyen aklileşme sürecinin bir veçhesidir. Dikkat

edelim, bilimin modern topluma empoze ettiği bir aklileşme değil söz konusu olan (burada bir etkileşim olmadığı iddiasında değiliz), bilimin de bir veçhesini oluşturduğu bir toplumun aklileşmesi sürecidir söz konusu olan. Aslında bu süreci (sekülerleşmeyi) tanrısal olanı, bulunduğu tarihsel-kurumsal çerçevenin dışında (özerklikten feragat pahasına) her nesneye, her ilişkiye teşmil etmek olarak görmek mümkündür. Weber'in (1986: 150) yaşanan dönüşümü tarif eden sözleri iddiamıza ispat niteliğindedir:

> [M]utlak ve en yüce değerler kamu yaşamından çekilmişler; ya mistik yaşamın aşkın (transendantal) âlemine ya da kişisel ve dolaysız ilişkilerin kardeşlik dünyasına girmişlerdir. En büyük sanat yapıtlarımızın anıtsal değil kişisel olması bir rastlantı değildir. Eskiden büyük toplumları bir alev gibi saran ve onlar[ı] kaynaştıran peygamberce *pneuma*'ya [nefes, ruh, akıl] benzer bir şeylerin bugün yalnız en küçük ve samimi çevrelerde ve kişisel beşeri durumlarda, yani *pianissimo*'da [çok sessiz], duyuluyor olması da bir raslantı değildir (…)

Tam anlamıyla sekülerleşme. Aynı Weber (1986: 139), "[b]ilimin rasyonalizm ve entelektüalizminden arınmak, ilahi olanla uyum içinde yaşamanın önkoşuludur (…)" iddiasında da bulunuyorsa, "sekülerleşme" sürecinin ilahi olanı başarılı bir biçimde muhafaza etmesi gerektiği söylenebilir. Fakat dini olanın karikatürize edildiği Batı'da dinin karikatür muamelesi gördüğü söylenemez. Bütün mesele yaşam üzerindeki denetimin derinleştirilmesidir, iktidarın mümkün olan her alana nüfuzudur. Bugün artık bir disiplinin bilim olarak kabul görmesi için doğa bilimlerine benzemek zorunda olduğu yaygın kanısı dikkate alındığında Weber'in (1986: 140) şu sözleri burjuva biliminin tümüyle aydınlanmış ve kesin kategoriler gerektirdiğine işaret etmek üzeredir: "[D]oğa bilimleri bize, hayata teknik bakımdan

egemen olmak için ne yapılması gerektiği sorusunun yanıtını verir. Hayat üstünde teknik egemenlik kurmamız gerekip gerekmediği ve bunun anlamlı olup olmayacağı sorusunu bir yana iter ya da bu konuda bazı kabuller yaparak ilerler." Burjuvazi ister ama tabiat bu kadar kesinliği kaldırabilir mi? Kaldıramadığını aynı kesinlik çabasının ürettiği belirsizliklerden anlıyoruz. Kesinliğin bu kadarının insan toplumunun sonunu getirme tehlikesi barındırması, sürekli olmak arzusunda ve işlemesi kesinlik gerektiren bir iktidar formunun belirsizlik üretmesini bir zorunluluk haline getirmektedir. Weber'in Meriç (1977: 194) vasıtasıyla bu konuda da söyleyecekleri var: Bir zamanlar bir fetih, bir zafer olan bilim, zamanla dünyayı büyüsünden soyar olmuştur; haşin ve insafsız, kimselerin kaderine ışık tuttuğu yok. Değerler çeşitli, tanrılar çok. Bilimin sundukları yetersiz. İşte tezat ve varoluş!

Batı rasyonalitesine ilişkin iddialarımızın özetini Peet'de (2007: 55-56) bulmak mümkün: Batı iktidarının kuşatıcılığı, kapsamı Batı'nın insanların daha iyi bir gelecek üzerine düşünme, bunun hayalini kurma ve bunun için planlar yapma şeklini denetleyerek dünyayı denetlemeye çalışmasına dayalıdır.[7] Batı rasyonalitesinin niteliğini ortaya koyarak sürdürür tartışmayı: Batı rasyonalitesi, bilim, teknik ve politik meselelerde uygulama alanı bulan, derin ve ölçülü düşünüşün hegemonik küresel bir biçimidir. Ancak bu rasyonalitenin yaratmak zorunda kaldığı belirsizliğe de isyan eder:[8] Gaye rasyonaliteyi eleştirmektir, onu bir

[7] Bunun ne yolla mümkün olduğunu, süreci entelektüalizasyon ve rasyonalizasyon olarak değerlendiren Weber'den (1986: 135-136) öğreniyoruz: "[E]ntellek-tüelizasyon ve rasyonalizasyonun artması, içinde yaşadığımız koşullar hakkındaki bilgimizin artması ve genelleşmesi demek *değildir* (…) [Ancak] ilke olarak işe esararengiz, hesaplanamaz güçlerin karışmadığını, tersine ilke olarak insanın her şeyi hesaplayarak denetleyebileceğini bilmektir (…)".

[8] Belirsizlik zorunludur, çünkü semavi rasyonalite istilayı mümkün kılar ve "[i]stilâya dayanan bir dünya, tunç bir makine gibi sert ve soğuk… Yapısı icabı, kendi insanlarında hareket kabiliyetini ve yaşama arzusunu yok etmeye mahkûm (…)" (Taine'den aktaran Meriç, 1998: 29).

kenara bırakmak değildir. Fragmantasyon ve belirsizlik, iyi örgütlenmiş mali ve anonim denetim sistemlerine muhalefeti zayıflatır. Bu son ifadeyle Peet, burjuva iktidarının karakterini de deşifre etmiş olur. Nedir bu iktidar formunun içinde akademinin yeri? Peet'in (2007: 60) buna da yanıtı var: Batı aklı esas alındığında, entelektüellerin evreni nasıl fethedeceklerini öğrendikleri mekânlar vardır ve akademi özellikle XIX. yüzyılla bu işin egemen mekânı olmuştur. Batı, bu. Doğu, nedir öyleyse?

Doğu, tasnife ihtiyaç duymaz mı, onun ele geçirmekten haberi yok mudur? Daha önce de ifade ettiğim gibi, semavi ve batini rasyonaliteler aynı bünyede hayat bulurlar. Söz konusu bünyenin karakterini belirleyen şey, hangi rasyonalitenin belirleyici olduğudur. Batı'da semavi rasyonalitenin, Doğu'da batini rasyonalitenin baskın olduğunu iddia etmiştik. Bunu ilişkiselliğin söz konusu olduğu her şey ve herkes için dile getirdik. Doğu'da toplumsal alanı belirleyen rasyonalite batini olanı ise, Doğu'da tasnifi kim yapar, ele geçirmek kapasitesini haiz aktörler kimlerdir? Doğu'da ilişkisellik formunun anti-iktidar olmasının nedeni, mekânın bireye aşkın olmasıdır: herkesin içinde olduğu, bireyin dışında tanımlanamayan bir mekânın her şeyi ve herkesi içine alması. Böyle bir mekân Doğu'da *mülk* mefhumunda tecessüm etmiştir. Mülkü kendine tâbi kılan, mülke sahip kişi veya gruplar tasnif ve ele geçirme kapasitesi ile de donanmış olurlar. Bu nedenle, Doğu'nun semavi rasyonalitesi mülk, yani devletle mümkün olur. Toplumsal alan ise batini rasyonalite tarafından şekillendirilir. Dolayısıyla, mülk devletin ülkesi olarak ortaya çıkmamışsa semavi rasyonalitenin temsil edildiğini söylemek güçtür, herkese aşkın mekânın, mülkün, toprağın idaresi de söz konusu

Bu nedenle insansız bir rejimin ortaya çıkmaması için belirsizlik şarttır, belirsizliğin ne kadar olacağı ise iktidarın basiret ve becerisine kalmış.

değildir bu durumda. Öte yandan herkesin içerildiği bir mekân üzerinde egemenlik haklarının tanımlanmasıyla semavi rasyonalite olanaklı kılınmış olur. Osmanlı Beyliği'nin devlete dönüşmesinin II. Mehmet'in İstanbul'u almasıyla gerçekleştiği yaygın biçimde kabul edilir.[9] Bu bakımdan Tezel'in (2007: 196), Fatih'in hükümran olduğu topraklarda ulemanın kolunu kanadını kırmasıyla âlimleri memurlaştırdığını iddia etmesi manidardır. Mülkün sahibi, tasnifi belirler. Bu analiz bağlamıyla, aydın-toplum yabancılığının Türkiye'deki özgün halinin bir açıklamasını amaçlamaktayım. Bu konuya doğrudan temas etmeden aydınların adına konuştukları, kararlar aldıkları, neyi bilip bilmeyeceğine karar verdikleri toplumdan ayrı düşme nedenlerine odaklanmak gerekmektedir.

V

Kimdir aydın her şeyden önce? Önce kelime üzerine düşünelim. Ne demek "aydın"? Neden "aydın"? Bir sıfatın sıfatlık vasfını aşması ile karşı karşıya olduğumuz bir durum: *Aydın*, açık, açıkça görünen, aydınlık; *münevver*, ışıklı, nurlanmış; *entelektüel*, zihinsel, akılla ilgili. Hepsi sıfat ve zamanla belirli bir zümrenin adı olmuşlar. Nedir kimi zümreleri geriye kalan insanlardan daha nurlu, açık, aydınlık kılan şey de bunlara bu sıfatlar tahsis edilmiş? Genel olarak, mevzubahis zümrelerin bu sıfatları "hak etmeleri" herkesi ilgilendiren bilgi konusunda geriye kalanlardan üstün olmaları ya da öyle kabul edilmeleri nedeniyledir. Bu saptamayla iki soru önem kazanır? Hangi bilgi toplumun bilgisidir? Topluma ilişkin, toplum tarafından kullanılan bilgiyi kimler bilebilir? Görüldüğü kadarı ile toplumu ilgilendiren bilgi ve bunun kimler tarafından bilinebileceği büyük ölçüde iktidar formu tara-

[9] Bu konuda Başkaya'ya (2004b) bakılabilir.

fından belirleniyor. Bu bakış açısından, kabile büyücüleri, şefleri, büyücüler, rahipler, şamanlar, dedeler, ermişler, peygamberler aydın(latılmış)lar olarak kabul edilebilirler. Meriç (1998: 28 ve 20), entelektüeli çılgınlığı, hayâsızlığı, tecessüsü ile sofistlerin torunu sayıyor ve torunlardan ayırıyor sofisti hemen: "[S]ofist, zamanımızın hocalarına benzemez, devletle hiçbir münasebeti yoktur, kendini belli bir ihtisasa da hapsedemez (…)". Sofistten sonra rahip. Rahipte aydının işlevselliğinin arttığına da tanıklık ederiz: "[B]ütün mevkiler, bütün makamlar kilise mensuplarınındı. Rahipler yalnız bakan, yalnız elçi, yalnız müşavir değildiler; bugün tamamen din dışı kimselerin işi olan meslekler de onların tekelindeydi: avukatlık, üniversite hocalığı, noterlik, doktorluk gibi (…)" [Larousse Pierre'den aktaran Meriç, 1998: 29). Burjuva toplumuna doğru rahip baskın hale gelmiştir. Bu hususta da Meriç (1998: 31) bizi Taine'den aktardıkları ile aydınlatmaktadır: "[H]ükümet aracılığıyla cihanşümul düzensizliğe bir parça düzen vermeye, kanunları daha akla uygun, daha insanca yapmaya, takvayı, irfanı, adaleti, mülkiyeti ve bilhassa aileyi sağlamlaştırmaya veya ayakta tutmaya çalışırlardı. Şüphe yok ki medeniyeti onlar kurdu (…)". Kurulacak olan burjuva medeniyetidir, diye düzeltelim. Nasıl olmuştur bu? Bilginin ideolojik referansının teolojiden rasyonalizme kayması ile oluşmamış mıydı burjuva uygarlığı? Fakat bu fikirde ısrar ediliyor, Einstein (1999: 4) örneğin: Rahipler, eğitimi kontrol edip, sınıf ayrımını kurumsallaştırdı ve sosyal davranışlarına yön verdikleri geniş ölçüde bilinçsiz halkı güdecek bir değerler sistemi yarattılar. Sürecin bir açıklamasını Meriç'ten (2004: 177) okuyalım:

> Şato kiliseye dayanıyordu, kilise, nass'a. Batı'nın düşünce tarihi akılla naklin mücadelesi tarihi. Nakil, imtiyazların kalesiydi. Üçüncü sınıf, bu asırlık kaleyi aklın dinamitiyle tahrip etmedikçe hürriyete kavuşmazdı. Hıristiyanlık, eski toprak köleleri için karanlık bir mahpesti,

> maddecilik arz-ı mev'ut [vadedilmiş toprak]; din zilletti, dinsizlik haysiyet.
>
> Burjuvazi iktidara geçer geçmez kiliseyle nikâh tazeledi; kiliseyle, yani nass'la. İmtiyazlarını koruyacak bir hisardı nass. Şimdi, aklın bayrağını omuzlamak yani yeni bir içtimai sınıfa düşüyordu, en yoksul ve kalabalık sınıfa.

Yani rahip burjuva medeniyetinin inşa sürecinin önemli bir aktörüdür. Aydınlanmada rahibin yerini filozofun alması bir zorunluluk; filozof burjuva medeniyeti kurulur kurulmaz yerini teknisiste bırakacaktır. İşin doğası gereği burjuva medeniyetini aşacak toplum projesinin savunuculuğu ise entelektüelindir. Yalnız teknisist de entelektüel olduğu iddiasındadır, öyle ya sadece teknisist olarak *geriye kalanlardan* daha nurlu olamazdı. Bu arada üniversite teknisist yetiştiren egemen kurum olmuştur, dolayısıyla rahibin, sonra filozofun inşa ve muhafaza görevi kendine geçmiştir. Üniversiteden yetiştirilenler de aydındır tabiatıyla. Meriç (1998: 37), teknisist-aydın için durumu şöyle özetler: XIX. yüzyılla entelektüeller yine bilgi teknisyenleri arasından çıkarlar, ama hâkim sınıftan değildirler artık, onun tarafından seçilmekte ve görevlendirilmektedirler. Üniversite sanayinin emrindedir. Entelektüel teknik bilgilere dayanarak hâkim sınıfın çıkarlarını korumak, düşman ideolojilere karşı onun ideolojisini güçlendirmek, ayakta tutmakla görevlidir. İmtiyazları devam ettirmek gibi önemli bir görevi vardır. Bu düşüncelerden çıkarmamız gereken en önemli sonucun aydının maddi bir kategori olarak sürekliliğini sağlayan sosyo-ekonomik statünün teknisist-aydın sayesinde sürdürüldüğüdür. Nitekim her tarihsel dönemde ve her toplumsal formasyonda, belirli bilgilere sahip olanlar "ayrıcalıklı" bir konumda bulunur ve toplumsal işlevleri karşılığında maddi, siyasal ve ideolojik olarak ödüllendirilirlerdi (Başkaya, 2004a: 17). Asıl sorun her halükarda hakikati araştırıp

müdafaa edecek olan aydının iktidara eklemlenmezse nasıl ayakta kalacağıdır, maddi varlığını nasıl sürdüreceğidir? Neyse ki üniversiteler, sendikalar, siyasi partiler, gazeteler, dergiler, yayınevleri, dernekler, vakıflar vardır. Bu kurumlarda hem aydının fikirleri bir karşılık bulur hem şu ya da bu şekilde geçim sağlanır hem de aydın tarihe karşı vazifesini yapar: büyük hakikat araştırıcılığı. Fakat bu arada yapıya tâbidir, bütün itirazlarında samimi de olsa *iktidar*da bir kırılma yahut bozulma yaratmadıkça ona benzer, onun düsturu ile hareket eder. Ne yazık ki aydın nam zat (sol olanı tabî burada söz konusu edilen), *iktidar*ın kendine sağladığı olanakları elinin tersiyle iten biri değildir, böylesi azdır, istisnadır. Tek cümle ile, proletaryanın hakkını müdafaa eder fakat proleter olmaya gönlü razı gelmez, profesyoneldir çünkü: Parlamentoda işçi temsilcisi, sol gazetelerin yazı işleri müdürü, çekilmez gece derslerinin konferansçısı (Meriç, 1998: 38). Profesyonel; bu nedenle ideal olanla sürekli bir çelişki içindedir.[10] Gramsci'nin (1983:16), organik aydın tanımı adeta bu yabancılaştırıcı profesyonelleşmeyi açıklamak üzeredir: Her yeni sınıfın, kendisiyle birlikte yarattığı ve gelişimi boyunca yetiştirdiği "organik" aydınlar, çoğu zaman birer "uzmanlaşma"dır; yeni sınıfın yarattığı toplumsal tiplerin ilk çabalarını bazı yönleriyle temsil eden birer "uzmanlaşma". Peki, tabi bir sınıfın aydınının uzmanlaşması makul müdür? Burjuvazinin kendini tebaanın aydını olarak tanımlayanların uzmanlaşmaları için sağladığı kolaylıklar bu çerçevede yeniden düşünülmelidir? Seçim yapacaktır aydın:

[10] Aydının çıkmazı Meriç'e (1998: 51) göre tekniğin kültürü arka plana itişiyledir: "Tekniğin kültürü arka plana itişi, aydınlardan bir bölümünü yalnızlık içine atmaktadır. Bu sıkı uzmanlaşma başka bir düzenin özlemini kamçılar. Bu düzende aydın, ücretli bir işçi gibi ticari bir teşebbüsle bütünleşmek yerine, bir fikir adamı olarak bir insan topluluğuyla bütünleşecektir.". Ancak yaşamak zorundadır aydın, Meriç (1998: 52) bunu da teslim eder: Aydın için düşünce ürününü satmak mecburiyeti de devlet ideolojisine boyun eğmekten daha az hazin değildir. Orospulaşmak veya yalnız kalmak: İşte fikir adamının kaderi.

"[A]rtık, kutsiyetine inandığı bir dâvânın alemdarı değil, muzdarip bir vicdandır. Karşısında iki yol var: Kurulu düzenin yabanlarını ilmileştirmek, yani bir hakikat çarpıtıcısı, daha doğrusu bir çoban köpeği olmak veya ezilenlerin yanında yer almak, her haksızlığa karşı gelmek, her yalanı susturmak, her samimiyetsizliği ifşa etmek." (Meriç, 1998: 38). Bunlar herkesin harcı işler olsalar da çağımız entelektüeli herkesi entelektüel saymıyor. Böylece baş edilemez bir iktidara karşı bu iktidarın asıl muhataplarının muhalefetini de engellemiş oluyor. Oysa, "[d]üşüncenin organik bütünlüğü, sağlamlığı ancak, aydınlarla "basit" insanlar arasında teori ile pratiği birleştiren türden bir birlik olursa gerçekleşebilir. Yani, bu birlik ancak, aydınların bu yığınlara organik şekilde bağlı olmaları, bu yığınların pratik etkinlikleriyle ortaya koydukları ilkeleri ve problemleri görüp bütünleştirmeleri şartıyla gerçekleşebilir (...)" (Gramsci, 1983: 22).

İtiraz ettiğim uzman aydın, Gramsci'nin geleneksel aydın kategorisi ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Bununla birlikte, kapitalistin teknisist-aydınının toplumsal hegemonya ve politik yönetim görevleri dikkate alındığında (toplumsal hegemonya, egemen sınıfın toplumsal yaşama çizdiği yöne halkın kendiliğinden onay vermesi iken; politik yönetim, gerek etken gerek edilgen hiçbir onaya yanaşmayan sınıfları yasa yoluyla disipline eden devletin zorlama aracıdır), entelektüel Gramsci'nin önerdiği birliği (entelektüel-"basit" insan birliği) sağlamanın yolu, toplumsal hegemonyaya karşı verilecek mücadeledir ve kanımızca entelektüel bunu ancak bu mücadeleyi verirken uzmanlığını da peyderpey çözerek gerçekleştirebilir. Ancak hakikat o kadar kapsayıcı, o kadar yutucu ki entelektüel kendisine, zamanına, toplumuna ait bir gerçekliğin olabileceğini aklına getirmemek eğiliminde; büyük hakikatin, sonsuz ışığın peşindedir, çağları aşan fikirlerin. Oysa zaman-mekânı aşan fikirler peşinde biri derdini

ille de bir yerde durarak anlatabilir. Bir pozisyonu vardır, bir pozisyonu olmalıdır entelektüelin. Bu iddia ideolojiler ve entelektüelin ideolojilerle bağına yakından bakmayı gerektiriyor.

VI

Meriç (2004: 52) "[a]ydın olmak için önce insan olmak lazım. İnsan mukaddesi olandır (…)" diyor. Ne demek mukaddesi olmak? Hüsnüniyetle, mukaddes olan öncelikli olandır. Bilmenin seçmeyi, öncelikler tanımayı gerektirdiğini kabul edersek mukaddesi olmakta habis bir yan yoktur, pozisyon alış için bir zorunluluktur. Fakat ekseriyetle mukaddesimiz bilmenin önüne geçer; ideoloji denmiştir buna. Kelime ilk kez Fransız Devrimi'nden sonra kurulan yeni dünyada Destutt de Tracy tarafından felsefeyi karşılamak üzere kullanılıyor; ilk ideoloji kavramı düşünceler, düşüncelerin kanunlarını ve kaynaklarını konu edinir. Düşünceler bilimi zamanla düşünceler sistemi halini almıştır (Meriç, 1977: 204; Gramsci, 1993: 77). Mukaddesin bilmeyi aştığı vakit, çağın anahtar kelimelerinden birine, vuzuhu kilitleme vazifesi verilmiş oluyordu (Meriç, 1977: 203). Tanrıların yerini ideolojilerin almasına sebep nedir? Hele ki bu ideolojiler, insanlığın varoluşsal karanlığına son vermek iddiasındayken, hele ki her biri insanlığa özlediği özgür çağı bahşedecekken.

Özgürlük! Dayanılmaz gerçekle sürekli yüzleşme, dayanılmaz seçme zorunluluğu, özgürlük!

> [K]işi herhangi bir "izm" uğruna hüviyetini fedâ ediyor. Tanrı'ların yerini ideolojiler aldı. İçtimâi, insana gerçeği kaybettirdi. İnsan, psikolojik mânâda kişi değil artık, esaretinden bile habersiz. Bu şuursuz teslimiyetin kaynağı hürriyet korkusu. Hürriyet rahatsız ediyor. Hür bir dünya tehlikelerle dolu (…) (Meriç, 1977: 116).

Esir, uyanık ve akıllı insanlar. Herkesin özgür olduğunu haykıracak kadar uyanık ve akıllı; fakat münazaralar, mülahazalar,

ispatlar gereklidir; aydın bir çırpıda fırlatılıp atılamaz. Burjuvazinin özgürlük ülküsünü yaymada "özerk", hakikati dile getiren "öznelere" ihtiyaç vardır. Burjuva iktidarının iyiden iyiye kurulduğu devir, aydının da ciddiye alınmaya başladığı zamandır. Ancak entelektüelin modern manada toplumsal hegemonya için etkin bir unsur olmasında milat, Fransa'da bir grup yazarın casusluk yaptığı gerekçesi ile tutuklanan kurmay yüzbaşı Dreyfus'u müdafaa etmek üzere kamuoyu oluşturmasıdır. Dreyfus olayıyla entelektüel, yazı veya söz ile toplumun bilinçlenmesine yardım eden kişi olur, yol gösteren, aydınlatan (Başkaya, 2004a: 19; Meriç, 1998: 15 ve 16). Aslında Dreyfus olayıyla entelektüel açıkça siyasi bir kimlik kazanmış oluyordu ve Foucault'ya göre, entelektüelin siyasileşmesi geleneksel olarak iki şeyden hareketle mümkündü: Burjuva toplumunda, kapitalist üretim sisteminde ve bu sistemin ürettiği veya dayattığı ideoloji içinde bir entelektüel konumundan ve belli bir hakikati ortaya çıkardığı, hiç algılanmadıkları yerlerde siyasi ilişkileri göz önüne serdiği ölçüde kendi söyleminden (Deleuze ve Foucault, 2005: 31-32). Aslında siyasileşmesi, burjuva siyaseti içinde yerini almasıdır. Bu manada entelektüelin iktidar karşıtlığının anti-iktidarla özdeşleştiği durumlar nadirdir, bu olsa olsa bir arzu. Ancak, entelektüel olarak kabul görmesi, eleştirel, dürüst, uyanık ve cesur olmasına bağlıdır. O bir bilgi hamalı değildir, hakikat uğrunda savaşı göze alan bağımsız bir mücahittir (Meriç, 1998: 24). Yine de şüphelerimiz var, bunların hiçbiri hakkını müdafaa ettikleri sefiller gibi sefil değildirler. Gecekonduda oturan entelektüel var mıdır? Lakin gecekondunun hakikatini entelektüelden başkasından soramayız. Derdimiz bütün entelektüelleri varoşlara doldurmak değil, ama hiç değilse *ghetto*larda yaşasınlar isteriz. Suffert'in kolaylıkla diğer ülkelere genellenebilecek tespitleri Fransız aydınının durumunu şöyle yansıtmaktadır: ""Efendiler solcudur tabiî", ama

Paris'in en muhteşem semtlerinde otururlar. Normandiya'da yazlıkları vardır. Zekâlarını insanlığın mutluluğuna adayan o fedakâr devrimcilere bu kadarcık refahı çok mu göreceğiz (…)" (Suffert, 1974'ten aktaran Meriç, 1998: 59).

Entelektüel tabiî bir biçimde zaman-mekâna gömülüdür ve yaşadığı zamanı ve toplumu kuşatan iktidar formunun yabancılaştırıcılığına ve iktidar formunun kendine tevdi ettiği yabancılaştırma görevine maruzdur. Peki nedir entelektüeli entelektüel yapan? Anti-iktidar cephesinde yer alma cesareti ve uyanıklığıdır, yöntemi ise hakikatle sürekli sınandığı bilinciyle samimiyettir, dürüstlüktür. Bunun tarihe ve kucağında yaşadığı topluma angaje olunmadan yapılması mümkün değil Meriç'e göre (2004: 54). Entelektüelin vasıflarını en veciz biçimiyle Edward Said'de (1995: 10 ve 14) bulmak şaşırtıcı olmasa gerek: Yabancı, amatör ve statükoyu rahatsız eden biri, bir sürgün ve marjinal, iktidara karşı hakikati söylemeye çalışan biri. Bununla birlikte, tanrısal bir varlık da değil, insan entelektüel, tarihin ve toplumun içinde insan: Entelektüeli bir ideal, maddi çıkarla alakası olmayacak ölçüde saf ve soylu bir tür şövalye olarak görmek ciddi bir tutum değildir (Said, 1995: 70). Çelişkiler ve gerilimler içinde entelektüel kalmak; sürgün, marjinal, amatör, anti-iktidar cephesinde (iktidar karşıtı değil). Bu zümrenin bu çıkmazı en derin yaşayanı kuşkusuz akademisyen, bilhassa sol akademisyen.

O halde başta akademisyenin modern toplumdaki yeri, dolayısıyla işlevine bakalım. Bir kere toplumun geriye kalanından farkı nedir? Peet'e (2007: 54) göre, akademisyenin toplumun geriye kalan unsurlarından daha iyi yaptığı şey, bir bilgi sistemi oluşturacak tutarlı, tam, mantıklı ve normal addedilecek denli saygın fikirler üretmektir. Akademisyenin toplumun normallerini ürettiği konusunda Peet'e bir yere kadar hak verebiliyoruz.

Bizce toplumun normallerini bizzat iktidar üretir, akademi normalleri "dışardan" bir irade olarak (bir çeşit hakem) meşru kılar ya da düzeltelim, akademinin ürettiği normallerin iktidara aykırı olması kaide değildir. Ayrıca akademisyen kendisinin geliştirdiği rasyonellikler ve kuramlarla şekillendirilecek politikaların muhataplarını yetiştirir (Peet, 2007: 54). Sonra, akademisyeni bir iş toplumu olarak örgütlenen modern toplumun neferlerinden sayabiliriz. Üniversitenin burjuvazinin mukaddes bilgisinin üretildiği, "dışarda" bir mekân olması, her ne kadar bu yönde vehimler olsa da (bu tür vehimlere kapılanlar ekseriyetle akademinin sol kesimindendir) aynı zamanda iktisadi bir kurum olduğu gerçeğini dışlamaz. İktisadi hiyerarşi burada olduğu gibi durmaktadır. Daha fazla emek (biriktirilmiş emek –akademik rütbe- sermaye yani) daha çok parayla, itibarla ödüllendirilir. Hâlbuki iş hayatının hemen başında bireyin paraya daha çok ihtiyacı vardır. İşler bundan doksan yıl önce de böyledir: "[M]ali olanakları olmayan bir genç bilim adamının akademik kariyer ortamına atılması son derece risklidir. Maaşı geçimine yetecek bir göreve gelme fırsatı bulup bulamayacağını bilmeden hiç değilse bir kaç yıl dayanabilmelidir" Weber (1986: 127). Kısıtımız iktisadi olunca araştırılan, ulaşılmaya çalışılan hakikat olsa da kurumun öngördüğü rekabetten uzak olanlar başarılı kabul edilemez: "[A]kademik kariyerin insanların, kendi sahalarında evrensel bilimsel kültürü, üretimine katılarak edinmeye zorlayan rekabetçi, yarışmacı, yapabilenin kaldığı yapamayanın gittiği bir çalışma alanı olması lazım." (Tezel, 2007: 203). Böylece hakikat arayışı bürokratik bir işe dönüşür. Hakikatin ortaya koyulmasında rütbe önem arz eder. Akademinin yapısının getirdiği hiyerarşinin yanı sıra yürütülen çalışmaların fonlanması da yabancılaştırıcı bir öğedir. Zamanın Almanya'sı için Weber (1986: 128) kaidevi olguları aktarmaya devam ediyor: "[B]üyük tıp ve doğa bilimleri

enstitüleri "devlet kapitalizmi" işletmeleri haline gelmiştir. Çok geniş fonlar olmadan yönetilemezler. Burada kapitalist işletmenin bulunduğu her yerde rastladığımız bir koşul söz konusudur: 'İşçinin üretim araçlarından kopması'.", devamla bu kez Alman ve Amerikan sistemlerini karşılaştırıyor Weber (1986: 145):

> [A]merikan genci Alman gencinden çok daha az şey öğrenir. İnanılmaz sayıda sınava karşın, okul yaşamının onu Almanya'da olduğu gibi mutlak bir sınav yaratığı haline getirmek gibi bir rolü yoktur. Çünkü Amerika'da bürokrasi sınav diplomalarını arpalıklara giriş bileti sayan bürokrasi daha başlangıç aşamasındadır (...) Amerikalı'nın karşısında duran hoca hakkındaki anlayışı şudur: Babamın parası karşılığında bana bilgisini ve yöntemlerini satıyor, tıpkı manavın anneme lahana satması gibi (...)

Akademisyene yapay sermaye-devlet dikotomisine yaslanarak devletin gölgesinde hakikatini aramaktan başkası kalmaz, yoksa mukaddesi pazara düşecektir, Meriç'in *orospulaşmak* tabir ettiği şey. Fakat devlet de millet için milletin hakikatlerini üreteceğini öngördüğü evladına karşı merhametli değildir. Onun yaramaz işlere bulaşmaması için, iktidar karşıtlığına (ki bu aslında iktidar yapıcı bir tutumdur) sapmaması için yarı aç yarı tok gezmesi gerekir ki vicdanı, cüzdanı ve vazifesi arasında sürekli gidip gelsin, sürekli ahlaki gerilimle bir muzdarip olsun. İskoç ahlak profesörü Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* adlı eserini okumuş idim, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin araba parkını görmekle eseri idrak etmiş oldum: "Milletlerin Zenginliği". Hiç zenginliği, mülkü olmayan millet olur mu? Mülk yoksa millet de yoktur. Akademi de zenginlikle mümkündür, zenginlik millet adına burjuvazinin olunca, akademi de mülke bekçi tayin edilmiş olur.

Yaramaz çocuklar, romantikler hep olmuştur. Romantikler sayesinde akademinin tarihsel-kurgusal karakteri belirginleşir. Bir yanda nurlu bir erdem yükselir, öte yanda nefis, megalomani,

egoizm, çekemezlik, merak, tembellik ve kiniklik. Bilhassa tembellik bu burjuva kurumunda bir hak olarak savunulmalıdır, aksi halde yukarıda ifade edilen mali kuşatma anti-iktidar cephesinde durmayı yasaklar niteliktedir. Entelektüeli bu cephede tanımladığımız için akademisyenin entelektüel olduğunu iddia edemiyoruz, fakat onlar, özellikle sol olanlar entelektüel oldukları iddiasındadırlar. Daha önce Doğu için devletin ilişkiselliğin iktidar formunun kurucusu ve sürdürücüsü olduğu iddiamız dikkate alındığında her dönem devletin organik aydını olmak zorunda kalan Doğulu sol akademisyen için bu çok daha böyledir; o, her şeyi önceler bir biçimde entelektüeldir. Durum Türkiyeli aydın için nedir pekâlâ?

VII

Türkiyeli aydını anlamak için mülke sahip, iktidar kurucu ana unsur olan devlete peyk olmanın yanında, maduniyet ve din dikkate alınmalıdır. Çünkü bütün iradelerin üstünde bir yönetim mekanizmasının tecessüm ettiği hükümdara yakınlık, makam, mansıp [memuriyet], servet, ikbal peşinde bir okuryazarlar sınıfıdır aydınlar; okuyup yazdıkları Allah'ın emirlerine göre yaşamak için izlemeleri gereken doğru yolun bilgisidir, ilm yani, âlim ise doğru yolun rehberidir (Tezel, 2007: 196). Kapitalist dünya sisteminin mevzubahis ettiği maduniyet aydını belirleyici önemli etkenlerdendir. Meseleyi bugüne ışık tutar bir biçimde İbn Haldun *Mukkadime*'sinde mağlup-galip ayrımı üzerinden ortaya koyar:

> [M]ağluplar, galiplerin âdet ve müesseselerini taklid eder, Mukaddime yazarına göre. Bu taklidin nedenleri: Şuursuz bir hayranlık; yenilen kavmin, mağlubiyetinin daha aşağı bir moralden (manevi değerler) ileri geldiğine inanmak istememesi, düşmanın zaferini üstün tekniğine, silahlarına veya müesseselerine atfetmesi; galiplerin başarı sırrının, onların bâzı âdet ve müesseselerinde aranması, bu âdet ve mü-

esseseler benimsendiği ölçüde başarıya ulaşılacağına olan inanç (Meriç, 1977: 140).

Önce Osmanlı, sonra Cumhuriyet aydını anlatılıyor gibidir. Kısaca uzak kökler, Türkiyeli aydınının iktidarla şu ya da bu şekilde ilişkili, doğru yol rehberi (âlim), bu nedenle iktidarın bir unsuru ve madun olduğunu işaret etmektedir. Tezel (2007: 195), iddiamızı doğrular nitelikte şunları yazmış: "İslamiyet'in tarihi mirası üstünde kurulan devletlerde, 'hükmeden'lerle 'âlim'ler arasında özel bir ilişki tarzı olmuştu ki, Osmanlılar bunun en uç örneğini ortaya koydular. Cumhuriyet Türkiye'sinde siyasete ve üniversitelere bu uç örneğin mirası kaldı." Peyk, âlim ve madun olduğunu iddia ettiğimiz aydına Osmanlı ve Cumhuriyet için daha yakından bakmak, sol akademisyenin çıkmazını anlamak için faydalı olacaktır.

Başkaya'ya (2004a: 18) göre, kimi sosyal formasyonlarda – bizim Doğu tabir ettiklerimiz olsa gerek bunlar- aydınlar egemen sınıfın bir bölüğünü oluşturabilirler, Osmanlı için bu böyledir. Aydınlar, hukuk, din, eğitim, yönetim alanlarında etkindirler. Osmanlı'da kapitalist dünya sistemine eklemlenmenin başlangıcı sayabileceğimiz Tanzimat sonrasında durumun ne kadar değiştiği önemli bir soru olagelmiştir. Çoğunlukla Tanzimat sonrası dönemde aydının Osmanlı'daki konumunu koruduğu iddia edilir: "Osmanlı'da sınıf-ı ulema tekrarlayıcıdır. Kur'an'ın, hadislerin ve daha önceki imam ve müçtehitlerin tekrarlayıcısı. Tanzimattan sonraki aydınlar da tekrarlayıcıdır. Avrupalı yazarların tekrarlayıcısı" (Meriç, 1998: 23-24); birinciler, karşılarında mutlak bir hakikat olduğu için buna mecburdurlar, ikinciler ise yabancı bir kültürle karşı karşıya olduklarından, bu kültürü ayıklamaları, tenkit etmeleri zor olduğundan. Aslında Osmanlı'da, sonrasında Türkiye'de aydın-tebaa arasındaki mesafe, dolayısıyla yabancılaşma zorunluluğa binaendir, devlet örgütlenmesinin

gerektirdiği semavi rasyonalite ve tebaanın batini rasyonalitesi arasındaki mesafedir bu yabancılaşmanın kaynağı; çünkü aydın devletin dışında bir unsur değildir.[11] Başkaya (2004a: 24) bu iddiamızı kapitalizme eklemlenme süreci için nüanse etmektedir:

> Bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu Batı kapitalizminin etkisi altına girip, üretici temeli aşınırken; diğer yandan yenilikçilerin ideolojik referansıyla realite arasında bir uyumsuzluk ortaya çıktı. Yeni ideolojik referanslara uygun bir ekonomik-sosyal formasyon ortaya çıkmıyor, var olan geleneksel temel de giderek aşınıyordu. *Bunun anlamı, geleneksel ideolojinin yerini alacak kapitalist üretim tarzına özgü rasyonalizmin güçlenip kitleleri etkisi altına almasının maddi koşullarının oluşmamasıdır*. Kitleler haklı olarak "Batıcı-yenilikçikliği" ve onların "yeniliklerini" gördüler. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan *yönetici sınıf-halk* yabancılaşmasına (ki bu köklü bir yabancılaşmadır) yeni bir boyut eklendi (…)

Türkiyeli aydın layık görüldüğü kadarı ile egemen sınıflar bloğunun bir ortağı olmayı sürdürmüş, bu durum onun devlet dışında bilgi üretme olanaklarını sınırlamıştır (Başkaya, 2004a: 37). Tanzimat'tan sonra ya da kapitalist dünyaya eklemlenme süreciyle aydın aldatmanın yanında aldanmaya da başlıyor, üretimine katılmadığı çağdaş düşünceyle hep belirli bir gecikme ile tanışıyor, her seferinde pazara geldiğinde pazarı dağılmış buluyor (Başkaya, 2004a: 31; Meriç, 2004: 51). Cumhuriyet ile reforme edilen iktidarın niteliği düşünüldüğünde bu gecikme gereklidir de aslında. Öncelikle cumhuriyetin kurucu kadrosunun asli unsurunu oluşturan, büyük çoğunluğu İttihatçı olan aydınlar, referanslarının ağırlık noktası Batı burjuva ideolojisinin pozitivist yorumuna dayanmasına rağmen, devletle olan ilişkileri, devlet karşısındaki konumları bakımından Osmanlı'daki *ilmiye* sınıfına benzemekteydiler (Başkaya, 2004a: 31). Bu tespit

[11] Doğu'da aydının devletin dışında olamayacağı iddiası bir kaide değildir, ama aydının dışarıya çıkma teşebbüsü hemen her zaman ölümle cezalandırılmıştır.

birkaç açıdan önemli. Türk aydını pozitivist olmayı sürdürmektedir ve ilmiye sınıfına benzerliğini sağlayan ruhu muhafaza etmektedir (sürekli bir kurtarıcılık misyonu ile İttihatçılık). Cumhuriyet'i büyük bir kopuş olarak kabul eden bu kesim için Batılı pozitivizm, tebaayı oryantalist bir perspektifle görmesini sağladığı için mesafeyi korumanın yoludur. Bana kalırsa, Cumhuriyet'in bu kopuştan muradı yeni iktidarı üzerine kuracağı gerilimleri temin etmektir. Bütün Cumhuriyet tarihi boyunca rejimin de onayladığı iki gerilimli alan din ve milliyetçilik olmuştur. Türklük'ten bihaber bir topluma milliyetini belletmek için Osmanlı'nın reddi birinci körü körüne bağlanmayı temin edecektir. Dinin toplum dışında, ona yabancı bir kurum kılınma çabası ise ikinci gerilimli alanı yaratmak içindir. İktidarın bu niteliğini tamamlayacak şey Batı hayranı aydının sürekli gecikmesidir, Batı'yı geç idrak etmesidir. Kanaatimce gerek hayranlığında gerek uyum çabasında samimi de değildir. Gecikme bu yapıda bir zorunluluk olduğu için gayrisamimiyet de bir çeşit zorunluluktur. Aksi halde aydının uzak ve ayrıcalıklı olması mümkün olmazdı. Sol aydın bu durumu ağırlaştırılarak devam ettirir. Ağırlaştırır çünkü solda olmak insanlığa karşı tüm vazifelerin yerine getirildiği anlamına gelmektedir, aydın solda durarak bir çeşit dokunulmazlık kazanır, gayrisamimi hareket etmesi mümkün değildir örneğin.

Nasıl burjuva iktisatçılarının ilan ettiği krizler neredeyse tümüyle burjuvazinin krizleri ise, solun ilan ettiği insanlık krizleri de solun krizleri olmuştur, sermayelerinin değerlenme krizi: Örneğin insanlığın büyük bir kesimi şu ya da bu şekilde varlığını sürdürür (bu arzulanır bir dünyada yaşandığı anlamına gelmez) ve insanlığı tehdit eden olumsuzluklara reel bir itiraz getirmezken, sol, tespitlerinin itibar görmediğinden, fikirlerinin para et-

mediğinden dert yanarak yaygaralar koparmaktadır, insanlık krizleri ilan etmektedir. Türkiyeli aydının sola tevessül ettiği vakit devlete peyklikten, madun bir mütercimlikten ve tefsircilikten saptığı söylenemez:

> Aydınların bir bölüğü 1960'lı yıllarda "sosyalizmle buluştuklarında" sosyalist düşüncenin yozlaşmış bir versiyonu olan Stalinizmi büyük bir kolaylık ve rahatlıkla benimsediler. Bu durum, "sosyalist" de olsalar, onların "bürokratik aydın", "devlet aydını" olmalarından kaynaklanıyordu (…) (Başkaya, 2004a: 31).

Türkiye'de sol aydının yaşama şansı bulduğu başat kurum akademidir. Üniversitelerin durumu ortadadır, üniversitenin geleneksel aydın-devlet ilişkisinin kırıldığı bir mekân olduğu söylenemez. Aslında akademiye ilişkin değerlendirmemiz dikkate alınırsa akademinin millet inşasında etkin bir kurum olduğu kabulü ile (Cumhuriyet'in hemen başında yapılan üniversite reformu hatırlansın) bu tür bir beklenti yersiz bile kabul edilebilir. Solun da akademiyi başka türlü düşünmesi makul değildir, sol barınabildiği bir kurum olarak, akademiyi bir mevzi kabul ettiğinden akademi bir muhalefet odağı olagelmiştir. Bu nedenle solun üniversiteyi "iktidar"la ilgili mücadelenin bir parçası olarak görmesi eleştirilmiştir (Tezel, 2007: 205). Bütün bu tabloda sorun, sol akademisyenin tutarsızlığındadır. Çünkü "[m]erkezi iktidar, üniversitelere müdahale ederken, üniversite dışı araçlara nadiren başvurmuş, çoğunlukla bu müdahaleleri üniversite içinden destekleyen veya bu konuda kayıtsız kalan geniş bir akademisyen kitlesine dayanmıştır" (Aytaç ve Yılmaz, 2007). Cumhuriyet'in ikinci üniversite tasfiyesinin madurlarından Niyazi Berkes'in (1985: 283), 1944'te Tan Gazetesi'nde kaleme aldıkları gayet öğretici:

> [İ]lim müesseselerimizin mensuplarının bugünkü durumlarına baktığımız zaman onların birer "conformist" olmalarını icap ettirecek her sebebin bulunduğunu görürüz. Bu belki de, ilim mensuplarının poli-

> tika hayatına vakitlerini ve çalışmalarını harcatmamak, akıbetlerini politikayla bağlatmamak gibi bir siyasetten doğmuştur (…).

Sol akademisyenin en yoğun talebi fikir hürriyeti olmuştur. Berkes (1985: 285), bu konuda ufuk açıcı bir tahlille Türkiye üniversitesinin bir resmini sunmaktadır:

> [T]an başyazarı, ilim adamları o kadar korkutulmuştur ki, memleket meseleleri üzerinde kendileriyle konuştuğun zaman "ileri sürdükleri şart, kendilerine atfen hiçbir şey yazmamam, ne vesileyle olursa olsun, isimlerini zikretmemem oldu" diyor.
>
> Acaba bu zatlar neden, kimden korkuyorlar? Kabul edelim ki mevkilerinden korkuyorlar. Gerçek ilim adamı mevki için mi, yoksa ilmi hakikat ve haysiyet için mi mücadele etmelidir? Bu zihniyette olan kimseler için herhalde çekilmek ve bu suretle yanlış gördükleri şeylerin yapılmasına alet olmaktan kurtulmak da mı yasak?
>
> [O]rtada ilim adamnlarının hür ve demokrat memleketlere nazaran fikir ve içtihat hürriyetlerinde bir noksanlık varsa bunu yaratan, bunu kabul eden, buna razı olan netice itibariyle üniversite mensuplarının kendileridir (…)

Sol akademisyenin entelektüellik iddiası en fazla bu noktada su götürürdür. Sol akademisyenin üniversiteyi anti-iktidar cephesi için bir platforma dönüştürme gayretinde olduğu söylenemez. Aksine üniversitenin katı, baskın bir iktidar kurumu olmasını sağlayan yapısına kendince uyum sağlamak peşinde olmuştur. Aytaç ve Yılmaz'ın (2007) bilimsel özerklik hususunda yaptıkları tespit sol akademisyenin özgürlük iddiası ile üniversitenin yabancılaştırıcılığına yaptığı katkıyı örnekler niteliktedir: Bilimsel özerklik talepleri üniversite içindeki iktidar ilişkilerini, bundan kaynaklı sorunları gizlemektedir. Berkes Hoca'nın konformizm tespiti, Türkiye'de devletin semavi rasyonalitenin yürütücüsü olması, bu nedenle korkunun, kaygının kaynağı olması ve kendinden üstün iradenin olmaması, akademisyenin sağını da solunu da devlete peyk kılmaktadır; kendini solda gören birçok

akademisyenin nihai olarak milliyetçiliğe bulaşmasına neden bu olabilir. Denememizi dağınık iddialarımızı toparlayarak bitirmeye çalışacağız.

VIII

Hatırlayalım. İnsanı bilen bir varlık olduğundan kendi de dâhil varlık algısı tarihsel-kurgusaldı. İnsan için başlangıç varoluşsal düşüştür, düşüş süreklidir, bu nedenle buhranı, *bulantı*sı da süreklidir. Düşüşe içsel, son kaygısı *unutuş*u mümkün, zorunlu ya da arzulanır kılmaktadır. *Unutuş*un ve insanın ilişkisel olduğu kabulü ile öngördüğümüz ilişkisellik formlarından *iktidar*ın (ötekini anti-iktidar tabir ettik) gerektirdiği *kurgulamaların* (bunlar insan olan ve bilen bir varlık olduğu için mümkündür) zorunlu hale getirdiği yabancılaşma, insanı sürekli bir özgürleşme sorunu ile yüz yüze bırakır. İnsanın iradi davranabilmesi kendini, kendi dışında tanımlayabilmesine bağlıydı. Bu çerçevede entelektüel insanın sürekli özgürleşme sorunundan haberdar, bu sorunun sürekli muhatabı kişiydi. Said (1995: 74) de ideal entelektüelin temsil ettiklerini nihai olarak özgürlükle ilişkilendiriyor. Bunun üzerine temsil etme görevini ekliyor Said (1995: 28): Temsil etme sanatını görev edinmiş bireydir entelektüel. Aslında büyük oranda *iktidar*ın doğasının gerektirdiği kurgulamaların mimarıdır entelektüel, bu açıdan *iktidar*ın kurucu ve uygulayıcı unsurlarındandır, ortağıdır. Bu nedenle bilgi üzerindeki tekelini korumak gayretindedir, uzmandır. Bu konuda da Said'e (1995: 26) başvuralım: "[İ]ster yayıncı, yazar, askeri strateji uzmanı ister uluslararası hukukçu olsun, bütün entelektüeller uzmanlaşmış ve ancak aynı alanın diğer üyeleri tarafından kullanılabilen bir dili konuşur, işlerini bu dille görürler (…)". Aksi halde tekelleri kırılır. Burjuva iktidarı ile işler biraz daha çetrefil bir hal almıştır. Çünkü burjuva toplumsal düzeninde insanın ya-

bancılaşmış emek statüsü ile tanımlanmaya başlamasından entelektüel muaf değildir. Ürünü ile bağını yitirmesi olağandır bu bağlamda. Yabancılaşmış emek olarak akademisyen, insana, ürününe, türüne yabancı, mülk peşinde bir varlığa dönüşmek nahoşluğuyla karşı kaşıyadır (Marx, 2005: 75-76 ve 83). İnsanın özgürleşme sorunuyla ilişkili bu kişi tutsaklaşır, hem de kendinin dahliyle. Özgürleşme sorunu etrafındaki faaliyeti çalışmaya dönüşür ve çalışma insanın dışındadır, onun özsel varlığına ait değildir. Onun için çalışılırken kendini olumlamaz, inkâr eder, mutlu değil mutsuzdur, fiziksel ve zihnî enerjisini serbestçe geliştirmez, bedenini harcar ve zihnini yok eder (Marx, 2005: 78). Her halükarda tutsaklığa varan bir özgürleş(tir)me çabası!

Her şeye nüfuz eden bir *akıl*, iktidar aklı, kesinliği ve hesabı öne çıkarırken, iktidarını sürekli kılmak için her şeyi iktidarına zarar vermeyecek düzeyde muğlâklaştırdı. Kendini akla amansız bir biçimde teslim eden akademinin her şeye nüfuz güdüsünün (evrensellik iddiasının) gerçeklikle sınanan başarısızlığının akılların çeşitlendirilmesi projesi (postmodernite) ile sürdürülmesi söz konusu muğlâklığa katkı sunmuştur. Böylelikle insanlığın yeni keşfi ne söylense yalan olacağıdır. Herkesin aklı da dili de tutulmuştur. Zaman bir pozisyonsuzluk zamanı, kimse yalan söylemeye cesaret edemez, kimse hakikatle sınanma cesaretini gösteremez. Bunda kapitalist zorbalığın kurduğu karmaşık, muhatabının rızasını da içeren denetim mekanizmalarının artık birer karabasan halini almasının da etkisi var; korku derinleşiyor, insanlar çaresizleşiyor. Toplum herkesin tabi olduğu bir alım-satım alanına dönüşüyor ve bu, gün geçtikçe toplumu bir gerilimler alanı olmaya daha beter sürüklüyor. Son zamanlarda, çalışma alanlarının bir muğlâklıklar, alım-satım alanına dönüştürülmesi kadar yaptıkları işin kutsal olduğuna olan inançları ne-

deniyle olsa gerek dokunulmaz olduklarına olan inançlarının sarsılmasıyla akademisyenler de belirsizlik içinde derin bir korkuya kapılmış durumdadırlar. Kısaca *iktidar*ın yoğunlaşan nüfuzu ile karşı karşıyayız ve pozisyon alamıyoruz. Bizzat akademinin sekter, yabancılaştırıcı yapısı ve burjuva özlemleri ve erdemleri bizleri pozisyon almaktan alıkoyuyor. Bırakın başkalarının haklarını, özgürlüklerini savunmayı kendi haklarımız konusunda solculuk ilminin gösterdiği yoldan sapmıyoruz. Bütün bunları akademi gibi dini bir örgütlenmeden, fazlasını beklediğimiz için değil, akademiye itiraz eden sol akademisyenin içinde bulunduğu müraililiğin altını çizmek üzere ifade etmekteyim. Sol akademisyenin üniversitede hala hoca olması bunun en önemli göstergesidir, sol hoca metod olarak sağ hocadan ayrılamıyor. Hocalık, sol hoca ile dönüşmüyor. Sol, iktidara karşı olmakta ısrar etmektedir, iktidarla sürekli hesabı olmak peşinde değildir: "[Ü]niversitenin kendisi de iktidar üreten ve iktidar içinde işleyen bir kuruma dönüşmüşse, öncelikli olarak yapılması gereken şey üniversite hayatının dönüştürülmesi olacaktır. Ancak bu aşamadan sonra üniversitenin dışarıya (tabii eğer böyle bir yer kaldıysa) karşı savunulması anlamlı olabilecektir." (Aytaç ve Yılmaz, 2007). Bir kere üniversiteleri birer eğitim kurumu olarak düşündüğümüzde eğitimin niteliği önem kazanır ve sol akademisyenin bu kurumdaki (pozisyonundaki) samimiyeti insan özgürleşmesi sorunu ile ilişkisinde açığa çıkar. Şayet eğitim, insani potansiyeli geliştirmek, insandaki yaratıcı yeteneği realize etmek ve insanı özgürleştirmek üzereyse (kapitalist toplumda bunun tümüyle gerçekleşmesini beklemek iyimserlik olur) sol akademisyeni samimi sayabiliriz (Başkaya, 2007). O, görebildiğimiz kadarıyla, tembelliği samimiyete yeğliyor. Şöhret, polemik, bir kliğe dâhil olma, iktidar şebekeleri içindeki pozisyon tembelliğin ilacı: "Polemik zekâların savaşıymış. Zekâlar birbiriyle savaşmaz.

Kinlerin, peşin hükümlerin, gizli çıkarların savaşı polemik (…)" (Meriç, 2004, 127). Kaldı ki fikir harpleri de sık yaşanmaz akademide. Buna rağmen özellikle sol akademisyen entelektüellik iddiasındadır.

Bütün iyi niyetine rağmen bağlanmıştır entelektüel, aydın, sol akademisyen. Öncelikle profesyonelizmle bağlıdır.[12] Sonra kendisini sakınganlığa, doğru olduğunu bildiği ama benimsememeye karar verdiği güç ve ilkeli bir konuma tipik bir biçimde sırt çevirmeye iten zihinsel alışkanlıklarla bağlıdır. Fazla politik görünmek istemez, adının oyunbozana çıkmasından korkar, patronundan ya da bir otoriteden onay alması gerekir, dengeli, nesnel, ılımlı biri olarak kazandığımız ünü korumak ister, kendisine fikir sorulan, danışılan biri, bir yönetim kurulu ya da prestijli bir komiteye üye olmak, vasatlar arasından ayrılmamak gibi bir umudu vardır (Said, 1995: 94). Bütün bu nedenlerle, bu bağlanmışlıkla, namına hakkı, hakikati savunduğu tebaadan ayrı olmak zorundadır. Bir kere daha müreffehtir.[13] Ulaştığı hakikat, anlaşılamaz, uhrevidir. Gramsci'ye (1997: 24) göre "'üstün' felsefe ile kamusal düşünüş arasındaki ilişkiyi "politika" sağlar. Bu saptama entelektüelin politik olma zorunluluğunu da açıklar. Bu nedenle entelektüelin kimliksiz bir profesyonel olmanın ötesinde özgül bir kamusal bir rolü vardır. Bununla birlikte ne salt özel[14] alanda kalınarak ne de salt kamusal alanda kalınarak ente-

[12] Said (1995: 14), dünyanın daha önce hiçbir zaman olmadığı kadar profesyonellerle, uzmanlarla, danışmanlarla, asıl rolleri otoriteye emekleriyle hizmet etmek olan, bunun karşılığında ceplerini dolduran entelektüellerle dolu olduğu iddiasında.

[13] "[E]ntelektüel parti, müreffeh insanların partisi. Orta halli mürit, zengin entelektüelden hesap soramaz. Nasıl sorsun? Hazret, onun mutluluğu için küçümsüyor serveti. Sahiden ezilenlerin ise, entelektüel partide işleri ne? Sefalet, parti için bir mefhum sadece. Mefhumların insanlara nazaran çok iyi tarafları var: Ağızları yok, bağıramazlar." (Suffert, 1974'ten aktaran Meriç, 1998: 61-62).

[14] Burada özel ile kast edilen elbette Meriç'in (2004: 109) dedikodu tabir ettiği değildir: "[B]izi bir dedikodunun teferruatına zincirleyen alâka, serseri bir alâka; can çekişen bir toplu-

lektüel olunmaz (Said, 1995: 28 ve 28). Çünkü entelektüeli yere göğe sığdıramayıp, hakikat uğruna yanması gereken adam olarak göstermek, yabancılaşmayı derinleştirmektedir. Edward Said amatörizm önermekte: Entelektüel, kâr ya da ödül beklentisiyle değil, tabloyu daha geniş çizmeye, belli çizgiler ve engeller arasında bağlantılar kurmaya duyulan aşk ve dinmek bilmez merakla; bir uzmanlık alanına kapatılmayı reddederek, belli bir meslekten olmanın insana getirdiği her türlü kısıtlamaya rağmen düşüncelere ve değerlere özen göstererek hareket etme isteğinde olmalı ve pratik yaşama yapıcı, örgütleyici, sürekli inandırıcı olarak karışmalıdır (Said, 1995: 76; Gramsci, 1983: 21). Aslında bu öneriler iktidarın yol açtığı yabancılaşmayı aşmak, aydını asıl sorunundan (özgürleşme sorununun daimi muhataplığı) uzak tutmamak üzeredir. Bu süreçteki en temel tehlike *ilişkiselliğin* iktidar formunun iktidarı sürekli kılmak üzere kendini hep en aşağıdan kurmasıdır. Sorun, aydın-"basit" insan birliğinin hangi düzeyde kurulacağıdır. Gramsci'nin (1993: 27) çözümü praksis felsefesidir: "[P]raksis felsefesi "basit" insanları, ilkel bir felsefe olan kamusal düşünüşe bağlı tutmak amacını gütmez, tam tersi, onlara üstün bir hayat görüşü kazandırmak ister. Aydınlarla "basit" insanlar arasında bir temas kurulmasını öngörmesi, bilim çalışmalarını sınırlandırmak, halk yığınlarının aşağı seviyesinde bir birlik kurmak istemesinde değil, dar bir aydınlar çevresinin değil, halk yığınlarının fikir yönünden gelişmesine siyasal bakımdan olanak sağlayacak bir fikri-manevi blok meydana getirmeyi istemesindedir.". Bize göre ise, yabancılaşmayı oturttuğumuz ontolojik zemin dikkate alındığında entelektüelin anti-iktidar

mun acılarına ortak eden alâka, insanca." Böylelikle Gramsci'nin kast ettiği kamusal-özel birliğini örneklemiş oluyor Meriç.

cephesinde yer alması bu sorunların ve bunlardan önce entelektüelin pozisyonu sorununun doğal çözümüdür.

Entelektüelin, genel olarak, anti-iktidar cephesinde yer almak yerine en fazla iktidar karşıtlığı pozisyonunda olduğunu görmekteyiz. Bunun başat nedeni kapitalizmdir. Kapitalizm, herkes için ulaşılamaz bir özgürlük ihtimali ile süreklidir. Kapitalist toplumda özgürlüğü sürekli bir ihtimal kılan, bireylerin bizzat eylemleri ile tutsaklıklarına ortak olmalarıdır. Kapitalist iktidarın bu niteliği yoğun biçimde kırılgan olmasına da neden olur. Bu nedenle "[k]apitalist rejim, aydınlar kesimini ciddi olarak kontrol altına almak istemez. İstese de gücü yetmez buna (...)" (Meriç, 1998: 43). Buna rağmen, iktidarına karşı dönmeye bu kadar yakın bir kesimi idarede olağanüstü mahirdir.

Yaşam büyük bir ayin olmuş, herkes dindar olmadığı iddiasında. Muğlâklık ne kadar arzulanmasa da kolaycılığın kapılarını açmakta, herkes muğlâklıktan muzdarip olmayacağı umuduyla hareket etmekte. Bu nedenle normsuzluk düstur olmuş durumda, dolayısıyla fırsatçılık. Yaratıcı fikrin mayası tembellik ya da aylaklık, ahlaksızlıkla karıştırılır olmuş. Hâlbuki insan seçimler yapar, insan davranışlarını tahmin edilebilir kılan şey seçimlerinin bir akla isnat edilmesidir. Normsuzluk iddiamız bu çerçevede değerlendirilmelidir. Normsuzluğu kaşıyan içinde bulunduğumuz postmodern belirsizlik devrine panzehiri Gramsci'nin (1997: 32) önerisinde buluyoruz: "Mücadeleye girişilmediği, mücadelenin de ardı ardına gelen bozgunlardan ibaret olduğu zaman, mekanist determinizm çok büyük bir manevi karşı koyma, bütünlük, sabırlı ve inatçı bir direnme gücü olur (...)". Bundan başka, sol entelektüelin çıkmazının bize göre temel nedenlerinden biri tümüyle burjuva ahlakını kendine rota tayin etmesidir. Bütün bu sorunlara bizim kendimizce uygun gördü-

ğümüz çözüm anti-iktidardır. Fikrimizi entelektüelin klasik rolüne itiraz eden Foucault'da bulmak mümkün: Entelektüelin rolü, herkes hakkındaki ifade bulmamış gerçekliği söylemek üzere öne çıkmak değil, entelektüelin rolü daha çok iktidar biçimlerine karşı, bu biçimlerin hem nesnesi hem aracı olduğu yerde mücadele etmektir (Deleuze ve Foucault, 2005: 32).

İktidarın kurgulamalarının yapıldığı, muhafazakâr kurumlar olarak akademilere yöneltilen itirazlar hoşgörünün, özgürlüğün, özerkliğin mekânı olarak idealize edilmiş "gerçek akademi" özlemi ile şekillendirilmiştir. Bu nedenle akademi gerçeklikle sınanmak istemez, kurumlar, iktidarlar üstü bir kurum olduğu iddiasındadır. Bununla birlikte, bütün bunların birer temenni olduğu bilinir. Gerçekte toplumsal olan akademiye içkindir. Dogmasız yapamaz örneğin. Kaydedilen her yeni aşamayla önceki dönemlerin yöntemleri, fikirleri, kitapları, hocaları, düşünürleri yasaklanır. Örneğin sol Marx'ta bütün insanlık tarihini tüketmek peşindedir, kimi kelimeleri, kavramları kendine yasaklar bu nedenle. Sonra müsamahasız bir kurumdur akademi. Karşı fikrin tümüyle yanlış olması gerekir, doğru olduğu ya da bir parça doğru olduğu fikri oluşursa memuriyetler, statüler tehlikeye girebilir. Oysa "[b]ilimsel tartışmalarda elde edilmesi düşünülen kazanç, hakikatin araştırılması ve bilimin gelişmesi olduğuna göre, tutulacak en "ilerici" yol, bu tartışmaya girmenin, karşısında tartışmacının ileri sürdüğü fikri, hiç olmazsa ikinci derecede bir aşama olarak, kendi görüşünün yapısına katmasıdır. Karşıt olanın (ki bazen tüm geçmişteki düşünceler karşıt olarak ortaya çıkar) durumunu ve kanıtlarını gerçekçi olarak anlatmak ve değerlendirmek; aslında bu ideolojilerin (terimin en kötü anlamıyla körü körüne ideolojik bağnazlığın) zindanından kendini kurtarmak, işte araştırmada tek verimli yol budur." (Gramsci, 1997: 42). Bir başka deyişle, anti-iktidar.

Türkiye'de iktidar aklının en baskın öğesi devlet olmuştur. Tasnif eden, kural koyan, empoze eden bu akıl bu işlevdeki öteki kurumların üstünde olmuştur. Üniversite tasfiyeleri dikkate alınacak olursa, devletin bu işlevde başka odakların gelişmesine izin vermediği görülmüş olur. Bu bağlamda sol akademisyenin kınından kımıldadığı sık rastlanır bir durum değildir, aksine sol akademisyen Doğu toplumlarına özgü yapı nedeniyle devletle simbiyotik bir bağ içindedir. İktidarlara karşı durmuş, ama bir ilişkisellik olarak iktidara karşı gelmemiştir. Bunda ilerici bir proje olarak Cumhuriyet'in müdafaası da önemli rol oynar. Bugün üniversiteye ilişkin sorunlar ve çözüm önerileri çerçevesinde yürütülen tartışmalar YÖK-askeri darbe karşıtlığı, laik-anti laik (ancak laik/anti-laik kesimlerin üniversiteye ilişkin uzun erimli talepleri aynı –neoliberal politikalar çerçevesinde bir üniversite dönüşümü) karşıtlığı ve sermayenin yükseköğretim alanına yaptığı yatırımlarla bu alanı metalaştırması çabaları ve buna karşıtlık olarak özetlenebilir (Ercan, 2007: 18-19). Bunlardan sonuncusu, bilhassa güvencesizleştirme yoluyla akademisyenin yabancılaşmasını ve yabancılaştırıcılık vasfını derinleştirmektedir. Güvencesizleştirme süreci akademisyenleri, yapılacak yerli ve yabancı yayınlar ve buradan elde edilecek skorlar yanında üstleri ve diğer bilgi emekçileriyle olan ilişkileri konusunda sürekli hesaplı davranmayı gerektiren bir muhasebe ve ihtiyat rejimini benimsemeye zorlamaktadır (Aytaç ve Yılmaz, 2007). Özellikle iktidarın bu son saldırısı karşısında yaşamın öteki alanlarında olduğu gibi üniversitede de sorunun bir insan sorunu olduğu akılda tutularak, bir kurum olarak üniversitenin insanı koşullara tutsak, iradesiz bir varlık haline getirmesinin önüne geçilmelidir. Bunun yanı sıra, alternatif bir üniversite tartışması, kökleri binlerce yıl geriye giden sınıflı toplumlarda bilgi, bilim, sanat, eği-

tim, eğitilmiş insan, okul, vb. hakkında yaratılmış efsanelerden ve fetişizmden kurtulmayı gerektirir (Başkaya, 2007). Alternatif olarak, kapitalizmin egemen mantığına gerçek tabi oluşun en önemli düğüm noktası olan üniversiteye karşı bizzat bu mantığı kısa devreye ve kesintiye uğratmayı amaç edinen *eşitlik ve özgürlük* düşüncesi ile yapılandırılmış farklı bir üniversite hedefi olmalı (Aytaç ve Yılmaz, 2007). Sol akademisyen, entelektüel insanın sürekli buhranının sürekli muhatabı olduğunu aklında tutarak varoluşsal yabancılaşma ve özgürleşme sorunlarını anti-iktidar cephesinden göğüsleyebileceği bilinci ve pratiği ile sol ve entelektüeldir; değilse muhafazakarlığın bir seviyesinden bir başkasına savrulan bir mürai olmayı sürdürecektir.

Kaynakça

Ağaoğulları, Mehmet Ali (2006), *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, Ankara: İmge Kitabevi.

Aytaç, Ahmet Murat ve Zafer Yılmaz (2007), "Devlet-Piyasa İkileminin Ötesinde Bir Mücadele Alanı Olarak Üniversite", *mimeo*.

Başkaya, Fikret (2007). "Alternatif Üniversiteye Dair Bazı Gözlemler", http://www.ozguruniversite.org/baskaya_altarnatif_universite.php, 16 Ağustos 2007.

Başkaya, Fikret (2004a). *Paradigmanın İflası*, 9. Baskı, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.

Başkaya, Fikret (2004b), *Yediyüz*, 2. Basım, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.

Berkes, Niyazi (1985), "Üniversiteler", *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları*, İstanbul: Adam Yayınları.

Deleuze, Gilles ve Michel Foucault (2005), "Entelektüeller ve İktidar", Çeviren Işık Ergüden, Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasal İşlevi*, 2. Baskı, İstanbul Ayrıntı Yayınları içinde s. 30-41.

Einstein, Albert (1999). "Niçin Sosyalizm?" Çeviren Kenan Ateş. *Evrensel Kültür*, 96:4–6.

Ercan, Fuat (2007), "Yüksek Öğretimde Yapısal Dönüşüm: İnsan Mühendis mi, Yoksa Mühendis İnsan mı?", *Mülkiyeliler Birliği*, 254(13): 18-20.

Erhat, Azra (1993), "Prometheus", *Mitoloji Sözlüğü*, Beşinci Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Gramsci, Antonio (1983). *Aydınlar ve Toplum*, Çevirenler Vedat Günyol, Ferit Edgü ve Bertan Onaran, 2. Basım, İstanbu: Örnek Yayınları.

Gramsci, Antonio (1997). *Hapishane Defterleri*, Çeviren Adnan Cemgil, 3. Baskı, İstanbul: Belge Yayınları.

Güçlü, A. Baki, Erkan Uzun, Serkan Uzun ve Ü. Hüsrev Yolsal (Hazırlayanlar) (2002), "Yabancılaşma", *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Hayek, F. A. (1998), *Kölelik Yolu*. (çev.) Turan Feyzioğlu. Ankara: Liberte Yayınları.

Marx, Karl (2005), *1844 El Yazmaları*, Çeviren Murat Belge, 3. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları.

Meriç, Cemil (1977), *Umrândan Uygarlığa*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Meriç, Cemil (1998), *Mağaradakiler*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Meriç, Cemil (2004), *Bu Ülke*, 24. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.

Nietzsche, W. F. (1998), *Zerdüşt Böyle Buyurdu*, Çeviren Osman Derinsu, 7. Basım, İstanbul: Varlık Yayınları.

Peet, Richard (2007). *Geography of Power: Making of Global Economic Policy*, London: Zed Books.

ÜNİVERSİTEDE ÖĞRETME-ÖĞRENME SÜRECİNDE İKTİDAR İLİŞKİLERİ - BİR DEĞİŞİM ÖNERİSİ

Nilgün Fehim Kennedy*& Serpil Özaloğlu**

Mimarlık camiasının duayenlerinden Sn. Şevki Vanlı'nın, mimarlık eğitimi üzerine sık sık tekrarladığı bir sözü vardır: " Sistem ne olursa olsun iş kişilerde (yani öğretim elemanlarında) biter." Biz ilk zamanlarda "öyle şey olur mu, sistem belirleyendir," diye düşünürdük. Ama zamanla, geç başlayan akademik yaşantımızda deneyimimiz arttıkça Şevki Bey'e hak verir olduk. Sistem kadar, o sistem içinde yer alan kişilerin de belirleyiciliği eşit ağırlıkta…

Ortak noktalarımız bizi bu başlıkta bir konuyu ele almaya itti. İkimiz de orta yaşta hem öğrenci, hem de öğretim elemanı kimlikleriyle ODTÜ ve Bilkent arasında mekik dokuduk. ODTÜ'de yüksek lisans ve doktora öğrenciliği bittikten sonra Bilkent'te çalışmaya devam ettik. Aynı anda her iki kimliği orta yaşta taşı-

* Doktora, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, 2005. Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Bölümü öğretim görevlisi.

** Doktora, ODTÜ Mimarlık Bölümü, 2006. Bilkent Üniversitesi, Güzel Sanatlar, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü öğretim görevlisi.

mak ve bunun öğrencilik kısmını 80 öncesi deneyimimizle de karşılaştırabilme olanağı konuyu ilginç kıldı.

1. Giriş

Günümüzde üniversitenin içinde bulunduğu durum her alanda tartışılmaktadır. Üniversitenin devletin ideolojik aygıtı haline gelmesi, pazar ekonomisinin kurallarıyla işlemesi, çok uluslu ya da uluslararası tekno militer sistemlerin etkisi altında bir bilgi fabrikasına dönüşmesi pek çok düşünür tarafından defalarca anlatılmıştır. Daha da ötesi H.Ü.Nalbantoğlu'nun belirttiği gibi daha Kant zamanında başlayan bir tartışmanın devamıdır (2000). Tartışılanlar günümüzde üniversite gerçeğinin önemli bir parçasıdır. Ancak eksiktir. Çünkü üniversitenin geleneksel anlamda bir de eğitim işlevi vardır ve tüm bu tartışmalar, özellikle araştırma boyutunu ele alarak, eğitim boyutunun önemini örtmektedir. Ya da başka bir deyişle bu duruma gelmiş bir üniversitede eğitim de bu amaçlara yönelik olacağı için ayrıca ele alınmamaktadır. Ele alındığı az sayıda çalışmada da eğitimin öğretme ve öğrenme boyutlarından öğretme kısmına önem verilmekte, dolayısıyla öğrenme boyutunun öznesi öğrenci her anlamda sessiz çoğunluk olarak kalmakta ve üniversite hiyerarşisinin en alt sırasına konumlandırılmaktadır.

Aynı üniversitenin farklı dönemlerde öğrencisi olduk. 80 öncesi dönemde lisans eğitimimiz sırasında sürdürdüğümüz özerk ve demokratik üniversite mücadelesi hâlâ sürmektedir. Günümüz koşullarında üniversite özerkliğinin tam anlamıyla asla mümkün olamayacağını, varlığını sürdürebilmesi için en azından maddi açıdan bir yerlere bağımlı olacağını anlamış bulunuyoruz. Ama yine de daha demokratik bir üniversite ortamının bu koşullarda da mümkün olabileceğine; eğitim sürecinin demokratikleşmesinin, bilim üretim süreçleri açısından alternatifler yarata-

bileceğine; düşünerek, sorgulayarak yetişen gençlerin bu kısır döngüyü bir noktasından kırmayı başarabileceklerine inanıyoruz.

Bunun yolu bize göre oluşturulan öğrenci kimliğini değiştirebilmekten geçiyor. Bunu yapabilmek için önce bu kimliğin nasıl oluştuğunu, öğretme öğrenme sürecinde güç ilişkilerinin nasıl işlediğini, bu ilişkiler sonucunda aslında öğretim üyesi kimliğinin de öğrenci üzerinden nasıl kurgulandığını inceleyeceğiz. Bu süreçte oluşturulan bu kimliklerin varolan sistemi yeniden üreterek daha da güçlendirdiğini, bunun alternatifinin yeni bir etik, sorumluluk ve yeni bir bilim anlayışı olabileceğini tartışacağız. Tartışmaya temel olarak, durumun evrenselliğini göstermesi açısından, Avustralya'daki South Wales Üniversitesinden iki sosyolog öğretim üyesi A. Game ve A. Metcalfe'ın **Passionate Sociology (Tutkulu Sosyoloji)** isimli kitabını alacağız.

Belirtiler

2.1. Öğrenciler

Nilgün Fehim Kennedy: 1974 yılında ODTÜ Mimarlık Fakültesinde başlayan üniversite eğitimim 1980 yılına kadar boykotlar, kapalı üniversiteler, yapılamayan derslerle ne olduğunu anlamadığım bir şekilde sürdü. Bir derste konuk öğretim üyesine eleştirel bir soru yönelttiğim ve esas neden olarak politik faaliyetlerde yer aldığım için 1980 darbesinden sonra okulla ilişiğim kesildi. 1989 yılında çıkarılan afla döndüğüm zaman, sadece yarım bıraktığım işi tamamlamak amacıyla suskunluğu tercih ettim. Benden beklenenleri ne bir eksik ne bir fazla yaptım. Bu da daha sonra tartışacağımız bezgin (blasé) öğrenci tipiydi. Mezuniyetten sonra 1994 yılında ODTÜ Kadın Çalışmaları programı açılınca, büyük umutlarla yüksek lisans programına başladım. Sis-

temi alabildiğine eleştiren, erkek egemen ideolojinin tüm kurumlarına savaş açan dersler aldık. Ama sonra hayal kırıklığına uğradım. Tezimde varolan sistemin tüm kurallarına harfiyen uymaya zorlandım; tezimin içeriği hiç önemli değildi çünkü bize yeni açılan bir programın meşruiyetini kanıtlamak için mezun sayısını artıran nicelik gözüyle bakılıyordu. Ama içimdeki merak ve öğrenme isteği beni sosyoloji doktora programına yöneltti. 2002 yılında yarı zamanlı olarak Bilkent'te çalışmaya başlarken, ODTÜ sosyoloji bölümünde doktora çalışmam devam ediyordu.

Serpil Özaloğlu: 1975-76 yılında girdiğim ODTÜ mimarlık bölümünden 1981 yılında mezun oldum. Onyedi yıl piyasada mimar olarak çalıştıktan sonra üniversiteye dönmeye karar verdim. Eğitim dili Türkçe olan bir okulda mimarlık tarihinde uzmanlaşmak istiyordum. Ama diğer üniversitelerde konuşmam gereken öğretim üyeleriyle aylarca karşılaşamadım. Hatta bazılarında bölüm sekreterliğini bile aşamadım. Sonunda kendi okuluma dönmeye karar verdim. Dolayısıyla 1997'de ODTÜ'de mimarlık tarihi programına; yarı zamanlı öğretim elemanı olarak da Bilkent'te, stüdyo kadrosunda işe başladım. Doğal olarak, daha sonraki dönemde, öğretim üyesinin pratik olarak kolay veya zor ulaşılabilir olması konusu kafamı kurcaladı. Zor ulaşılabilir olması benim gibi orta yaşlı bir öğrencinin çabucak o üniversiteden vazgeçmesine neden olurken, gençleri nasıl etkilerdi? "Tanrı katında öğretim üyesi, hep meşgul ama meşguliyetlerini okulda sürdürmüyor. Acaba dışarda ne tür işlerle uğraşıyor? Vb., vb…" Bu durumda ister istemez akademik hiyerarşi daha ilk adımda devreye girmekte diye düşündüm.

Nilgün Fehim Kennedy'nin öz yaşam deneyimi üniversitenin ve öğretim üyelerinin görmek istediği öğrenci tipini açıkça vurguladığı için anlatıldı:

Öğrenci eleştirmeyen, soru sormayan, ülke ve dünya sorunlarıyla ve politikayla ilgilenmeyen, kişiselliği olmayan, her koşulda objektif ve mesafeli davranılması gereken, kendisi için uygun görülen konuları çalışan ve sonunda vatana millete hayırlı bir "eleman" olarak mezun edilen nicel bir varlıktır. Bir pasif bir alıcı, şekillendirilmesi ve doldurulması gereken boş bir sayfadır. Eğitim sürecinin bütün yükü öğretendedir. O, araştırmalarından, bilimsel ya da idari görevlerinden arta kalan zamanlarında öğrencilerine ders verir ve ders dışı zamanlarda genellikle öğrencilere ayıracak vakti yoktur. Öğrenci derste kendisine verilen bilgileri depolar; eğer merak ve arzusu yoksa sonu ve başı varolan bilgi parçacıklarına sahip olarak eğitimini tamamlar. Üstelik sadece kendisine verilenle yetinmeyi öğrendiği için, bilgiye ulaşma yolları hakkında da fazla bir şey bilmez ve çoğu zaman buna ihtiyaç da duymaz. Öğrenciler üniversite eğitimleri süresince akademik yaşamla baş edebilmek için çeşitli tavırlar geliştirirler. İlki sürekli can sıkıntısı içinde olmak, ikincisi ise bezginlik halidir. Bunların her ikisi de savunma mekanizmalarıdır. Beraberinde kayıtsız entelektüel tavrı getirir. Duygulara karşı zekâya ayrıcalık tanır. Niteliksel farklılıkları niceliklere indirger. Soyutlamalarla konuşup değerlendirir. Böylece öğrenciler üniversiteye uyum gösterebilirler. (G.&M.:1999)[1]

Üniversitedeki eğitim modelleri öğrenciyi eğitim sistemine katılımcı olması için cesaretlendirmez. Can sıkıntısı da zaten öğrencinin içinde yer aldığı sistemin etkin bir parçası olamamaktan ya da bizzat etkin olmayı reddetmesinden kaynaklanır. Bu durumun oluşmasında bilgi aktarım yönteminin rolü büyüktür.

[1] Game ve Metcalfe bezgin (blasé) öğrenci kavramını G.&M. Simmel'in Metropolis and Mental Life başlıklı çalışmasından almışlardır. Bkz. B.Frisby and M. Featherstone (eds.). *Simmel on Culture*. 1997. London: S Pub. S.: 174-185

Genellikle öğretim üyesi kışkırtıcı olmaktan uzaktır. Kendi notlarını öğrencinin not defterine yazmasında aracı olma rolünü benimser. Bu tür bir modelde de öğrencinin yaratıcı olmasını beklemek boş bir hayaldir. (age.)

Eğitim sürecine etkin bir katılımcı olmasına gayret edilen durumlarda da bu sefer öğrenci not alma, sınıf geçme gibi hayati konular açısından kendini güvende hissetmez. Etkin katılımcı eleman olmayı kendisi istemez. Diğer modellerden farklı davranan öğretim üyesinin bu konudaki ısrarını anlamakta zorluk çekerse onu istismar etmeye bile yönelebilir. Her iki durumda da öğrenci edilgen kalmaya zorlandığı için sonuç can sıkıntısıdır.

İkinci baş etme yöntemi olan bezginlik ise tutarlı bir benlik fantazisini, üniversitenin sağlayabileceği çok fazla uyaran ve olanak karşısında korumak için başvurulan bir yöntemdir. Bezgin öğrenciler güvende olmayı seçerler. Tek önemli hedef diplomaya sahip olmaktır. Soğuk, tedbirli, sinik ve görünüşte güvenli bir konumda kalırlar. Faydacıdırlar, bilgilerini hemen nota çevirmek için uğraşırlar. Onlar için üniversitede vakit nakittir, bu nedenle belirsizlikten hiç hoşlanmazlar (age.)

Üstelik bu öğrencilerden bir kısmı üniversitenin öğretim kadrosunun yeniden üretimi sürecinde yer almak üzere "seçilirler." Çoğu kez verileni en iyi biçimde tekrarlayanı hedef alan bu seçimle başlayan kariyerlerinin ilk yıllarında asistanı oldukları öğretim üyesine tam itaatleri şarttır. Aslında alışık oldukları bezginlik davranışını sürdürürler. Üniversitede gerçek niteliklerini yansıtmanın heyecanını hiç bir şekilde yaşamazlar çünkü onları hiç ortaya koyamadıklarını veya keşfedemediklerini bilirler (age.) Eğitim sürecinin gündelik işlerini onlar üstlenirler, sınav kâğıtlarını, ödevleri toplarlar, fotokopileri hazırlarlar, öğretim üyesinin vakitsizliğinden ötürü yetişemediği idari ve bürokratik işlerde ya da araştırmasının pratik boyutlarında yardımcı olurlar. Böylece

bir öğretim üyesinin yapması ve yapmaması gerekenleri yaşayarak öğrenirler ve geleceğin öğretim üyelerinin aynı biçimde oluşmasının garantisi olurlar. Bourdieu'ye göre de bu bir tercih sorunu değil, akademide zaten var olan güç ilişkilerinin etkileşimlerinin doğal sonucudur. (1984)

Serpil Özaloğlu'nun özyaşam deneyimi de hiyerarşinin daha ilk adımda nasıl oluşmaya başladığını aday bilim insanına en basit şekilde nasıl sezdirildiğine örnek olarak anlatıldı:

Bu hiyerarşinin getirdiği güç ilişkisinin yaptırımları yaşayarak öğreniliyor. Bunlara en basit örnekler, danışman öğretim üyesinin öğrencinin araştırmasını jüriye çıkmadan önce bir türlü vakit bulup okuyamaması; eğer ortaya iyi, ilginç birşey çıktıysa jüride onu sahiplenmesi, çıkmadıysa çalışmanın tamamen kendisinden bağımsız olarak yapıldığını diğer üyelere hemen anlatmaya çabalaması. Kendi önceliklerinden ötürü okumaya fırsat bulamadığını açıkça belirttiği bir çalışmanın, öğrencinin hilafına jüriye de çıkmasına engel olması (danışman istemezse öğrenci jüriye çıkamıyor); vb.

Buraya kadar çizilen tablonun oldukça olumsuz olduğunun farkındayız. Kuşkusuz bu çizilen tablonun dışında kalan öğrenciler ve öğretim üyeleri var. Zaten bugün hâlâ bir şeyler için umut varsa onlar var olduğu içindir. Ancak bizim tablomuz genellikle istenilen ve ne yazık ki baskın olan durumu yansıtıyor.

2.2. Üniversitede İktidar Araçları

İstenilen durumu oluşturmak ve korumak için üniversitenin elinde bir güç ve bu gücü kullanmanın çok çeşitli araçları vardır. Öncelikle akla karşıt olarak kurulmuş tek bir üniversite yoktur (Derrida: 1983). Bu durum üniversitenin varlık nedenidir. Bu

varoluş nedeni sorgusuz sualsiz kabullenilir. Buna göre yapılan her şey rasyoneldir ve üniversite gücünü bundan alır.

Bu rasyonellik kendini çeşitli araçlarla gösterir. Bu araçlarla bir hiyerarşi yaratılır ve bu hiyerarşinin içindeki güç ilişkileri ile öğrenci, öğretim üyesi, çalışan herkesin durduğu ve durması gereken konum net bir şekilde tanımlanır.

2.2.1. Mekân/Mimari

Üniversite kamusal alanın bir parçasıdır. İlk ortaya çıktığında kamusal alanın merkezinde yer almaktaydı. Fakat moderniteyle birlikte yeniden biçimlenen şehirde farklı yerleşimler halini aldılar. Merkezden uzakta kendi özel alanlarını yarattılar. Bu durum hem kentin keşmekeşinden uzakta steril bilim merkezleri oluşturarak, bilimin üstünlüğünü sıradan insanları dışlayarak kanıtlamakta, hem de üniversitenin tüm birimlerinin biraraya toplanmasıyla hem içerden, hem de dışardan denetimini ve yönetimini kolaylaştırmaktadır.

Mimarinin bunu sağlamada nasıl bir araç olduğuna bakalım. Bunun en iyi örneği toplu derslerin verildiği amfilerdir. Amfide öğrenci anonimleşir. Sabit oturma düzeni ve sıralar nedeniyle hareket serbestliği yoktur ve birbirlerini göremezler. Ama öğretim üyesi tüm öğrencileri görebilir ve istenmeyen bir durumun doğması halinde onu denetleyebilir. En yüksek noktada olması aynı zamanda simgesel olarak gücünün göstergesidir. Aydınlatma da bu izlenimi artırmaya yardım eder. (Kürsü parlak salon loş ışıkla aydınlatılır). Bu durumda tahtaya yazılanlar kutsal metinler kadar önem kazanır. Öğrencilerde, hocanın her şeyi bildiği izlenimini mekânın düzeni yardımıyla iyice pekişir." (G.&M: 1999)

Sennett kamusal yaşamın teatral bir yönünün olduğunu ve ritüelleriyle bunu pekiştirdiğini söyler (1992). Bu teatrallik üni-

versite içinde de öylesine belirgindir ki herkesin oynadığı rol, sahnede duracağı yer çok değişmez ve mimari bunu sağlamanın çok özel bir aracıdır.

Değerlendirmeler, hele teorik bir temele göre yapıldığında genelleştirme kaçınılmaz. Ama yalnızca farklı bilim dalı olduğu için öğrencinin bu durumu analiz ettiği ve dolayısıyla farkına vardığı bölümler de vardır. Mimarlık gibi mekânı ve mekânın kullanımını her anlamda (kültürel, tarihi, çağdaş, psikolojik, sosyolojik, mekanbilimsel vb. açılardan) konu alan bölümlerde, hiyerarşi, hem soyut hem de somut örnekleriyle sürekli gündeme gelir. Mekân içerisinde yer kavramının, yerin konumu ve öneminin, kültürel ve geleneksel olarak tarih içerisinde nasıl değiştiği örneklerle görülür. L.Kahn'ın ünlü sorusu "Okul nasıl bir yer olmak ister?" (Tyng: 1984) gibi bir soru okulun kavramsal olarak nasıl tanımlanması gerektiği üzerine öğrenciyi düşündürür. Antik Yunan'da ne kürsü, ne de sınıfın düzeninin hiç de alıştığımız gibi olmadığı öğrenilir, mesela. Amfi türü düzenlerin meclis ve tiyatrolarda olmasının odak noktasının (sahne, kürsü), çok kişinin az kişiyi seyretmesi ve dinlemesi için bir kolaylık olduğunun ayırdına varılır. O zaman öğrenci yukarıda tarif edilen biçimde kendini denetim altında tutulmak istenen nicel bir varlık gibi görmek alışkanlığını sürdürmez. Ama bu düzenlemenin gerektiğinde bir güç belirtisi olarak kullanılabileceğini de bilir. Öğretim üyesi sahnede gibi mi davranıyor, otoritesini kendisinin herkesi, herkesin de kendisini gördüğü yüksekçe bir yerden konumuyla mı sağlamaya çalışıyor, daha birinci sınıfın sonu gelmeden değerlendirebilmeye başlar. Bu da öğretim üyesi öğrenci ilişkilerini yumuşatır. Karşılıklı konuşmaya ve tartışmaya olanak sağlar.

Stüdyo türü sınıflarda ise zaten öğrenci-öğretim üyesi ilişkisi birebir her öğrencinin masası başında yürüdüğünden, stüdyoda çalışırken yeme içme, müzik dinleme, dışarıdan gelen arkadaşlarla sohbet etme olanağı olduğundan öğretim üyesinin konumu öğrencilerle eşitlenir. Belki bu da sanat, mimarlık ve tasarım okulları için bir genelleme olarak kabul edilebilir. Stüdyoda da teatrallik ve ritüeller vardır ama bunlar daha çok diğer bölümlerden farklı hatta aykırı olmanın farkına varan öğrencinin bunu abartması biçiminde olur.

2.2.2. Söylem ve Disiplin

Üniversite sahnesinde rolleri belirleyen diğer önemli iki araç da söylem ve disiplindir. Bu iki kavramdan bahsedince sözü Foucault'ya bırakmak doğru olabilir. Ona göre her toplumda söylem üretimi belli sayıda yol ve yöntemle aynı anda denetlenir, seçilir, örgütlenir ve yeniden dağıtıma sokulur. Bilimsel söylem, Foucault'ya göre en tehlikeli olandır. Çünkü bilim doğru ve yanlışın ne olduğunu gösteren alandır. Böyle bir farklılaşma yaratarak diğer bütün bilgileri bilimsellik dışı ve dolayısıyla da yanlış olarak değerlendirir. Böylece doğruyu bulmak için olan istek iktidara olan istekle birleşir; bir bilim dalı diğerleri üzerinde egemenlik kurmaya kalkar. Bilginin en üst düzey formu olan bilim böylece insanları tebaalaştırarak güç haline gelir; bilgiyi de onları yönetmek için kullanır (1980).

Bu bağlamda nesnellik, rasyonellik, gayrişahsîlik bilimsel söylemin vazgeçilmez ögeleri olur. Bunun dışında davranan ise yanlış davranır. Öğrenciler bunu üniversite eğitiminin ilk başında öğrenirler. Çünkü söylem kendi yol ve yöntemlerini yaratmış ve kendisini koruyan disiplini sağlamak için gerekli olan her şeyi oluşturmuştur. Hatta farklı bilimsel alanları tanımlamak için disiplin ismini kullanmak bile bununla ilişkili olabilir.

Foucault'ya göre disiplinin bireyleri yerleştirmek, onları mekânda sabit kılmak, sınıflandırmak, onlardan azami zaman ve kuvvet elde etmek, onların bedenlerini eğitmek, süregelen davranış biçimleri oluşturmak, onları gözlem mekanizmalarıyla çevrelemek, kayıtlarını almak ve saklamak ve onlarda biriken ve merkezileştirilen bir bilgi alanı olmak için bir dizi işlem içerdiğini söyleyebiliriz (1991).

Burada üniversitedeki disiplin kurullarından bahsetmeyeceğimiz açıktır. Bizi ilgilendiren öğrenci numaraları, danışmanlık sistemi, not sistemi gibi aslında bir kurumun işlerliğini sağlamak için gerekli olan ve genellikle disiplin araçları olarak algılanmayabilinen daha masum araçlar. Örneğin Game ve Metcalfe not verme sisteminin Foucault'un terimleriyle ifade edilerek nasıl bir disiplin aracı olduğunu şöyle açıklıyor:

> (...) not vermek gözetimi, normalleştirmeyi ve sınavı kapsamaktadır. Öğretmenler, öğrencileri bir norma göre gözlemleyip ölçerek, tek tek dosyalarda tuttukları rakamlar ve notlarla homojenleştirip, özgül niteliklerini niceliklere indirgeyerek, onları sayılara çevirirler. Not verme ayrıca farklı bilgilerin niteliklerini de yok eder, çünkü alternatif kriterler olmayınca, sayısal bir göstergenin, diyelim 75.5 puanlık bir deneme kağıdının doğru "yanıt"ın dörtte üçünden birazcık fazlasını içerdiği görüşünü yansıtarak, kendisini tek ve sonlu bir "şey"in ölçüsü olarak sunacaktır.
>
> Akademisyenler bir denemenin değerini yüzde 0.5 puan kadar ince bir ayrım yapacak derecede nasıl ölçebilirler? Bilirler, çünkü onlar akademisyendir, çünkü onlara bunun için maaş ödenmektedir, çünkü akademisyenlerin not verme yetenekleri onların kendi disiplinlerinin standartlarının somut bir yansıması olmalarının kanıtıdır. Onlar, karşısında oranları ölçtükleri bir kriteri, sonluluğu ve bütünü temsil ederler. Üniversite hocasının kişiliğinde toplanmış olan bilgi, üniversitelerin bilgi hazinesini kendi bünyelerinde taşıdıkları anlamına gelir. Bu da 100 tam puan vermedeki gönülsüzlüğü açıklayan bir şeydir. Tüm

> disiplinin bir timsali olarak, tam bilgiyi elinde bulunduran kişi öğretmendir ve öğretmenin konumu ile öğrencinin konumu arasında her zaman belli bir mesafe bırakılmalıdır (1999:22-23).

Not böyle bir güç aracı olunca öğrencinin farklı davranmasını beklemek saflık olur. Bilgiye kendini geliştirmek için değil, not almak için ihtiyacı vardır. Akademik kariyerine devam etmek istiyorsa genel not ortalaması çok önemli olduğundan bu konuda haksız da değildir. Yüksek notlarını alsın da nasıl olsa bir yerlerde, bir şekilde bilgisini de geliştirir. Yani öğrencinin sayısal varlık oluşu burada da karşımıza çıkmaktadır. O, not ortalamasına göre tanımlanır.

2.2.3. Bilgi Aktarımı

Bu bölümde son olarak öğrencilerin öğretim üyeleriyle daha yakın ilişkiler kurabildikleri durumlarda, yani sunuş yaptıklarında ortaya çıkan durumdan söz etmek istiyoruz. Sunuşlar topluluk önünde öğrencinin bilgisini ölçmek, aynı zamanda öğretim üyesinin varlığına dair olan yanılsamanın devamını sağlamak içindir. Sunuşları genellikle kimse dinlemez, ne öğrenciler, ne de hatta öğretim üyesi. Öğrenciler arasında dinleyen çıksa da tartışmak için zaman zaten yoktur. Sunuşu yapanın sözü onu düzeltmek için hocası tarafından kesilir. Hatta zaman zaman sunuşu kısa kesip kendisi ders anlatmaya devam eder. Bu öğrenci için yıkıcı bir durumdur. Sınıfın geri kalan kısmı da genellikle başka şeyler hayal ederek sessizce sınıfta otururlar. Sunuşu yapan etkin ve katılımcı olmaz. Tam tersine edilgenliği artar (G.&M.; 1999).

Stüdyo ağırlıklı eğitim veren bölümlerde ise durum farklıdır. Öğrenci sunuşu eğitimin ayrılmaz bir parçasıdır. Kendi projesini yalnızca yapması yetmez, neye göre nasıl şekillendirdiğini öğretim üyesinden önce arkadaşlarına, kritikler sırasında öğretim üyesine, finalde de jüriye sunmak zorundadır. Dönem içindeki

araştırmalar kişisel araştırmalardan önce grup araştırmalarıdır ve toplu sunum yapılır. Kendi senaryoları o araştırmaların yardımıyla şekillenir. Zaten öğretim üyesi her proje konusuna hâkim olmak zorunda olmadığı için toplu sunumlarda aslında ona da bilmedikleri aktarılmış olur. Dinlerken yeri diğer öğrencilerin arasındadır. Kendine ait ayrı ve farklı bir sandalyesi yoktur. Sorularını onlarla birlikte sorar. Bu da öğrencinin özgüveni açısından büyük farklılıklar yaratır.

Buraya kadar anlatılanlar üniversitede öğrencilerin konumunun nasıl ve hangi araçla belirlendiğini açıklamak içindi. Belirtiler ortaya konulmaya çalışıldı. Şimdi tanıya geçmek gerekiyor. Yani neden öğrenci böyle tanımlanmak zorunda?

3. Tanı

3.1. Kimlik Oluşturma

Daha önce belirttiğimiz gibi kamusal alanın teatral bir yönü vardır; dolayısıyla insanlar gündelik yaşamda sanat icra ederler. Oynadıkları roller aynı zamanda insanların kendi davranışlarını, başkalarının davranışlarını ve içinde bulundukları durumları hangi koşullarda ve ne kadar ciddiye aldıkları gibi inanç kodlarının da parçasıdır (Sennett:1992). Bu durumu başka bir terimle kimlik olarak adlandırabiliriz.

Hall'a göre kimlikler bir kimlik tanımlanması süreci içinde ortaya çıkarlar ve her ne kadar belli bir tarihsel kökene dayanıyormuş gibi görünseler de aslında tarihi, dili ve kültürü kimlik oluşturma sürecine kaynak olarak kullanırlar. Bu süreç kendini hikâye ederek oluşur ve kaçınılmaz olarak kurmaca karakterlidir. Ancak, bu durum, kimliği oluşturan aidiyet duygusunu kısmen hayali ve sembolik olsa da ve her zaman fantazide inşa edilse de, kimliğin söylemsel, maddi ya da politik etkinliğini hiçbir zaman

azaltmaz. Çünkü bir söylem içerisinde inşa edilir. Üstüne üstlük çeşitli iktidar hallerinin birbirleriyle olan ilişkilerinden beslenir. Böylece farklılıkların belirginleştirilmesinin ve dışlanmasının ürünü olur. Sonucunda oluşan bütünlük yani kimlik, içinde farklılıkları barındırmaz (1997:4).

Bauman'a göre ise bireyin bir belirsizlik durumundan kaçışına verilen isim kimliktir. Bu belirsizlikte birey nereye ait olduğunu bilemediği çok çeşitli davranış tarzları ve görüntüleri arasında kendisini nasıl yerleştirdiğinden emin olamaz. Ayrıca bireyin etrafındaki insanların da bu yerleştirmeyi doğru ve uygun olarak kabul edip edemeyecekleri de belirsizdir. Her iki taraf da birbirinin varlığı karşısında nasıl davranacağını bilemez (1997:19).

Dunn'ın toplumsal ilişki yaklaşımında ise kimlik tanımlanmış toplumsal ilişkiler alanının içinde kültür, toplumsal yapı ya da biyoloji gibi temel kavramların karşılıklı etkileşimi içinde kategorik olarak değil, ilişkisel olarak inşa edilir. Bu durumda belirleyici olan yalnızca söylem değildir. Söylemi kabul eden, normalleştiren birey ya da grupların hem kendi aralarındaki ilişkiler hem de söylemle ilişkileri sonucu kimlik oluşur (1998).

Bu üç yaklaşımı özetlersek, kimliğin kurmaca, söylemsel, ilişkisel olması ve benzerliğini tamamlayabilmesi için farklılığa, "ötekine" ihtiyaç duyar; bir güç ilişkisi içerisinde dışlama kapasitesine sahiptir. Bu kuramsal çerçeveyi üniversitede öğretim üyesi – öğrenci kimlikleri özeline indirgemek belirtilerini saptadığımız durumun tanısını koymamıza yardımcı olacaktır. Bunun için önce öğretim üyesinin üniversitedeki konumuna kısaca bakmakta yarar var.

3.2. Akademik Kimlik

Öğretim üyesi öncelikle bilim insanıdır. Bu kimliğini bilimsel söylem içerisinde oluşturur (Hall: 1997). Onun için bilimsel bir nesnellik yaşamının anlamıdır. Bazıları Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkan rasyonel, aşkın bilim insanı geleneğini sürdürdüğünü düşünür ve başkalarıyla ilişkisini bu kimliğe göre kurgular. Ancak bilimin bugün içinde bulunduğu durum farklıdır. Feyerabend'e göre aslında bilim mite bilim felsefesinin kabul edebileceğinden çok daha yakındır. İnsanlığın geliştirdiği düşünce biçimlerinden yalnızca biridir ve en mükemmeli de değildir. Bilimsel düşüncenin üstünlüğünü kayıtsız şartsız kabul edenler ya belli bir ideolojik yaklaşımı olanlar, ya da bu düşünce biçimini sorgulamadan destekleyenlerdir" (Feyerabend; 1975:295).[2] Bu anlamda bu türden kurgulanan akademisyen kimliğinde bir netlik söz konusudur.

Öte yandan, bilimin bugünkü durumunun az çok farkında olan ve bundan rahatsızlık duyan, ancak bilimsel söylemin kendisine öğrettiği yerde olmayı da arzulayanların durumu daha farklıdır. Onlar kimliklerini tam da Bauman'ın tanımladığı biçimde oluştururlar. Tam anlamıyla bürokratik bir kurum halini almış üniversitede kendilerini güvensiz hissederler. Bazı işler yüzünden idari personele bağımlıdırlar. Onların bildiği, kendilerinin bilmediği işler yüzünden otoritelerinin sarsılabileceğini düşünürler. Sennett'e göre kişisel otoritenin meşruluğu güçler ayrılığının nasıl algılandığıyla ilgilidir. Otorite iletir, tebaa otorite kimliğinde ulaşılamayan nitelikleri algılar. Otoritenin, tebaanın

[2]Feyerabend'in bu eleştirisini bilime karşı bir saldırı gibi düşünenler, bilimi sadece fen bilimlerinden ibaret gibi ele alıp, Feyerabend'in bilimin ideolojik bir baskı aracı olarak kullanılmasına karşı olduğunu gözden kaçırıyorlar. Örnek: Bahadır, O. 2007, « Bilimi Savunmak » Cumhuriyet Bilim Teknoloji eki, sayı 1061, s.17.

ulaşamadığı bir gücü, özgüveni veya sırrı vardır. Bu farklılık otoriteye karşı hem saygınlık hem de korku yaratır (1980). Eğer farklılıklar ortadan kalkarsa otorite sarsılır. Örneğin yapacağı araştırmanın mali işleri için başkalarına soru sormak zorunda kalan bir bilim insanı bu işlerden anlamaz olduğunu açık etmiş olacaktır. Bu durumda sınırların silinmesiyle ortaya çıkan belirsizlik yüzünden ilk grupta yer alanlar gibi kendini akademisyen kimliğine kapatır. Böylece dünyevi işlerle uğraşmayacak kadar entelektüel faaliyetlerle meşgul olduğu imajını yaratır.

Aynı durum öğrencilerle olan ilişkisi için de söz konusudur. Genellikle akademisyenin öğrencinin soracağı bir soruya bilmiyorum demeye pek de gönüllü olmayacağı ortadadır. Çünkü öğrenci bu durumda öğretim üyesinin entellektüel otoritesinden kuşkuya düşebilir, dolayısıyla hoca öğrenci arasındaki ayrımı sarsabilir. Bu da aslında akademik payenin ortak temelinin yani söylemin sarsılması demektir (G&M: 1999).

Belirsizlikle tanımlanan akademisyen kimliği Duhn'un kimlik oluşumunda sosyal ilişkilerle söylem arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından da iyi bir örnektir. Hem öğrenci hem de öğretim üyesi kendilerini karşıtlıkları temelinde tanımlar ve bunu normalleştirirken söylem açısından ikisi de aynı biçimde değerlendirilir. Öğretim üyesi de öğrenci gibi sayısal bir varlığa indirgenir. SSI'daki dergilerde çıkan yayın sayısına göre akademik kariyerinde ilerler. Başka bir deyişle öğrenci ve öğretim üyesi birbirinin ötekisi olurken, her ikisi birlikte bilimsel söylemin ötekisi olurlar. Bilimsel söylem onlar üzerinden varlığını sürdürür.

Tanımlanan ilk akademik kimlikte düzenin işlemesi açısından yine bir hiyerarşi vardır ama "taraf"lar birbirini karşıtlık temelinde tanımlamazlar, sistem birbirini tamamlayıcı bir bütünlük içinde işler. İkinci kimlik tanımında karşıtlık temelinde oluşturulan hiyerarşik yapılanma imdada koşar. Hiyerarşinin en al-

tında yer alan öğrenci ile çizilen kesin ayrımlar, akademisyenin kırılan onurunu, incinen egosunu onarmanın en iyi ilacıdır.

Böylece tanımımızı yapmış bulunuyoruz. Bilimsel söylemin iyice belirsizleştirdiği kendi konumunu ve kimliğini tanımlamak için öğretim üyesi, öğrenci için oluşturulan kimliğin hem oluşum sürecinde hem de normalleştirilmesinde aktif bir görev üstlenmektedir. Öğrencinin ötekileştirilmesi, eğitim sürecinin edilgen bir parçası haline getirilmesi ve gelmesi aslında eğitim sürecini yok etmekte, abartılmış, herşeyin üstünde, aşkın bir akıl olduğu gibi kabul edilmekte ve böylece üniversite tam da Feyerabend'in dediği gibi belli bir ideolojinin en önemli araçlarından biri, küreselleşmiş, teknolojik, militer dünyanın, piyasa koşullarına göre araştırmalarını yürüten ve buna uygun eleman yetiştiren bir kurumu haline gelmektedir (1987). Dolayısıyla bugün Türkiye'de özel üniversitelerin açılması, devlet üniversitelerinde eğitimin paralı hale getirilmeye çalışılması, bilimin tıpkı bir meta gibi alınıp satılması, bir tüketim aracına dönüşmesi de şaşırtıcı değildir.

4. Tedavi

Bu makale burada bitirilebilirdi. Çünkü üniversitenin içinde bulunduğu durum öğrenci açısından değerlendirildi. Ancak Derrida'nın dediği gibi ihtiyacımız olan şey yeni bir "düşünce" (1983:16) ya da Nalbantoğlu'nun dediği gibi "yeni bir sorumluluk" (2000:24) ise, burada bitirilmemesi gerekir. Çözüm çok zor olsa da çok zor deyip bırakmak yerine, alternatifler yaratmak için uğraşmaya değer. Bu nedenle belirtilerini saptayıp tanısını koyduğumuz soruna amatörce bir çözüm önereceğiz. Aslında arada stüdyo eğitimi ağırlıklı bölümlerden bir ipucu vermeye çalıştık.

Öncelikle bir noktayı açıklığa kavuşturmakta fayda var. Konumuz eğitim olduğuna göre, öğreten ve öğrenen ayrımı ve belli kurallar olması kaçınılmazdır. Karşı çıkılması gereken bunların varlığı değil mutlaklaştırılması ve dayatılması, eğitim sürecinin başı, sonu ve tarafları belli, durağan bir süreç olarak algılanmasıdır. Kabul edilmesi gereken ise bilginin yalnızca öğretim üyesinin tekelinde, bir meta gibi algılanmamasıdır; bilimsellik ve akıl adına tek bir yöntemin dayatılmamasıdır. Böylece eğitim başlangıçta dinamik, meraklı, genç öğrencileri renksiz, birbirinin aynı kişilikler haline dönüştürmeyecek, tepeden bakan öğretim üyesinin kopyası haline getirmeyecektir (Feyerabend, 1987).

4.1. Yeni bir Etik Yaklaşım

Bu konuyu tartışmadan önce etikle ahlak arasındaki bir farktan söz etmek gerekiyor. Ricoeur (1992) ikisi arasında etimolojik açıdan ya da tarihsel kullanımları açısından bir fark olmadığını söylüyor. Birisi Yunanca, diğeri Latince ve her ikisi de gelenek ve törenin (mores) sezgisel düşünce sistemine atıf yapıyor. Gelenek ve töre iki anlam içeriyor: "iyi" ve "zorunlu olunan". Bu noktada Ricoeur bir ayrıma gidiyor. Etik teriminden tamamlanmış bir yaşamın *amacını,* 'ahlak' teriminden ise etik amacı meşru kılan normları anlıyor ve bu bağlamda etiğin ahlakı da kapsadığını söylüyor (1992).

Bu anlamda nasıl bir etik sorusunun cevabını yine Riceour'den alırsak, "iyi bir yaşamı başkalarıyla ve başkaları için adil kurumlarda amaçlamak" biçiminde tanımlayabiliriz (1992:172).

Ricoeur bu tanımdan sonra tanımın üç bileşenini ayrı ayrı ele alıyor. Bu yöntemi biz de üniversite için uygulamak istiyoruz.

a) "İyi bir yaşamı" amaçlamak…

Ricoeur'e göre bu birinci bileşen Aristoteles'in izinden giderek iyi yaşamaktır ve Aristotelesçi etiğe göre bu "yalnızca bizim

için iyi olan sorunudur" (1992:172). Feyerabend de buna ek olarak bu iyinin gerçek hayat olarak belirlenecek özel bir yaşam formu olduğunu söylüyor ve ekliyor: "*gerçek* ise kişinin yaşamak isteyeceği hayatta önemli rol oynayandır" (1999: 248).

Bu üniversitede ne anlama gelir? Bu, üniversitede öğrencinin kendisi olabilmesidir. Ona atfedilen kimliği içselleştirerek sıkılmış öğrenci, bezgin öğrenci gibi savunma mekanizmaları içine girmemesi demektir. Öğrencilerin de boş bir sayfa olmayıp öğretmenler, ya da ders kitabı yazarları kadar anlatacakları hikâyeleri olduğunun kabul edilmesi demektir. Öğretme öğrenme ilişkisinin karşılıklı bir ilişki olduğunun kabul edilmesi demektir; yazmaktan haz alınması, okumanın bir serüvene dönüştürülmesi, konuşma-dinleme ilişkisine arzu katılması, dersin oyun oynar gibi dinlenip şarkı söyler gibi anlatılması demektir. Bilginin sonsuz olduğunun, öğrenilen her yeni şeyin bu engin denizde sadece bir damla olduğunun öğrenilmesi demektir. Bilmiyorum demekten korkmamaktır. Bildiğini cesurca savunmaktır. Öğrencilerle öğretme-öğrenme ilişkisine bu biçimde giren öğretim üyesinin, eğer iktidar ve güç isteğiyle kör olmamışsa, yaşamının aynı biçimde değişebileceğini öngörmek çok zor olmasa gerek. Nalbantoğlu'nun sözleriyle:

> Oysa, özellikle geniş bir yelpaze oluşturan insan bilimleri alanında hoca ile öğrencilerin karşılıklı paylaşmanın önemini fark ettiği, duyguların, tutkuların, hatta reddedişlerin yeşerdiği ders ve seminerler en önemli, en şaşırtıcı "içgörü"lerin (insights) de çoğu kez farkında olunmadan hocanın benliğinde ortaya çıkıvermesine yol açan deneyimlere sahne olurlar (2009:80 -1).

Bilimin, bilimselliğin farklı algılanacağı, doğru-yanlış karşıtlığının farklı algılanacağı, bilimsel söylemin yaşama hükmeden değil, yaşamın yanında ve içinde yer alacağı bir dünyanın yolu

da bu değişimden geçiyor. Bunlarsa öğretilemiyor, yaşayarak öğreniliyor. Onun için herkesin kendi yaşantısını yaşamasına olanak verilmelidir.

Her bölümün doğası gereği farklı eğitim yöntemleri, sistemleri var demiştik daha önce. Bunlar da öğrenci öğretim elemanı ilişkisinin belirleyicileri arasında önemli bir yer tutuyor. Yine öğrenci öğretim üyesi ilişkisinin birebir yürüdüğü sanat, mimarlık, tasarım eğitimi verilen bölümlerden örnek verirsek, tasarım stüdyosunda; projenin gelişim safhasında, öğretim elemanı daha birinci sınıftan itibaren kendine ait senaryosu olması istenen öğrenciye mutlak öğreticilik yapmaktan çok danışmanlık yapar. Öğrenci senaryoyu ortaya koyuş biçimine neden, nasıl sorularıyla cevap arar. Belirli kriterler olsa da tek bir doğrunun olamayacağı öğrenci topluluğuna her birinin projesi tartışırken anlatmaya çalışılır. Öte yandan öğrenciye, önemli olanın genel kriterleri yerine getirirken kendi içinde tutarlı bir çözüm ve proje geliştirmesi gerektiği söylenir. En önemlisi doğru cevabı öğretim elemanının da baştan bilmemesi, projeler geliştikçe her birinde bir diğerinden farklı bir konuda doğrular olabildiğini söyleyebilmesidir. Dolayısıyla sonunda her projenin kendi içindeki dengeye, ele aldığı kriterler açısından bakılır; buna göre değerlendirilip notlanır. Zaman zaman öğretim üyesinin insiyatifine bağlı olarak öğrenciden oluşan jürilerin de kurulduğu, hoca öğrenci değerlendirmesinin karşılaştırılıp tartışıldığı deneyimler de vardır.

Bu etmenler öğrenciyi eğitimi süresince etkiler. Özgüveni güçlü, düşündüğünü ifade etmenin yanısıra savunabilen, kolayca argüman geliştirebilen bir formasyon almasını sağlar. Stüdyo eğitiminde takip edilen bir ders kitabı olmadığından

meraklı öğrenci konu neyse onunla ilgili araştırma faaliyetine de kendi insiyatifiyle girebilir. Yöntemin kendisinden gelen bu özellikler bu bölümlerdeki öğrencileri gerek sosyal bilim, gerek mühendislik okutan bölümlerden daha farklı kılar. Bunun bir öğretme-öğrenme yöntemi olarak küçük sınıflarla uygulanabilirliği düşünülmeye değerdir.

başkalarıyla ve başkaları için…

Ricoeur'un ikinci bileşeni "iyi yaşam"ın başkalarıyla ve başkaları için olmasını savunur. Bu anlayışı üniversiteye uyguladığımız zaman, öğretim üyeleri, öğrenciler ve diğer çalışanlar arasındaki ilişkiler bağlamında ele alınması kaçınılmazdır.

Game ve Metcalfe'a göre "öğrenciler ötekidir; dolayısıyla belli bir mesafede tutulmalıdır (1999: 191). Daha önce öğrenci ile öğretim üyesi arasındaki mesafenin niçin korunmasının istendiğini mekân üzerinden de tartışmıştık. Fakat bu aynı zamanda öğretim üyesinin entelektüel güvenliği için de gereklidir. Mesafe, öğretim üyesinin ulaşılmazlığını, onun tekeli altında olan bilginin saflığını korumak için gereklidir. Bu da doğal olarak bize öğretim üyesinin konumunun ne kadar kırılgan olduğunu da ima eder (age.).

Bu durumun nasıl sağlandığını önceki bölümlerde görmüştük. Öteki ile ilişkinin nasıl farklı okunabileceğini anlamak için Levinas'a bakabiliriz. Ona göre öteki benim ne olmadığımdır. Aslında öteki aynı zamanda karşıt ego (alter ego) olarak da bilinir ve ötekinin böyle olması onun karakterinden, fizyonomisinden veya psikolojisinden değil, ötekinin karşıtlığından kaynaklanır (1989).

Bu durumda ötekinin varlığını kabul etmek ile onu dışlamak, dönüştürmeye, değiştirmeye çalışmak farklı şeylerdir. "Eğer kişi

ötekine sahip olabilir, onu gruplandırabilir ve bilebilirse bu öteki olmaz. Sahip olmak, bilmek ve gruplandırmak gücün eş anlamlılarıdır." (age:51)

Ötekine bu şekilde bakmamak onun farklılığını kabul ederek onunla ilişki kurmayı gerektirir. Yani öğrenciyi kendi entelektüel güvensizliğinin nedeni olarak gören ve onunla arasına koyduğu mesafenin bunu ortadan kaldıracağını düşünen öğretim üyesi öğrenciyle ilişki kurmadığı gibi bütün öğrencileri de aynı görmek ister. Daha da ötesi onların kendisi gibi olmasını bekler. Böylece onları öteki olmaktan çıkarır, farklılıklarını yok eder ve dışlar. Karşı çıkılması gereken öğrencinin öteki olduğu değil, onun ötekiliğinin farklı biçimde ele alınmasıdır. Bir güç, karşıtlık ve hiyerarşi ilişkisi içine konmasıdır.

Olaya böyle ilişkisel bakınca farklılıklar zenginlikler halini alır. Bilimsel söylem adı altında var olan dayatmalara direnmenin yolları açılır. Özerk ve demokratik üniversite mücadelesini sadece öğrencinin üstüne yıkan anlayış değişebilir. Unutmayalım ki karşıt egonun sözlükteki bir diğer anlamı da "çok yakın arkadaş"tır.

b) adil kurumlarda.

Riceour'e göre üçüncü bileşen başkalarıyla birlikte iyi yaşamak için gereken bir adalet ve eşitlik anlayışından ortaya çıkar. İyi yaşamak yalnızca kişiler arası ilişkilerle sınırlı olmayıp, kurumların yaşamını da kapsadığı için kurumların adalet ve eşitliğin uygulanma alanı olması gerekir. Kurum olarak tarihsel bir topluluğa aitmişiz gibi birlikte yaşamanın yapısını düşünmemizi isteyen Riceour'e göre kurum düşüncesini esas olarak tanımlayan şey kısıtlayıcı kurallar değil, geleneğin ve törenin yarattığı bağlardır (1992).

Oysa üniversiteye baktığımızda bilimsellik ve akıl adına konmuş son derece kısıtlayıcı, hatta bazen akıldışı kurallarla karşılaşmaktayız. "Bilimsel bakış açısı seçilen değil, eğitimle empoze edilen bir bakış açısıdır," (Feyerabend, 1980:15) ve bu tümüyle Batı kaynaklıdır. Ülke özeline yönelik araştırmaların kuramsal alt yapılarını oluşturmak için yalnızca Batılı kaynaklardan yararlanmak bir yana, bazen bilim dallarında karşılaştırma parametreleri bile Batıdan alınmaktadır. Farklı araştırma konuları, farklı yöntemler yadsınmakta, hatta öğretmeninden farklı düşünen öğrenci bu düşüncesinden vazgeçirilmeye çalışılmaktadır. Unutmayalım ki bezgin tutumları doğuran kurumsal yapılanmalar bezgin (blasé) bilgi de üretirler (G.&M.; 1999). Bunların tümü de belli bir "bilimsel" dünya görüşü tarafından yani bu bildirinin başından beri tartıştığımız "bilimsel" dünya görüşü tarafından dayatılmaktadır. Bu dünya görüşü öylesine ileri gitmektedir ki, bir akademisyen bir gazetenin popüler bilim ekine, tıp doktorlarının doktora yapmadıkları için doktor ünvanını kullanmamaları gerektiğini yazabilmektedir. (Bkz.: Cumhuriyet Bilim Teknik, 18 Kasım 2000). Feyerabend böylesi bilimsel görüşü, çağımıza hâkim olan süpermarket dini, süpermarket sanatı gibi daha yüksek maliyetli bir süpermarket bilimi olarak adlandırmaktadır (1999).

Öyleyse bu bilimsel dünya görüşüne karşı çıkmak en başta çeşitli bilimler arasında eşitliği sağlamanın, daha sonra her zaman biraz "daha eşit olan bazılarının" ayrıcalıklarını yok etmenin ön koşuludur. Bunun yolu üniversitenin bir kurum olarak tüm birimlerinin, tüm elemanlarının her noktada görüşlerini açıkça söyleyebildikleri, kararlara katılabildikleri örgütlenmelerden geçer. ODTÜ'de 80 askeri darbesinden önce var olan Öğrenci Temsilcilikleri Konseyi (ÖTK) bu konuda olabilecek en

iyi örneklerden biriydi. Dönemin siyasi ortamının koşulları, yanlış demokrasi anlayışları bu örgütlülüğü çok farklı yerlere götürse de yapılanışı, kitleselliği ile bugün bile daha iyisinin düşünülemeyeceği bir örnek. Hatası örgütlenmenin özünde değil, yönetiliş biçiminde, öğretim üyelerinin önyargılarında, öğrencilerin bu yargıları pekiştirecek eylemlerindeydi. Ancak ülkenin o dönemi düşünüldüğünde daha farklı olur muydu bilinmez. Hatta bugün oluşturulsa geçmişten farklı olur muydu ona da cevap vermek zor. Ancak hatası ve sevabı ile olması hiç olmamasından daha iyidir.

4.2. Yeni bir Politik Yaklaşım

Yeni bir etik anlayışın üç bileşenini tartıştıktan sonra bu etiğin aslında üniversitenin tüm tarafları için gerekli politik bir tavır olduğunu vurgulamak gerekiyor. Herhangi bir politik görüşe angaje olmak anlamında değil de, nerede durduğunu bilmek, düşündükleri ile yaptıklarının aynılığını sağlayabilmek, kendini de çevresini de sorgulayabilmek, özgürlük, eşitlik ve demokrasiden yana tavır aldığını açıkça belirtebilmek ve bunlar doğrultusunda eyleme geçebilmek anlamında politik bir tavır. Farklılıkları kabul edip, onları dışlamadan, değiştirmeden, onlarla zenginleşebilmek anlamında politik bir tavır. Bilime değil, onun tek doğru olduğu şeklinde dayatılmasına, kapitalizmin en vahşi emellerinin aleti olarak kullanılmasına karşı olma anlamında politik bir tavır; bilimsel araştırma sonuçlarını yalnızca uzmanlardan değil fakat tüm katılımcılardan oluşan denetim mekanizmalarına açmak anlamında politik bir tavır. Bunun çok zor olduğu bir gerçek. Üstelik Derrida'nın dediği gibi:

> Üniversite ne ortaçağ, ne de modern biçiminde kendi mutlak bağımsızlığından ve birliğinin titizlikle gözetilen koşullarından kendi iradesiyle vazgeçmiştir. Sekiz yüzyılı aşkın bir süredir 'üniversite' bir top-

> lumun bir yandan kendi sınırları dışına genişletmek isterken öte yandan bencilce kendisine saklamak istediği, bir yandan salıvermek isterken öte yandan denetlemek istediği bir tür yan oluşuma verdiği isim olmayı sürdürmüştür. Bu ikili temelde üniversitenin toplumu temsil etmesi varsayılmıştır. Üniversite de belli bir biçimde bunu gerçekleştirmiş, toplumun görüntülerini, görüşlerini, çatışmalarını, çelişkilerini, oyunlarını ve farklılıklarını, bunların yanı sıra toplumun tam bir vücutta organik birlik arzusunu resmetmiştir (Derrida, 1983:19).

Ancak bir şey zor diye hiçbir şey yapmamak, insanlığa karşı ihanettir. Bir yerlerden mutlaka başlanabilir. Bir sınıftan, bir dersin ana hatlarının saptanmasından, öğrencilere gerçekten ne istediklerinin sorulmasından, ama mutlaka bir yerlerden başlanabilir, yeter ki istek olsun.

Son söz olarak bir noktayı açıklığa kavuşturmamız gerek. Bizim demokrasi anlayışımız farklılıkları savunmak adına demokrasinin, özgürlüğün, eşitliğin düşmanlarıyla bir arada olmak anlamını taşımıyor. Bizim inandığımız demokrasi anlayışı hayata geçirilebilmiş olsa zaten bunların varlık nedeni ortadan kalkacaktır. İnsanlar neyin doğru neyin yanlış, neyin iyi neyin kötü olduğunu dayatmalarla değil, yaşayarak öğrenebilecekleri kadar özgür olabildiklerinde, bu özgürlüğü tehdit eden her şeyi kendileri yok edecektir. Bu bir ütopya olabilir, belki de ismi demokrasi değil de başka bir şeydir. Ama ne olursa olsun bir gün gerçekleşebileceğine inanmak da insan olmanın gereklerinden biri. Eski bir şarkının söylediği gibi:

> Benim bir hayalperest olduğumu söyleyebilirsin,
> Ama bir tek ben değilim ki...
> (You may say I am a dreamer But I am not the only one)
>
> John Lennon, Imagine

Kaynakça

Bauman, Zigmunt, 1997. "From Pilgrim to Tourist - or a Short History of Indentity" in Hall, S. & Du Gay, Paul (Eds). *Questions of Cultural Identity*. London: S Pub. pp. 18-36

Derrida, Jacques, 1983. "The Principle of Reason: The University in the Eyes of its Pupils" in *Diacritics/Fall 1983*. Vol. XIII/3. pp. 3-20

Bourdieu, Pierre, 1984. *Homo Academicus*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

Dunn, Robert, 1998. *Identity Crisis - A Social Critique of Postmodernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press

Foucault, Michel, 1980. *Power/Knowledge: Selected Interwiews and Other Writings*. ed. Colin Gordon, New York: Pantheon Boks.

_____ 1991. *Discipline and Punish – The Birth of the Prison*. London:Penguin Books

Feyerabend, Paul, 1975. *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. London: NLB

_____ 1980. "Democracy, Elitism and Scientific Method" in *Inquiry, 23* pp. 3-18

_____ 1987. *Farewell to Reason*. London: Verso

_____ 1999. *Conquest of Abundance*. Chicago: University of Chicago Press

Game, Anne & Metcalfe, Andrew, 1999. *Tutkulu Sosyoloji*. İstanbul: Ayrıntı Yay. (*Passionate Sociology*. London: S)

Hall, Stuart, 1997. "Who Needs Identity" in Hall, S. & Du Gay, Paul (Eds.). *Questions of Cultural Identity*. London: S Pub. pp. 1-17.

Levinas, Emmanuel, 1992. *The Levinas Reader*. Head, Sean (Ed.). Oxford, UK: Blackwell Pub.

Nalbantoğlu, Hasan Ünal, 2000. *Çizgi Ötesinden Modern - Üniversite: Sanat: Mimarlık*. Ankara: ODTÜ, Mimarlık Fak. Yay.

_____ 2009. *Arayışlar: Bilim, Kültür, Üniversite*. İstanbul: İletişim Yay.

Ricoeur, Paul, 1992. *Oneself as Another*. Chicago: The University of Chicago Press

Sennett, Richard, 1980. *Authority*. New York, London: WW. Norton.

_____ (1992) 1996. *Kamusal İnsanın Çöküşü*. İstanbul: Ayrıntı Yay.

Tyng, Alexandra, 1984. *Beginning, Louis I. Kahn's Philosophy of Architecture*. New York, Chichester, Brisbane, Toronto, Singapore: John Wiley & Sons.

IRKÇILIĞIN BUGÜNÜ İÇERİSİNDE EĞİTİMİN ROLÜ: 'EĞİTİM VE ZEKÂ IRKÇILIĞI'

Ebru Aylar*

"İyice bakmak lazım, en küçük molekülüne kadar… Buralarda bir yerlerde olmalı bu 'ırk geni', yoksa onca sahip olunan (olunması gereken) üstünlüklerin diğerlerine göre farkı nasıl ortaya konacak?"

Beyaz olan, evinden farklı, yeni diyarlara ulaşınca karşılaştı siyah olanla, derisi kızıl olanla ve diğerleriyle. İlkeldiler… Oysa beyaz olan gelişmişti, denizleri aşacak, kaybolmadan yeniden evine dönebilecek ve geri gelerek bu insanlara, geri kalmış bu "ırklara" kendi uygarlığını taşıyabilecek kadar gelişmişti… Peki, ne olmuştu da Beyaz olanın karşılaştığı bu "geri ırklar", yaşam tarzlarıyla, toplumsal gelişme düzeyleriyle bu kadar farklılaşabilmiş, "ilkel" kalabilmişlerdi? Açıkça ortada Beyaz olanın sahip olduğu bir üstünlük vardı. Bu üstünlük Beyaz olmaktan kaynaklanmalıydı, öyle olmalıydı…

Basit ama bugün hala benzerleriyle sıkça karşılaştığımız bir yorumdur bu. Gerçekten de Beyaz olanın üstünlüğü ya da "beyaz ırk"ın üstünlüğü, tarihsel ve toplumsal bağlamından koparı-

* Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ortaöğretim Fen ve Matematik Alanları Eğitimi Bölümü.

lan pek çok olayın bir yorumu olarak ortaya konabilir, ırkçılık bu şekilde desteklenebilir. Peki ya biyolojik-genetik temelde de ırkçılık desteklenebilir mi? Son dönemdeki pek çok çalışma "ırk" kavramının bir değer taşımadığını ortaya koymakta, birbirinden yalıtılabilir biyolojik birimleri ifade etmediği için insan ırklarından söz edilemeyeceğini vurgulamaktadır. Irk kavramındaki bu muğlâklığa karşın ırkçı düşünce tüm somutluğu ile var olmakta, sözde bilimsel yöntemlerle kendi savunularını ispatlamaya çalışmaya devam etmektedir. Ne var ki biyoloji-genetik bilimindeki ağırlık noktası "ırk" kavramının reddine doğru hızla evrilmektedir. Altı kalınca çizilmelidir ki fiziksel antropolojide insan çeşitliliğinin kavranmasında, insanın biyolojik gelişim tarihinin ele alınmasında bir gereklilik olan "ırk" kavramı, bugün gelinen nokta da insanları genetik açıdan birbirinden farklı gruplandırmalara maruz bırakamayacak denli anlamını yitirmiştir.

Bugün gelinen noktada insan ırklarının var olup olmadığı ırkçı düşünce nazarında da eski önemini korumamaktadır. Irkçı düşüncenin tarih içerisindeki yolculuğunu incelediğimizde ırk temelinde bir ırkçılıktan, kültürel farklılıkların aşılamazlığını da içeren, farklılıklara dem vuran bir "ırksız ırkçılık" (Balibar, 2000) anlayışına doğru dönüşümle karşılaşmaktayız. Bu nedenle ırkçı düşüncenin karşısında yer almanın bir adımını "ırk" kavramının bilimsel verilerle çürütülmesi oluşturmaktayken, atlanmaması gereken bir diğer nokta, ırkçı düşüncenin tarihsel ve toplumsal alanda üstlendiği misyon olmalıdır. Bu misyon bizi, her türlü farklığı kendine temel alabilen ve egemen sınıfın varlığını meşrulaştıracak, konumunu güçlendirecek bir dizi ırkçı tepkiye ve bunun sonucunda ortaya çıkacak dışlanma, ayrışma vb. durumlara ulaştıracaktır.

"İnsan ırkları var mıdır yok mudur?" sorusuna kolayca net bir cevap verilemese de ırkçı düşüncenin varlığı ve toplumsal alan-

daki etkileri, tam tersi bir kolaylıkla tarihsel gelişimi izlenebilen bir gerçekliktir. Bu gerçeklik, tarih içerisinde bir dizi dönüşüm geçirerek bugüne kadar evrilmiş, farklı görüngülerle de olsa bir noktada ortaklaşılan misyonu bugünlere taşıya gelmiştir; egemenlik ilişkilerinin meşruiyeti.

Irkçı düşüncenin tarihsel yolculuğuna geçmeden önce olabildiğince "ırk", "ırkçı düşünce" ve "ırkçılık" kavramlarına değinelim. Irk; deri, saç rengi, boy uzunluğu ya da genetik özellikler gibi çeşitli fiziksel ve biyolojik etmenler nedeniyle insanların gruplandırılması sonucu ortaya çıkacağı savunulan insan topluluklarıdır. "Siyah ırk", "Beyaz ırk", "Ari ırk" gibi tanımlamaların yapılması, ırk gruplarının oluşturulması için yüzyıllar öncesine dayanan çalışmaların gerçekleştirilmesi gerçeğine karşın, tüm bu tartışma ve yürütülen çalışmaların kesin bilimsel veriler sunmadığı da bilinmektedir. İnsan ırklarının varlığına ve bunların neler olduğuna dair net bir tablo çizilemezken, ırkçı düşünce varlığını olabildiğince somut bir gerçeklikte sürdürmektedir.

Bir ırkın sahip olduğu biyolojik ve fiziksel etmenlerin, kültürel ve sosyal gerçekliklerini de belirleyeceği, bunun sonucu olarak da (bu etmenlerde üstünlük taşıdıkları inancı ile) diğer ırklardan daha üstün olduklarının kabulü ve bu nedenle de onlar üzerinde egemenlik kurma hakkına sahip oldukları düşüncesi ırkçı düşüncenin temelini oluşturmaktadır. Balibar (2000) ırkçılığa kendi tarihselliği içerisinde değişmez bir olgu olarak yaklaşmayıp, kapitalizmin sınıflı toplum yapısı içerisinde ırkçılığın yaşadığı değişimleri de ele alarak yeni bir ırkçılık ("ırksız ırkçılık") tanımlaması yapar. Bourdieu (1997) ise tek bir ırkçılıktan değil, mevcut varoluşlarını meşrulaştırma ihtiyacı ile davranan her türlü grubu içeren ırkçılıklardan söz eder.

Irkçı Çabaların Akademik Yolculuğu...

19. Yüzyıl ırkçı düşünürler için ırksal üstünlüğü fiziksel yollarla kanıtlamaya çabaladıkları bir dönem olmuştur. Biyofiziksel yöntemlerle var olan toplumsal eşitsizliklere yönelik bir gerekçe geliştirmeyi amaçlamış, örneğin gerçekleştirdikleri kafatası ölçümleri ile "Beyaz ırk"ın üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu araştırmalarda entelektüel yetenekler ile büyük kafatasları arasında doğrusal bir ilişki kurulmuştur. Bu doğrultuda uygulanan yöntemlerden birisinde kafatasları farklı sıklıklarda paketlenebilecek tohumlarla doldurulmuş, daha sonra bu tohumlar dışarı dökülerek hacimlerinin ölçümü gerçekleştirilmiştir. Ölçme aracının neden olacağı hatalara ek olarak, örneklemler arasında da cinsiyet ve boy, vücut oranı gibi kafatası büyüklüklerini etkileyen nitelikler hem göz ardı edilmiş, hem de örneklem seçiminde örneğin siyah ırk örnekleminin minyon tipli kadınlardan, dolayısıyla küçük kafatasına sahip kadınlardan seçilmesi gibi bilinçli yanlılıklar da sergilenmiştir (York, Clark, 2006).

O dönem gerçekleştirilen çalışmalar "kasıtlı sahtekârlık" içeren bir akademik araştırma geleneği ortaya koymaktadır. Araştırmacının yanlılığından ileri gelen araştırmaya bilinçsiz müdahalesinden farklı olarak "kasıtlı sahtekârlık", dönemin politik gündemini ve egemenlik ilişkilerini desteklemek için araştırmanın net bir şekilde "arkadan yönetilmesi"ni ifade eder ve egemen sınıf ideolojisinin yeniden üretimine hizmet eder (York, Clark, 2006).

Bilimsel yollarla fiziksel açıdan ispatlanamayan bu üstünlük, daha sonrasında karakter tahlilleri ile ortaya konulmaya çalışılmış, bu sürecin bilimsel kılıfı olarak da zekâ testleri geliştirilmeye başlanmıştır. Irkçı bir histeri ile ispatlanmaya çalışılan üstünlük artık zekâ testleri ile beynin içerisinde aranmaya başlanır. Tamamen bu amaç doğrultusunda geliştirildiği ve kullanıldığı iddia

edilemese de zekâ testinin Birleşik Devletlerde kullanılması yolundaki 1890'larda ki ilk girişimlerin amacının, ırklar arasındaki farklılıkların saptanması olduğu söylenmektedir (Şenel, 1993).

Birkaç zekâ testi uygulama örneğini incelersek; Almanya'da geliştirilen algılama hızı testleri R.M. Bache tarafından, 12 beyaz, 11 Kızılderili, 11 siyahî bireye uygulanıp, ırkların algılama güçlerinin karşılaştırılması amacıyla kullanılmıştır. Edinilen sonuçlara göre, Kızılderililerin algılamada ve de uyarıcılara tepki göstermede en hızlı, beyazların en ağır oldukları ortaya çıkmıştır. Ulaşılmak istenen hedefe göre elde edilen bu sonuçlar ciddi bir sapma ortaya koymuş, ne var ki her derde deva yorumlama teknikleri ile elde edilen sonuçlar ulaşılmak istenene evriltilmiştir. Beyazlar, düşünerek davranan, düşünceler kuran bir ırk oldukları için, tepkileri düşünmeden davranan öteki ırkların tepkilerinden daha ağır olmuştur şeklinde bir yorum geliştirilerek, testin sonuçları nihai olarak, beyazların daha akıllı oldukları biçiminde yorumlanmıştır (Şenel, 1993).

Bir diğer test (hafıza testi) B.R. Stetson tarafından, 1897 yılında 500 beyaz 500 siyah çocuğa uygulanmıştır. Bu testin sonucuna göre de siyah çocuklar diğerlerine göre daha yüksek bir seviye elde etmişlerdir. Yine benzer bir şekilde elde edilen sonuçlar farklı bir biçimde ele alınarak, siyah çocukların yaşlarının beyazlarınkinden daha fazla olduğu için, doğal olarak seviyelerinin daha yüksek çıktığı şeklinde yorumlanmıştır (Şenel, 1993).

Biyofiziksel yöntemlerin uygulama noktasında, zekâ testlerinin yorumlanmasında ortaya konan tüm bu sahte bilimsel açılımlar, egemen sınıfın düşüncelerinin meşrulaştırılma girişimi olarak okunmalıdır. "*Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretimin araçlarını da emrinde bulundurur, bunlar o kadar birbirinin içine geçmiş durumdadır ki,*

kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenlerin düşünceleri de aynı zamanda bu egemen sınıfa bağımlıdır." (Marx, Engels, 1999,s.75). Egemen sınıfın varlık meşruiyetini oluşturan toplumsal eşitsizliklerin izahatı noktasında anlam kazanan bu çabalar, çeşitli değişiklikler geçirerek günümüze kadar gelmiştir.

Irksal üstünlüğün ispatlanmasında kullanılan zekâ, ırkçı düşüncenin "ırksız ırkçılık"a doğru yolculuğunun bugün gelinen en son durağında da yer almaktadır. Bu durak da zekâ tek başına bilimsel araştırmalarda kullanılmamakta, toplumsal yaşama tamamen içselleştirilerek, egemen sınıf düşüncesinin hegemonyasının inşasında en önemli etmen haline getirilmektedir. Zekâ ve yetenek doğrultusunda bireyin toplumsal konumunun belirleneceği düşüncesi eğitim sistemi aracılığıyla da yerleşiklik kazanmaktadır. Diğer üretim araçlarında olduğu gibi zihinsel üretim araçlarını da elinde bulundurmayanların egemen sınıf düşüncelerine bağımlılığın inşasında eğitim ve zekâ ikilisi, ırkçılığın akademik yolculuğundaki belki de en örtük işlevini yürütmektedirler.

Dünden Bugüne Irkçılık...

İlk etapta biyofiziksel yöntemlerle (kafatası ölçümleri ile zekâ ve kafatası büyüklüğü arasında bir ilişki kurulmaya çalışılması gibi), ardından da günümüzde de etkin bir kullanım alanına sahip karakter, yetenek farklılıkları tahlilleri ve zekâ testleri ile meşrulaştırılmaya çalışılan durum sadece genetik bir soy aktarımının varlığı değil, bu soy aktarımının kültürel bir farklılığa da neden olduğudur. Irkçılık, kapitalizm öncesi dönemlerde, biyolojik soya çekime dayanan, deri rengi gibi genetik ölçüt ile ya da dil, din tercihi, kültürel modeller gibi toplumsal ölçütle tanımlanabilen başka bir insan grubunu küçümseme, onlardan korku duyma durumuna sahip olma meselesiydi. Günümüze gelindiğinde ise ırk-

çılık esas dayanak noktasını sahte, biyolojik bir ırk kavramından değil, "kültürcü" bir temelden almaktadır. Buradaki kültürcü temelden kasıt, kültürel farklılıkların aşılamazlığı ya da kültürel sınırların, hayat tarzları ve geleneklerin bağdaşmaz oluşundan dolayı kaldırılamazlığıdır (Balibar, 2000).

Günümüzde kapitalizm öncesi toplumlarda korku ve küçümseme üzerinden şekillenen ırkçılığın, egemen grubun kendi fiziksel alanından "yabancılar"ı dışarı atması şeklinde sonuçlanan tepkisinden farklı bir tepkisellikle karşılaşmaktayız. Dışarı atma tepkiselliğinin ulaştığı en uç nokta ölüm, soykırım, zorunlu göç olmuşken, bugün bu tepkisellik yaşamsal alanların, dolayısıyla (olabildiğince) sosyal ilişkilerin ayrıştırılması ve bir noktaya kadar zorunlu olan bir aradalıktan dolayı egemenlik ilişkilerinin pekiştirilmesi şekline dönüşmüştür. Eğitim, zekâ ve ırkçılık ilişkisi de bu noktada anlam kazanmaktadır.

Bu ilişkiye geçmeden önce belirtilmelidir ki yeni ırkçılık yaklaşımlarında kültürel etki ağırlık kazanırken, biyolojik tema tamamen terk edilmemiştir. Biyolojik söylem yeni savunular ile kültürel ırkçılığı besleyen bir şekilde varlık göstermeye devam etmektedir. Ayrıca aldığı tüm farklı görünümlerde ırkçılığın değişmez işlevini oluşturan etmen, mevcut varoluşlarını meşrulaştırma ihtiyacı olmuştur. Bu ortak zeminden yola çıkarak egemen sınıfların kendi varlık zeminini meşrulaştırma ihtiyacını, bugüne kadar ırkçı tepkiler ile de gidermeye çalışıla geldiklerini söyleyebiliriz.

Kapitalist Sistemin "Yeni Irkçılık"ı

Kapitalist üretim ilişkileri içerisinde dışarı atılan kişi, emek gücünün dışarı atılması, mal edinebilecek bir artığın yaratılmasında gereken bir katkının kaybedilmesi demektir. Bu kayıp, temeli

sonsuz sermaye birikimi üzerine kurulu olan kapitalist sistem için ciddi bir kayıptır ve kolayca göze alınamaz. Ulaşılabilen tüm emek gücüne ulaşmak ve karı artırabilmek için üretim maliyetini en aza indirmek kapitalist sistem için önemlidir. Sermaye sahipleri için üretim maliyeti içerisindeki emek gücü maliyeti, üretim kalitesi düşmeden azaltılabilecek en kolay etmendir. Bu nedenle emek gücü maliyetini en aza indirmek ve bunun sonucunda oluşabilecek huzursuzluk ve karşı gelişleri engellenemese bile en aza indirebilmek için, siyasal rahatsızlığın maliyetinin de en aza indirilmesi gerekir. "Yeni ırkçılık"ın kapitalist sistem içerisinde üstlendiği misyon, bu amaca hizmet edecek şekilde işgücünün "etnikleşmesi" biçiminde olmuştur (Wallerstein, 2000). Kapitalist sistemle birlikte kültürel farklılıklara daha çok işaret eden ırkçılığın bu yeni biçiminde, ortaya konan ırkçı tepki de biçim değişmiştir.

Meisel, "*…tüm toplumların geçmiş ve gelecek tarihi o toplumların egemen sınıflarının tarihidir…*" der (akt. Bottomore, 1997, s.19). Devamında, egemen sınıfların varlığının mutlaklığını savunan Meisel egemenliğe, yetenek ve beceri dolayımında sahip olunan, üstün niteliklilerin hak ettiği bir konum olarak yaklaşmıştır. Yetenek dolayımında ortaya konan bu seçkinci yaklaşım, kapitalist toplum yapısı öncesinde, egemen olmayı hak etmenin koşulları olarak gördükleri yetenek ve becerinin kan bağı yolu ile soya aktarılan, soya özgü nitelikler olarak görmekteydi. Birkaç istisna dışında o dönem ortaya konan ırkçı tepkilerin seçkinci yaklaşımla uyumlu olduğu söylenebilir. Egemenlik hakkının kan bağı ile aktarılması düşüncesi, insan ırklarının varlığı ve bir ırkın diğerinden mutlak üstünlüğünün savunusunu tamamlamaktadır.

Kapitalist topluma geçiş ile birlikte, egemenliği kimlerin hak ettiği algısı da değişmiş, hatta yaşanan burjuva devrim süreçleri bir diğer seçkinci ideolog Pareto tarafından yönetme yetkisini

artık kullanamayan yöneticilerin, alt sınıflara ait üstün nitelikli gruplarca alt edilmesi olarak tanımlanmıştır (akt. Bottomore, 1997). Bireycilik, rekabet, girişimcilik gibi değerlerin ön plana çıkması ile birlikte yönetme erkinin nitelikleri de değişmiş ve yönetme üstünlüğünü sağlayan bu nitelikler soya bağlı olarak değil, bireylerin kültürel aidiyetleriyle açıklanmaya başlanmıştır.

Yeni-ırkçılıkta (farkçı-ırkçılık da denilmekte) kültürel farklılıklar reddedilmemektedir. Geleneksel ırkçı histerinin refleksi tek bir kültürün, tekbiçimciliğin, asimilasyon ya da etnik soykırım aracılığı ile sağlanmasının savunusu olabilecekken, yeni-ırkçılık kültürel mesafelerin ortadan kaldırılması ya da kültürel çeşitliliğin yok edilmesinin insanoğlunun entelektüel gelişimini olumsuz etkileyeceğini savunmaktadır. Savunuları şu şekilde devam etmektedir; kültürel farklılıklar insanın doğal ortamını oluşturmaktadır. Bu farklılıkların ortadan kaldırılmaya çalışılması halinde, diğer etnik gruplar savunma tepkileri verecek ve bunun sonucunda saldırgan tepkilerde atış olacaktır. Yeni-ırkçılık, ırklar ya da kültürel farklılıklar arasındaki mücadele savunusunu bir kenara bırakarak, bu çatıma ortamı yerine bir aradalık içerisinde farklı bir egemenlik ilişkisinin pekiştirilmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Mevcut olan kültürel farklılıklar yaşamımızın bir parçası olduğu kadar, yeni-ırkçı düşünürlere göre sınırları kaldırılamaz da bir gerçekliktir (Balibar, 2000). Gelenek ya da hayat tarzları bağdaşmaz farklılıklar içermektedir. Yok, etmek ya da sınırları kaldırıp bir araya getirmektense, ayrıştırmak tercih edilen bir yöntem olmuştur.

Irkçı düşüncenin geçirdiği bu dönüşüm Balibar'ın (2000) ifadesi ile "ırklar ya da ırkların mücadelesi kuramından, toplumda ırksal aidiyeti değil ırkçı tutumu kendine mal eden 'etnik ilişkiler' kuramına" doğru bir geçiştir. Tanımlanan bu ilişki ağında

karışmadan korunan egemen kültür, okul, aile gibi devletin ve egemen sınıfın çeşitli araçlarınca meşrulaştırılıp, yeniden üretilecek, bireylerin kültürel sermaye düzeyleri arasında oluşan (ve tabi ki korunacak olan) farklılık toplumsal yaşam içerisinde başarılı olmanın ya da olamamanın en önemli anahtarı haline gelecektir. Bu sayede egemen değerlerden "farklı" değer taşıyan kitleler, "ilkel" bir kalabalık konumuna itilerek örtülü bir biçimde değersizleştirilip, dışlanarak ayrıştırılacaktır. Burada üstün görülen ve egemen kılınan kültürel değerlerin bireysel girişimi destekleyen, toplumsal ve siyasal bireyciliğe değer veren değerler olması ve bu niteliklerin kaynağının bireyin kültürel aidiyeti olduğunun savunulması açısından yeni-ırkçı düşünce ile seçkinci yaklaşımın uyumluluğa devam ettiğinin belirtilmesi yanlış olmayacaktır.

Sonuç olarak, kapitalist sistemin sermaye birikim sürecinde ihtiyaç duyduğu üretim maliyetlerinin en aza indirilmesi ve oluşacak siyasal rahatsızlıkların minimum düzeyde tutulabilmesi için bu yeni tür ırkçılık çok uygun bir zemin oluşturmaktadır. İşgücünün etnikleştirilebilmesi için ırkçılık olabildiğince esnek bir yapıya kavuşmuştur. Etnik, dinsel ya da ulusal gruplaşmaların varlığı mutlak kabul edilip, bu grupların sınırları tanımlanırken olabildiğince esnek davranılmaktadır. Öyle ki işgücünün etnikleştirilebilmesi için Wallerstein (2000), her zaman "zenci" birilerinin olduğunu, eğer çevrede hiç siyah yoksa "beyaz zenciler"in yaratılacağını ifade etmektedir. Bu doğrultuda ırkçılığın şu üç şeyi başarılı bir şekilde gerçekleştirdiği söylenebilir (Wallerstein, 2000, s.46):

1. Belirli bir yer ve zamanda en düşük ücretli ve iktisadi olarak en az ödüllendirici rolleri alabilecek olanların sayısını o günkü ihtiyaçlara göre genişletmeye ya da daraltmaya olanak sağlamaktadır.

2. Çocukları arzu edilen rolleri gerçekleştirmeleri için toplumsallaştıran toplumsal cemaatleri yaratır ve onları sürekli olarak yeniden üretir.

3. Toplumsal eşitsizliği meşrulaştırmak için "meritokratik" olmayan, daha geniş bir temel yaratır.

Irkçılığın ucuz işgücü oluşumundaki katkısı ve toplumsal eşitsizliklerin sürekliliğindeki rolü bu üç madde ile ifade edilmekle birlikte ırkçılığın büründüğü yeni rollerden birisinin, meritokratik ve bir o kadar da gizli bir ırkçılık modelini oluşturduğu da savunulmaktadır. Zekâ ırkçılığı ile ifade edilen bu ırkçılıkta da mevcut toplumsal hiyerarşik konumlar (üretim ilişkileri içerisindeki sınıfsal konumları) sürdürülmekte ve meşrulaştırılmaya devam edilmektedir.

Zekâ Üzerine Ara Bir Değerlendirme

Kapitalist sistem içerisinde zekâ yetenek ile birlikte, güç ve otoriteye sahip olmanın, egemenlik hakkını elde etmenin başat faktörü olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Yönetme yeteneğinin soya bağlı aktarımı fikrinden, bu yeteneğe (ve tabi zekâya) herkesin sahip olabileceği fikrine geçiş ile birlikte toplumsal hiyerarşinin neresinde yer alındığı tamamen bireysel faktörlere bağlanmaktadır. Önemli olan sahip olunan zekâ ve yetenek düzeylerinin, sunulan fırsat eşitliği ile birlikte en doğru şekilde değerlendirilmesidir. Bu savunu ile birlikte toplumsal eşitsizlik içerisindeki konumlarımızın mutlak, değişmez olmadığı rahatlıkla ifade edilebilmekte, toplumsal hareketliliğin kapitalist sistem içerisinde mümkün olduğu söylenebilmektedir.

Yetenek ve zekâ ölçülebilir özellikler olarak görülürler. Belirli bir konumda yetenek/zekânın 'ya vardır ya da yoktur' şeklinde "tarafsız" bir varoluşa sahip olduğu savunulur. Ayrıca, bireyin

geçmişinden ve birikimlerinden ayrıştırılarak değerlendirilirler. Bu nedenle de yetenek ve zekâ, toplumsal dezavantajlar, etnik, sınıfsal, cinsiyete bağlı eşitsizlikler ve eğitimsel olanaklara ulaşım sorunundan bağımsız, tarafsız bir kategori olarak ele alınmaktadır (Gilborn, 2004). Toparlamak gerekirse yetenek ve zekâ, akademik potansiyelle ilgisi olan, ölçülebilen, sabit ve doğuştan sahip olunan nitelikler olarak değerlendirilmektedirler.

Zekâ, çevreyi algılama, seçme, biçimlendirme ve ona uyum sağlama açısından gerekli zihinsel yetenekler olarak tanımlanmaktadır (Sternberg,1997). Peki, gerçekten de zekâ, doğuştan sahip olunan, sabit, değişmez bir özellik midir? Bu yaklaşıma getirilen en büyük itiraz zekâ ve çevre arasındaki ilişkinin bilinçli bir şekilde göz ardı edildiği ve çevresel etmenlerin zekâ ve dolayısıyla başarının şekillenmesinde azımsanmayacak bir etkiye sahip olduğu savunusudur. Zekâ ve çevre arasında kurulan ilişkinin diyalektik bir niteliğe sahip olduğu ifade edilerek, "zekâ" etkinliğinin bir yandan çevre tarafından şekillenen bir tepki, diğer yandan da çevreyi dönüştürme yetisini ortaya koyan bir nitelik olduğu belirtilmektedir. Çevre ile zekâ ilişkisi kurulurken araştırmacının zekâ ile zeki davranış ve test edilen zekâyı dikkatli bir şekilde ayrıştırması gerektiğini savunan Sternberg (1997) , "zeki davranışın" bir çevresel bağlamdan diğerine farklı değerlendirilebileceğini vurgular. Fiziksel, biyolojik ve kültürel etmenlerden oluşan çevresel bağlamda bir davranış, farklı kültürel ya da fiziksel koşullarda, birisinde "zeki" olarak değerlendirilirken, diğerinde "aptalca" olarak bile değerlendirilebilmektedir. Sternberg, zeki davranışın ölçümü noktasında bir diğer soruna daha dikkat çekerek, aslında her zaman doğru, net bir "zekâ" değerlendirilmesinin yapılamayacağını da vurgulamaktadır. Dikkat çektiği nokta, bir zekâ testinde elde edilebilen düşük performansın, ye-

tersiz bir bilgi işlemeyi yansıtabileceği gibi, aynı zamanda test kaygısını, güdü eksikliğini, dikkatsizliği vb. de yansıtabileceğidir.

"Yetenek" ve "zekâ" kavramlarına sabit ve doğuştan taşınan bir nitelik olarak yaklaşmak, ardından da bunlara bağlı gerçekleşecek olan "başarı" ya da "başarısızlık" durumunu yeteneğe ve zekâya bağlı bireysel bir durum olarak algılamak, toplumsal ve tarihsel faktörlerin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Bu yolla da var olan toplumsal eşitsizlikler, örneğin "başarısızlık" durumu sonucunda, öğrencinin okul yaşantısından, kendi yetersizliği neden gösterilerek dışlanmasıyla, içerisinde yer alınan toplumsal sınıfta tabii görülmesi yolu ile yeniden üretilebilmektedir. Gerçekten de insanlar zekâ ve yetenek kapasitesi açısından eşit doğmazlar, ne var ki bu nitelikleri etkin kılan, yaşam içerisinde besleyen ölçütler de içerisinde bulunulan tarihsel ve toplumsal kesitin belirlenimindedir, tek başına genetik faktörlere bağlanamazlar.

Irkçılığın Sınıfsal Aidiyeti İçerisinde Zekâ Irkçılığı

Şu ana kadar ele aldığımız ırkçılık çözümlemelerinden zekâ ırkçılığını ayıran en belirgin etmen, bu ırkçılık türü ile sınıfsal aidiyet ilişkisidir. Bütün ırkçılık türleri var olan egemenlik ilişkileri içerisinde, egemen sınıf tarafından araçsallaştırılan bir işleve sahip olmuşlardır. Buna rağmen zekâ ırkçılığı dışındaki ırkçı tepkiler için 'kesin olarak bütünüyle tek bir sınıfsal kimliğe aittirler' diyememekteyiz. Zekâ ırkçılığı ise doğal ve doğuştan sahip olunan kalıtımsal sermayenin (zekâ ve yetenek olarak) toplumsal konumun belirlenmesinde etkin olduğu fikrine dayanan bir egemen sınıf ırkçılığıdır. Bu açıdan zekâ ırkçılığı, çok net bir sınıfsal savunuya ve aidiyete sahiptir.

Zekânın buradaki işlevi Weber'in ifadesiyle, egemenlerin "kendi imtiyazlarının teodisesi"nin, yani egemen oldukları toplumsal düzenin onaylanmasının sağlanmasıdır. Egemenlerin yüksek bir "öz"e sahip olmalarından dolayı egemenlik hakkına sahip olduklarını hissetmelerini sağlatan bir olgudur (Bourdieu, 1997).

Bu "öz" kalıtsal bir sermayenin ürünü olarak görülür. Yaşam içerisinde başarı, güç ve otoriteye sahip olabilmek için gereken özellikleri; zekâ, yetenek ve girişimcilik gibi özellikleri içeren bu "öz", egemenlik hakkını iktidar konumundakilere tanıyan bir üstünlüktür. Zekâ ırkçılığı da ırksız ırkçılık temelinde ilerleyerek, herhangi bir ırk tanımlamasında bulunmaz ve kendini bir diğer ırka göre üstün görme durumunu ifade etmez. Zekâ ırkçılığı ile ifade edilen bu ırkçılıkta da mevcut toplumsal hiyerarşik konumlar (üretim ilişkileri içerisindeki sınıfsal konumlar) sürdürülmek ve meşrulaştırılmak istenmektedir.

Ortaya konan ırkçı tepki, genetik söylemleri kullanmasından dolayı son derece örtmeceli bir ifade altında gerçekleşir. Söylemin bilimsel bir ifade ile ortaya konulması, bilimselleştirilmesi, bilimsel ifadenin genel kabulünden güç alan, söylemin meşrulaştırılması girişimidir. Zekâya egemen sınıf ırkçılığının doğrulanması üzere başvurulmuştur. Kapitalist sistemin erken dönemlerinde gerek biyofiziksel yöntemlerle, gerek zekâ testleriyle ele alınan zekânın, bugün gelinen noktada toplumsal yaşama daha çok içselleştirilerek ağırlığının artırıldığını görmekteyiz.

Zekânın ölçüldüğü yegâne alan bugün okullardır. Okul sistemi içerisinde öğrencilerin başarı veya başarısızlık durumları ölçülen zekâlarının birer göstergesi olarak kabul edilerek, sanki ırkçı bir ayrım yaratılmıyormuşçasına öğrenciler arasında bir ayrıştırma yaratılır. Zekâ, öğrenci başarısı ve başarısızlığı ile somutlanmaktadır. Elde edilen başarı oranında da bireyin mesleki, do-

layısıyla toplumsal konumu belirlenecek ve hak edilmiş, adil bir toplumsal hiyerarşi bu şekilde şekillenecektir. Zekânın toplumsal temelleri sorunsalının baştan reddedildiği bu yaklaşımda, zekâ ve eğitim aracılığı ile ortaya konan bilimsel(!) yaklaşım var olan toplumsal eşitsizlikleri meşrulaştırmanın üstü kapalı bir yolunu temsil etmektedir.

IQizm olarak da ifade edilebilen zekâ ırkçılığının göz ardı ettiği çevresel ve toplumsal faktörlerin etkisini Bowles ve Gintis "Eğitim, eşitsizlik ve meritokrasi" adlı çalışmalarında ele almışlardır. Bowles ve Gintis (1976,s. 119), bulgularını iki temel ilişki üzerinden ifade etmektedir. Bunlardan ilki, sosyoekonomik temel ve çocukluk dönemi İQ' su arasındaki ilişkidir. Araştırmalarına göre, sosyoekonomik seviye açısından en yüksek dilimde yer alan ebeveynlere sahip olan çocuklar, İQ seviyesi açısından, en yüksek İQ' ya sahip olmada %42 olasılığa sahip olmaktadırlar. En alt seviyede sosyoekonomik aidiyete sahip çocukta ise bu oran %4,9'a düşmektedir. İkinci olarak ise çocukluk dönemi İQ' su ile çocuğun ileride elde edeceği ekonomik koşullar arasındaki ilişkiye değinirler. Çocukluk dönemi İQ' su açısından en ileri seviyeye sahip çocuklar, en aşağıda bulunan çocuklara nazaran 4kat daha fazla oranda yüksek gelir elde etme imkânına sahip olmaktadırlar. Bu ilişkiler göstermektedir ki çocuğun sosyoekonomik aidiyeti ile ileride elde edeceği ekonomik gelir arasında birebir ilişki bulunmaktadır.

Bu ilişki içerisine ara bir dolayım olarak eklenen zekâ ise bireyin sosyoekonomik aidiyeti ve ileride elde edeceği olanaklar arasındaki bağı örtmek üzere kullanılmaktadır.

Eğitim ve Zekâ Irkçılığı

20. yüzyılın başlarında zekâ araştırmaları, ırklar arasındaki farklılıkların bulunması için zekâ testlerinin geliştirilmesine ağırlık veren zekâ çalışmaları idi. Bugün ise zekâ çalışmaları, bilimsel alanda yürütülen çalışmalara ek olarak, toplumsal yaşam içerisinde pek çok farklı şekilde bireylerin karşısına çıkabilmektedir. Zekâ her yerde, eğitim sistemi içerisinde, istihdam süreçlerinde, iş terfilerinde ve alınan maaşlarda… Zekâ yaşını belirleyen IQ testlerine internet aracılığıyla kolayca ulaşılabilmektedir. Çoklu zekâ kuramı ile zekâmızın parçalı bir yapıya sahip olduğu ve her bir parçanın farklı oranlarda gelişim gösterebileceği söylendi bizlere. Ardından da matematik zekâsının mı, yoksa sosyal zekâsının mı gelişkin olduğu üzerinden mesleki seçimlere yönlendirme çok erken yaşlardan itibaren gerçekleştirilmeye başlandı. Sahip olduğumuz zekâ ve bunun karşısında yapabileceklerimizin sınırı, yaşamda hak ederek gelebileceğimiz yerler soruları, içselleştirerek kabullenilen sorular haline getirilirken, zekânın insan yaşamının bu kadar içerisinde yer almasında eğitim sistemine de büyük görevler yüklenmiştir.

Zekâ eğitim süreci içerisinde ilerlemenin başlıca faktörü olarak yansıtılmaktadır. Okul süreci içerisinde zekâ, başarı faktörlerine bağlı olarak gerçekleştirilen sınıflandırma, başarılı ve başarısız öğrenci şeklinde somutlanırken, sonraki süreç için de kimlerin eğitimden yararlanmaya devam etmelerinin gerektiğine, kimlerin zorunlu eğitim sonrası farklı alanlarda yaşamlarını deneyimlemeleri gerektiğine kadar net bir ayrışma içeren bir bakış yaratmaktadır. Bourdieu'ya (1997, s.243) göre okuldaki bu sınıflandırma, "meşrulaştırılmış ve bilimin onayını alan bir toplumsal ayrımcılıktır". Bu sınıflandırma, örtmeceli bir sınıflandırmadır ve sınıfsal farklılıkları "zekâ", "yetenek" farklılıkları ara-

cılığıyla, yani doğal farklılıklar olarak ifade ederek, meşrulaştırmaya çalışan bir toplumsal sınıflandırmadır.

Bugün eğitim sistemi içerisinde başarıya ulaşmak, savunulduğu üzere tek başına zeka ve yeteneğe bağlı değildir, ayrıca başarı motivasyon sağlama, azim ve fedakarlıkta bulunmayı da gerektirmektedir (Bowles ve Gintis, 1976). Ailesi tarafından eğitimsel gereklilikleri yerine getirme açısından desteklenmeyen, gerekli ders çalışma koşullarına ev ortamında sahip olamayan, dershane ya da özel derse gidemediği için sınıf içi aktivitelerde arkadaşlarına nazaran pasif kalan bir öğrencinin, kendisini ders çalışmaya motive etmesi çok zordur. Motive, azim ve fedakârlık gibi bireysel gözüken, "birey isterse yapar" algısını geliştiren etmenler, çevresel faktörlerin olumlu ve olumsuz etkisi altındadır.

Zekâ ve dolayısıyla başarıyı ölçme aracı olarak karşımıza çıkan sınav ve testler neoliberal politikalar aracılığıyla bugün eğitim sistemine daha çok nüfus etmiştir. 15 Kasım 2006 tarihli, 17. Milli Eğitim Şurası'nda Okul Öncesi ve İlköğretim Alt Komisyonunun, Ortaöğretim Kurumları Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Sınavı'nın (OKS) kaldırılması kararını almasının ardından 6., 7. ve 8. sınıflar sonuna konulan Seviye Belirleme Sınavları (SBS) ile bu kademedeki merkezi sınavların ağırlığı artırılmıştı. Her ne kadar 2010 yılı sonunda, bu sistem eleştirilerek kademeli olarak SBS'nin sadece 8. sınıflara uygulanacağı bir düzenlemeye geçilmiş olsa da ilköğretim düzeyinde merkezi sınavın önemi hala güncelliğini korumaktadır.

Ortaöğretim sürecinde de merkezi sınavlara yönelik benzer bir karmaşa devam etmekte. 6 Ağustos 2007 tarihli günlük gazetelerde yer alan Milli Eğitim Bakanlığı kararına göre, 10, 11 ve 12. sınıflar sonunda merkezi sınavlar uygulanması çalışmalarına başlandığı duyurulmuştu ("ÖSS'ye yeni düzen", 2007). 2010

yılına gelindiğinde ise 2007 yılında ortaya konan bu tartışmalar bir kenara bırakılmış, lise son sınıfta girilen merkezi sınav tekrardan iki aşamalı olmuştur (YGS, LYS). Merkezi sınavların içeriği, yoğunluğu değişmekle birlikte, değişmeyen şey eğitim sisteminde bir üst aşamaya geçişteki önemi olmaktadır.

Eğitim sistemi içerisinde önemini her zaman korumakta olan bu sınavlar, çok küçük yaşlardan itibaren zekâ değerlendirmelerini öğrencilerin karşısına çıkarmaktadır. Gerçekleştirilen zekâ değerlendirmelerinin sonucunda, toplumsal yaşamda "hak ederek gelinebilecek yerler"in kabulü, eğitim sistemi aracılığı ile benimsetilmektedir. Dolayısıyla "zekâ ırkçılığı", eğitim sistemi ile "başarı" ve "yetenek" kavramları üzerinden, egemen sınıfın ve toplumsal eşitsizliklerin varlığını meşrulaştıran bir işlev taşımaktadır.

Sonuç Yerine...

Zekâ ırkçılığı üzerine yapılan her türlü değerlendirmeyi sonlandırmak zor olacaktır. Zekâ her daim ırkçı düşünce içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Yeri gelmiş bir ırkın üstün kabul edilmesinde bir gösterge olarak kullanılmış, yeri gelmiş her hangi bir etnik ya da dinsel topluluğun üstünlüğünün nedeni sayılabilmiştir. Irkçılığın tarih içerisindeki yolculuğunda, ırkçı düşünce ve zekâ ilişkisi de bir dizi dönüşüm geçirmiştir. Bugün gelinen noktada zekâ, ırkçılık içerisindeki bir ifade olmaktan çıkmış, bizzat ırkçılığı yapılan bir değer haline gelmiştir.

Irkçılığın egemen sınıf çıkarları doğrultusunda şekillenebilen esnek yapısı, daha uzun bir süre zekânın ırkçılığı belirleniminde olacak gibi gözükmektedir. Buna karşın ırkçılığın sahip olduğu bu esnek yapı yapılan değerlendirmeleri noktalamayı engellemekte, tarihsel ve toplumsal bir çözümleme içerisinde gerçekleştirilen değerlendirmemizi ancak üç nokta ile bitirebilmemize

olanak sağlamaktadır. Bu bildiri ile ulaştığımız üç nokta ise; eğitim aracılığıyla sınıfsal eşitsizliklerin, zekâ ve yetenek farklılığının doğallığı savunusu üzerinden meşrulaştırıldığıdır. Bu meşrulaştırma örtülü bir zekâ ırkçılığının ürünüdür ve yepyeni araç ve görüngülerle karşımıza çıkmaya devam edecektir.

Kaynakça:

Althuser, L. (1991). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. (Çev. Y. Alp, M. Özışık). (3. Basım). İstanbul: İletişim Yayınları

Balıbar, E. ; Wallerstein, I. (2000). *Irk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*. (Çev. Nazlı Ökten). (3. Basım). İstanbul: Metis Yayınları

Balibar, E. (2000). Bir "Yeni Irkçılık" Var mı?. *Irk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*. (Çev. Nazlı Ökten). (3. Basım). İstanbul: Metis Yayınları. s. 25-38.

Bottomore, T. B. (1997). *Seçkinler ve Toplum.* (Çev. Erol Mutlu). (2. Basım). Ankara: Gündoğan Yayınları

Bourdieu, P. (1997). *Toplumbilim Sorunları*. (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: Kesit Yayıncılık

Bourdieu, P. (2006). *Pratik Nedenler*. (Çev. Hülya U. Tanrıöver). (2. Basım). İstanbul: Hil Yayın

Bowles, S.; Gintis, H. (1976*). Schooling in Capitalist America educational Reform and the Contradictions of Economic Life.* New York: Basic Boks, Inc., Publishers.

Fisher, F. ; Mandel, A. (2003). Meritokrasiyi Yeniden Meşrulaştırmak: Teknokrat Bir Strateji Olarak Eğitim Politikalası. (Çev. Ramazan Günlü). *Eğitim Bilim ve Toplum*, Cilt 1 (2/3), s. 64–71.

Gilborn, D. (2004). Ability, Selection, and Institutional Racism in Schools. In Mark Olssen (Ed.), *Culture and Learning.* Connecticut: Information Age Publishing, s. 279-297.

Marx, K. ; Engels, F. (2004). *Alman İdeolojisi (Feuerbach).* (5. Basım). (Çev. Sevim Belli). Ankara: Sol Yayınları.

Olman, B. (2002). Why So Many Exam? A Marxist Response Web: http://zmagsite.zmag.org/oct2002/ollman1002.htm 5 Nisan 2007'de alınmıştır.

Sternberg. R. J. (1997). The concept of Intelligence and Its Role in Lifelong Learning and Success. *American Psychologist,* 52(10), s. 1030–1037.

Şenel, A. (1993). *Irk ve Irkçılık Düşüncesi.* Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Wallerstein, I. (2000). Kapitalizmin İdeolojik Gerilimleri: Irkçılık ve Cinsiyetçilik Karşısında Evrenselcilik. *Irk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler.* (Çev. Nazlı Ökten). (3. Basım). İstanbul: Metis Yayınları. s. 25-38.

York, R. ; Clark, B. (2006). Pozitif Bilim Olarak Maske Düşürmek. *Monthly Review*, Sayı 3, s. 9–24.

ÖSS'ye yeni düzen. (6 Ağustos 2007). Radikal.

TOPLUMUN GÜDÜLENMESİNDE TIBBIN ROLÜ: MEDİKALİZASYON

Cem Terzi[*]

Kapitalist ideoloji günümüzde modern kültürün merkezlerinden birini insan vücudu, sağlık, tıp ve sağlık hizmeti olarak yapılandırmıştır. Kapitalist toplumlarda sağlık ve tıp adeta yeni bir ahlak, seküler bir din, hatta toplumsal kontrolün yeni bir türü haline gelmiş durumdadır.

Ünlü filozof ve tarihçi Michael Foucault'un eşsiz çalışmalarında, modern toplumlarda tıp uygulamaları ve tıp kurumları ile güç ve kaynakların dağılımı arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermiştir. Bu çalışmalara tıp bilim insanlarından daha çok sosyal bilimciler aşinadır. Toplumda güç ve kaynakların dağılımında tıbbın bir hegomonik alan olarak nasıl kullanıldığı modern tıbbın ve klinik tıbbın tarihçesini irdeleyerek Foucault tarafından ortaya konmuştur.

19. yüzyılda kapitalizmin bilime yaptığı etkiden tıp da kendine düşeni almış ve tıp bilimi toplumsal yerine biyomedikal perspektife yönelmiştir. Günümüz tıbbına uzunca bir süredir biyomedikal perspektif hâkimdir. Toplumdaki mevcut güç ilişkilerini

[*] Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi.

doğrulatmak ve sürdürmek için yürütülmekte olan hegomonik proje ile bu sunumun konusu medikalizasyon doğrudan ilişkilidir. Hegomonya kavramı Antonio Gramsci tarafından; toplumsal yapıdaki egemen düşünme/anlama ve yaşama biçimini şekillendiren süreçler olarak tanımlanmıştır. Bir projenin hegomonik olabilmesi için kendi gerçekliğini toplumun tüm katmanlarında; kendi kurumları, kendi özel yaşamı, kendi ahlakı, kendi gelenekleri, kendi dini ve kendi kültürü ile hâkim kılması gerekir. İdeolojiler kendi amaçlarına uygun temel projelerin hegomonik olması için sürekli rol oynarlar. Kapitalizm de kendi hegomonyasını, ideolojisini kurmak ve yeniden üretmek üzere çalışmış ve bunda başarılı olmuştur.

Kapitalizmin hegomonik projesinin bir parçası olan toplumun kontrol altına alınması ile tıbbın biyomedikal perspektifinin egemen kılınması yakın ilişki içindedir.

Tıbbın biyomedikal perspektifi, hastalıkları bireyin sorunu olarak ele alır ve çözümü/tedaviyi cerrahi ya da farmakoterapi (ilaçla tedavi) olarak kurgular. Biyomedikal paradigmada hastalıklar mekanik bir kaza/hasar gibi görülür ve olanaklı olduğu ölçüde moleküler düzeyde nedenleri açıklanmaya çalışılır. Hastalıkların toplumların sosyoekonomik durumları ile ilişkisi göz ardı edilir. Bilimsel verilerin oluşturulmasının ve değerlendirilmesinin bir toplumsal süreç olduğu göz ardı edilir.

Hastalıklar bireylerin vücutlarında ortaya çıktığı için toplumun herhangi bir sorumluluğu olmadığı kabul edilir. Toplumsal faktörler hastalıkların etyolojisinden soyutlanır.

Kuşkusuz burada tıbbi uygulamaların ve tıbbi düşüncenin yalnızca toplumun kontrolü için çalıştığı söylenmemektedir. Amaç, tıp ideolojisini egemen kapitalist ideolojinin bir parçası olarak ele alarak anlamaya çalışmaktır. Biyomedikal tıbbın pek çok hastalığın tedavi edilmesinde çok yararlı ve etkin olduğu tar-

tışılmaz bir gerçektir. Biyomedikal tıbbın kendisi hegomonik herhangi bir projenin asıl unsuru değildir kuşkusuz, ancak ciddi bir parçası olabilmektedir. Toplumun kontrolünde/ güdülenmesinde medikalizasyon önemli rol oynar.

Medikalizasyon (tıbbileştirme), hastalıkların desosyalizasyonunu (hastalıkların oluşumunda toplum yapısının ve toplumsal süreçlerin rolünün üstünün örtülmesi) ve toplumsal sorunların biyomedikal tanımlarla açıklanması demektir.

Zola, 1970'lerin başında toplumun güdülenmesinde tıbbın önemli bir kurum haline geldiğine dikkat çeken ve medikalizasyon terimini ilk kullanan kişidir. Toplum kontrolünde geleneksel kurumlar; din ve hukuk sisteminin yanında günümüzde tıp da yerini almış durumdadır.

Medikalizasyon, hastalıkları toplumsal ilişkiden soyutlar. Hastalıkların insanlar arasındaki sosyal ilişkiler içinde ortaya çıkmalarına rağmen hastalıkların genetik kod ya da virüsler gibi "objeler" arasındaki ilişkiden kaynaklandığına ve hasta bireyin vücudunda ortaya çıktığına odaklanılır.

Biyomedikal tıp insani bir makine hastalığı da bir arıza olarak algılar.

Hastalık bir kez karmaşık ve çoğul nedenli etiyolojilerinden soyutlanarak bağımsız ve bireysel patolojiler olarak algılandığında tedavi de bireysel çözümlere yönelir (genellikle ilaçla tedavi ve yanı sıra alternatif tıp). Biyomedikal perspektifin merkezinde hastalığın bir toplumsal sorun değil, bireysel olduğu vardır. Etiyoloji bireye kısıtlandığında tedavi de farmakolojik uygulamalar, cerrahi girişimler, davranış değişiklikleri gibi tamamen bireysel çözümler yoluyla olmaktadır.

Ivan Illich yaklaşık 30 yıl önce genişleyen tıbbi yapılanmanın yaşamın kendisini medikalize ettiğini, insanın ölüm ve acı çekme

gerçeğiyle başa çıkabilme yetisinin çökertilmeye çalışıldığını ve gittikçe daha fazla sıradan insanın hasta sınıfına sokulduğunu çok çarpıcı biçimde ifade etmişti. Tıp, henüz hastalanmamış insanlar üzerinde bir hegomonya kurmaktadır. Hastalık çığırtkanlığı yapılmaktadır. Daha fazla hasta bakabilmek ve daha fazla ilaç satabilmek için hastalık sınırları hekimler ve ilaç şirketleri tarafından her gün biraz daha genişletilmektedir. Günümüzde hastalık tanımlarının pek çoğunda sağlıklı ile hastayı birbirinden ayıran çizginin nereden çizileceği konusunda büyük bir belirsizlik mevcuttur. "Normal" ve "anormal"i ayıran sınır genellikle son derece belirsizdir. Hastalığı tanımlayan sınır ne kadar geniş çizilirse, potansiyel hasta havuzu da o kadar geniş, ilaç pazarı da o kadar büyük oluyor.

Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde yaşlıların % 90'ı yüksek tansiyon, kadınların yarısında cinsel işlev bozukluğu ve 50 milyon kişide yüksek kolesterol tanısı konmuş durumdadır.

Medikalizasyonun tarihsel olarak üç itici gücü ya da dönemi vardır. İlki tıp mesleğinin ve tıbbi yetkilerin genişleme dönemi; bu dönemdeki medikalizasyon örnekleri olarak hiperaktivite, menopoz, çocuk istismarı ve doğum sayılabilir. İkinci dönemde medikalizasyon sosyal hareketler ve bir takım sivil dernekler aracılığıyla zaman zaman ortaya çıkmıştır. Bir sorunun tıbbi bir tanıma kavuşturulması için organize çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemin klasik örneği alkolizmdir. Bir diğer örnek post travmatik stres bozukluğudur. Hatta Alzheimer da bu grupta sayılabilir.

Üçüncü dönemde uzmanlık derneklerinin ve uzmanlaşmış tıbbın, hatta aşırı uzmanlaşmış tıbbın üyelerinin organize aktivitelerin öne çıktığını görürüz. Buna örnek olarak da kadın doğum uzmanlarının çalışmaları ve davranışçı pediatri akımının doğuşu örnek olarak verilebilir. Hastanın tüketiciye dönüştüğü tıbbın

tamamen endüstrileştiği ve sağlık hizmetinin piyasalaştığı günümüzde ise ilaç ve biyoteknoloji endüstrisi, farmakolojik buluşlar ve pazarlama çalışmaları ile medikalizasyonda önemli rol oynamaktadır. Buna örnek olarak da rinalin ve hormon replasman tedavisi (HRT) verilebilir.

Son yıllarda medikalizasyonda ilaç şirketleri ve sigorta şirketleri de çok ciddi biçimde rol oynamaktadır. İlaç şirketleri daha çok ilaç satmak için yeni hastalık tanılarının peşinde koşmakta, daha çok kişinin ilaç kullanmasını sağlamaya çalışmaktadırlar. Sigorta şirketleri de daha az geri ödeme yapabilmek için bazen güçlük çıkarmakta, çoğu kez sağlık güvencesini daha pahalı satmaya çalışmaktadırlar. Bu alanın tipik örnekleri arasında obezite cerrahisi ya da cinsiyet disforisi için cerrahi, detoksifikasyon ve alkolizmin medikal tedavisi sayılabilir.

Günümüzde ilaç ve biyoteknoloji endüstrisi medikalizasyonun büyük oyuncuları haline gelmiştir. Yıllar önce Merck ilaç firmasının genel müdürü Henry Gadsden, Fortune degisine verdiği söyleşide "ilaç pazarının hasta insanlarla sınırlı olmasının" sıkıntıları üzerinde durmuştu. Gadsen Merck'in adeta bir çiklet üreticisi olmak istiyordu. "Sağlıklı insanlara yönelik ilaç üretmek" gibi hedeflerden söz etti. Böylelikle Merck "herkese satmaya" muktedir olacaktı. Bu demeçten otuz yıl sonra Gadsden'in hayalleri gerçek oldu. Bugün Dünyanın en büyük ilaç şirketlerinin pazarlama stratejileri saldırgan bir biçimde sağlıklı ve iyi durumdaki insanları hedeflemektedir. Günlük hayatın olağan iniş çıkışları psikolojik hastalıklar/rahatsızlıklar haline getirildi. Genel şikâyetler korkutucu hastalıklara dönüştürüldü ve gittikçe daha fazla sağlıklı insan hastaya dönüştü. Yoğun reklam ve sözde toplumu "bilinçlendirme" kampanyaları ile ilaç şirketleri, sağlam insanları potansiyel hasta/endişeli insanlara çevirmek-

tedir. Basit sorunlar ciddi hastalıklarmış gibi gösterildiğinden, utangaçlık, sosyal anksiyete belirtisi haline getirildi. Kadınlarda adet öncesi gerginlik "regl öncesi disforik bozukluk" isimli bir psikolojik rahatsızlığa dönüştürüldü. Cinsellikteki gündelik iniş çıkışlar, cinsel işlev bozukluğu olarak tanımlanmaktadır. Hayatın doğal değişimlerinden biri olan menapoz, "bir hormon eksikliği hastalığı" olarak adlandırılmaktadır. İşyerlerinde çalışırken dikkati dağılan insanlar için bir hastalık icat edilmiştir: "Dikkat eksikliği sendromu". Bir hastalığın salt riskini taşımak bile kişileri hasta saymaya yeter hale gelmiştir. Sağlıklı orta yaş kadınların neredeyse tamamında osteoporoz denilen sessiz bir kemik hastalığı icat edilmiştir. İleri yaşlarda kalça kırıklarını önlemek için orta yaşlı sağlıklı kadınlar, kemik yoğunluğu rakamlarını takıntı haline getirmiştir. Orta yaş erkeklerde yüksek kolesterol bir ölümcül risk gibi algılatılarak bu kişilerin tüm yaşamları boyunca endişe taşımaları sağlanmıştır. İlaç pazarlama dünyasında, kalp hastalığı gibi ciddi bir sağlık sorununun tek sebebi kolesterol veya tansiyonmuş gibi gösterilmektedir. Temel amaç insan sağlığını düzeltmek olsaydı, şu anda kolesterol düşürmek için pahalı ilaçlara yatırılan paranın birkaç milyar doları sigara kullanımını azaltacak, bedensel aktiviteyi arttıracak ve beslenmeyi geliştirecek kampanyalara ayrılırdı. Hastalık sınırları giderek genişlerken, hastalık sebepleri daraltılmaktadır.

Hastalık satarken kullanılan reklam stratejilerinin ortak noktası korkunun pazarlanmasıdır. Kalp krizi korkusu kadınlara menapozun hormon takviyesi gerektiren durum olduğu fikrini satmak için kullanılmaktadır. Gençlerin intihar edeceği korkusu, ebeveynlere çocukların en hafif sıkıntısında dahi güçlü antidepresanlara ihtiyaç duyduğu fikrini satmak için kullanılmaktadır. Erken yaşta ölüm korkusu, yüksek kolesterolü otomatik reçete gerektiren bir şeymiş gibi satma için kullanılmaktadır.

Eskiden hekimler ilaç kullanımı ile ilgili kapı tutucu görevi görürlerken, bu rolleri giderek azalmakta, ilaç firmaları doğrudan kullanıcıları hedeflemektedir. İlaçlar artık yalnızca hekimlere değil, hekimlerin yanı sıra doğrudan ve daha çok halka pazarlanmaktadır. Özellikle televizyonlarda ilaç reklamlarına izin verilmesi ilaç endüstrisi için büyük kazanım olmuştur. İlaç endüstrisinin televizyon reklamlarına harcadığı para 1996-2000 arası 6 kat artmış, 2002'de 2,5 milyar dolara ulaşmıştır. İnsanlar arasındaki çok yaygın yakınmalar örneğin alerji, mide yanması, artrit, erektil disfonksiyon, depresyon ve anksiyete için ilaç endüstrisinin yaptığı tanıtım masrafları içinde halka yönelik olanlar, hekimlere yönelik olanlardan çok daha fazladır.

Konunun daha iyi anlaşılması için tipik örneklere bakalım:

Viagra örneği: Erkeklerde sertleşme güçlüğü/impotans uzun yıllardır tıbbi bir sorundur. 1998 yılında ABD'de viagra isimli ilacın, erektil disfonksiyon (ED) tedavilerinde kullanımına izin verildi. Başlangıçta viagranın kullanım endikasyonu yaşlılardaki ED, prostat kanseri, diyabet vb durumların yol açtığı ED'ler içindi. Phizer'ın viagra reklam kampanyalarından sonra viagra kullanımında adeta bir patlama yaşandı. Bu reklamlarda cinsel sorunlar, bir tıbbi sorun haline dönüştürüldü ve viagra çözüm olarak gösterildi. Hekimlere ve halka yönelik reklamlarda futbolcular, siyasiler vb. gibi pek çok ünlü kullanıldı. Kısa zamanda hemen her erkek potansiyel viagra kullanıcısı haline geldi. İlacın kullanıma girmesiyle 1 yılda 3 milyon erkek viagra kullandı ve 1,5 milyar dolar viagraya harcandı. 2003 yılında viagra satışları 1,7 milyar dolara ulaştı ve 6 milyon erkek viagra kullandı. Bu rakamlara internet satışları dâhil değildir. İnternet üzerinden de çok ciddi satış kampanyaları yürütülmektedir. 2003'te Levitra ve Cialis adlı iki ilaç daha bu pazara girdi. Yan etkileri daha az olan

bu iki ilacın kullanım alanı sadece ED için değil, cinsel zevkin artırılmasını da içerdi. 2004 yılı için sadece ABD'de 30 milyon erkeğin bu ilaçları kullandığı hesaplanmaktadır.

Prozac örneği: Prozac, 1987 yılında yeni bir antidepresan ilaç olarak piyasaya sürüldü. Bu ilacın selektif serotenin reuptake inhibitörü (SSRİ) olarak standart antidepresanlardan daha az yan etkiye sahip olduğu öne sürüldü. Prozac hekimlere ve halka yönelik agresif reklam kampanyaları sayesinde 2003 yılında ABD'de en çok satılan ilaç oldu (10,9 milyar dolar). 1996 yılında onaylanan paxil piyasaya sürüldüğünde ise halihazırda pek çok antidepresan kullanımdaydı. Bu nedenle GlaxoSmithKline paxil için depresyonun yanı sıra anksiyete pazarını yarattı. İki yeni hastalık ortaya çıktı; Toplumsal Anksiyete Hastalığı ("Social Anxiety Disorder SAD") ve Yaygın Anksiyete Hastalığı ("Generalized Anxiety Disorder GAD"). SAD ya da diğer adıyla toplumsal fobi ısrarlı ve aşırı utanma korkusu olarak tanımlandı. Bir toplumsal ilişki ve performans durumunda oluşabilecek utanma duygusuna yönelik aşırı ve kalıcı korku…. GAD ise kronik, aşırı anksiyete (en az 6 ay) olarak tanımlandı.

SAD için 1999'da, GAD için 2001 yılında paxil kullanımı onaylandı. GlaxoSmithKline bundan sonra çok daha agresif bir reklam kampanyasına başladı. Kampanyanın temeli hemen herkesin SAD ya da GAD olabilmesiydi. Paxile ait bir reklam cümlesi "imagine being allergic to people" (insanlara alerjiniz varsa) durumun vahametini ortaya koymaktadır. Paxil kendi internet sitesine koyduğu bir test aracılığıyla herkesin kendi kendine SAD ya da GAD tanısı koyabilme olanağı yarattı. Sonuç olarak paxil, viagra ve bir alerji ilacından sonra tüm dünyada tanınan üçüncü ilaç haline geldi. 2001'de reçete edilen ilaçlar arasında 6. sıradaydı. ABD'de 2001 yılında 2,1 milyar dolar'lık paxil satıldı.

Utanma ve endişelenme gibi doğal insan hissiyatları bir hastalığa dönüşürken tedavi de paxil oldu…

Depresyon örneğinde görüldüğü gibi, sosyal aksiyete hastalığını icat etme çabası bu durumu beyindeki bir "kimyasal dengesizlikten" kaynaklanıyormuş ve Paxil gibi kimyasal çözümlerle düzeltilebiliyormuş gibi dar kapsamlı bir tanıma oluşturmak oldu. Bazı sağduyulu bilim insanları sosyal anksiyete ile ilgili rahatsızlığın ortaya çıkış sebebini bulmak için "bireyin çekingenliği ya da huzursuzluğunu değil, sosyal etkileşim modelleri üzerinde kültürel etkilerin oynadığı rolü" araştırmanın daha verimli olacağını ileri sürmüştür. Bu rahatsızlığı anlamaya başlamada ilk aşamanın "Toplumun, fertleri arasında yaygın sosyal huzursuzluk yaratan rolü nedir?" sorusunu sormak olduğu öne sürülmüştür. Bu çevrelere göre, beyindeki kimyasal dengesizlikler yerine günümüz toplum yapısında rekabet, başarı tanımları ve değişen iletişim kurma modelleri gibi kültürel konularda araştırma yapılması gerekmektedir. Rahatsızlığın biyolojik ya da psikolojik nedenlerinin bireyde aranması dayatıldıkça, sosyal anksiyete bir psikolojik hastalık olarak tanımlansın ya da tanımlanmasın bu duruma neden olan karmaşık kaynakları anlamaya çalışmaktan vazgeçilmektedir.

Toplumun ve bireylerin sağlığı, serotonin seviyeleri ve kaç tane ilaç aldıkları dışında çok daha farklı ve önemli etkenlerle belirlenmektedir: Eğitim, çevre, ekonomi ve eşitsizlikle ilintili etkenlerin sağlık üstünde büyük etkileri bulunur.

Ritalin örneği: Çocuklarda davranış bozukluğunun tedavisinde en çok kullanılan ilaç olarak ritalinin uzun bir öyküsü vardır. İlk kullanım Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu ("Attention Deficit Activity Disorder –ADHD-)" için oldu. Ritalin bir psikotropik ilaçtır, yıllar içinde ritalin ve benzeri ilaç-

lar özellikle uyarıcılar ve antidepresanlar bu sorunlu çocuklar için kullanılır hale geldi. Yararı ve zararı tartışılır olan bu ilaçlar ilaç endüstrisi için çok karlı bir alan olmaya devam etmektedir. Çocuklardaki ve ergenlerdeki davranış bozuklukları için psikotropik ilaçların kullanımı 2000-2003 yılı arası % 77 arttı. Günümüzde çocuklar için kullanılan ilaçlar arasında 1. sıklıkta antibiyotikler, 2. sıklıkta astım ilaçları, 3. sıklıkta ise psikotropik ilaçlar gelmektedir. AIDS pandemisinin yaşandığı bir zamanda, dikkat eksikliği sendromu iddia edildiği gibi ciddi bir toplumsal hastalık sorunu değildir. Amerikan Tıp Birliği toplantılarında iddia edildiği gibi "en acil tıbbi meselelerden biri" de değildir. Moynihan, ABD'de dikkat eksikliği sendromu salgınının (!) pek çok ailenin, okulda daha başarılı olmaları amacıyla çocuklarına güvenli dozlarda uyuşturucu vermesine yol açtığını söylerken haksız sayılmaz. Dikkat eksikliği sendromu salgını varsa bile bu salgın yalnızca biyokimyasal bir sorun yüzünden değil, pek çok etkenin bir araya gelmesiyle oluşabilir. Bu etkenlerden biri de, ilaç firmaların hastalık markalaştırma çalışmalarıdır. Günümüzde, zengin ve gelişmiş ülkelerde "eli ayağı yerinde durmayan" çocuklara tanı koyulup ilaç yazılması, "parmaklarıyla tempo tutan" yetişkinlere yaşam boyu kullanacakları ilaçlar verilmesi bu ülkelerin sınırların hemen dışında milyonlarca çocuk ve yetişkin önlenebilir ve tedavi edilebilir ölümcül hastalıklardan hayatlarını kaybederken sürüp gitmektedir.

Büyüme hormonu örneği: Sentetik büyüme hormonu 1985 yılında keşfedildi ve çok kısıtlı alanlarda kullanılmak üzere onaylandı. Kullanım alanı çok ender görülen bir hormonal hastalık (büyüme hormonu eksikliği) idi. Bodurluk/kısa boyluluk günümüz toplumunda insanın değerini azaltan ve sosyal sorunlara yol açan bir durumdur. Kısa boylu insanların daha az para kazandığı, işlerinde daha az terfi aldığı pek çok çalışmada gösteril-

miştir. Ebeveynlerin de çocuklarının kısa boylu olmasına ilişkin endişe duymaları yaygın bir durumdur.

GenenTech firması, pek çok reklam ile protropin isimli ilacını büyüme hormonu eksikliği olmayan ancak kısa boylu çocuklarda kullanımı için ebeveynleri cesaretlendirmektedir.

Normal kısa boyluluk, kısa boylu ebeveynlerden veya diğer genetik özelliklerden kaynaklanabilir. Protropin ilacıyla bu durum herhangi bir hormon eksikliği olmaksızın bir hastalığa dönüştürülmektedir. 1994'te 13000 çocuk kısalık yüzünden bu tedaviye alınmıştır. Tedavinin yıllık maliyeti 20 000 dolardır, Tedavi 5 yıl boyunca uygulanmaktadır ve ortalama 5-6 cm ek uzama sağlamaktadır. Yakın zaman önce Elie Lilly firması humantrope isimli yeni bir ilacı piyasaya sürdü ve çok pahalı olmasına rağmen bu tedavi giderek artan oranda kullanılmaktadır.

Tüketici olarak hasta örneği: Günümüzde tüketici konumuna dönüştürülmüş hastalar da medikalizasyonun majör bir faktörü durumuna gelmiştir. Kozmetik cerrahi, erişkin "ADHD", büyüme hormonu tedavisi bu konunun tipik örnekleridir.

Kozmetik cerrahi günümüzde büyük bir cerrahi alandır. Parça parça tüm insan vücudu medikalize edilmiştir. Meme küçültmesi, meme büyültmesi, dudak büyültmesi gibi ameliyatlar yaygın hale gelmiş durumdadır. 1960-1990 arasında 2 milyon kadına % 80'i kozmetik nedenlerle slikon meme implantı takılmıştır. 1992'de slikonun zararları ortaya çıkmış, slikonun yerini su torbaları almış ve meme büyültme ameliyatları 1990-2000 arasında % 92 oranında artmıştır. 2003 yılı için ABD'de en sık yapılan kozmetik cerrahi yağ aldırma ("liposuction"), ikinci sırada meme büyültme ameliyatıdır (280,401 olgu). Meme büyütme ameliyatının ortalama maliyeti 3000 dolardır. 2003'te ABD'de kozmetik cerrahi için 8,3 milyon dolar harcanmıştır.

1990'ların başında daha önce çocuklar için tanımlanan hiperaktivite ya da "ADHD" erişkinler için de tanımlanmıştır. Bundan sonra pek çok erişkin, hekime "….benim çocuğumda ADHD var. Ben de onun gibiyim, hayatımı organize edemiyorum. Bende de ADHD olabilir…" şeklinde başvurur oldu. Erişkin ADHD, toplumun hafif belirtilere (semtomlara) ve bening (selim) problemlere toleransının azaldığını gösteren ilk örneklerden birisidir.

Bireylerin kendi kendilerini medikalize etmeleri giderek yaygınlaşan bir durum haline gelmiştir. Umutsuzluğun medikalizasyonu depresyonla olmuştur, tedavisi de antidepresanlar.

Henüz hastalık olarak tanımlanmayan durumlar ya da bir ilacın kullanım onayı alınmamış durumlar için insanlar dernek ya da vakıf çatısında bir araya gelerek pek çok "Consumer Advocasy Group'lar oluşturmakta ve bu grupları ilaç firmaları tarafından desteklemektedirler. Örneğin "Human Growth Foundation", büyüme hormonunun ilaç olarak bodurlukta kullanım hakkı için mücadele etmektedir. İlacı piyasaya süren Elie Lilly firması, "Human Growth Foundation"ı yılda 6 milyar dolar yardım ile desteklemektedir.

Post travmatik stres bozukluğu örneği: 1980'de psikiyatri literatürüne formel olarak post travmatik stres bozukluğu (PTSB), tıbbi bir hastalık olarak girdi. Ciddi travmaya (savaş gibi) maruz kalan insanların bir kısmında görülen psikobiyolojik fonksiyon bozukluğu olarak tanımlandı ve tıbbi girişimlerle bu fonksiyon bozukluklarının düzeltilebildiği öne sürüldü. Böyle bir hastalığın mevcut olduğuna pek çok bilim insanı ve hekim hala inanmamaktadır. Ancak bu hastalığı tanımlayanlar travmaya yanıtın universal ve aynı olduğuna inanır. Bu anlayış şiddetin önlenmesi için sosyo politik, travma sonrası stresin azaltılması için

tıp dışı girişimler yerine hasta (!) bireyin tıbbi tedavisine odaklanırlar.

Hastalık tanısının zamanlaması da dikkate alındığında bu hastalığın ABD'nin Vietnam savaşı yenilgisinin toplumsal krizine karşı geliştirdiği bir toplumsal kontrol manevrası olduğu pek çok bilim çevrelerinin kabul ettiği bir görüştür. PTSB terminolojisi travmanın altında yatan sosyo-politik nedenleri yok saymakta ve asıl alınması gereken önlemleri dışlamaktadır. Bu model hasta kişilerde kanda kortizol düzeyinin düşük olduğunu, beyinde hipokampus hacminin küçük olduğunu öne sürmüşse de hiçbir zaman bu açıklamalar ciddi tıbbi kanıtlara dönüşmemiştir.

Yakın zamanda biyoteknoloji şirketlerinin genetik gelişmeleri özellikle genetik testleri halka duyurmalarına tanık olacağız. Genetik testlerin reklamları medikalizasyonu yeni bir boyuta taşıyacaktır. Kanser, alkolizm gibi özel bir sorun için pozitif olabilecek bir gen saptandığında ve gen testi geliştirildiğinde yeni bir medikalizasyon durumu gelişecektir: Olası hastalar… prekanser, pre-alkolik insanlar ortaya çıkacak ve bireylerin kimlikleri, sosyal statüleri için yeni kategoriler doğacaktır. Toplumun genetik test ile tarandığı bir çağı düşleyebiliyor musunuz?

21 yüzyılda yoksul hatta varsıl ülkelerde temel sağlık sorunları sürmekte, her geçen gün toplumsal ölçekte etkili, AIDS gibi yeni sağlık sorunları eklenmektedir. Ekonomik büyümenin bir ülkenin gelişmişliğine, gelişmiş olmanın da her zaman insani gelişmişliğe tekabül etmediği anlaşılmıştır. 2001 yılında 14.7 milyon insan infeksiyon hastalıkları gibi önlenebilir ya da tedavi edilebilir hastalıklar nedeniyle ölmüştür. Bir yanda tedaviden yarar görebilecek, gerçekten ciddi biçimde hasta olan veya çok yüksek risk taşıyan insanların olması diğer yanda ise göreceli olarak daha sağlıklı insanların, kendilerine hastalık damgası vurulup ilaç

yazıldığında, büyük maliyetlere ve zaman zaman ölümcül olabilecek yan etkilere katlanmak zorunda kalması gibi bir çelişki ile karşı karşıyayız.

Kaynakça

1. Illich I, Limits to medicine: medical nemesis: the expropriation of health. London: Marion Boyais, 1976.
2. Clark D. Between hope and acceptance: the medicalization of dying. BMJ. 2002;324:904-907.
3. Flic D. The medical text: between biomedicine and hegonomy. Social Science and Medicine 2004; 59:1257-85.
4. Gramch A. The modern prince. NewYork: International Publishers 1957.
5. Zola I. Medcine as an institution of social control. The medicalizing of society. Saciological Review. 1972; 20:487-504.
6. Williams G. Concept of 'hegomonia' in the thought of Antonio Gramsci: Some notes in interpretation. Journal of the History 1960; 4:586-599.
7. Waitzhin H. The politics of medical encounters: How patients and doctors deal with social problems. London: Yale University Press, 1991.
8. Conrad P, Leiter V. Medical,zation, Markets and Consumers Journal of Health and Social Behavior. 2004; 45:158-176.
9. Conrad P. The shifting engines of medicalization. Journal Health and Social Behavior 2005; 46:3-14.
10. British Medical Journal. Special issue on medicalization. 2002; 234:859-926.
11. Szasz T. Manufacture of madness. NewYork: Dell, 1970.
12. Clarke AE, et al. Biomedicalization: Technoscientific transformations of health, illness and U.S. Biomedicine. American Sociological Review. 2003; 68:161-94.
13. Moynihan R, Cassels A. Satılık Hastalıklar. Çev. Gökçesu T, Evren Y. 1. Baskı İstanbul Hayykitap 2006.

"DÜŞMAN CEZA HUKUKU" VE TÜRKİYE'DE 1980 SONRASI DÜŞMAN CEZA HUKUKU DÜZENLEMELERİ IŞIĞINDA "DÜŞMAN KİM?"

Denizer Şanlı*

I

1- Çalışmanın Çerçevesi ve Sorunsalı

Alman Ceza Hukukçusu ve Hukuk Filozofu Prof. Dr. Günther Jakobs, 1985 tarihinde ZstW'de yayımlanan bir makalesinde, "Düşman Ceza Hukuku" kavramını kullandı. Makalede kullanılan "düşman ceza hukuku" kavramı, özelleştirilmiş ve geliştirilmiş bir anlayışa ilişkindir (Bung, 2008:597). Aslında bu makaleden önce Alman Hukuk Felsefecisi ve milliyetçi sosyalist Harold Smith de ceza hukuku alanında "dostlar hukuku" ve "düşmanlar hukuku" arasında bir ayırım geliştirmiş ve dostlar için ceza hukuku ve düşmanlar için ceza hukuku ayırımı yapmıştı (Fletcher, 2006:154). Sözü edilen her iki kişi de, düşmanlar için sistematik bir ceza hukukunun kaçınılmaz olduğu noktasında birleşiyorlardı (154).

* Doktora, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Ana bilim Dalı.

Düşmanlara karşı uygulanacak hukukun "düşman ceza hukuku" biçiminde kavramsallaştırılması üzerinden çok uzun bir süre geçmemiş olsa da, hukuk düzeninin düşmanlarına, onların tehlikeliliklerine ve kötü emellerine karşı mücadele düşüncesinin tarihi çok daha eskidir. Düşmanla, ceza hukukunun bütün imkânlarıyla ve olabildiğince erken savaşmak, Nasyonal Sosyalist dönemde dile getirilen sloganlardan biriydi. 1945'ten sonra da, siyasi suçlarda cezalandırılabilirliğin önemli ölçüde öne çekilmesi terk edilmeyen eski bir gelenek olarak varlığını sürdürdü. Soğuk Savaş'ın hâkim olduğu dönemde siyasi muhalifler veya muhalif olmayan fakat farklı siyasi tercihleri olanlara karşı ceza hukuku fail istenciyle ilişkilendirilen ve cezalandırılabilirliğin önemli ölçüde öne çekildiği bir ceza hukuku olarak anlaşılıyordu (Arnold, 2008:536-537). Hatta daha da önceleri, 19. Yüzyılın sonlarından itibaren, doğru amaca uygun ceza hukukunun adil ceza hukuku olduğuna ilişkin sloganla ceza hukuku iktidar sahibi için bir iktidar aracı haline dönüşürken salt fiili baskıyla temellendirilmiş ve Medeni Hukuk, Polis Hukuku ve Düzen koruma hukuku gibi diğer iktidar araçlarıyla dengelenen bir sistem haline dönüştürülmüştü: 1886 ile 1918 arasında Alman Sömürgeci Ceza hukukunda da görülen bu tarihsel süreç, Aydınlanma dönemi Liberal Hukuk devletinin ceza hukukundan modern zamanın Düşman Ceza Hukukuna geçişin tarihsel gelişim çizgisi olarak ortaya çıkmaktaydı. Buradaki hareket farklılıklar arz etse de, hareketin yönü daima bellidir: özgürlüklerin azaltılması ve sınırlandırılması (537-538).

Görüldüğü gibi düşmanlar için uygulanan ceza hukuku, "düşman ceza hukuku" kavramının kullanımından çok önce de, iktidarın ve güç sahiplerinin düşmanlarına uyguladığı hukuk bağlamında anlam kazanmaktadır. Ancak yine de, çalışma, analiz nesnesi olan kavrama ve bu kavram ışığında inceleyeceği ta-

rihsel kesite ilişkin bir sınırlandırma yapmak durumundadır: Düşman ceza hukuku nedir? Hangi felsefi temellere sahiptir? Kavramın temelleri ve belirtileri nelerdir? Bu kavrama karşı hangi eleştirel yaklaşımlar söz konusudur?

Çalışma, "düşman ceza hukuk"unu belirli bir anlam ve bağlamda ele almaktadır: İktisadi suçlar, örgütlü suçlar, cinsel suçlar gibi tehlikeli suçların "düşman ceza hukuku"nun kapsamına girdiği belirtilmekle birlikte, kavramın odak noktasında ağırlıklı olarak "terörizm" yer almaktadır. Asıl "tehlike" denilen şey, artık günümüzde terör eylemlerinin yarattığı maddi ve manevi her türlü yıkımdır. (Ökçesiz, 2008: 564). Çalışma, "düşman ceza hukuku"nu, asıl olarak "terör" suçlarını içine alan bir çerçeve içinde anlamlandırmaktadır. "Devletin düşmanları" olarak da nitelendirilen (Fletcher, 2006: 154) "terörist"lere karşı hangi hukuk uygulanmaktadır? "Devletin düşmanları" kimlerdir? Bu algının izini sürerek, otoritece nasıl bir "düşman" algısı ve tasarımı yaratılmaktadır? Çalışma, bu temel sorulara, Türkiye'deki düşman ceza hukuku uygulamaları ışığında yanıt aramak amacındadır.

Çalışma, yalnızca ceza hukuku alanına ilişkin değildir. Aksine, çalışmanın "düşman ceza hukuku" kavramını işlevsel bir zeminde kullanma isteğinin temel amacı, 1980 sonrası Türkiye'sindeki düşman ceza hukuku düzenlemeleri ışığında, devlet aygıtının "düşman" algısındaki temelleri ve değişimleri ortaya koymaktır: Türkiye Devleti'nin "düşman" algısı nedir? Bu algıyı ortaya koyacak hangi yasal düzenlemelerden söz edilebilir? Düşmanları cezalandıran ceza yasaları ne biçimde değiştirilmiştir? Bu değişimler düşman tasarımındaki hangi değişimlere tekabül etmektedir? Çalışma, bu sorulara yanıt aramak üzere kaleme alınmıştır.

"Düşman Ceza Hukuku" kavramı, ortaya çıkışından bu yana birçok tartışmaya da kaynaklık etmiştir. Bu kavramın kullanılmasını destekleyenler ve buna karşı çıkanlar, tavırlarını toplumu ve hukuku algılayış çerçeveleri içinde oluşturmuşlardır. Çalışma, kavramın, otoriter ya da daha ılımlı haliyle teknokratik bir ceza hukuku anlayışını yansıtmasını (Ökçesiz, 2006: 164) göz önüne almakta ve bu açıdan kavrama eleştirel olarak yaklaşmaktadır. "Düşman kimdir?" ya da "Terör nedir?" sorularının kendisi de, bu sorulara verilecek yanıtlar da *ideolojiyle y*üklüdürler. Ancak, çalışma, bu eleştirel yaklaşımının yanında, esas olarak kavrama işlevsel bir anlam yükleyerek, aynı zamanda bu işlevsellikten yararlanma amacındadır: Gerçekten de, kavramı ilk kullanan Jakobs'un da ifade ettiği gibi, konu "gerçek hukuk"un şartlarına ilişkindir. İdeal bir dünya tasavvuru üzerinde rahatlıkla anlaşılabilir, ama, bu, gerçek dünyadaki hayata bir şey katmış olmaz (Jakobs, 2008: 526). Düşmanlara uygulanan hukuk, kavramlaştırılmadan çok önce de gerçek hukuk yaşamında fiilen uygulanmaktaydı. Diğer yandan, Düşman Ceza Hukuku, terörizm ile uluslararası ve ülkesel mücadele araçlarıyla mücadele dolayısıyla ciddi bir yaygınlık kazanmıştır (Arnold, 2008: 540). Dolayısıyla çalışma, kavrama eleştirel yaklaşmakla birlikte, esas olarak "düşman"lara ayrı bir ceza hukukunun uzun yıllardan bu yana uygulama alanı bulması ve bu açıdan bir gerçekliğe tekabül etmesinin yarattığı tartışma olanaklarını kullanmak amacındadır. Bu açıdan, *aydınlanma döneminin liberal hukuk anlayışının reddi olan ve bir bakıma toplumun bazı kişilerine ayrı bir ceza hukukunun uygulanabileceğini "itiraf" eden "düşman ceza hukuku" anlayışı,* varsaydığı "düşman" imgesine ilişkin zengin bir tartışmanın da başlangıcı olabilir.

2-"Düşman Ceza Hukuku"

"Düşman Ceza Hukuku", Jakobs tarafından "Vatandaş Ceza Hukuku"nun karşıtı olarak oluşturulmuştur. "Vatandaş Ceza Hukuku", herkesin hukuku, düşman ceza hukuku ise düşman olan, herkesin karşısında duran, savaşa kadar giden, psişik bir baskıya maruz bırakılacak olan düşmanın hukukudur (Sınn, 2008: 613). "Düşman Ceza Hukuku", bazı yazarlar tarafından "Savaşım Ceza Hukuku" (Arnold, 2008: 528) ve "Aleyhtar Ceza Hukuku" (Aponte, 2008: 574) olarak da adlandırılmıştır. "Temel Hukuk ve devlet düzeninin tanımayan kişilere (Ökçesiz,2008: 563) uygulanacak hukuk" olarak yaşam alanı bulan düşman ceza hukuku, ekonomik suçluluk, organize suçluluk, cinsel suçlar ve terörizm gibi suçlarla mücadeleyi amaçlayan bir çerçevedir. Hukuk ve devlet düzenine ağır yıkım getirdiği düşünülen bu suçlardan örgütlü suçlar ve özellikle terör suçları, düşman ceza hukukunun muhatabıdır (Ökçesiz, 2008:561). Düşman ceza hukuku tasarımının odak noktasında, ağırlıklı olarak terörizm bulunmaktadır. Buna göre, asıl "tehlike" denilen şey artık günümüzde terörün yarattığı maddi ve manevi yıkımdır (Ökçesiz., 2008:564).

2.1-"Düşman Ceza Hukuku"nun Nitelikleri ve Belirtileri

Jakobs, "düşman ceza hukuku"nun temellerini "normatif beklentiler açısından statüsünü terk etmek hususunda ilkesel bir sapkınlık içinde olmayan bir muhatabın korunması"na, buna karşılık ilkesel sapkınlık içinde olan kimsenin ise kendi kişisel davranışları açısından bir garanti talep edememesi"ne dayandırmaktadır (Jakobs, 2008: 505). "Ayırma tezi" olarak da adlandırılan (Bung, 2008: 595) bu anlayış, ilkesel sapkınlık içinde

olana yurttaş muamelesinin yapılmamasını, aksine düşman sıfatından ötürü onunla savaşılmasını ifade etmektedir (Jakobs, 2008: 595). Jakobs'a göre her kim kişisel davranışında yeterli derecede bilişsel güvenlik sunamıyorsa, kişi olarak muamele görmeyi bekleyemez. Temel bir sapkınlık içinde olan, kendi davranışı için güvence vermediğinden, yurttaş olarak muamele görmek yerine, onunla bir düşman olarak mücadele edilmelidir (Ökçesiz,2008:563). Jakobs, Düşman Ceza Hukuku'nun genel anlamını, "düşmana karşı, savaşa varıncaya dek kapsamını geniş tutan bir fiziki zor/kuvvet uygulaması" olarak ortaya koyar (Jakobs, 2008: 494). Jakobs'un anlayışı, "her kim devamlı şeytan gibi uyanırsa, en azından yükümlülüklerini yerine getireceği hususunda güvence verinceye kadar ona hukuki bir kişi olarak davranılamayabilir" biçiminde özetlenebilir (Bung, 2008: 605).

Bu, aynı zamanda, sosyal olarak uygun davranış alanı bulunmayan "fail"in, yalnızca bir tehlike kaynağı, bir başka ifadeyle "hukuksal değerin düşmanı" olarak görülmesi anlamına gelmektedir (Bung, 2008: 598). Yurttaş ceza hukuku normun geçerliliğini esas alırken, düşman ceza hukuku tehlikelerle mücadele eder (Jakobs,2008: 495). İlkesel sapkınlık içinde olan kişi, bir "tehlike objesi"dir. Böylece ilkesel muhaliflere, yani teröristlere karşı uygulanması gereken hüküm(ler), tehlikenin büyüklüğüne göre belirlenen bir ölçüyü esas almak durumunda kalacaktır (Jakobs, 2008: 502). Cezalandırmanın temel amacı da, "karşılık vermek" yerine tehlikenin bertaraf edilmesidir (Ökçesiz, 2008: 563). Burada ceza tehdidi, asla cereyan etmiş hadiselere değil (Jakobs, 2008: 523), mevcut tehlikeye yönelmektedir.

Tehlike objesinin cezalandırılması düşüncesi, aynı zamanda "Düşman ceza hukuku" anlayışının temel niteliklerinden birini de oluşturmaktadır. Bu, ilkesel muhalifin, kendisine "kişi" olarak muamele yapılmayı bekleyememesi, buna karşılık devletin de

ona asla bir "kişi" muamelesi yapmamasıdır (Ökçesiz, 2008: 563). Jakobs'un gerekçelendirmesine göre "bir kişi" "yeterince hukuksal sadakat için görevlidir". Kim hukuka sadakat için görevli oluşunu yeterli biçimde göz önünde tutmaz ise, kişi olarak onun statüsü şüpheli hale gelir (Bung, 2008: 604-605). Her kim hayatının uzunca bir süresini suç yapılarında tüketmişse, artık bu kimseden tümden olmasa da kısmen hukuka uygun davranma beklentisi ve dolayısıyla Onun hukuk içinde bulunan kişi olma statüsüne dair şart ortadan kalkmış olur (Jakobs, 2008: 517). Yine, her kim kişi olarak muameleye tabi tutulmak istiyorsa, "kişi" olarak davranacağı hususunda kendisi açısından belirli bir ölçüde bilgiye dayalı güvenceyi ortaya koymak zorundadır. Bu güvence ortadan kalkarsa veya vazgeçilirse, ceza hukuku, üyesinin bir fiilinden düşmana karşı bir tepkiye dönüşür (Sınn, 2008: 611). Bu, "düşmanın yarattığı tehlikelilik durumu ne kadar artarsa, onun hukuksal olarak kişi olmaktan çıkarılması da o kadar mümkün olur" biçiminde de ifade edilebilir (Arnold, 2008: 535).

"Düşman Ceza Hukuku" anlayışı, düşmanın toplumsal ve hukuki statüsünü bu biçimde belirledikten sonra, yurttaşlara uygulanan ceza hukukunun karşıtı olarak, düşmanlara uygulanacak hukuku bir bütün olarak farklılaştırmaktadır: Düşman ceza hukukunun en önemli belirtilerinden biri, cezalandırılabilirliğin öne çekilmesi noktasındadır. Bununla, fiilin gerçekleşmesinde devreye giren ceza hukukunun, bir terör örgütünün kurulmasını suç tipi haline getirme örneğinde olduğu gibi, fiilin gerçekleşmeye başlamasıyla devreye girecek bir anlayışa yönelmesi kastedilmektedir (Sınn, 2008: 613). Henüz eylem haline gelmemiş, sadece planlanan, gerçekleşmiş bir norm geçerliliği zararının doğmadığı, sadece müstakbel bir eylemin var olduğu ve tehlike-

nin büyüklüğünü esas alan (Jakobs, 2008:502) anlayış, esas olarak düşmanın ihraç edilmesi olgusuna dayanır (Jakobs, 2008: 505). Bir diğer ifadeyle, ön alan cezalandırılabilir hale getirilmekte (Arnold, 2008:540), fail yalnızca yurttaşın değerlerini tehlikeye sokabilecek (bir unsur) olarak dikkate alınmaktadır (Bung, 2008: 598). Böylece, normun geçerliliğinden hareket eden ve genellikle kusur ceza hukuku olarak anılan bir ceza hukuku anlayışından, tehditkâr tehlikelere karşı geliştirilen bir güvenlik tedbirleri hukukunu zemin alan bir ceza hukuku anlayışına ulaşılmaktadır (Jakobs, 2008:522). Bu anlayışla, kişinin normatif hitap edilebilirlik içindeki isnadiyet sistemi ve kişinin kişisel sorumluluğu düşüncesi içinde özgürlüğün sistemi olarak düzenlenen ceza hukuku anlayışı yerine (Bung,2008:588), teşebbüse başlama öncesi cezalandırılmakta, böylece içsel dünyalarındaki "hukuksal değerin korunması" amacını yağmalayan (Bung, 2008:598) "düşmanların" tehlikeliliği ortadan kaldırılmaktadır. Temel hukuk ve devlet düzenini tanımayan düşmanlar, işledikleri suçlarda temel haklarından dahi yoksundur. Sonuçta, sanık bile olamayacak derecede hakları kısıtlanan bu insanlar hukuksal bir kişilikten de tard edilmekte ve Yurttaş ceza hukuku anlamında bir "ceza"nın amacının ve işlevinin muhatabı olmaktan çıkarılmaktadırlar. Onlar en az zararla ve en uygun yöntemlerle bertaraf edilmesi gereken tehlikelerdir (Ökçesiz, 2008: 563).

Jakobs'a göre, güvenlik tedbirlerinden başlayarak, terörist tehlikelerin bertaraf edilmesine yönelik en kaba düşman ceza hukuku usul kuralları, maddi hukuk boyutunda olduğu gibi aynen geçerli olmalıdır (Jakobs, 2008:500) Düşmana karşı savaşa varıncaya dek kapsamını geniş tutan bir fiziki/zor kuvvet uygulaması olarak düşman ceza hukuku (494), hukuk altında yaşayan bir kişiye değil, aksine kendi içgüdü ve korkularıyla düzen-

li/kurallı hukuk sürecini tehlikeye sokan bireye, düşmanca davrandığı müddetçe yönelecektir. Kanun koyucunun yasa yapıcılığı esas olarak mücadele araçları üretimi halini alır (497). Zor, her türlü taarruz biçiminde görünür hale gelir: Kan örneği alma, kayda alındığı zaman zanlının hiçbir şeyden haberinin olmadığı ve haberi olması da gerekmediği her türlü dinleme tedbiri, iletişimin denetlenmesi, gizli gözlem usulleri, gizli soruşturmacı görevlendirme, tutuklunun veya mahkûmun müdafileriyle kuracakları görüşmenin gerektiğinde engellenmesi gibi (500). Bu süreç, zanlının usulü güvencelerinin ortadan kaldırılması anlamına gelir. Birçok yabancı hukuk sisteminde ceza hukukunun yargılama garantileri ve koruma biçimlerini tahrip etmesi, şüphelilerin polis tarafından daha uzun süre gözlem altında tutulabilme imkânlarının yaratılması, yargısal temel hakların hiçe sayıldığı askeri yargılama usulüyle işleyen, özel yetkilendirilmiş Anti- terör Mahkemelerinin gelişimi (Arnold, 2008: 542) gibi tüm düzenlemeler, düşman ceza hukuku anlayışının parçasıdırlar. Bütün bu süreçler, zanlının usulü ve hukuki güvencelerinin ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. Jakobs'un ifadesiyle "devletin hukuki ve kuralına uygun bir biçimde hakları uygulamadan kaldırması" (500), aynı zamanda "polisiye olanın düşman ceza hukukundan ayrıştırılamayacağı" (Arnold, 2008: 544) bir noktaya varmaktadır.

Jakobs'a göre, bu çerçevede Alman kanun koyucunun bazı kanunları "mücadele kanunları" olarak isimlendiriyor olmasında şaşılacak bir şey yoktur (Jakobs,2008: 517). Jakobs, sınırları açık seçik belirlenmiş bir düşman ceza hukukunun, tüm ceza hukuku anlayışlarının birbirine bulandığı ve düşman ceza hukukuna ait müesseselerin bu bulamaca şırınga edildiği bir alaşımdan her halükarda –bilhassa da hukuk devleti ilkesi uyarınca- daha az

tehlikeli olduğu kanısındadır (Jakobs, 2008: 505). Güvenlik tedbiri nedir bilmeyen, terörist örgüt kurma suçunu sadece kamusal düzeni ihlal eden eylem sıfatıyla cezalandıran, ilgililerin dış dünyayla bağlantısını kesme, iletişimin dinlenmesi, gizli soruşturmacı tayin etme nedir bilmeyen ve tüm bu sayılanlara yabancı olan bir devlet, sadece soyut biçimde tesbit edilebilen hukuk devleti kavramının ideal biçimine yaklaşabilir (Jakobs, 2008: 525). Aslolan, devletin hukuki ve kurallara uygun bir biçimde hakları ortadan kaldırmasıdır (Jakobs, 2008: 500). Düşman Ceza Hukuku, devleti, devletin organlarını ve bunların işlevlerini düşmanla mücadele hususunda bağlayıcı olduğu müddetçe bir hukuk biçimidir. Düşman ceza hukuku sınırsız yok etmeye özgülenmiş kurallar yığını değildir, aksine akıllıca yönetilen bir hukuk devletinde bilinçli biçimde istisnai olarak kullanılan, devamlılık arz etmesi gerekmeyen bir "ultima ratio" dur (Jakobs, 2008: 519). Bu açıdan Jakobs'un, düşman ceza hukukunu yurttaş ceza hukukundan yöneldiği süjeler açısından kesin olarak ayırmaya özel bir önem verdiği söylenebilir. Bu durum, Jakobs'un teorisinin özünü oluşturan "düşmanlara uygulanacak mücadele çerçevesini oluşturma" amacıyla da uyum içerisindedir.

3- "Düşman Ceza Hukuku" Anlayışına Eleştirel Yaklaşımlar

"Düşman Ceza Hukuku" kavramı ile bilimsel iştigal her geçen gün artmaktadır (Arnold, 2008: 539). Bu ilgi artışında, kuşkusuz, kavramın belirlediği çerçevenin, özellikle hukuk felsefesi ve ceza hukuku anlayışları açısından tartışılmasının çekiciliği önemli bir rol oynamaktadır. Ancak kavramın hukuk teorileri açısından tartışılmasının artışını da tetikleyen esas olgu, "Düşman ceza hukuku" uygulamalarının gün geçtikçe artmasıdır: Düşman ceza

hukuku, terörizm ile uluslararası ve ülkesel ceza hukuku araçlarıyla mücadele dolayısıyla ciddi bir yaygınlık kazanmaktadır (Arnold, 2008: 540). Ülkelerin terörizmle mücadele kapsamında hakim yaklaşım tarzı, özellikle ön alanın cezalandırılabilir hale getirilmesi ile ceza hukukunun genişletilmesi, yargılamaya ilişkin garantilerin azaltılması ile Polis ve Düzen Hukukunda yer alan Ceza Usul Hukuku düzenleme araçlarından vazgeçilmesidir (540)

Düşman Ceza Hukuku düzenlemelerinin giderek yaygınlaşmasında, 11 Eylül sürecinin büyük bir payı vardır. 11 Eylül sonrasında, "uluslararası terörizm" tüm "demokratik" ülkelerin yüzleşmek ve mücadele etmek zorunda oldukları bir olgu olarak sunulmuş ve terörle mücadele yasaları yoluyla, "demokratik" rejimi korumak amacıyla kimi "demokratik değerler"den fedakarlık edilebileceği yönünde yaygın bir kanı oluşturulmuştur (Arnwine, 2006:188). Dolayısıyla, düşman ceza hukuku düzenlemeleri, bu süreçle birlikte, her dönemde olduğundan daha etkin bir uluslararası meşruiyet kazanmıştır.

Düşman ceza hukuku anlayışı, yaygınlık kazanması ile koşut biçimde giderek artan eleştirilerin de konusu olmaktadır. Bu anlayışa karşı en temel eleştiri, "düşmanın nasıl ve ne biçimde belirlendiği" sorusudur. Kim, ne zaman düşman olarak kabul edilecek ve bunun dışlanma ölçüsüne ulaştığının ne zaman tesbit edilecektir? (Arnold, 2008: 535). Devlet, kendi düşmanlarının kimler olduğunu hemen, nereden ve nasıl bilecektir? (Ökçesiz, 2008: 555). Kimin düşman olduğunu, kim belirlemektedir? Parlamento mu, devlet başkanı mı, başbakan mı, bir mahkeme mi (eğer öyleyse hangi mahkeme), polis mi veya mahalli yetkili infaz kurumunun idarecisi mi? Ve düşman hangi kriterlere göre tanımlanmaktadır? (Malek, 2008:593).

Görüldüğü gibi, kavramın temeline aldığı "düşman" tanımı ile ilgili "ilk itirazlar" dahi, kavrama yöneltilen önemli ve ciddi itirazlar haline gelmektedir. Gerçekten de "düşman"ın, tanımlayana göre değişen izafi niteliği, hangi nitelikleri taşıyan kişilerin ağır düşman hukuku müeyyidelerine maruz bırakılacağının, bu kişilerin kimler olduğunun ve bu kişilerin dışlanmasının hangi yoğunluğa eriştiklerinde gerçekleştirileceğinin saptanması kolay değildir ve hatta mümkün de değildir.

Aponte, Kolombiya'da düşman ceza hukuku ile ilgili düzenlemeleri sunduğu makalesinde, "düşman"ın nasıl tanımlandığına ilişkin son derece çarpıcı saptamalarda bulunmaktadır: Kolombiya'da baş düşman 60'lı ve 70'li yıllarda gerilladır ve fakat silahlı çatışmalarla ilgisi olmayan sendika üyeleri, insan hakları organizasyon üyeleri ve öğrenciler de aleyhtar ceza hukukunun hedefi olmuştur. Günümüzde ise teröristler ya da organize suçluluk "baş düşman" olarak görülmekte ve bununla birlikte "gri alan"da hareket eden diğer aktörler de cezalandırılmaktadır (Aponte, 2008:574-575). Aponte, aleyhtar ceza hukukunun, esas olarak politik ceza hukuku olduğunu ve "düşman"ın da her daim "tasarlanmış bir düşman" olduğunu belirtmektedir. Bu, Kolombiya örneğine özel bir durum değildir, aksine genel bir yaklaşımdır. Düşman "düşman" gibi hareket ettiği için değil aksine düşman olarak tanımlandığı için düşmandır (575). Düşman, tasarlanmış bir düşman olarak kabul edilirse, düşman tasarımının politik durumlara bağlı olduğu ortaya çıkar (576). Aponte, baş düşman olarak kabul edilen gerillaların, barış sürecine entegre oldukları zaman özel veya genel affın gündeme gelebildiğini, bu tavizin arkasındaki temelin de, eylemlerin politik karakterlerini tanıma isteği olduğunu özellikle belirtir (576). Sonuç olarak, Aponte, düşman ceza hukukunun tanımladığı anlamda bir düşmanın varlığına *inanmanın* ve bu şekilde bir düşman belirlemenin *inanıl-*

ması güç bir saflık ve demagoji olduğunu belirtir ve "düşman"ın tasarlanmış bir düşman olduğunu tekrarlar (577).

Aponte'nin, düşmanın politik olarak tasarlanmış bir düşman olduğuna ilişkin saptaması, düşman ceza hukukunun temel karakterini göstermesi açısından çok önemlidir. Bu saptama, "düşman ceza hukuku"nun ideolojik karakterini açık bir biçimde ortaya çıkarmaktadır. Öyle ki, Kolombiya'da Anayasa Mahkemesi gibi kurumlar bile, "düşman" olarak görülebilmiştir (Aponte, 2008: 577).

Düşman ceza hukuku, yoğun politik içerikle donatılmasına ve izafi bir düşman tasarımına dayanmasıyla birlikte, "düşman"ın tanımlanmasının imkânsızlığı, çoğu zaman "hiçbir kusuru olmayan masum insanların da düşman gibi değerlendirilip bir düşman gibi muameleye tabi tutulmasına yol açmaktadır" (Arnold, 2008; 546). Olağan suçluların ya da suçsuzların düşman ceza hukukunun değirmen taşlarına yanlışlıkla düşmelerinin nasıl engelleneceği sorusu (Ökçesiz, 2008: 555) yanıtsızlığını korumaktadır. Esasen, uzun bir süreden bu yana düşman ceza hukuku normları, vatandaş ceza hukuku normlarının içine sokulmuştur (Malek, 2008:593). Bu, çoğunlukla "terörizm"e karşı uygulanan hukukun, kendine özgü özel ve geçici bir hukuk olduğuna ilişkin (Çaycı, 2006: 287) saptamaları da geçersiz hale getirmekte ve olağanüstü cezalandırma ilkelerinin sürekli ve kalıcı bir biçimde uygulanması sonucunu doğurmaktadır. Bu uygulamalarla, otorite, "topluma, kendisine ait özgürlük alanlarını ve buna bağlı sivil toplum anlayışını potansiyel bir tehlike olarak algılaması ve genel bir şüphe altında tutmasıyla müdahale etmekte" (Arnold, 2008: 548) ve "düşman"a uygulanacağı varsayılan tüm müeyyideleri toplumsal ölçekte yaygınlaştırmaktadır.

Düşman ceza hukukunun, "güvenlik" kavramının içerisinin özgürlüğü yadsıyıcı biçimde doldurduğu ve "tehlike"yi esas aldığı eleştirisi de, kavrama yöneltilen önemli eleştirilerden biridir (Ökçesiz, 2008: 555). Burada özgürlük, "güvenliğin inkarı" olarak anlaşılmaktadır (Ökçesiz,2006:163). Böylece devlet, tüm hukuka ve yurttaşlara karşı terör uygulayabilmekte, öğretilen bir "güvenlik kaygısı" devletin kendi yurttaşlarını yiyen bir dev haline getirmektedir (Ökçesiz, 2008:553). Böylesi bir devlet terörü, hukuk devletini kaosa sürükler (Ökçesiz, 2006: 163). Yurttaşlarını belirli koşullarda "kişi" olmaktan çıkarmak yetkisine sahip olduğunu düşünen devlet, insanın onurunu da reddetmektedir. Düşman Ceza Hukuku, "demokratik ceza hukuku" anlayışının, insan onurunun ve ulus devletin egemenlik anlayışının bütünüyle reddi anlamına gelmektedir (Ökçesiz, 2008: 556). Böylesi bir anlayış, "düşman"ın bir kişi olarak taşıyabileceği tüm hakları askıya aldığı için, "suçsuzluk karinesi" gibi, hukuk devletinin önemli bir temel taşının da çekilip alınması sonucunu doğuracaktır (555). Ceza hukuku, hukuk devleti sistemi içinde kişinin normatif hitap edilebilirlik içindeki isnadiyet sistemi olarak ve yine bu kişinin kişisel sorumluluğu düşüncesi içinde özgürlüğün sistemi olarak düzenlenmesi anlamına geldiğine göre (Bung, 2008: 588), düşman ceza hukuku perspektifi, hukuk devletiyle güvenlik devletinin birbiriyle karıştırılması tehlikesinin en önemli göstergesi anlamına gelmektedir.

Özetle, düşman ceza hukukunun, yoğun ideolojik-politik içeriği, "düşman"ın belirsiz ve izafi oluşu, "tasarladığı düşmana" ilişkin olarak tanımladığı müeyyideler ve temel hukuk devleti ve ceza hukuku ilkelerini yok sayan yaklaşımı, haklı birçok eleştirinin de kaynağı olmuştur. Düşman Ceza Hukuku'nun bir yönü, temel tüm hakları elinden alınmış bir "düşman"ın cezalandırılması temeline dayanıyorsa, Malik'in de belirttiği gibi "İnsanlar,

her zaman istenildiği gibi, devlet vatandaşlığına dayalı hukuk düzeninden kolaylıkla çıkarılıp atılabilecek 'Vahşi Hayvanlar' değildirler" (Malek, 2008: 592). Ronald Drowkin'in şu saptaması, Jakobs'un, çoğu metninde hukuksal analizlerden çok "propaganda" yaptığı izlenimini uyandıran yaklaşımına karşı, başka bir noktayı göstermesi açısından önemlidir: "Bugün bizi tehdit eden, başka bir tehlikedir: Bu, Amerikan güvenliğini birazcık dahi olsa iyileştiren her şeyin meşru olduğu inancıdır (..). Cesaret ve onur, güvenliğin dikkate değer tek şey olduğu önyargısına feda edilmektedir.Terör tehlikesi, bütünüyle bakıldığında, birlikte yaşamayı öğrendiğimiz uyuşturucular, seri cinayetler ve diğer cürümlerden daha büyük değildir. Ancak onurumuzu kendi edimimizle içerisine düşürdüğümüz tehlike çok daha büyüktür. 'Güvenlik ve haklar arasında yeni bir denge kurulması' söylemi gerçekten yanılgıya sürüklemektedir:Bu deyim, güvenliğimizi kendi haklarımıza değil, başka insanların haklarına göre değerlendiriyor. Güvenliğimizi, kendi şerefimiz karşısında değerlendirmek çok daha önemli sayılmalıdır" (Ökçesiz, 2008: 553).

II

1-1980 Sonrası Türkiye'de "Düşman Ceza Hukuku" Düzenlemeleri

1.Bölümde sunulmaya çalışılan "Düşman Ceza Hukuku" düzenlemeleri, yukarıda da belirtildiği gibi, özellikle 11 Eylül süreciyle birlikte tüm dünyada gelişen ve yaygınlaşan bir eğilimi yansıtmaktadır. Ancak, "Düşman Ceza Hukuku", esasen, ceza hukuku alanında, çok daha önce yerleştirilmiş bir durumu yansıtmaktadır (Sınn, 2008: 614). Bu açıdan, düşman ceza hukuk düzenlemelerini, her ülkenin ceza hukuku düzenlemelerinde, kavramın oluşturulma tarihi olan 1985'ten önce de bulmak mümkündür.

Türkiye'de de, 1980 öncesi ve sonrasında, gerek soruşturma ve gerekse de yargılama safhalarında "düşmanlar için uygulanacak ceza hukuku" düzenlemelerinden söz edilebilir. Günümüzde güçlü toplumsal-siyasal etkilerini halen devam ettiren 12 Eylül darbesi ile başlayan süreç, düşman ceza hukuku uygulamaları açısından zengin bir inceleme alanı oluşturmaktadır.

1980 sonrası düşman ceza hukuku süreçlerindeki dönüm noktası, 1991 tarihli Terörle Mücadele Yasası'dır. Bu yasa ile, "düşman ceza hukuku", "yurttaş ceza hukuku" düzenlemelerinden esaslı biçimde ayrılmış ve diğer devletlerdeki "anti terör yasaları"nın bir benzeri ve düşmana uygulanacak ceza hukukunun özel bir uygulanma biçimi olarak uygulama alanı bulmuştur.

Öyleyse, Türkiye'deki "Düşman Ceza Hukuku" süreçlerini, 1991 yılına kadar olan süreç ile bu tarihten sonra başlayan süreç olarak iki kısımda incelemek anlamlı olabilir.

1.1- 12 Eylül Darbesinden "Terörle Mücadele Yasası"na Düşman Ceza Hukuku Düzenlemeleri

12 Eylül 1980 tarihiyle birlikte, kesintilerle süregelmekle birlikte o tarih itibariyle uygulanmakta parlamenter rejim ortadan kaldırılmış ve yeni bir askeri rejim dönemi başlamıştır. Yasama yetkisi, darbeyi gerçekleştiren kuvvet komutanlarının oluşturduğu Milli Güvenlik Konseyi tarafından kullanılmış, ülkede sıkıyönetim ilan edilmiş ve yargılama süreçleri de sıkıyönetim rejiminin belirlediği çerçevede gerçekleştirilmiştir.

12 Eylül 1980 askeri rejimi, 13.01.1982'den itibaren Milli Güvenlik Konseyi ile Danışma Meclisi'nin birlikte varolduğu ve "Kurucu Meclis" dönemi olarak adlandırılan (Tanör, 1990: 32) dönem de dahil olmak üzere, TBMM'nin yeniden toplandığı 07.12.1983 tarihine kadar devam etmiştir. Yeni meclisin toplanmasıyla, 1983 sonundan itibaren parlamenter sistem tekrar

uygulanmaya başlamıştır. Bu açıdan, 1980- 1991 dönemini de, belirli dönemlere ayırarak incelemek anlamlı olabilir.

1.1.1- "Askeri Rejim" ve "Düşman Ceza Hukuku"

Nispi-demokratik hakların rafa kaldırıldığı ve askeri idarenin tüm toplumsal yaşamda en etkin biçimde varolduğu askeri rejim dönemi, "Düşman Ceza Hukuku" düzenlemeleri ve süreçleri açısından belirli çerçevelerden ele alınabilir. Öncelikle, bu dönemde, Askeri rejim, genel olarak ceza hukuku uygulamaları açısından 01.03.1926 tarihli Türk Ceza Yasası'nı, soruşturma ve yargılama usulleri açısından da 13.05.1971 tarih ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nu temel almıştır. Askeri Rejim döneminde, Sıkıyönetim Kanunu'nda yapılan çok sayıda değişiklik dikkat çekicidir[1] Sıkıyönetim Yasası'ndaki bu temel değişiklikler bir yana bırakılırsa, Askeri rejimin, cezalandırma süreçleri açısından yeni yasal düzenlemeler yapma yoluna gitmediği, bunun yerine hazır bulduğu yasal düzenlemeleri uygulamayı ve bu düzenlemeleri ihtiyaçlarına göre değiştirmeyi tercih ettiği söylenebilir.

Askeri rejimin ceza hukuku alanında temelli değişikliklere gitmemesi ve öteden bu yana yürürlükte bulunan 765 sayılı yasa hükümlerini uygulama yolunu tercih etmesi, bu dönemde "düşmanlara uygulanan ceza hukuku" düzenlemelerine ilişkin olarak yapılacak saptamaların, genel olarak 765 sayılı yasa hükümleri açısından da geçerli olduğunu göstermektedir: Askeri rejim düşmana uygulanacak yeni ceza hukuku normları düzenlemediğine ve 765 sayılı yasa kapsamındaki düzenlemeleri esas aldığına göre, bu dönemde uygulanan ceza yasasında varolan

[1] 12.09.1980 ile 07.12.1983 tarihleri arasında 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası toplam 16 kez değiştirilmiştir.

"düşmanlara uygulanacak ceza hukuku düzenlemeleri", geçmişten bu yana yasada varolan normlardır.

Askeri rejim döneminde, 765 sayılı yasanın belirli hükümlerine göre cezalandırma yapıldığına ve yeni/özel düzenlemeler getirilmediğine göre, düşmanlara uygulanan ayrı ve özel bir ceza hukuku sisteminden söz etmek olanaksızdır. Bu dönemde, öteden beni ceza yasasında varolan "Düşman Ceza Hukuku" normları uygulanmıştır. Ancak Askeri Rejim, temel olarak "düşmanlara uygulanacak yeni, özel ve ayrı bir ceza hukuku" yönünde hareket etmemiş, "yurttaş" ile "düşman"ı ayıran cezalandırma süreçlerinden daha çok, bir bütün olarak toplumu olağanüstü rejim ve cezalandırma kurallarına tabi kılan bir anlayıştan yana olmuştur. Bu dönem, toplumsal denetim ve cezalandırma süreçlerinin, "yurttaş ceza hukuku"- "düşman ceza hukuku" ayırımını anlamsızlaştıracak ölçüde yaygınlaştığı bir dönemdir: Askeri rejim döneminde, yaklaşık 650.000 kişinin gözlem altına alınmış, 1 Milyon 683 bin kişi fişlenmiş, açılan 210 bin davada 230 bin kişi yargılanmış, 7 bin kişi için idam cezası istenmiş, 517 kişiye idam cezası verilmiş, on binlerce kişi yargılanmış ve hapis cezalarına çarptırılmış, 33'ü siyasal suçlar olmak üzere toplam 53 kişi idam edilmiş, 71 bin kişi TCK'nun 141,142 ve 163. maddelerinden yargılanmış, 98 bin 404 kişi "örgüt üyesi olmak" suçundan yargılanmış, 388 bin kişiye pasaport verilmemiş, 30 bin kişi "sakıncalı" görüldüğü için işten atılmış, 14 bin kişi yurttaşlıktan çıkarılmış, 30 bin kişi "siyasi mülteci" olarak yurtdışına çıkmış, 171 kişinin işkenceden öldüğü belgelenmiş, 937 film "sakıncalı" bulunduğu için yasaklanmış, 23 bin 677 derneğin faaliyeti durdurulmuş, 3.854 öğretmen, 120 öğretim üyesi ve 47 hakimin işine son verilmiş, 400 gazeteci için toplam 4 bin yıl hapis cezası istenmiş, gazetecilere 3.315 yıl hapis cezası verilmiş, gazeteler 300 gün yayın yapamamış, cezaevlerinde toplam 299 kişi yaşamını

yitirmiş, 144 kişi kuşkulu bir biçimde ölmüş, 14 kişi açlık grevinde ölmüş, 16 kişi "kaçarken" vurulmuş, 95 kişi "çatışmada" öldürülmüş, 73 kişiye "doğal ölüm raporu" verilmiş, 43 kişinin "intihar ettiği" bildirilmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 28.05.2009). Kısaca, ceza hukuku çerçevesindeki cezalandırma süreçlerinin haksız, keyfi ve hukuka aykırı uygulamaları yanında, örgütlenme, basın- yayın, sosyal haklar ve daha birçok alanda toplumun önemli bir kesimi çok çeşitli müeyyidelere uğramıştır.

Nitekim, bu dönemi karakterize eden uygulamaların yasal çerçevesini oluşturan 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası da, bu saptamayı doğrular niteliktedir: Yasanın "Sıkıyönetimin yürütülmesi" başlığıyla düzenlenen 2. maddesiyle belirlenen ve Askeri mercilere dayalı olarak kurulan sıkı hiyerarşi çerçevesinde belirlenen düzlemde, yasanın 3. maddesi, Sıkıyönetim Komutanı'na verilen yetkileri vurgulamaktadır. Bu maddede, Sıkıyönetim komutanına, genel güvenliği ve kamu düzenini koruma ve sağlama görevi, her türlü mekanı, mektubu ve kişinin üzerini sınırsız olarak arama, haberleşme araçlarını ve her türlü yayını sansür koyma ve durdurma yetkisi, kişileri sürgün etme, gözaltına alma, grev ve lokavtları yasaklama ve erteleme ve izne bağlama, toplantıları yasaklama, özel işletmeler de dahil olmak üzere bütün kurumları kapatma ve faaliyetlerini durdurma yetkileri, araçların giriş çıkışlarını kayıtlama ve yasaklama, eğitim faaliyetine ara verme ve yasaklama ile kayıt silme yetkileri verilmiştir. Kısaca, sıkıyönetim komutanının temel hak ve özgürlükler üzerindeki sınırsız tasarruf yetkisi, bu dönemde bütün bir toplum üzerinde çok yaygın olarak kullanılmıştır.

Yine bu dönemde, Askeri rejimin yargı kurumu olarak yargılama süreçlerini gerçekleştiren Sıkıyönetim Mahkemeleri'nin görev alanını belirleyen, 1402 sayılı yasanın 15. maddesi de, dev-

lete karşı işlenen suçları da kapsamakla birlikte, bu suçların dışındaki suçlara ilişkin olarak, yağma, ve yol kesme suçlarından basın yoluyla işlenen suçlara, toplantı ve gösteri yürüyüşü yasasına muhalefet suçundan, dernek, sendika ve meslek kuruluşlarının kapatılması davalarına kadar çok geniş bir alanı düzenlemekte ve devamı maddeler de bu mahkemeye tüm soruşturma ve yargılama süreçleriyle ilgili geniş ve sınırsız yetkiler vermektedir. Askeri rejim boyunca yargılama ve cezalandırma süreçlerini karakterize eden Sıkıyönetim Mahkemeleri, 1402 sayılı yasa kapsamında tanımlanan çok sayıda suça ilişkin yetkilerini, sınırsız biçimde kullanmıştır. Askeri Rejim dönemi, soruşturma, yargılama ve cezalandırma süreçlerinde sınırsız yetkilerin kullanıldığı, bu yetkilerin yalnızca belirli alandaki suçlulara değil bütün bir topluma uygulandığı, öte yandan, askeri yetkilerin yalnızca ceza hukuku kapsamındaki cezalandırma etkinliği alanında değil, toplumsal yaşamın tüm alanlarında yasal bir sınırlama gözetilmeden uygulandığı bir dönemdir. Bu dönemde, başta yaşam hakkı ihlalleri olmak üzere birçok temel hak ve özgürlüğün yok edilmesinin, "devletin düşmanlarını" aşan yaygınlıkta uygulandığı söylenebilir.

1.2.-"Devlet Güvenlik Mahkemeleri"

Türkiye'de meclisin seçimler yoluyla yeniden oluşturulduğu 07.12. 1983 tarihiyle aynı döneme denk gelen bir biçimde, 16.06.1983 tarihi ve 2845 sayılı yasayla "Devlet Güvenlik Mahkemeleri" (DGM) kurulmuştur.

DGM'lerin kuruluşu, özel bir ihtisas mahkemesi olarak, "Düşman Ceza Hukuku"nun oluşturulması sürecinde önemli bir yere sahiptir. Askeri Rejimin hemen sonrasında, sıkıyönetim rejiminin sona ermesi ve parlamentonun yeniden toplanması sü-

recinde kurulan ihtisas mahkemeleri olarak[2], Devlet Güvenlik Mahkemeleri, belirli tiplerdeki suçların, özel yargılama usulleri ve soruşturma kurallarıyla birlikte cezalandırılması anlayışının bir sonucudur.

DGM'ler bu yanıyla özel bir cezalandırma alanı ve anlayışını temsil etmekteyken, diğer yandan da bu yasayla da askeri rejimin yaygın ve geniş düşman algısının varlığını tümüyle sürdürdüğü görülmektedir. Bu yanıyla, DGM'ler, sıkıyönetim sürecinde görev yapan Sıkıyönetim Mahkemelerinin işlevini, yeni dönemde ve yeni biçimlerle sürdürme görevini üstlenen mahkemelerdir. Nitekim, DGM'lerin kuruluşuna ilişkin 2845 sayılı yasanın ilk hali inceleme konusu edildiğinde, Türk Ceza Kanunu'nun çok sayıda maddesinde belirtilen suçların bu mahkemenin yargılama alanına alındığı görülmektedir. Daha sonra maddede yapılan değişikliklerle, olağanüstü halin uygulandığı bölgelerdeki belirli suçlar, toplantı ve gösteri yürüyüşleri, Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt ve Dernekler Yasası kapsamında işlenen suçlar ve teşekkül halinde işlenen suçların bazıları da bu mahkemenin görev kapsamına alınmıştır.

Devlet Güvenlik Mahkemelerinin görev alanına giren suçlarla ilgili özel usul kuralları ve mahkemelerin diğer mahkemelerden farklı örgütleniş biçimleri de dikkat çekicidir: Olağanüstü hal bölgesinde iki katı olarak uygulanmak üzere 15 güne varan gözaltı süreleri, bir asıl ve bir yedek üyenin askeri hakimler arasından seçilmesi, özel durumlarda sanığa yapılan suçlamanın kamu davası açılıncaya kadar kendisine bildirilmemesi, yine kamu davası açılıncaya kadar sanıkla müdafinin görüşmesinde ha-

[2] 2845 sayılı kanunun Geçici 1. maddesinde, kanun hükümlerinin 01.05.1984 tarihinden itibaren işleyecek suçlar hakkında uygulanacağının belirtilmesi de, bu mahkemelerin, "yeni dönemin mahkemeleri" olarak işlevlendirildiğinin bir göstergesidir.

kim bulundurulması, soruşturma ve kovuşturma süreçleriyle duruşmalara ilişkin olarak mahkemeye verilen özel yetkiler gibi birçok noktada, mahkemenin fonksiyonunun özel bir amaca özgülendiği görülmektedir.

Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kurulmasıyla, "düşman ceza hukuku"nu uygulama süreçlerine ilişkin olarak iki ana eğilimin belirginleştiği söylenebilir: Birincisi, "Devletin güvenliğine karşı işlenen suçlar"ın, soruşturma ve yargılama usulleri yönünden özel yetkilerle donatılmış bir mahkeme eliyle yürütülmesi eğilimidir. Bu, "düşman ceza hukuku" çizgisini belirginleştiren, "yurttaş"ların işlediği suçların aksine, "düşman"ların "özel bir yargılamaya tabi tutulmaları" amacını açıkça gösteren bir eğilimdir. İkinci olarak, birçok suç tipine ilişkin yargı yetkisi bu mahkemelere verilerek, askeri rejimle birlikte başlayan "yaygın ve geniş" düşman algısı devam etmektedir. Devletin şahsiyetine karşı cürümler baştan itibaren sabit kalmakla birlikte, siyasal gelişmelere bağlı olarak, toplantı ve gösteri yürüyüşleri, olağanüstü hal ilanına neden olan olaylara ilişkin suçlar, grev ve lokavt kanunları ve Dernekler Yasasında belirtilen suçlarla, teşekkül halinde işlenen bazı suç tiplerine ilişkin yargılama işlevi, Devlet Güvenlik mahkemelerinin görev alanında tanımlanmıştır. Böylece, 12 Eylül süreciyle koşut bir biçimde, genişçe toplumsal kesimleri içine alan bir "düşman tasarımı" etki ve varlığını sürdürmüştür.

1.3- 1991 tarihli "Terörle Mücadele Yasası"

3713 sayılı ve 12.04.1991 tarihli Terörle Mücadele Yasası, sistematik ve bütüncül bir "düşman ceza hukuku"nun oluşturulmasında en belirgin dönüm noktasıdır. Bir "tehlike kaynağı ve objesi olarak" ilkesel muhaliflere uygulanacak kuralları sistematik bir biçimde belirleyen, "düşman"ı tanımlayan ve ona karşı, savaşa

varıncaya dek kapsamı geniş tutan bir zor/kuvvet uygulamasını içeren yasa, "terörist"lere karşı uygulanacak "mücadele kurallarının göstermekle ve zaman içinde belirli değişikliklere uğrayarak alanında giderek artan bir "uzmanlaşma"yı temsil etmektedir[3]

12.04.1991 gün ve 3713 sayılı yasanın genel gerekçesinde de bu amaç açıkça belirtilmektedir. Gerekçeye göre, Terörizm tarihin en eski zamanlarından bu yana insanlığı tehdit etmekte ve içinde bulunduğumuz yüzyılda da gün geçtikçe yaygınlaşmaktadır. Etki alanı gittikçe genişleyen terörizm, tehdit olmaktan çıkmış ve bir tehlike halini almıştır. Terör, her devlet ve hükümetin her an, acil ve kısa sürede alınması gereken tedbirleri almasını gerektirir bir konudur.

"Teröre karşı özel mücadele yasaları oluşturma" amacını en açık biçimde ifade eden bu genel gerekçenin yanında, yasayı kapsamlı bir biçimde değiştiren 5532 sayılı yasanın gerekçesinde de benzer vurgular bulmak mümkündür.

Yukarıdaki açıklamalara ve kanun gerekçelerine göre, Terörle Mücadele Yasası, alanına ilişkin bir uzmanlık ve yetkinleşmeyi temsil ettiğine ve "mücadele kuralları"nı sistematize ettiğine göre, bu yasa hükümlerini, "düşman ceza hukuku" teorisi açısından daha anlamlı ve ayrıntılı bir analiz olanağı sağlayacak belirli başlıklar altında incelemek yararlı olabilir.

1.3.1-"Terör" Tanımı ve "Terör Suçlusu"

Yasanın, 15.07.2003 gün ve 4928 sayılı yasa ile değiştirilen 1. maddesinde "terör"ün tanımı yapılmıştır: Buna göre; "Terör; cebir ve şiddet kullanarak; baskı, korkutma, yıldırma, sindirme

[3] Yasa, yürürlüğe girdikten sonra toplam 17 yasayla değiştirilmiş ya da belirli maddeleri yürürlükten kaldırılmıştır. Bunlardan en kapsamlısı, "Avrupa Birliği ile uyum sürecinde gerçekleştirilen ceza reformu" ile de ilişkilendirilen 29.06.2006 gün ve 5532 sayılı yasa ile yapılan değişikliklerdir.

veya tehdit yöntemlerinden biriyle, Anayasada belirtilen Cumhuriyetin niteliklerini, siyasî, hukukî, sosyal, laik, ekonomik düzeni değiştirmek, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, Devlet otoritesini zaafa uğratmak veya yıkmak veya ele geçirmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin iç ve dış güvenliğini, kamu düzenini veya genel sağlığı bozmak amacıyla bir örgüte mensup kişi veya kişiler tarafından girişilecek her türlü suç teşkil eden eylemlerdir."

4928 sayılı yasa ile değiştirilmeden önce, yasa maddesinin terör tanımına ilişkin başlangıç bölümü, ***"Terör, baskı, cebir ve şiddet, korkutma, yıldırma,sindirme veya tehdit yöntemlerinden biriyle (….)"*** biçimindeydi. Bu dönemde, yasa hükmü, suçun tanımını belirsiz, esnek ve sınırsız bir biçimde yapmakla ve özellikle "cebir ve şiddet"in dışında, "korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit" yöntemlerini de sayarak "terör" kavramıyla ilgili büyük bir belirsizlik ve kavram kargaşası yaratmakla eleştirilmiştir (Çağdaş Hukukçular Derneği, 1991: 10). 4928 sayılı yasa, "cebir ve şiddet kullanımı"nı, "korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit" yöntemlerinden ayırmıştır. Ancak değiştirilmiş halinde dahi, madde içeriğinde, baskı, korkutma, yıldırma gibi belirsiz ve esnek kavramlara yer verilmiştir. Yasadaki terör tanımına göre, iktidarı etkilemeye çalışan kümeler ve örgütler de "terör" kapsamında değerlendirilebilecek; siyasi, hukuki, sosyal ekonomik düzeni değiştirmek, devlet otoritesini zaafa uğratmak, kamu düzenini ve genel sağlığı bozmak gibi, belirsiz ve esnek kapsamlarla, suçla ilgili olmayan davranış biçimleri cezalandırılabilecektir.

Yasanın 2. maddesi ise "terör suçlusu"nu tanımlamaktadır: Buna göre "Birinci maddede belirlenen amaçlara ulaşmak için meydana getirilmiş örgütlerin mensubu olup da, bu amaçlar

doğrultusunda diğerleri ile beraber veya tek başına suç işleyen veya amaçlanan suçu işlemese dahi örgütlerin mensubu olan kişi terör suçlusudur. Terör örgütüne mensup olmasa dahi örgüt adına suç işleyenler de terör suçlusu sayılır ve örgüt mensupları gibi cezalandırılırlar." **Bu yasa hükmünde, "Düşman Ceza Hukuku"nun en temel belirtilerinden birini, "cezalandırılabilirliğin öne çekilmesi" durumunu açıkça gözlemlemek mümkündür. Madde hükmüne göre, "terör amacıyla oluşturulan örgütlere mensup olmak" yeterlidir, suç işlenmese, hatta örgüt mensubu olmasa bile örgüt adına suç işleyenler "terör suçlusu" sayılarak cezalandırılabilecektir.** Böylece, terör eylemleriyle ilgisi bulunmayan, örneğin bir yasal kitle örgütünün üyesi olanlar "terör suçlusu" sayılabilecek, kitle örgütünün bir ya da daha fazla üyesinin olayla ilgisinin olması durumunda örgütün tüm üyeleri "terör suçlusu" sayılabilecektir (Çağdaş Hukukçular Derneği,1991:18). Madde, bir bütün olarak "cezaların kişiselliği" ilkesine aykırı bir içeriğe sahiptir (19). "Gerçekleşmiş bir zarar sonucu"nu aramayan, "zarar tehlikesini cezalandıran" (Alacakaptan, 2000: 22) bir anlayışla düzenlenen madde, "terör suçlusu"nu, "yurttaşın değerlerini tehlikeye sokabilecek bir unsur" olarak (Bung, 2008:598) değerlendirmektedir.

Yasanın 3. ve 4. maddesi ise, "terör suçları" ve ""terör amacıyla işlenen suçlar"ı tanımlamaktadır. Buna göre, 5237 sayılı Türk Ceza Kanununun 302, 307, 309, 311, 312, 313, 314, 315 ve 320 nci maddeleri ile 310 uncu maddesinin birinci fıkrasında yazılı suçlar, terör suçlarıdır. Türk Ceza Kanunu'nun diğer bazı maddeleri ile başkaca yasalardaki bazı suçlar da, terör amacıyla

ve terör örgütünün faaliyetleri kapsamında işlendiği taktirde, terör suçu sayılmaktadır[4]

Yasanın 3. ve 4. maddeleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, öncelikle "Devletin Güvenliğine Karşı Suçlar" ve "Anayasal Düzene ve Bu düzenin İşleyişine Karşı Suçlar" başlığı altında düzenlenen suçların doğrudan "terör suçu" olarak cezalandırıldığı ve "silahlı örgüt" başlığıyla düzenlenen suç tipinin kapsamının da bu başlıklarda düzenlenen tüm suç tiplerini de içine alacak biçimde genişletildiği, diğer yandan 4. maddede sayılan çok sayıda suç tipinin de "terör amacıyla işlenmesi halinde" terör suçu olarak değerlendirildiği görülmektedir. **Bu, "düşmanı", öncelikle "devletin düşmanları" olarak ve "Devletin güvenliğine ve Anayasal düzene karşı suç işleyenler"den başlayarak tanımlamanın, ama aynı zamanda birçok suç tipinin de "düşmanca amaçlar"la işlenmesi durumunda "düşman ceza hukuku"nun kapsamına alma anlayışının bir sonucudur.** Yasanın 3. ve 4. maddeleri, "düşman"ların işleyecekleri suç tiplerini, özel ve sistematik bir biçimde belirlemekle, "düşmanca amaçlar"la işlenecek bu suçların, düşman ceza hukuku kapsamında cezalandırılma çerçevesini saptayan maddelerdir.

1.3.2-Yasanın "Düşmanlarla Mücadele" Hükümleri

Yasanın ilk dört maddesi, "terör", "terör suçlusu" ve "terör suçları" gibi tanımları içermektedir. Bu tanımlar, "düşman"ın ve "düşmanca eylem ve hareketlerin" genel çerçevesini belirleyen

[4] Yasanın 3. ve 4. maddeleri 5532 sayılı yasayla değiştirilmeden önce, bu maddelerde 765 sayılı yasada belirtilen bazı suçların "terör suçu" olarak belirtildiği görülmektedir. Buna göre, 765 sayılı yasanın 125,131,146,147,148,149,156,168,171 ve 172. maddeleri terör suçu sayılmış, 145,150,151,152,153,154,155,157. ve 169. maddeleri, 499. maddenin ikinci fıkrasında yazılı suçlar ve 2845 sayılı Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un 9. maddesinin b,c ve e bentlerinde yazılı suçlar da terör amacıyla işlendiği taktirde terör suçu sayılmıştır.

ve düşman ceza hukukunun kişiler ve suç tipleri açısından temel uygulama zeminlerini saptayan niteliktedirler.

Yasanın devamı maddelerinde ise, düşmanların hangi "özel" soruşturma, yargılama ve infaz uygulamalarına tabi tutulacakları saptanmaktadır. Bu hükümler, düşman ceza hukuku anlayışını açık bir biçimde görünür kılan ve "geniş fiziki/zor kuvvet uygulamaları" nı içeren bir "mücadele" anlayışının ürünüdürler.

Terörle Mücadele Yasası'nın aşağıda belirtilen maddeleri, yasa maddelerinin esasen birer "mücadele aracı" olarak üretildiğini göstermektedir:

-Yasanın 5. maddesine göre, 3. ve 4. maddelerinde belirtilen suçları işleyenler hakkında ilgili kanunlara göre tayin edilecek hapis cezaları ve adli para cezaları yarı oranında artırılacaktır. Yasa, bu uygulamayla, öngörülen cezanın yukarı sınırının aşılabileceğini de hükme bağlamaktadır.

Böylece, ceza yasalarına göre suç sayılan fiiller, "terör suçu" bağlamında değerlendirildiklerinde, öngörülen cezalar yarı oranında artırılarak uygulama yapılacak, "düşmanların", "yurttaşlara" uygulanan ceza miktarlarından yarı oranında daha fazla cezalandırılmaları sağlanacaktır.

-Yasanın 7. maddesi, 1. maddeye göre terör örgütü kuranların, yönetenlerin ve üye olanların 5237 sayılı yasanın 314. maddesine göre cezalandırılacaklarını hükme bağlamakta, ayrıca terör örgütü propagandasını yapan kişinin de 1 yıldan 5 yıla kadar hapis cezasına çarptırılacağını hükme bağlamaktadır. Yasa hükmüne göre, bu suç basın ve yayın yoluyla işlendiğinde cezalar yarı oranında artırılır. Basın ve Yayın organlarının, bu suça iştirak etmemiş sahipleri ve sorumluları hakkında da adli para cezası öngörülmektedir. Ayrıca propaganda suçunun parti, dernek, va-

kıf ve benzeri örgütlerde işlenmesi halinde cezanın iki katına hükmolunacağı belirtilmektedir.

-Yasanın 8. maddesi, terör suçlarının işlenmesine fon sağlayanların, örgüt üyesi gibi cezalandırılacaklarını hükme bağlamaktadır. Fon kullanılmamış olsa bile, fon sağlayan kişinin bu biçimde cezalandırılacağı hükme bağlanmaktadır.

-Yasanın 9. maddesi, "düşman ceza hukuku" uygulamasının en temel belirtilerinden birini hükme bağlamaktadır: Bu maddeye göre yasa kapsamına giren davalar, Ceza [5]Muhakemesi Kanunu'nun 250. maddesinde belirtilen ağır ceza mahkemelerinde görülecektir. Bu mahkemeler, başkaca bazı örgütlü suçların yargılanması görevini de yürüten ve bu alanlarla ilgili olarak uzmanlaşan, "özel yetkili" ağır ceza mahkemeleridir.

-Yasanın 10. maddesinde, "düşmanlar"a uygulanacak bazı özel yargılama usullerine yer verilmektedir. Buna göre, Ceza Muhakemesi Kanunu'nda "yurttaşlar" için belirlenen usullerden farklı olarak, bu yasa kapsamına giren suçlarda, soruşturmanın amacının tehlikeye düşebilecek olması durumunda gözaltına alınan veya gözaltı süresi uzatılan kişinin durumu ile ilgili olarak sadece bir yakınına bilgi verilebilecek; şüpheli gözaltı süresince yalnızca bir müdafiin yardımından yararlanacak; kolluk ifadesi sırasında yalnızca bir müdafi hazır bulunabilecek:; müdafiin dosyayı incelemesi ve örnek alması soruşturmanın amacını tehlikeye düşürecek ise bu hak kısıtlanabilecektir. Diğer yandan, yine bu suçlarla ilgili olarak, "özel yetkili ağır ceza mahkemesi"nin görevi alanına giren diğer suçlarla birlikte, Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 250- 252. maddelerinde birçok özel soruş-

[5] Yasanın 9. maddesinin 5532 sayılı yasa ile değiştirilmeden önceki hükmüne göre, terör suçlarıyla görevli mahkeme Devlet Güvenlik Mahkemeleri idi. Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırılmasıyla yasa hükmünde de değişiklik yapılmış ve bu suçların yargılanması "özel yetkili ağır ceza mahkemeleri"ne devredilmiştir.

turma ve yargılama hükmünün getirildiği görülmektedir. Bu özel hükümlerin bütünü de, terör suçları söz konusu olduğunda uygulama alanı bulacaktır. [6]

-Yasanın 13. maddesi, "yurttaşlar" için öngörülen cezalarda uygulama alanı bulan "seçenek yaptırımlar"ın, bu kanun kapsamına giren suçlarda uygulanmayacağını ve cezaların ertelenemeyeceğini hükme bağlamaktadır.

Yasanın 17. maddesi hükmü, "düşmanlar" için öngörülen infaz rejimini düzenlemektedir. Normal koşullarda iyi halli olarak cezalarının 2/3'ünü geçirenler "koşullu salıverme" kurumundan yararlanırlarken,17. maddenin atıf yaptığı 5275 sayılı kanunun 107/4. maddesine göre, bu yasa kapsamında hüküm giymiş olanlar, cezalarının ancak ¾'ünü iyi halli olarak geçirdiklerinde koşullu olarak salıverileceklerdir. Yine 5275 sayılı yasanın 9. maddesine göre, diğer bazı örgütlü suçlar ile birlikte bu kanun kapsamına giren suçların infazının, "yüksek güvenlikli kapalı ceza infaz kurumları"nda gerçekleştirileceği hükme bağlanmıştır.

1.3.3-Terörle Mücadele Yasası'nın "Düşman" Tasarımı

Yukarıda, Askeri rejim dönemine ilişkin olarak bazı sonuçlar sunulmuştu. Bu dönemde, toplumun hemen bütününün bir tehlike kaynağı olarak görüldüğü, bu anlamda bir "yurttaş ceza hukuku" ve "düşman Ceza Hukuku" ayırımından bahsedilemeyeceği, toplumun çok geniş kesimlerinin askeri rejim açısından "cezalandırılabilme" kapsamında değerlendirildiği düşüncesi savunulmuştu.

"Terörle Mücadele Yasası" ile birlikte, otoritenin özel bir "düşman" algısı ve tasarımı üzerine yoğunlaştığı söylenebilir. Bu

[6] Bu hükümlere örnek olarak, gözetim süresinin yirmi dört saat yerine kırk sekiz saat olarak ve tutuklama süresinin kanunda öngörülen sürenin iki katı olarak uygulanması gösterilebilir.

yasa,"düşman"lara uygulanacak ceza hukukunun da özelleştirilmesi ve "yurttaş ceza hukuku"ndan ayrılması anlayışını temsil etmektedir. Askeri rejim döneminden sonra uygulamaya geçen Devlet Güvenlik Mahkemeleri dönemi ile ilk belirtilerini gösteren bu anlayış, Terörle Mücadele Yasası ile en açık ve görülebilir haline ulaşmıştır.[7]

Terörle Mücadele Yasası ile özel bir alan biçiminde oluşturulan "Düşman ceza hukuku" düzenlemeleri "terör" alanına yoğunlaşmıştır. Yasa, terör, terör suçlusu, terör suçu gibi tanımlar üzerine temellenmiş ve devamında bu alanla ilgili suçlara son de-

[7] Terörle Mücadele Yasası'nın yeni bir dönemi temsil ettiği saptaması, yalnızca çalışmada savunulan bir düşünce değildir: 1991 yılında, Terörle Mücadele Yasası'na eklenen geçici maddelerle, 08.04.1991 tarihine kadar işlenen suçlarla ilgili olarak "salıverilme" hükümleri getirilmiş ve böylece o tarihte cezaevinde bulunanların büyük kısmı salıverilmiştir.. Bu geçici maddelerin tüm suç biçimlerine ilişkin olarak düzenlenmesi, askeri rejim dönemi de dahil olmak üzere 1980 sonrasında tesis edilen cezaların sonuçlarının sona erdirilmesi anlayışına dayanıyordu. Böylece, bir dönemin "hesabı kesilmiş" ve yeni bir dönem başlamıştır. Belirtilen geçici maddelerden özellikle geçici 4. madde, askeri rejim döneminden o tarihe kadar cezaevinde bulunan "siyasal mahkumları" kapsaması açısından dikkat çekicidir. Bu madde hükmüyle 1991 yılında binlerce siyasal mahkum salıverilmiştir. Böylece rejim açısından "bir dönem kapanmıştır". Askeri rejim döneminde çok geniş bir uygulama alanı bulan ve özellikle siyasal alandaki kişilere yönelen ağır cezalandırma dönemi sona erdirilerek yeni bir dönem başlatılmıştır: Özel bir düşman algısı ve tasarımını esas alan Terörle Mücadele Yasası dönemi.

Salıverme hükümlerinin, aynı döneme ilişkin olarak Kürt Siyasal Hareketlerinden hüküm giyen hükümlülere ilk etapta uygulanmaması ve bu hükümlülerin diğer siyasal hükümlülere göre cezaevinde çok daha fazla bir süre kalmaları, özellikle kayda değerdir: Öyle görünmektedir ki, 1980 öncesindeki eylemleri nedeniyle Kürt Hareketlerinden hükümlü bulunanlar açısından, diğer siyasal tutuklularla aynı dönemdeki eylemleri söz konusu olmalarına karşın, "kapanan bir dönem" söz konusu değildir. Aksine, Kürt Hareketlerine mensup hükümlüler açısından, 1980 sonrasına ilişkin "özel şartlar" nedeniyle, her hangi bir kesinti noktasından söz etme olanağı yoktur.

Siyasal suçlulara ilişkin olarak öngörülen "salıverme", tam da Aponte'nin Kolombiya özelinde tartıştığı noktaya ilişkindir: Düşman Ceza Hukuku, tasarlanmış bir düşman tasarımına dayanmaktadır ve politik koşullara bağlıdır. Kolombiya'da baş düşman olarak kabul edilirken barışa entegre oldukları zaman af uygulamasına konu olan gerillalar gibi, 1991 salıvermesinde de siyasal olarak sona eren bir dönemin ardından salıverilen politik mahkumlar söz konusudur. Bu açıdan, Terörle Mücadele Yasası, hem değişen toplumsal-politik koşullara bağlı olarak değişen ve yeniden tanımlanan bir "düşman" tasarımına denk düşmektedir.

rece ağır yaptırımlar getirilmiştir: Böylece "teröristlere" uygulanan hukukla, yurttaşlara uygulanan ceza hukukundan bir bütün olarak farklılaştırılmıştır: Ceza miktarlarını artıran, cezalandırılabilir alanı genişleten, örgüt üyesi olsun olmasın, suçla ilgili olduğu düşünülen herkesi cezalandıran, bu suçlarla ilgili yargılamaları özel yetkili mahkemelerin görevi alanına sokan, gözaltı ve tutuklama sürelerini iki katına çıkaran, müdafiin hukuki yardımda bulunmasını en az düzeye indiren, infaz rejimini en ağır koşullara bağlayan bir yasa olarak Terörle Mücadele Yasası, "Düşman Ceza Hukuku"nun bütün unsurlarını taşımaktadır.

Bu yasa, "Düşman Ceza Hukuku" anlayışını temsil etmekle, bu anlayışa yönelen ve yukarıda sunulan bazı soruların da yanıtları aranmalıdır: Terör nedir? Terör suçlusu kimdir? Bunlar nasıl tanımlanabilir ve belirlenebilir?

Yasanın 1991 tarihli ilk halinde yalnızca cebir ve şiddet değil, baskı, korkutma, sindirme, yıldırma ve tehdit unsurlarının da "yöntem" olarak belirlendiği ve böylelikle son derece belirsiz ve her türlü demokratik tepkiyi de içine alabilecek nitelikte bir "terör" tanımı yapıldığı yönünde eleştiriler yapıldığı yukarıda belirtilmişti. Nitekim, bu döneme ilişkin hukuk uygulamalarında, yasanın 7/1. maddesindeki hükme dayanarak, "silahsız terör örgütü" suçundan 5 yıldan 10 yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılan kişiler söz konusudur. Böylece silahlı olmayan bazı örgütlenmeler de düşman ceza hukuku kapsamında cezalandırılmışlardır. Bu durum "terör" ve "terör suçlusu" tanımlarının ne denli belirsiz olabileceğinin ve "silahsız terör örgütü" gibi "terör"ün anlamını kendi içinde dışlayan nitelendirmelerle ceza uygulamalarının düşman ceza hukuku kapsamında kendine yer bulabildiğinin en açık göstergesidir.

Diğer yandan, yasanın şu anki hali dahi, terörün tanımıyla ilgili, baskı, yıldırma, sindirme ve tehdit yöntemlerinden bahsetmekte, ekonomik, sosyal, hukuki düzeni değiştirmek, kamu düzenini ve genel sağlığı bozmak gibi bir takım unsurlara yer vermektedir. Yasanın 1. maddesindeki terör tanımı, halen esnek ve sınırları belirli olmayan bir niteliktedir. [8]

Örgüt üyesi olmasa dahi cezalandırılabilme, suç işlemese dahi örgüt üyesi olarak cezalandırılabilme, fon sağlayanları ve propaganda suçuna iştirak etmemiş olsa dahi basın yayın organlarının sorumlularını cezalandırma koşulları da son derece ağır cezalandırma koşullarını göstermektedir: Örgüt üyesi olmasa bile bir kişi nasıl cezalandırılacaktır? Suça iştirak etmeyen basın yayın sorumlusunun cezalandırılmasının gerekçesi nedir? Terörle Mücadele Yasası, cezalandırma koşullarını o denli öne çekmektedir ki, suçla ilgisi olmayan kişiler dahi düşman ceza hukuku uygulamalarına göre cezalandırılabilmektedirler.

Bir örgütün silahlı ve terör örgütü olup olmadığını kim nasıl belirlemektedir? Bu örgütün üyeleri suç işlemese dahi cezalandırılabildiğine göre, cezalandırma koşulları açısından örgütün niteliği önemlidir. Bu nitelemeyi kim yapmaktadır? Bu nitelemeyi yapanlar, hangi verilerle ve ne biçimde sonuca ulaşmaktadırlar ve bu niteleme ne derece sağlıklıdır?[9]

---

[8] "Terör"ün bizatihi kendisinin, neye ve kime göre tanımlanacağı noktasına ilişkin itirazları burada hatırlatmakla yetiniyoruz. Terör tanımı, kişiye, sistemlere, ideolojik çerçevelere ve zamana göre değişen bir yapıya sahiptir. "Düşman ceza hukukunun tanımladığı anlamda bir düşmanın varlığına inanma ve bu şekilde bir düşman belirleme inanılması güç bir saflık ve demagoji örneğidir" (Aponte, 2008:577). Türkiye'de de, döneme göre değişen "terör" algısının varlığı, bütün bir tarihteki örneklerle ortadadır. Bu durumda, bir önceki döneme göre "terör"le ilgisi olmayan bir yapı, değişen politik koşullara göre Terörle Mücadele Yasası'nın 1. maddesi kapsamında değerlendirilebilmektedir. Sonuç olarak. "terör" kavramı, izafi ve içeriği ideolojiyle yüklü bir kavramdır.

[9] Uygulamada mahkeme ilgili kolluk birimine yazı yazmakta ve yargılanan kişinin mensubu olduğu iddia edilen örgütün silahlı bir terör örgütü olup olmadığını sormaktadır. Kolluğun yanıtı, mahkemeler açısından "kesin delil" olarak değerlendirilmekte ve eğer yargılanan kişinin

Görüldüğü gibi, Terörle Mücadele Yasası kapsamında cezalandırma çerçevesine giren kişiler açısından geniş ve sınırları belirsiz bir alan söz konusudur. Suçla ilgisi bir biçimde kurulabilecek olan hemen herkes "düşman" olarak nitelendirilebilecek ve en ağır koşullarda cezalandırılabilecektir. Ceza Hukuku açısından"ön alan", tümüyle cezalandırılma konusu yapılmıştır. İçeriği itibariyle zaten ideolojik ve izafi bir nitelik taşıyan "terör", dönemin politik koşullarına göre tanımlanacak, sonrasında "terör"le ilişkili geniş bir suç demetini içerir alan içinde, yine "terör"le dolaylı ya da doğrudan ilişkilendirilebilecek kişiler cezalandırılabilecektir. Bu kişilere uygulanacak yargılama, soruşturma ve infaz kurallarını "hukuk" değil, zor ve kuvvet belirlemekte ve "düşman"a karşı uygulanabilecek en ağır kurallar uygulama alanı bulmaktadır. Bu bağlamda "düşman"a uygulanan kurallar, "hukuk" kuralları olarak değil, "mücadele kuralları" olarak anlam kazanmaktadırlar. "Düşman" hukuki bir kişilik olarak değil, bir tehlike kaynağı ve hukuksal değerin düşmanı olarak muamele görmektedir.

Bu haliyle, Terörle Mücadele Yasası, diğer ülkelerde de görülen benzerleriyle koşut bir biçimde, demokratik bir ceza hukuku anlayışından uzak, fiili bir baskı anlayışını hukuki hale getiren, politik bir "düşman tasarımı"nın cezalandırılmasına yoğunlaşan ve uluslar arası sistem içinde anlam kazanan rejimin baskıcı karakterini hem yansıtan ve hem de öngördüğü uygulamalarla sistemin baskıcı korunması uygulamalarının bir parçası olan, politik bir içeriğe sahiptir.

---

bu örgütün üyesi olduğu sonucuna varılırsa (ya da üyesi olmasa bile örgüt suçu işlediği veya suç işlemese dahi örgüt üyesi olduğu sonucuna varılırsa) kişi, kolluğun belirlediği çerçevede cezalandırılmaktadır. Dolayısıyla yargılama faaliyetinde kolluk, akıl almaz bir etkinlik düzeyine ulaşmakta ve yargılama aşamasında belirleyici bir öneme kavuşmaktadır.

Sonuç

Çalışma, "Düşman Ceza Hukuku" teorisi ışığında, 1980 yılından bugüne Türkiye'deki Düşman Ceza Hukuku'nun gelişimini, yarattığı "düşman" tasarımı temelinde ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışmıştır.

Askeri rejimin, toplumun hemen bütün üyelerinin "potansiyel düşman" olarak muamele görmesiyle başlayan, yine bu dönemde özellikle siyasi suçlulara ceza hukukunun içinde zaten bulunan "düşmana uygulanacak kurallar"ı uygulayan ve fakat bir yandan da teorik olarak "yurttaş ceza hukuku" ile "düşman ceza hukuku" ayırımının yapılmasını zorlaştıracak denli yaygın bir toplumu cezalandırma anlayışının izlerini taşıyan süreç, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kurulmasıyla devam etmiş ve en son Terörle Mücadele Yasası'nın yürürlüğe girmesiyle "düşman ceza hukuku" alanı, Türkiye'de de belirlenebilir ve tartışılabilir bir hale gelmiştir. Böylece Terörle Mücadele Yasası, 1980 yılından bu yana gelişen düşman hukuku süreçlerinde özel olarak düşmana uygulanacak savaşım ve mücadele hukukunu temsil etmektedir. Sistem, zaman içinde terör alanını özel uzmanlık alanı haline getirerek, "terör"le savaşımı yetkinleştirmek amacındadır.

Terörle Mücadele Yasası'nın kendi içindeki gelişimi de, diğer ülkelerdeki gelişme süreçlerine paralel bir biçimde gerçekleşmektedir. Bu, bir yandan "demokratikleşme" nitelemelerinin aksine, uluslararası sistem açısından gittikçe daha açık bir hale gelen ve daha az özgürlük-daha çok güvenlik algısı kapsamında "terörün en ağır bir biçimde cezalandırılması" anlayışıyla ifade edilen baskıcı-sert bir cezalandırma politikası eğilimine denk düşmekte ve diğer yandan da özellikle "terör"le ilgili mücadele hattında giderek uzmanlaşan ve yetkinleşen bir anlayışı göstermektedir.

Ancak bütün bu gelişmeler, kaçınılmaz olarak, cezalandırma politikasının da bir bütün olarak baskıcı-otokratik hale gelmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu, "düşman ceza hukuku" anlayışının yapısal zaaflarının bir sonucudur. Düşmanın nasıl ve ne biçimde belirleneceği, terörün ne olduğu ve ne olmadığı, bu hukukun kime nasıl ve ne zaman uygulanacağı gibi bir çok soru, dikkate değer sorulardır ve yukarıda Türkiye örneğinde de sunulduğu gibi, bu sorulara verilen yanıtlar da, düşman ceza hukuku anlayışının, politik olarak tasarlanmış düşmanın, en temel ceza hukuku ilkelerini de ihlal eden bir biçimde cezalandırılmasından başka bir işlevinin olmadığını göstermektedir.

Sınırları hiçbir zaman belirlenemeyecek olan "Düşman Ceza Hukuku", toplumlar açısından büyük bir tehlikedir ve bu tehlike, Türkiye'nin tarihsel- toplumsal koşulları ve siyasi-idari uygulama alışkanlıkları ve eğilimleri göz önüne alındığında, belki de diğer ülkelerden çok daha fazla bir biçimde toplumumuz için söz konusudur. Ülkemizde 1980'den bu yana geniş sayılabilecek bir uygulama alanı bulan düşman ceza hukuku uygulamaları, toplum açısından "devletin temel cezalandırma siyaseti" olarak algılandığında, bunun yaratacağı toplumsal-siyasal sonuçlarla başa çıkmak hiç de kolay olmayacaktır.

Kaynakça

Çaycı, Sadi (2006), "Terörizme Karşı Koymadan İşgale: Terörle Mücadelede Silahlı Çatışma Hukukunun Uygulanabilir Kuralları", *Ankara Barosu Hukuk Kurultayı 2006, Cilt: I,* Ankara: Ankara Barosu Yayınları, s. 279-297

Fletcher, P. George (2006), "Düşmanlar İçin Ceza Hukuku", *Ankara Barosu Hukuk Kurultayı 2006*, Cilt: II, Ankara: Ankara Barosu Yayınları s. 146-159

Ökçesiz, Hayrettin (2006), "Düşman Ceza Hukuku Tasarımı", *Ankara Barosu Hukuk Kurultayı 2006, Cilt: II,* Ankara: Ankara Barosu Yayınları s. 160-168

Alacakaptan, Uğur (2000), "Fikir ve Düşünce Özgürlüğü ve Tehlike Suçları, Çağdaş Batı Hukukunda Bu Konudaki Düşünce ve Uygulamalar, Türk Uygu-

laması ve Değerlendirmesi", *Ankara Barosu, Hukuk Kurultayı 2000,* Ankara: Ankara Barosu Yayınları, s.7-31

Şansal, Erşen (2000), "Fikir ve Düşünce Özgürlüğü ve Tehlike Suçları, Çağdaş Batı Hukukunda Bu Konudaki Düşünce ve Uygulamalar, Türk Uygulaması ve Değerlendirmesi- Tartışmalar", *Ankara Barosu, Hukuk Kurultayı 2000,* Ankara: Ankara Barosu Yayınları, s. 34-39

Jakobs, Günther (2008), "Yurttaş Ceza Hukuku ve Düşman Ceza Hukuku", (çev.Mehmet Cemil Ozansü), *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed. Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, s. 489-506

Jakobs Günther (2008), "Düşman Ceza Hukuku? Hukukîliğin Şartlarına Dair Bir İnceleme" (çev. Mehmet Cemil Ozansü), *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed. Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, s. 507-526

Arnold, Jörg (2008), "Beş Tezde Düşman Ceza Hukukunun Gelişim Süreçleri" (Çev. İlker Tepe), *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed. Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, s. 527-552

Ökçesiz, Hayrettin (2008), "'Düşman Ceza Hukuku' Düşüncesinin Eleştirisi", *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed. Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, s. 553-560

Ökçesiz, Hayrettin (2008), "'Düşman Ceza Hukuku' Düşüncesine Eleştirel Bir Bakış- II", *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed. Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, s.561-570

Aponte, Alejandro (2008), "Savaş ve Politika- Günlük Yaşamdaki Politik Aleyhtar Ceza Hukuku", (çev. Emin Koç), *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed. Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, s. 571-582

Bung, Jochen (2008), "İsnad Edilebilirlik, Beklenilebilirlik ve Tedbir Alma Zorunluluğu- Günter Jakobs'a Bir Cevap" (çev. Yener Ünver), *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed., Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, s. 583-590

Malek, Klaus (2008), "Düşman Ceza Hukuku- 2006 Yılı 30. Müdafiiler Günündeki 'Düşman Ceza Hukuku- Hukuk Devletindeki Hortlak' Çalışma Grubuna İlişkin Birkaç Düşünce", (çev., Yener Ünver), *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed. Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, s. 591-594

Bung, Jochen (2008), "Normun Geçerliliği Teorisi Olarak Düşman Ceza Hukuku ve Kişi", (çev. Yener Ünver), *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed. Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, 595-610

Sinn, Arndt (2008), "Modern Suç Kovuşturması – Düşman Ceza Hukuku Yolunda mı?", (çev. Yener Ünver), *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed. Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, s. 611-632

Sinn, Arndt (2008), "Alman Hava Güvenlik Kanunu Md. 14/III Hükmüne Göre Masumların Öldürülmesi- Meşru mudur?" (çev. Ömer Çelen), *Terör ve Düşman Ceza Hukuku* içinde, (ed. Yener Ünver), Ankara: Seçkin Yayınları, s. 657-676

Taştan, Mehmet (2009), *Açıklamalı- İçtihatlı Terörle Mücadele Kanunu*, Ankara: Adalet Yayınevi.

Öktem, Emre (2007), *Terörizm İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları*, İstanbul: Derin Yayınları

Tanör, Bülent (1990), *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, İstanbul: BDS Yayınları

Özek, Çetin (1968), *141-142,* İstanbul: Ararat Yayınevi

Türkiye ve Terörizm- Rapor (2006) , Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara.

Terörle Mücadele Yasası Demir Kafes (1991), Çağdaş Hukukçular Derneği, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

Türk Ceza Kanunu (1984), Adalet Bakanlığı Yayınları, Kanunlar Serisi No: 59, Adalet Bakanlığı Eğitim Dairesi Başkanlığı, Ankara

Baltacı, Vahit (2007), *Yeni TCK ve CMK'da Terör Suçları ve Yargılaması*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Notlu ve İçtihatlı Türk Ceza Kanunu (1979), (haz. Şemsettin Sanal ve Selçuk Aydınöz), İstanbul: Yaylacık Matbaası

Temel Ceza ve Yargılama Yasaları (2007), Ankara: Yetkin Yayınları

İnsan Hakları ve Güvenlik (2001), Türkiye Barolar Birliği İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın No: 1, Ankara: TBB

Arnwine, Selin Esen (2006), "11 Eylül Saldırılarından Sonra ABD ve İngiltere'deki Terörle Mücadele", *Ankara Barosu Hukuk Kurultayı 2006, Cilt: I,* Ankara: Ankara Barosu Yayınları, s. 188-205

Ayrıca, "Parlamento Kulisi", Cumhuriyet Gazetesi, s.5.

www.basbakanlık.gov.tr

80'DEN SONRA SOSYALİST SOLUN DÖNÜŞÜMÜ: DÜN, BUGÜN, YARIN

80'DEN SONRA SOSYALİST SOLUN DÖNÜŞÜMÜ: DÜN, BUGÜN, YARIN

Ahmet Haşim Köse, Aydın Çubukçu, Ergun Aydınoğlu, Ertuğrul Kürkçü, Metin Çulhaoğlu

AHMET HAŞİM KÖSE: Değerli arkadaşlar hoş geldiniz. Sosyalist Solun Dönüşümü Oturumunu müsaadenizle açmak istiyorum. Uzun bir konuşma yapmayacağım, mutlaka benim de söyleyeceğim sözler var, belki sona doğru. Bir açılış ya da kapanış konuşması yapmak istemiyorum ama şunu biliyorum; biz zaten bütün sol geleneğimiz içerisinde her daim, her alanda birlikte konuşuyoruz yani bir birimize hiç yabancı değiliz. Biliyorsunuz kongremizin bu yılki ana başlığı "80'den sonra". Bu genel başlık içersinde solun tabi özel olarak sosyalist solun; sosyalist solun dünü, bugünü ve tabi ki insanlığa gelecek için çağrısı konuşulmadan kongrenin ana temasını gerçekleşmesi mümkün değildir. Bugün burada konuşmacı olarak yanımızda bulunan kişiler mutlaka belli bir siyasal geleneğin belleklerimizdeki karşılıklarına denk düşüyor olabilirler; ama şunu vurgulamak isterim bugün buradaki varlıkları temsil ettikleri siyasal kimliklerden çok bu toprakların sol siyasal geleneklerinin yaşayan tanıkları olmala-

rındandır. Bazılarımız şunu düşünmüş olabilir; Türkiye'de solun analiz edileceği böylesi bir toplantıda bu katılım doğru bir temsiliyet oluşturmakta mıdır ya da bu katılımı yeterli midir? Daha açık bir ifadeyle başka bir seçkide katılım mümkün olabilir miydi? Mutlaka olabilirdi; ama lütfen unutmayalım bu oturuma katılım sol geleneğin farklı siyasal oluşumlarından ve onların organik aydınlarını temsil edilen kişilerden seçilmedi. Bugün burada bulunan kişiler bizim ülkemizin sol hafızasında yer alan özel insanlardırlar. O yüzden ben, şöyle bir şey yapmadığımızı bir kez daha söylemek isterim. Ülkemizdeki her sol kimliğe karşılık bir kişiyi dinlemiyeceğiz. Zaten ne yazık ki ülkemizdeki solun bölünmüşlüğü düşünülürse böyle bir şeyi de mümkün olamayacağı kendiliğinden açıklık kazanacaktır. Bu durum zaten belki de yaşadığımız tarihte solun en önemli sorunu.

Şimdi müsaadenizle Marx'ın Louis Bonaparte 18 Brumaire'in den hareketle oturumumuzun sorununu tanımlamaya çalışayım. Biliyorsunuz Marx diyor ki; İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar ama kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içerisinde yapmazlar. Doğrudan veri olan ve geçmişten kalan koşullar içersinde yaparlar.

Bu tespitin burjuva toplumundaki en önemli muhatabı hiç kuşkusuz burjuva toplumunun teorik ve pratik eleştirisini yapan sosyalistlerdir. Sosyalistler dünden neyi devraldılar, bugünün veri koşulları nedir ve tabi bugün teorik-pratik yorumu ne olmalıdır? Burjuvazinin dünya ölçeğindeki bugünkü veri koşulu, sanırım birçoğumuzun kabul edeceği gibi aslında bir kriz koşuludur. Üstelik kriz bugün için sadece sosyalistlerin tespit ettiği bir durum da değildir; bizahati burjuvazi tarafından itiraf edilmektedir. Dünyanın her tarafında yoğunlaşan bir kriz süreci içerisinde yaşadığımız çok açık. Kriz yine hiç kuşkusuz burjuva toplumunun pratik ve teorik eleştirisini yapan sosyalistler için de önemli

bir tarihsel eşiktir. Eğer mevcut durumun eleştirel yorum ve onun eleştirel siyaseti doğru dürüst yapılamıyorsa, krizin gerçekliği solun da gerçekliğine dönüşebilir. Sol bu tarihte, tarihin yorumcusu ve dönüştürücüsü olma işlevini yerine getiremiyorsa, burjuva toplumunun krizi sol için de bir krize dönüşebilir.

Şunu biliyoruz ki, 1980'ler yaşamın her alanını dönüştürdü. Yaşamın bütün iktidar alanlarında, bütün kültürel, toplumsal alanlarına kadar bir dönüşüm süreci yaşadığımız çok açık. Ama yine biliyoruz ki, bu dönüşüm süreci içersinde, solun da/sosyalist solun da çok önemli bir dönüşümü oldu. Doğrusu bu dönüşüm güçlenme olarak adlandırılacak bir dönüşüm de değil üstelik. İstisnaları bir tarafa bırakırsak, bizim ülkemizde ve dünyada bu dönüşüm sosyalist muhalefeti önemli ölçüde budadığını biliyoruz. Merkez solun daha fazla liberalizme, sosyalist solun hiç değilse bazı kesimleriniz liberalizmle dirsek teması içersinde reformizme doğru kaydığını gördük. Solun dün emekçi sınıflar ile yoksul halk kesimleriyle olan güçlü bağından, bugün düne göre daha da sertleşmiş olan burjuva toplumunun pratik koşullarda artık bahsedemiyoruz. Tarihin hata yapmadığını düşünüyorsak elbette nedenini açıklamalıyız. Üstelik bildik olanla yetinmeyerek.

Şimdi doğal olarak şunu sormak durumundayız: Neden sosyalistler böylesine çöken bir toplumun içinde neredeyse yok sayılabilecek bir konumda? Tarih sosyalistleri ya da sosyalist toplumu gelecek için anlamsız mı kılıyor? Yanlış mı yaptık, tarihe çağrımız yanlış mıydı? Sosyalistlerin sürekli bölünerek yok olması, bu topraklara ait bir gelenek mi yoksa tüm devrimci pratikleri kuşatan tarihsel bir gerçeklik midir? Bugün sosyalistler açısından dünya ve kriz gerçekliği nasıl anlatılır ve daha önemlisi bizler insanlığa nasıl bir çağrıda bulunacağız? Ben uzatmayaca-

ğım ama yine de Marx'ın 18 Brumaire'indeki o büyük tespitin arkasından gelen 'bütün ölmüş kuşakların geleneği, büyük bir ağırlıkla yaşayanların beyinleri üzerine çöker' saptamasıyla, sözü dostlarıma/ağabeylerime/arkadaşlarıma devredeceğim. Bu topraklarda ve tabii dünyanın her toprağında devrimci mücadelelerıyle yaşamlarını yitiren, bizlere devrimci pratiğin, sosyalist düşünce geleneğinin mirası bırakan bütün yoldaşlarımızın anısına, dostça bir tartışma için ve bir yeniden başlangıç için, düşünce düzeyinde birlikte konuşmaya davet ediyorum, dostlarımı/ağabeylerimi/ yoldaşlarımı.

Konuşmamız iki bölümden oluşacak. Oturumumuz biliyorsunuz "dün, bugün ve yarın" temalarını içeriyor. Bu ilk turda dün ve bugün üzerine, ikinci turda yarın üzerine konuşalım. İkinci tur aynı zamanda salonun söz hakkıdır. Hepimiz çok iyi biliyoruz ki sosyalistlerin gerçek sözünü zaten tarih söyler. Bütün düşünceler pratikte sınanırlar. Yani bizim sözümüz aynı zamanda halkların, sokağın, gündelik hayatın sözüdür. O yüzden salondan yüzde yüz katkı gelecektir. İkinci turda uzunca bir zamanı salona bırakacağım. Öğleden sonra yine dostlarım, ağabeylerim, yoldaşlarım bize gelecek üzerine konuşsunlar. Konuşmalar isim sırasına göre ve yirmişer dakika olacak. İlk konuşmacımız Aydın Çubukçu'dur. Buyurunuz.

AYDIN ÇUBUKÇU: Günaydın. Değerli arkadaşlar, Türkiye'de Sosyalist Solun Dünü, Bugünü, Geleceği üzerine konuşurken herhalde "dün" kavramının sınırlarını net çizmek gerekiyor. Yani Mustafa Suphi'lerden başlamaya gerek yok. Bence 70 döneminden de söz etmeye artık gerek yok. Yani 80'den öncesi de bizim dünümüz olmaktan çok artık müdahale edemeyeceğimiz geçmişimiz haline geldi. Bugün ondan söz etmek bize bir şey kazandırmaz. Yani 70'li yıllarda ne oldu? Hata mı yaptık? Niye bir-

leşemedik? Niye bu kadar çok fraksiyon vardı? gibi soruları bugün tartışmanın pek fazla anlamı kalmadı. 80 sonrası ise neredeyse artık 30 yıllık bir dönem haline geldi. 1980'den bugüne, 2009 yılına, 30 yıl çok uzun bir süre. Gerçekten uzun süren bir otuz yıl oldu bu. Halledilmesi gereken problemlerin hemen hiçbiri temelli olarak çözülemedi ve sınıf hareketini, sosyalist hareketi bir ileri aşamaya taşıyacak bir gelişmeyi kaydedemedik. Bu kadar hareketsiz kalınca, zaman hayli ağır aktı. 80 sonrasında ne oldu, sola ne oldu konusunu ise birkaç başlık altında özetleyebilirim.

Her şeyden önce, toplumsal politikalarda, örgüt politikalarında ve ideoloji alanında son derece etkili, vahim bir liberalizasyon yaşandı. Her alanda etkisini gösterdi bu. Yalnızca sol örgütlerin kendi politikalarında ve ideolojilerinde değil, genel olarak toplumsal hayatta da liberal ideoloji, neo liberal politikalar ve bunun hayatımız üzerindeki ekonomik, toplumsal, kültürel etkileri, bir bütün olarak solundan içinden çıkması gereken koşullar halinde karşımıza dikildi. Ama bunların içinden çıkmak öyle solun iradesiyle yahut kendisine özgü bir takım taktikler, stratejiler, politikalar geliştirerek becerebileceği bir şey değildi. Mevcut şartların, köklü bir eleştirisini ve bu eleştiriye uygun yolların bulunmasını sağlamadan da bu koşullardan çıkmak çok mümkün değildi. Şüphesiz eleştiri deyince yalnızca zihinsel olarak ne olup bittiğini anlamaktan ibaret bir çabayı kastetmiyorum. Eleştiri devrimci bir mücadeledir. Koşulları değiştirmeye yönelik bir mücadeledir ve en büyük devrimci eylem olarak da eleştiriyi bu anlamda alabiliriz. Şüphesiz bunun içinde ideolojik, politik, düşünsel birçok faktör de var ama mevcut şartların köklü bir eleştirisi dediğimiz zaman, bunları değiştirme eyleminden söz etmek gerekir. 1980'li yıllarda dünya çapında yaşananlar ge-

nel bir geri çekiliş, sınıf hareketinde bir geri çekiliş, daha doğrusu bastırılma olarak adlandırılabilir. Hem ulusal kurtuluş savaşları, emperyalizme karşı mücadele eden halkların savaşları, gerilla mücadeleleri, kurtuluş savaşları bunlar önemli ölçüde sona erdi, erdirildi ya da yozlaştırıldı. Her ülkenin kendi içinde sınıf örgütlerinde büyük bir gerileme yaşanmaya başlandı. Sendikalar başta olmak üzere, siyasal örgütlerde de görülen bir zayıflama ve geri çekiliş yaşandı. Teorik olarak ise 70'li yılların o çok da üzerinde durmayı gerekli görmediği kimi problemler bıktırıcı, yozlaştırıcı ve neredeyse arkaik problemler olarak bir kenara bırakıldı ve yeni bir arayış içerisine girdi. Genel olarak 60'lı ve 70'li yıllar devrimci bir dünyanın tablosunu veriyordu bize. 80'den itibaren ise, 81 dönüm noktası olarak düşünülebilir. Yalnızca Türkiye için değil bütün dünya için öyledir. Dünya'da 75'ten itibaren devrimci dalganın sönmeye başlamasından söz edebiliriz. 80 tam işin kapitalizm tarafından bitirilmek üzere ele alındığı tarihtir bütün dünyada. Bu arada Sovyetler Birliği'nde yaşananlar da şüphesiz bu gerici sürece katılmıştır ve 80'li yıllar Sovyetler Birliği için de artık sonun başladığı yıllardır. Türkiye'de ise 12 Eylül gerçekten büyük bir ezme, sindirme, bitirme operasyonu olarak karşımıza çıkmıştır. Askeri darbe bir yandan zoru içeriyordu, şiddeti içeriyordu bir yandan da bütün alanlarda sosyalizmin ifade ettiği her şeyin yok edilmesi için yapılan çalışmaları içeriyordu. Buna karşı direnilemedi şüphesiz. Yani ne örgütsel olarak ne toplumsal olarak buna direnilemedi, ideolojik olarak da önemli ölçüde yıpranma yaşandı. Toplumsal anlamda sol 90'lara doğru şöyle bir kafasını kaldırmaya başladı, ne olduğunu anlamaya çalıştı ve kendisini önce insan hakları kavramıyla ifade etmeye çalıştı. Cezaevlerindeki, işkencehanelerdeki durumlar falan, bütün bunlar elbette insan hakları mücadelesini önemli kılmıştı ama sol kendisini bununla, bundan daha öte gidemez bir halde buldu.

İndiği en son nokta, geldiği nokta "biz de insanız" demekti. Bu kötü bir durumdu şüphesiz. Yani dünyayı değiştirmek üzere, devrim yapmak üzere ortaya çıkmış örgütler, insanlar, kitleler sonunda "biz de insanız" diyen bir yerden seslenmeye başlamışlardı artık. Yeniden toplumsal muhalefeti yükseltmek, yeniden dinamikler bulmak ve bunları işler hale getirmek denilince de etnik gruplar, marjinalleştirilmiş gruplar birer muhalefet öğesi olarak görülmeye başladı. Sınıf ekseni kaybedildi ama yeni toplumsal muhalefet odakları diye, eşcinsel hareketi, etnik hareketler, kimlik hareketleri bütün bunlar birer toplumsal muhalefet odağı olarak görüldü ve bunlara yönelindi. Kadın hareketi de bu cümleden olmak üzere öne çıkan bir dinamik halini aldı. Ama kadın hareketini, diğer marjinal grup hareketlerinden ayrı tutmak gerekir. Kadın hareketinin kendi başına ayrı bir anlamı var fakat genel olarak solun sınıf eksenini kaybettiği bir noktadan baktığımız anda kadın hareketi de bu yeni dinamikler denilen gruba dâhil oluyorlar. İşçiler nerdeydi, köylüler nerdeydi, kamu emekçilerinin mücadelesi vs. yani toplumu gerçekten harekete geçirebilecek temel güçler neredeydi? Bunlar soldan kopmuşlardı. Solun bunlar üzerindeki etkisi kırılmıştı, sol da kendisini bunlarla ifade etmeye pek niyetli değildi. Bir bunalım dönemidir. İnsan hakları kavramının belirlediği, etnik ve marjinal gruplar etrafında kendisini bir hareket unsuru olarak tanımlamaya çalıştığı bir bunalım dönemi. Yine aynı dönemde, siyasi partiler dâhil olmak üzere sendikalar, demokratik kitle örgütleri, meslek örgütleri kendilerini "sivil toplum kuruluşu" olarak adlandırmaya başladılar. Bu bir faciaydı ama farkına varılmadı. Nedense sivilleşmek, sivil toplum için çalışmak, askeri darbe koşullarından çıkmış insanlar, gruplar, hareketler açısından sanki yapılabilmesi mümkün tek hareketmiş gibi görülüyordu. Oysa "sivil toplum

kuruluşu" ile herhangi bir sendika, siyasi parti, örgüt arasında her şeyden önce şöyle bir fark vardı; üyeleriyle yönetimi arasında organik bir bağ olmayan ve yalnızca temsili karakterde bir örgütlenmeden söz edebiliriz, sivil toplum kuruluşu denildiği zaman görünen budur. Buna paralel olarak özellikle de Avrupa Birliği ilişkileri içinde bir projecilik, proje üretme, plan yapma, geleceğe yönelik ütopyalar üretme gibi işler solu meşgul etmeye başladı. Bunları hepimiz yaşadık, biliyoruz, neler olduğunu biliyoruz. Yani başımıza gelenlerin ne olduğunu tanımlamak için söylediğim şeyler. İdeolojik olarak ise liberalleşme, özgürlükçülük anlamıyla egemen olmaya başladı. Solun temel değerleri yani devrim, sınıf, tarih bilinci vs. gibi kavramlardan uzaklaşmak… Yalnızca kavramlardan uzaklaşma olmadı. Eylemsel ve örgütsel olarak bu kavramlarla bağlantıyı koparıp, o arada postmodern tarih anlayışı, postmodern sanat anlayışı, bütün bunların da etkisini şiddetle gösterdiği bir döneme girmiş olduk. Edebiyatta, iktisatta, her alanda büyük anlatılardan kurtulmak, genel, kapsayıcı, evrensel çözümlere uzak durmak moda oldu. Marksizm, modası geçmiş bir "büyük anlatıymış, evrensel konuşurmuş" oysa önemli olan şimdidir, şu andır, şu an ne yapıyoruz onu anlamaktır. Tarihin masallaştırılması ve geleceğin hayal haline getirilmesi mutlak şimdinin öne çıktığı bir bakış açısını dayattı. Bu her şeyden önce şuna yol açtı. Dünyayı bir bütün olarak kavrayabilmek Marksizm'in başlıca amaçlarından biridir ve o bütün içinde değiştirici eylemi tanımak Marksizm'in siyasi hareketini, siyasi yönünü ifade eder. Eğer bu yoksa bütün üzerinde herhangi bir şey yapma iradesinden, imkânından yoksunsak o zaman şu anda ve küçük işlerle uğraşmak önemlidir. Mesela çok basit bir örnek olsun diye hep aklıma gelir, biz kendi eğitimiz için Türkiye iktisat tarihini önemli görürdük, bir bütün olarak dünya iktisat tarihinden yahut dünyada ekonomik gelişmeler vs. ama 80 sonrası ta-

rihçi için Osmanlı Bankası'nın tarihi önemlidir yahut İş Bankası'nın tarihi önemlidir. Bankaların kendi başlarına bir tarihi olabilirmiş gibi yahut bir köyün, bir ailenin kendi başına bir tarihi olabilirmiş gibi ayrıntılara önem veren ve bunu neşeli bir işmiş gibi kabul ederek yapan bir araştırmacılık tipinin gelişmesi aslında solun bir genel olarak başına gelenlerin bir örneği olarak değerlendirilebilir. Dünyayı bir bütün olarak anlamak ve değiştirmek yerine demin sözünü ettiğim gibi marjinalleştirilmiş grup hareketlerini eksen almaya yönelmek arasında bir bağ var, birbirine benziyor bunlar. Örgütsel alanda, toplumsal alanda ve ideolojik alanda 80 sonrası dünya koşullarına teslim olmak söz konusudur. Gönüllü bir teslim oluş, bu daha güzelmiş bunu yapalım demek değil tabi… Sopanın da çok önemli bir rolü vardı bunda. İdamlar, işkenceler, zor, baskı şiddet koşulları bütün bunlar birleşince, solda böyle bir şaşkınlık çağına girdik. İşçi sınıfı hareketinde ise sendikasızlaştırma ve sendikaları kendilerinin "sivil toplum kuruluşu" olarak kabul etmeleriyle ortaya çıkan bir genel örgütsüzleşme yaşanmaya başlamıştı. Sendikalar zaten zayıflatılmışlardı, önderleri tutuklanmıştı ya da kapatılmıştı. Buna bir de üyelerle mevcut yönetimlerin hâlâ ayakta almayı başarabilmiş yönetimlerle arasındaki bağın koparılması eşlik etti. Yeni üye kazanmak sendikalar için önemli olmaktan çıktı. Başka kaynaklar aramak, sendikayı ayakta tutmak için işçilerin aidat ödemesinin dışında bazı kaynakları önemsemek, bu işin mümkün olduğunu da başkaları gösterince üye kaybetmek neredeyse zorunlu, kaçınılmaz hatta umursanması gerekmeyen bir durum olarak sendikalara kabul ettirildi. Sendikalı işçi sayısı hızla düştü ve buna çalışma koşullarında da yeni yöntemler eklenince, taşeronlaştırma, bireysel anlaşmalar falan gibi, toplu sözleşmeler yerine bireysel sözleşmelerin geçmesi eklenince sendikalar iyice işlevsizleştiril-

di. Fakat bu arada Türkiye'de kamu emekçileri düzeyinde bir canlanma görüldü. 1990-91 yıllarındaki bahar eylemleri toplu sözleşmeli ve grevli sendika hakkı için mücadeleyi toplumun bir silkinişi olarak görebileceğimiz bir yere yükselti. Aynı dönemde Zonguldak işçilerinin yürüyüşü geldi. Henüz her şeyin bitmediği, yeniden sınıf mücadelesine sarılabileceğimiz, yeniden sınıf mücadelesini eksen alarak kendimizi de örgütleyebileceğimiz düşüncelerine biraz kan taşıdı bunlar. O andan itibaren biraz manzara değişmeye başladı. Fakat bütünüyle baktığımızda 12 Eylül'ün etkileri, 12 Eylül 1980 koşulları ve sonra da Özal döneminin etkileri hala sol üzerinde önemli bir biçimde kendisini hissettirmektedir. Son olarak şuna değinmek istiyorum, Marksizm ve Leninizm sol için son derece önemli bir teorik zemin oluştururken 12 Eylül 1980, 1990 ve 2000'li yıllar boyunca bu önemini son derece kaybetmiş durumdadır. Hâlâ Marksizm Leninizm de ısrar edenler evet vardır ama şimdi "21. yy. sosyalizmi" daha etkilidir. 21. yy. sosyalizmi denilen şey Chavez'de simgesini bulan v e genel olarak Latin Amerika'da olup bitenlerin ifade ettiği şey, o toplumsal hareketlilik cazibesi altında, sosyal devlet uygulamaları, millileştirmeler falan, sosyalizmin yerine geçti. Artık sosyalizm olmayan, bizim anladığımız anlamda asla sosyalizm olmayan bir şey 21. yy. sosyalizmi olarak bugün solun içinde etkili bir akım halindedir. Ama şöyle bir bakarsak bunun henüz net olarak tanımlandığını, evet biz buyuz, bizim politikamız bundan sonra Chavez'in politikaları gibidir dendiğini söyleyemeyiz, böyle bir şey yok. Fakat sosyalizm denince bugün gençlerin, önemli ölçüde sosyalizme sempati duyan insanların veya herhangi bir sosyalist partide yer alan pek çok insanın kafasında canlanan şey "Chavez sosyalizmi"dir. Sosyal politikalar, millileştirmeler, pek çok şeyi halledecektir, kurtaracaktır diye düşünülüyor. 21. yy. da olması mümkün tek sosyalizm budur

düşüncesi, yaygındır. Kötü bir dönemden geçtiğimizi ama bundan önemlisi geleceğe dair bir belirsizlik içinde olunduğunu söyleyebilirim. Sol değerlerini yeniden canlandırmakta, bir sınıf hareketi olarak işçi sınıfı hareketi olarak kendini inşa etmekte işin henüz oldukça gerisindedir. Teşekkür ederim.

ERGUN AYDINOĞLU: Değerli arkadaşlar, bu "sol, dün, bugün, yarın" başlığı, düzenleyici arkadaşlarla bu konuyu tartışma imkânım olmadı ama, bana sorsalardı derdim ki, bu konuyu tartışmak için herhalde bundan daha geniş bir başlık, daha geniş bir çerçeve düşünülemezdi. O yüzden de burada, böylesi bir konunun tartışılmasında temel alınabilecek bir sorunu, bir problematiği ya da bir düzlemi öne çıkarmakla yetineceğim. Şimdi, bu sunuşu hazırlamak üzere biraz çalışırken, özellikle iki günlük deneyimde şunu fark ettim, bu kongrede gençlerin yoğun bir katılımı var. Özellikle 20'li yaşlardan çok fazla genç var. Dolayısıyla gençlere hitap edeceğimi düşündüm, dolayısıyla da gençlerin karşısında bir eski politik militan olarak algılanacağımı düşündüm. Bu durumda da kendi gençliğimi ve bizim dönemdeki eskileri düşündüm. Yani bizlerle, o yıllarda bizlere geçmiş deneylerini aktaran ya da geleceğe yönelik nasıl davranacağımıza ilişkin tavsiyelerde ve yönlendirmelerde bulunan eskiler arasındaki farklılık üzerine konuşurum diye düşündüm ve kendimce çok önemli bir keşifte bulundum. Dedim ki, aslında eski olan bizleriz, o dönemin eskileri ise o zaman pek o kadar da eski değillerdi. Somut konuşmak gerekirse, sembolik isimler, Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Mihri Belli, Hikmet Kıvılcımlı, bunlar o dönemin eski solcuları, eski devrimcileri olarak bilinir. İşte bu isimlerin o zamanlar kelimenin gerçek anlamıyla eski olmadıklarını fark ettim. Nedeni de şu: 1960'lı ve 70'li yıllarda, özellikle 60'lı yıllarda, 20'li, 30'lu, 40'lı yıllardan gelen bu eski solcular,

yeni kuşağa, bizlere bir takım önerilerde bulundular. Daha doğrusu bir çağrıda bulunuyorlardı, dünyayı değiştirme çağrısında bulunuyorlardı. Ama bu yaptıkları öyle çok genel, afakî bir çağrı değildi. Söylediklerinde son derece somuttular. Kitap okuma çağrısında bulunuyorlardı. Ama öyle, "çocuklar, gençler kitap okuyun, kitap okumak iyi bir şeydir, bilinçlenmek iyi bir şeydir" anlamında değil. Net bir şekilde, "şu kitabı okuyun, şu makaleyi okuyun" ya da "şu şu kişileri okuyun" tarzında somut önerilerde bulunuyorlardı. Yine bizleri, işçileri ve köylüleri bilinçlendirmeye, onları aydınlatmaya, harekete geçirmeye, siyasetin adeta kölesi olan bu insanları, siyasetin öznesi yapmaya çağırıyorlardı. Biz de o çağrıya uymaya çalışıyorduk. Onların sözünü ettiği yeni bir dünyanın kuruluşu bize de çok anlamlı geliyordu. Tavsiye ettikleri kitapları okuyorduk ve o kitaplar bize çok anlamlı geliyordu. O kitaplardan öğrendiklerimizle işçi ve köylülere gidiyorduk ve ilginç bir şekilde, onların geçmişlerinde yaptıklarından çok daha başarılı işler yapıyorduk. Yani işçileri ve köylüleri aydınlatmak, onları siyasetin öznesi haline getirmek işinde onlardan daha başarılıydık. Oysa bugün bizim söylediklerimiz gençlere o kadar anlamlı gelmiyor, onları harekete geçirmede o kadar başarılı olamıyoruz. Şimdi bu farklılık nereden kaynaklanıyor? Niye örneğin ben bugünün gençlerine, bundan 40 yıl önce bir Mihri Belli'nin, bir Mehmet Ali Aybar'ın, Behice Boran ya da Hikmet Kıvılcım'lının heyecanı ve somutluğu ile, yeni bir dünya kurmanın gerekliği, kaçınılmazlığı ve bu kuruluşta gerçek bir kuruluş işçisi olmak için yapılması gerekenler konusunda net ve ikna edici konuşamıyorum? Bizim gençliğimizin eskileriyle bizim aramızdaki bu farklılık nereden geliyor? Bilgi ve deney farklılığı olduğunu zannetmiyorum. Çünkü sembolik isimleri alırsak, buradaki arkadaşlar ya da hatta kendim için de söyleyebilirim, bizler, herhalde Hikmet Kıvılcımlı dışında, o sözünü etti-

ğim diğer önderlerden daha bilgili insanlarız. Yine deney konusunda da aynı şey söz konusu. 1960'ların eski solcuları, 1960 öncesinin olağanüstü güdük, kısır bir siyasal sekt olarak varlığını sürdürebilmiş TKP'sinin yetersiz deneyleriyle beslenmişlerdi. Yani 1960'ların eskilerinin, yaşlı devrimci kadrolarının, bugünün eskilerine nazaran bilgi ve deney birikimi üstünlükleri yoktu. Peki buna rağmen nasıl yeni bir dünyanın kuruluşu konusunda ikna edici, öğretici olabildiler? Bu uğraş sürecinde okunacaklar, öğrenilecekler, yapılacaklar konusunda ikna edicilikleri nereden geliyordu? Bu farklılığı açıklama konusunda benim söyleyeceklerim şunlar: O yılların eski devrimcileri, bütün 20. yüzyıla damgasını vurmuş olan bir devrimci mücadele ve devrimci inşa sürecinin içinden konuşuyorlardı. Yani çeşitli ülkelerdeki işçi hareketleri, dev sendikal mücadeleleri, sömürgeciliğe karşı bağımsızlık mücadeleleri, sosyalist kuruluş deneyleri, Sovyetler Birliği'nden başlayıp Doğu Avrupa'ya sonra Çin'e, Vietnam'a, ardından Küba'ya kadar uzanan bir sosyalist kuruluş döneminin deneyleri... İşte 60'ların eskileri, yeni kuşakla, bu sürecin içinden devrimciler olarak konuşuyorlardı. Halbuki bugünün eski solcuları için böyle bir olanak söz konusu değil. Onlar genç kuşaklara tam tersine, 20. yüzyıla damgasını vurmuş bütün bu deneylerin ardından ya da bir sürecin bitişinin ardından hitap etmek durumundalar. Bu, Hobsbawm'ın ünlü kısa yüzyılı. 1917'de başlayıp 1989'da biten yüzyıl. İşte 1960'larda eski kuşaklar bu kısa yüzyıla damgasını vurmuş olan mücadelelerin içinden konuşurken, bizler bu kısa yüzyıla damgasını vurmuş olan mücadelelerin bilançosu üzerinden konuşmak durumunda kalıyoruz. Peki, o bilanço ne? Şimdi ben burada özellikle bu bilançonun son derece yetersiz bir şekilde yapıldığı hatta yapılmadığı ya da layıkıyla yapılamadığı konusu üzerinde duracağım; ve bu bilançonun olması gereken temel

çizgileri üzerine birkaç şey söylemeye çalışacağım. Bununla da, bu bilançoyu yeteri ölçüde yapamadığımız için, bugünün genç kuşaklarına, geçmiş döneminkiler kadar ikna edici, etkileyici ve onları harekete geçirici tarzda konuşamayışımızın gerekçelerini açıklamış olacağım. Dünya ölçüsünde bakıldığında, 20. yüzyılda insanlığın kurtuluşu veya sosyalizmin kuruluşu mücadelesinin iki temel aktörü vardır. Bunlardan birisi sosyal demokrasidir, diğeri de komünist harekettir. Komünist hareket dediğimizde, özellikle bir hatırlatma yapmak istiyorum. Bununla, 1925'ten sonra yükselen ve komünist hareketin tamamına egemen olan Stalinci Marksizm akımını kastediyorum. Şimdi bu iki akım, 20. yüzyılda insanlığın kurtuluşu ve sosyalizmin inşası deneylerine damgasını vurmuştur. Tabii uluslararası işçi hareketi ya da dünya solu dediğimizde anarşistler de var, otonom hareketler de var, sol komünizm de var, konsey komünistleri de var, Troçkistler de var... Böyle çok farklı sol akımlar da söz konusu. Ama yüzyılın bütünü içindeki mücadele ve deneylerine baktığımızda, bunların konumlarının marjinal olduğunu görüyoruz. Geniş bir bilanço açısından bakıldığında ise, sosyal demokrat ve Stalinci komünist partiler belirleyici durumdalar. Şimdi bu iki büyük aktörün, 20. yüzyıla damgasını vuran deneylerinin bilançosu üzerine konuşuken, iki ayrım çizgisini ortaya çıkarmak lazım. Birincisi, bu hareketler dünyanın birçok ülkesinde birer muhalefet partisi, muhalefet hareketi, siyasi hareket olarak ortaya çıkmışlardır. Aynı zamanda da bu akımlar çeşitli ülkelerde, iktidar deneyleri ya da kuruluş deneylerine önderlik yapmışlardır. Bu açıdan değerlendirdiğimizde sosyal demokrasinin, özellikle ileri kapitalist ülkelerde, işçi sınıfının çalışma ve yaşam koşullarının geliştirilmesinde ve bu noktaya ısrarla vurgu yapmaya çalışıyorum, çünkü çok önemli bir işlev bu, tarihsel bir işlev, insanları politikanın öznesi yapması anlamında önemli bir görev yerine getirdiği ka-

nısındayım. Aynı şey komünist partiler için de söz konusu; hatta onlarda çok daha etkin, çok daha gelişkin bir biçimde. O mücadeleler olmasaydı, herhalde bugünün dünyasında çalışanlar hala, 19. yüzyıl İngilteresinin sembolize ettiği o olağanüstü zor, dayanılması imkânsız, insanı insanlıktan çıkaran çalışma koşullarının içinde yaşıyorlardı. Bu açıdan bakıldığında bu iki büyük hareketin, çeşitli ülkelerde birer muhalefet partisi ya da hareketi olarak deneyleri anlamlıdır ve tarihsel olarak bakıldığında buradan global olarak pozitif bir bilanço çıkabilir. Tabii olumsuzluklar yok mu? Elbette var. Bu partilerin hepsi ya da büyük çoğunluğu bürokratik yapılanmalar, antidemokratik yapılanmalar. Bir örnek vereyim. Fransız Komünist Partisi'nin 1920'lerden 1980'lerin sonuna kadar dört ya da beş genel sekreteri vardır. Hepsi de görevlerinden vefat ettiklerinde ayrılmışlardır. Büyük sendikalara bakıldığında, bu sadece Türkiye'nin gerçekliği değildir, İngiltere'den Fransa'ya, İtalya'dan Meksika'ya kadar bütün sendikalarda rahatlıkla görülebilir, sendikaların başını çeken önderler, on yıllar boyu bu sendikaları kontrol altında tutmuşlardır. Dolayısıyla da insanlığın kurtuluşunu hedeflemiş bu partilerin demokratik sicillerinin çok parlak olmadığı söylenebilir. Öte yanda önce sosyal demokrat partilerin, daha sonra komünist partiler de bu kervana katılıyorlar, reformcu ya da devrimci muhalefet mücadelelerini ulusal çerçeveye hapsetme konusunda önemli bir işlev gördükleri kanısındayım. Yani özünde enternasyonalist olan, enternasyonal olması gereken bir mücadeleyi milli sınırlar içine hapsetmek konusunda, bunların tarihsel sorumlulukları vardır. Peki bu hareketlerin iktidar deneylerine geldiğimizde ne görüyoruz? Sosyal demokrat ve komünist partilerin iktidar deneylerinden söz ediyorum. Sosyal demokrat partilerin iktidar deneyleri bugün hala yaşanıyor. Avrupa'da herhangi bir ülkede

birkaç yıllık muhafazakâr ya da liberal parti hükümetinin ardından hemen sosyal demokrat parti iktidara gelir. Son 60-70 yıl içerisinde böylesine çok fazla deney yaşandı. Bütün bu süreçte sosyal demokrat partilerin tüm yaptığı, muhalefet dönemlerinde tutucu ya da gerici iktidarlara karşı kitlesel mobilizasyonla dayattıkları bir takım iyileştirmeleri şu veya bu ölçüde kalıcı hale getirmekten ibarettir. Zaten sosyal demokrasi için biliyoruz, dünyanın değiştirilmesi, küçük çaplı reformların, düzeltmelerin aritmetik toplamından ibarettir. Dolayısıyla da sosyal demokratlar iktidarı, bu aritmetik toplama yeni eklemeler yapmak için kullanmışlardır. Ama tabii son tahlilde bütün yaptıkları, kapitalizmin kendisini yenilemesine ortam hazırlamaktan başka bir şey değildir. Bu açıdan sosyal demokrat iktidarların bilançosu olumsuzdur. Peki ya komünist hareketin iktidar deneyleri? 20. yüzyıla damgasını vurmuş, biraz evvel dediğim gibi Sovyetler Birliği'nden Çin'e oradan Küba'ya, Doğu Avrupa'ya yayılmış ve birkaç kuşak olarak düşünülürse milyarlarca insanın yaşadığı deneyler nasıl değerlendirilmelidir? Bence bunun üzerine söylenecek çok fazla bir şey yok. 1989 ile 1992 arasında yaşananlar, Doğu Avrupa'da, Polonya, Macaristan, Doğu Almanya vs, buralarda sadece barışçı kitle gösterileriyle yıkılan, çöken iktidar deneylerinden söz ediyoruz. Yine Sovyetler Birliği'nde 1992'de, herhangi bir kitlesel muhalefet olmadan adeta kendi kendine iskambilden bir şato gibi çöken bir deneyden söz ediyoruz. Bu sosyalist kuruluş deneyleri, her türlü baskı ve sömürünün ortadan kaldırılmasını, insanın çalışmaya ve emeğine yabancılaşmasının ortadan kaldırılmasını hedefleyen bir politik programın sözde gerçekleştirilmesini ifade ediyor. Oysa biliyoruz ki bu deneylerin hepsinde baskının da sömürünün de daniskası mevcut. Yabancılaşmanın alası mevcut; bunların bazıları kapitalist sisteme benzer şekilde, bazıları daha değişik biçimler altında. Zaten o

nedenlerdir ki, bu ülkelerde sosyalist iktidarlar iç savaş sonucu yıkılmadı. Barışçı mücadelelerle yıkıldı. Tıpkı 27 yıllık CHP iktidarının 1950 yılında, siyaset yapmasını bilmeyen insanların verdiği oylarla yıkılması gibi. Şimdi sözümü bağlayacak olursam, solun dünü, bugünü, yarını üzerine konuşurken, salonda konuşma anlamında değil tabii bu, ben bu bilançonun büyük bir önceliği olduğu kanısındayım. Koca bir yüzyıla damgasını vurmuş, milyonlarca insanı militan ve sempatizan olarak harekete geçirmiş, milyarlarca insanın bizatihi içinde yaşadıkları bütün bu düzenlerin ya da sistemlerin ne olduğu, neyi temsil ettiği, hangi nedenlerle bu kadar kolay yıkılabildikleri ve niye bu kadar olumsuz miras bıraktıkları üzerine kafa yorulması gerektiği kanısındayım. Bunu yaparsak, belki ancak o zaman, bu başlıkta belirtilen geleceğin sosyalizmi ya da geleceğin mücadelesi konusunda çok daha anlamlı bir başlangıç yapabiliriz. Tıpkı 20. yüzyılın başında olduğu gibi ya da tıpkı 19. yüzyılın sonlarında olduğu gibi, 21. yüzyılın başlarında da anlamlı bir başlangıç yapabiliriz. Bu bilançoyu yapamadığımız takdirde ya da bu bilanço yapılmadığı takdirde ise, bu başlangıcın sürekli erteleneceği kanısındayım. Teşekkürler.

AHMET HAŞİM KÖSE: Yine isim sırasını izleyerek sözü Ertuğrul Kürkçü'ye bırakıyorum.

ERTUĞRUL KÜRKÇÜ: Herkese merhaba. Önce, geciktiğim için özür dilerim. Biraz zor oldu buraya ulaşmak. Umarım bir şey aksatmadım. Aydın'ın konuşmasının ortasından itibaren dinliyorum ama biz Aydın'la birlikte çok uzun zaman geçirdiğimiz için az çok ne söyleyeceğini tahmin ediyorum. Fakat ne söylersek söyleyelim bence bugün bu problemi masada çözebileceğimizi sanmıyorum. Çünkü çözebilecek olsaydık hepimizin kendince temsil etmeye yeltendiği hareketlerin durumları bugün ol-

duğundan farklı olurdu. Bu durumun ne olduğunu bildiğinizi sanıyorum.

Gene de bunların böyle olmuş olması, doğru bir fikri temsil etmediğimiz ya da doğru bir fikre erişemeyeceğimiz anlamına gelmez. Her zaman madde fikre doğru hareket etmeyebilir.

Fikrin sağlamlığı bakımından bu bir [aleyhte] kanıt teşkil etmeyebilir. Ama yine de ortada bir problem olduğu apaşikar.

Türkiye solu dediğimiz zaman ben genel olarak bundan sosyalist hareketi anlıyorum -sosyal demokrasiyi özellikle son on yıldır sol içinde mütalaa edemiyorum, onun bir proto-faşist harekete dönüşmüş olduğu kanaatindeyim- bu nedenle ben bir bütün olarak [Türkiye'de] solu, sosyalizmi Türkiye İşçi Partisi'nden (TİP) başlayan geleneğin çeşitli kurumlarının etkisinde olan, bu [geleneğin] etkilediği kimi sosyal demokratları da kapsayan nispeten alacalı bir yapı olarak düşünüyorum. Ama Cumhuriyet Halk Partisi'nin [CHP] merkezinde bir sol olduğunu, dolayısıyla bu partinin bu tahlilin konusu olabileceğini düşünmüyorum.

Bir bütün olarak Türkiye'de sol dediğimizde, sol tartışmasının aslında doğrudan doğruya TİP'in ortaya çıkışıyla doğmuş olduğunu, devlet partisinin [CHP] ona göre yön tayin ederek kendisini "ortanın solunda" [diye] tanımladığını, dolayısıyla sol teriminin gündelik siyasi hayata, sosyalistlerin bir odak, politik odak olarak siyasi gündeme müdahaleleriyle birlikte ortaya çıkmış olduğunu hatırlarsak burada bir bencillik, kendini önemseme, bir şey sanmanın [sözkonusu olmadığını], tarihi hakikatleri terminolojik tartışmalarla aşma diye bir şeyden yola çıkmadığımızı, olgusal bir şeye temas ettiğimizi söyleyebiliriz. Terimi böyle biraz aydınlatmalıyız.

Bugün için çarpıcı bir özet verebilecek nedir Türkiye'de sosyalist hareketin durumu bakımından? Bence "sol" Türkiye'nin

sosyal ve siyasi tarihi bakımından gelmiş olabileceği en kötü durumdadır. Bundan daha kötü bir durum ben hatırlamıyorum. 12 Eylül döneminin bile daha kötü olduğunu düşünmüyorum. Şundan ötürü: Bugün Türkiye'de sosyalist hareket -var olan kutuplaşmayı aşmaya çalışan eğilimleri bir kenara bırakacak olursak- esas olarak Ergenekon davasının iki ucundan birindedir. Ya savcının ya sanıkların yanında yer almaktadır. Türkiye'de sol büyük kitlesi itibariyle buraya iteklenmiştir, bu rolü neredeyse benimsemiş durumdadır. Ve bu solun, bu durumda, Türkiye'nin geleceğini, onun kurtuluşunu onun emekçi kitlelerinin ümidini ifade etmesi bence hemen hemen imkânsızdır. O yüzden buradan nasıl çıkacağımıza dair bir meseleyle yüz yüzeyiz. Kiminiz [buna] mukabil olarak durumun bu kadar da korkunç olmadığını söyleyebilir. Ama ben böyle söyleyeyim, daha iyi bir tablo varsa [sizin müdahalelerinizle] bunu hep beraber görelim.

Ben bu [durumun] çok büyük ölçüde iki büyük temel süreçle ilgili olduğunu düşünüyorum. Bunlardan biri 12 Eylül darbesi ve onu izleyen dönemde karşı karşıya kalınan yenilgi; ikincisi sosyalizmin dünya-tarihsel planda kapitalizm karşısında uğramış olduğu yenilgi. Bu iki yenilgi, bence, başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de tabloyu çok büyük ölçüde vahimleştirdi. Aydın hatırlayacaktır, Malatya cezaevinin "müşahadesi"nde, hücreden hücreye bağırarak durum tahlili yapmaya çalışırken, meseleleri daha böyle, nasıl desem, daha özet, daha basitçe ifade etmeyi seven bir arkadaşımız şöyle demişti: "Ya, bu 12 Eylül bütün dünyaya geldi galiba." Bence bu çok doğru bir saptamaydı, yani, yeni sağın dünya ölçeğinde taarruza geçmesiyle birlikte her bir ülkenin sınıf mücadelesinde yer alan sosyalist hareketler kendi güçlerine, tarihsel yerleşikliklerine, ezilen kitlelerle ve işçi hareketiyle olan bağlarına, teorik ve politik olgunluklarına, içinde mücadele

ettikleri toplumun gelenek ve imkânlarına bağlı olarak bununla şöyle ya da böyle yüzleştiler. Dolayısıyla sadece biz karşı karşıya kalmadık bu darbeler ve bu yenilgi süreçleriyle. Fakat Türkiye'-deki ötekilere çok benzemeyen bir sonuç verdi.

İki örnekten bahsedebiliriz dünyanın iki ucundan. Biri güney doğu Asya, öbürü Latin Amerika. [Aynı dönemlerde] Türkiye'-dekinden çok daha saldırgan askeri darbelerle, askeri diktatörlüklerle, dinci diktatörlüklerle karşı karşıya kalmalarına rağmen bu kıtalarda sosyalistler yenilgi günlerini arkada bırakıp yeniden toplumsal kurtuluşun merkezi gücü haline yükselebildiler. Latin Amerika'yı bir uçtan bir uca kat eden dalgayı hepimiz biliyoruz ama Endonezya'da, Filipinler'de, Kore'de, Japonya'da, Çin hariç neredeyse bütün Asya'da sosyalistler, devrimci Marksizmin şu ya da bu şekilde yorumlayan politikalarla kendine yön veren devrimci hareketler, reformcu hareketler, kapitalizm eleştirisiyle yol alan güçler aşağı yukarı her yerde mevzilerini yeniden sağlamlaştırdılar ve kapitalist küreselleşmeye karşı muhalefetin, alternatif politikaların, [kapitalizme] karşı yeni örgütlenme biçimlerinin yaratıcıları olabildiler. Fakat Türkiye'de aynı yoldan geçmedik. Peki, fark nerede? Ben açıkçası bütün mesaimi bu farkın nerede olduğunu anlamaya ve dolayısıyla [bu] farka uygun politik, örgütsel, ideolojik, teorik, felsefi ve başka türlü tercihlerin nasıl yapılabileceğini görmeye ayırıyorum. Hala da çok fazla çözdüğümü söyleyemem.

Ama yine de çok esaslı bir farktan söz edebiliriz. Birincisi [bunun] Türkiye'nin devrimci sosyalist hareketinin -tıpkı gecikmiş kapitalizmi gibi- çok geç bir hareket olmasıyla ilgisi olduğunu düşünüyorum. Latin Amerika'ya baktığımızda, Amerika Birleşik Devletleri'ne, aslında kuzey ve güney Amerika'ya bir arada baktığımız zaman 1. Enternasyonalin dağılmasından sonra oraya -artan göçlerle birlikte- [Avrupa'nın] komünist hareketle-

rinin de aktığını, kendilerine hem taraftar [bulduklarını], hem de bir yığınsal zemin üzerinden [kendilerini] kurduğunu görebiliriz.

1. Dünya Savaşı öncesinde sömürgeciliğe karşı savaşın başını çeken komünistlerin Komintern'in bu ülkelerde [süregiden mücadelelere ilgisi] dolayısıyla da güneydoğu Asya'da Kore'de, Hint alt kıtasında çok güçlü yeniden kuruluşlara yol açtığını görebiliriz.

Fakat Türkiye için bu böyle olmadı. Türkiye [komünist] hareketi Sovyetler Birliği'nin, yıkılmış olan Sovyetler Birliği'nin komşusu olmanın faturasını ödemiştir diye düşünüyorum. Türkiye, komünist hareketin kendisi henüz doğmadan, liderleri Karadeniz'de boğdurulurken devletin kendisinin bir komünist partisi kurmuş olduğu tek ülkedir herhalde. Mustafa Kemal'in "komünist parti"sinin Suphiler boğdurulduktan hemen sonra üye olmak için Komintern'e başvurduğunu, bu partinin başına İktisat Vekili Celal Bayar'ın geçirilmiş olduğunu hatırlayalım. Türkiye'de anti- komünizm ve devrimle savaş daima devrimin gücünden ve devrimin ima ettiği sosyal çalkantıdan önde gitmiştir. Böylesine bastırılmış bir süreçten geçtik. Türkiye kitlesel ölçekte sol ve sosyalizmle temasa ilk kez 1960 sonrasında geldi. 1960'a gelinceye kadar Türkiye'de ne günlük terminolojide, ne edebiyatta, felsefede, politikada, estetikte, bilimsel araştırmada -kimi istisnai anları bir kenara bırakacak olur isek- solun, sosyalizmin, devrimci Marksizmin etkisini hissetmek görmek mümkün değildi. Aynı zamanda işçi hareketinin modern biçiminin, modern mücadele şekillerinin ortaya çıkması, yığınsal ölçekte ortaya çıkması da bu yıllara denk geliyor -1950ler ve sonrası. Böyle baktığımız zaman aslında biz tüm kusurlarıyla, içinden gelerek ve kendisini yeniden kurması arzusuyla onu yerden yere vuran biz-

ler bile dönüp baktığımız zaman aslında sadece bir 40 yıllık, 50 yıllık, en çoğundan 60 yıllık bir mücadele toplamından söz ediyoruz. Bu kadarı anlamlı sosyal sonuçlar elde edebilmek bakımından bence az. Karşı karşıya kaldığı sorunlar ise çok büyük. Gözümüzün önüne getirelim Ergun'un sözünü ettiği, Aydın'ın sözünü ettiği günlerde, modern işçi hareketinin kendi kendini kurmasıyla sosyalist hareketin kendini kurması arasındaki açının kapanmaya yüz tuttuğu devrede iki askeri darbeyle karşılaşıldı. İkincisinden çıkarken Sovyetler Birliğinin ve dolayısıyla "var olan sosyalizm"in yenilgisiyle karşılaşıldı. Şimdi gençlere, aydınlara, emekçilere giderken birden fazla şeyi anlatması gerekiyor insanların. Bizim, günümüzde, bizden öncekilerin bize anlattığı ve bizim başkalarına anlattığımızdan farklı olarak –yükselen, gelişmekte olan, geleceğinden kuşku duyulmayan bir sosyalizmden değil- birden çok kere yerel olarak yenilgiye uğramış, ve bir kere de dünya çapında yenilgiye uğramış bir şeyin daha hala denemeye değer olduğunun anlatılmasının [gerekliliğinin] yarattığı tarif kabul etmez bir güçlükle yüz yüzeyiz. Çünkü ne kadar gençler - şimdi sola, sosyalizme, siyasi mücadeleye, teorik tartışmaya gözünü açmış insanlar- bu deneyimleri doğrudan yaşamamış olsalar da, bunlar Türkiye'nin tarihsel atmosferinde asılı duruyor. Biz bu sisin altında [yaşamaya] devam ediyoruz ve ne zaman ortalık hareketlense, ne zaman bir itiraz kutbu oluşmaya başlasa hem dünya çapındaki yenilgi hem 12 Eylül rejimi karşısında uğranılmış olan yenilgi derhal bir refleks gibi toplumun pek çok aktörü tarafından gündeme getiriliyor ve bunlar tarafından yeniden sınanıyorsunuz. Ben bunun oldukça depresif bir atmosfer oluşturduğunu söyleyebilirim doğrusu. Bunu düşünüyorum. Bunlarla başa çıkmamız gerekiyor. Böyledir diye çaresiz değiliz. Ama böyle bir şey var. Böyle bir şey yokmuş gibi bence konuşamayız. Birinci nokta bence bu.

İkincisi -bu benim sistematikleştirme çabamdan mı doğuyor yoksa hakikaten böyle midir bu da tartışmaya açık ama- pek çok şey aslında hiçbir zaman başladığınız yere geri dönememeniz, vardığınız yerin tamamen değişik bir yer, durum, olay, süreç olarak karşınıza çıkmasıyla ilgili. Örneğin Türkiye sosyalist hareketi 12 Mart ve 12 Eylül yenilgisinin muhasebesini yaparken iki şey söyledi: Birincisi "işçi hareketine yaklaşmakta yetersiz kaldık", ikincisi "merkezi kitlesel bir örgütlenme sürecini ihmal ettik". Ama 12 Eylül'den sonra bu öz eleştiriyle işçi hareketine yönelmeye başlayanlar şununla karşı karşıya kaldılar: Bizzat kapitalizm, üretim yöntemlerini, üretim yordamlarını artık on binlerce işçiyi bir arada topladığı, sanayinin sermaye üretiminin merkezi ögesi olduğu bir üretim sürecinden başka bir [tarza taşıdı]. Türkiye'de "ihracata yönelik sanayileşme" denilen, Amerika Birleşik Devletleri'nde bugünkü krizde "sanayisizleştirme hamlesinin sonuçlarıyla yüzleşiyoruz" denilerek düşünülen, tartışılan bir durumla karşı karşıya kaldık: İşçi sınıfı hem her yerdeydi hem hiçbir yerdeydi. Dolayısıyla işçi sınıfına gitmek için fabrika arayan küçülmüş, hi-tech -yüksek teknolojilerle donanmış- kendi işini aslında kendi fabrikasında değil, o fabrikanın dışında her yerde yaptıran bir yeni sermaye örgütlenmesiyle karşı karşıya kaldı. Öbür yandan buna, Fordist üretim tarzına bağlı olarak kurulmuş olan kitlesel ölçekte sendikacılığın zeminlerinin [boşaltılması da eklendi]. Şimdi hepimiz şikâyet ediyoruz "sendikacılar şöyle yaptılar, böyle yaptılar" [diye]. Çoğunlukla da haklıyız. Ama o sendikacılar, ne kadar "kötü sendikacılar" da olsalar eskiden on binlerce işçiyi birden örgütlemeksizin yapamazlardı. Sermaye de onların örgütlenmesine şöyle ya da böyle göz yummak, ya da yol vermek, aralarından birini tercih etmek, örneğin, DİSK'i değil de Türk-İş'i tercih etmek durumunda kalırdı. Şimdi bununla karşı

karşıya olmadığımız bir çığırda, "Özal ekonomisi" dediğimiz bir çığırda, işçi hareketinin kendisini çok büyük bir hızla başkalaştırdığı, dolayısıyla özne, devrimci özne arayışının bir formundan bir başka formuna geçerken eski bilgiyle hareket edenler [bu] yeni durumla karşı karşıya kaldıklarında ne yapacaklarını çoğu kez bilemediler. Demin Aydın'ın sözünü ettiği, eminim Metin'in de birazdan sözünü edeceği savrulmalar, postmodernizmin giderek artan hakimiyeti, kısmiliğin bir nimetmiş gibi konuşulmaya başlanmasının bir önceki dönemde değil de şimdi olmasının bir maddi nedeni var. Bunun bu üretim temeliyle, bu sosyal yeniden kuruluşla çok ilgili bir tarafı olduğunu düşünüyorum.

Üçüncü mesele bence Kürt savaşı. Bu meselenin ben Türkiye sosyalist hareketi bakımından başka pek çok şeyden fazla etki yarattığını düşünüyorum. İki nedenle. Bunlardan biri siyasi gündemin doğrudan doğruya emeğin talepleri ve emeğin hareketi etrafında değil, bambaşka bir çelişki, bambaşka bir kutuplaşma etrafında dönmeye başlaması Türkiye'de bence sosyalist hareketin çok hazırlıklı olmadığı bir dönemde önce algılamadığı, sonra gördüğünü kabul etmediği, sonra gördüğünü ayrımsız benimsediği, daha sonra da ne yapacağı hakkında çok fazla fikri olmadığı muazzam bir çatışma iklimi doğdu. Şaka değil Türkiye'de [son 15 yılda] 30'binden fazla insanın hayatını kaybettiği; yaklaşık 8-9 milyona yakın genç insanın karşılıklı savaş deneyiminden geçtiği bir süreçten bahsediyoruz. Bu teorik olarak bizim kendisiyle ilişki kurmayı hayal ettiğimiz ya da kitaptan [yola çıkarak] konuştuğumuz toplum değil, bu başka bir şey.12 Eylül dönemiyle toplumumuzda [ortaya çıkan] bu yepyeni durum bedelini sosyalist harekete bir tür kafa karışıklığı olarak ödetmiş olabilir ama bambaşka bir şey daha ödetti. Dönüp eski devrimci hareketin sosyal dokusuna ve kültürel dokusuna bir bakalım. Eski sosyalist hareketin sosyal ve kültürel dokusu esas olarak Türk devrimci

aydınlar, Alevi ve Kürt gençliğinden oluşuyordu. Aşağı yukarı bunun 1/3'ü Kürt, 1/3'ü Alevi, 1/3'ü diğerleridir. Şimdi bu iki önemli bileşenin dikkati merkezi sınıf mücadelesi konularından ayrılıp esas olarak mezhepsel ve etnik bir çatışmanın etrafında mobilizasyona yöneldi. Geçmişte herkes bu davasını sosyalizm ile kazanacağına inanırdı. Kürtler esas olarak Türkiye İşçi Partisi ya da Dev-Genç'e gelirlerdi çünkü [davalarının] sosyalizmle çözüleceğine -tam değilse bile, çünkü artık kuşkulanmaya başlamışlardı bundan- dair bir kanaatleri vardı. Devrimci hareketin şehitler galerisine, listesine bakın, bunların yüzde doksanının Aleviler ve Kürtler olduklarını göreceksiniz. Bir tesadüf değil bu. En çok ezilen, en tutkuyla sarılan, en öne fırlayan en önde hayatını kaybeder; bunda şaşılacak hiçbir şey yok. Ama bu enerji kaynağı bu güçlü bileşen bence Kürt savaşı başladıktan sonra yüzünü Ankara'ya, İstanbul'a değil, Diyarbakır'a döndü. Denklemini farklılaştırdı, programını farklılaştırdı. Türkiye sosyalist hareketinden ayrıldı ve yine şaka değil binlerce on binlerce insanı kendi etrafında toparladı. Seferber etti, başka bir işçi partisi kurdu. Biz ona PKK diyoruz [ne anlama geldiğini çoğu kez düşünmeden] ama o Partiya Karkeran Kürdistan (Kürdistan İşçi Partisi). Bu parti kendisini sosyalizm, sınıf mücadelesi, Marksizm-Leninizm ekseninde oluşturdu. Biz onların Marksizmini beğenmeyebiliriz. Ama bir total kurtuluş arayan, geleceği sınıfsız toplumda arayan Kürt gençliği için artık bizim hareket değil, bu hareket başlıca çekim merkezi haline geldi. İkincisi Kürt hareketinin yarattığı tüketilmemiş, doyurulmamış, karşılanmamış tüm demokratik taleplerin özneleri kendi başlarının çaresine bakmak için harekete geçince, Alevi gençliği de kendi ilgisini sosyalist hareketten uzaklaştırdı. Dolayısıyla Türkiye'de devrimci hareketin eskiden var saydığı potansiyellerin çok büyük bir bölümü

başka sorunsallar ve başka bağlamlarla ondan uzaklaşırken, bizim eski hareket alanımız kalmadığı halde biz hala o hareket alanımız varmış gibi düşünmeye ve konuşmaya devam ediyoruz. Bu gerçekle nihayet son on yıldır yüzleşiyoruz. Fakat bu sefer de benim gördüğüm kadarıyla bizim esas olarak işçi hareketinden kendi gücünü devşirmek, devralmak bunun içerisinde kendisini kurmak bakımından ihtiyacımız olan politik güç ve bağımsızlık da çoktan elimizden gitmiş. 12 Eylül'den hemen sonra Türkiye'de sosyalist hareketin tablosuna bakın, eğer hapishaneye girmemişlerse devrimci hareketin militanları CHP'ye girdiler. Şimdi bu Türkiye devrimci hareketine, sosyalist harekete hem muazzam bir kadro kaybı hem de bir zihniyet kayması olarak kendisini geri ödetti. Bunların toplamı içerisinden bugünkü duruma baktığımda, "aslında" diyorum "bu kadarı bile hiç fena değil, bir yerinden tutabiliriz, devam edebiliriz," fakat tüm bu aleyhte koşulları anlamak, kavramak ve açıklamak kaydıyla.

Eski sosyalizmin, Sovyetler Birliği'nin merkezinde olduğu sosyalizmin niçin çöktüğü, niçin bir kere daha o ırmakta yıkanılamayacağı, niçin yapacağımız şeyin daha başka olması gerektiğini eğer açıklayamazsak ben, üzerlerine hiçbir şey yazılmamış beyaz birer kâğıt sayfası gibi insanlarla karşılaşmadığınıza göre bunların hepsinin, [herkesin] zihninde aslında şu ya da bu şekilde izler ve sorular olacağını biliyorum. O zaman bu sorulara yanıtlarımız var mı yok mu? Bu yanıtları çıkarabilir miyiz ve bunun etrafında ortaklaşabilir miyiz ortaklaşamaz mıyız sorusuna hepimizin bir ortak cevap vermesi lazım. Fakat soru sormak eninde sonunda bir akıl işi bilgi işi. Bence 12 Eylül'ün devrimci hareketin Türkiye sosyalist hareketin karşısında kazandığı en büyük zafer, işçiyi aydından, aydını işçiden ayırmış olmasıdır. Ben Özal rejiminin, 12 Eylül askeri diktatörlüğünün başardığı en büyük işin -bütün bu konuştuklarımızdan ayrı olarak- bu olduğunu dü-

şünüyorum. 12 Eylül öncesinde "solun ortak aklı" dediğimiz şey, aydının, düşünen insanın kendisini doğal olarak solda addeden insanın aklının sosyalist hareketin [de] aklı olmasıydı. 12 Eylül rejimi ve Özal ekonomisi aydınlara "para eden düşünceler" ve "para etmeyen düşünceler" diye iki tür düşünce şekli olduğunu anlattı. "Para etmeyen düşünceler"le ilgilenenlerin sayısı son derece büyük bir hızla azaldı. Medya, reklam sektörü, halkla ilişkiler ve benzeri kapitalizmin tanıtım ve propaganda mekanizması çok büyük ölçüde 12 Eylül rejiminin üniversiteden kovaladığı aydın zümresini devraldı. O zamandan beri ben Türkiye'de işçi hareketinin, devrimci hareketin bir parçası olarak onun içerisinde, onun aklı olarak hizmet etmiş olan çok büyük bir gri madde kütlesinin ayrışmış olduğunu ve bizim çektiğimiz sıkıntıların önemlice bölümünün buradan doğduğunu düşünüyorum.

Buraya benim hevesle, arzuyla, istekle gelmemin en önemli nedeni de şimdi bir kez daha bütün bu yıkıma, bütün bu baskıya, bütün bu entelektüel terör ve zulme karşı genç bir aydınlar/akademisyenler katmanının, kendi üzerlerindeki bu ağırlığa isyan ediyor olmalarıdır; bir kere daha Marksizm'i temellük etmek ve onu Türkiye koşullarında yeniden üretmek için çaba gösteriyor olmalarıdır. Şimdi bu çabalar, eğer araya bir dolayım gerekiyorsa politik hareketler, yoksa doğrudan doğruya bizzat bu insanlar tarafından işçi hareketiyle buluşturulduğu andan başlayarak bence biz yeniden bu fikri üretmek [için], bu sefer üstelik [çoğunluğu] mülk sahibi olmayan, sermaye sahibi olmayan herkesin öyle ya da böyle işçi, emekçi olduğu bir toplumda bir sosyalist devrim için çok daha fazla imkâna sahip olacağız. Ama unutmayalım arkadaşlar biz bir Müslüman memleketinde bunu yapacağız. O yüzden bunun kendine özgülükleri, bunun kendi dili, kendi söylemi karşısında kendimize özgü bir dil kuramaz

isek, yabancı madde muamelesi görmekten kurtulamaz isek [işimiz zor].

Bu dil çok büyük ölçüde 12 Eylül öncesinde bulunmaya başlanmıştı. 12 Eylül öncesinin en önemli mirası bence devrimci hareketin, Marksist düşüncenin en ücra köydeki en olmayacak ikiliğin taraflarından biri haline gelmesiydi. Karı-koca kavgasının tarafları devrimci ve faşist, aşağı mahalle-yukarı mahalle kavgasının tarafları devrimci ve faşist, futbol maçının tarafları devrimci ve faşist olarak ayrışabildiyse, eğer burada tavırları bu şekilde ortaya çıkarabildiyse devrimci hareket bu özgün dili bulmaya başlamıştı [diyebiliriz]. Ama şimdi bunun üzerinden, neresinden bakarsanız bakın 30 yıl geçti. 30 yıl önce bunun için mücadele eden militanlar artık yaşlılar. Gençlere sorulduğu zaman Kenan Evren'in kim olduğu, bunun Kenan Doğulu'yla karıştırıldığına çokça tanık oldum. Şimdi dolayısıyla 12 Eylül rejimi karşısında yenilmiş olan devrimci hareketimiz kendisini o güne kadar getirmiş olan mücadelelerini, onların deneyimlerini, orada bulduğu dili, büyük kitleye kendi derdini anlatabilme yeteneğini bir kere daha yeniden keşfedilecek. Ondan sonra, belki bir kere daha yenilebiliriz; ama sanıyorum kapitalizmin ömrü o kadar uzun olmayacak, teşekkür ederim!

AHMET HAŞİM KÖSE: Biz de salon olarak Ertuğrul Kürkçü'ye teşekkür ediyoruz ve oturumun son sözünü Metin Abiye, Metin Çulhaoğlu'na bırakıyorum.

METİN ÇULHAOĞLU: Teşekkür ederim. Değerli arkadaşlar hepiniz hoş geldiniz. Sözlerime bir soru ve bu sorudan hareketle bir varsayımdan başlayacağım. Soru şu: '12 Eylül 1980 darbesinin üzerine dünyada yükselen neo-liberal dalga gelmeseydi ve dünya sosyalist sisteminin çöküşü gelmeseydi, 12 Eylül bir faşist rejim olarak solda bu denli savrulma yaratır mıydı?'

Benim varsayımım ve çıkarsamam şu: 'Neo-liberal dalganın 12 Eylül üzerinde yükselmesi ve dünya sosyalist sisteminin çöküşü gibi iki önemli tarihsel olgu peş peşe gelmeseydi bu kadar büyük tahribat ve savrulma yaratmazdı diyorum. Çünkü ne kadar acımasız ne kadar kıyıcı olursa olsun hiçbir siyasal rejim solun kendi varlığını, kendi temellerini bu denli sorguladığı ve bunun sonucunda savrulduğu bir ortam yaratamazdı. Dolayısıyla 12 Eylül üzerine gelen neo-liberal dalganın yükselişini ve dünya sosyalist sistemin çöküşünü 12 Eylül'ün tahribatının daha da konsolide eden daha da pekiştiren iki önemli olgu olarak görüyorum.

Türkiye solunda 12 Eylül ve ardından gelen dünya tarihsel olgularla meydana gelen savrulmadan söz ettim. Pekiyi bu savrulma denen şey başka ülkelerde hiç yaşanmadı mı? Başka ülkelerde Marksistler arasında savrulma yaşanmadı mı? Yaşanıyor ama bana göre temel bir farklılık var. Batı solunda yaşanan savrulmalarla bizde, Türkiye'de solunda 12 Eylül sonrası yaşanan savrulmalar arasındaki temel farklılığın şöyle özetlenebileceğini düşünüyorum. Batı da savrulmalar, az çok bilinen, az çok vakıf olunan Marksizmin sorgulanmasıyla post-Marksizm biçiminde ortaya çıkmışken; bizde yaşanan savrulma pek iyi bilinmeyen Marksizmin post-Marksist ve yeni sol kaynaklardan 'öğrenilmesi' ile liberal deformasyon olarak ortaya çıkmıştır. Burada şunu da ek olarak belirteyim: Türkiye Cumhuriyeti tarihinde Türkiye'nin en köksüz ideolojisi liberalizmdir; milliyetçilik, muhafazakârlık, sosyalizm vs bunlar Türkiye Cumhuriyeti'nin yerleşik ideolojik yapılanmalarıdır. Bunların arasında en köksüzü liberalizmdir. Eğer cumhuriyet tarihine bakacak olursanız, Prens Sabahattin ve Ağaoğlu Ahmet bey gibi tipler dışında fazla liberal bulamazsınız. 12 Eylül'den sonra -nesebi gayrı sahih diyemiyo-

rum çünkü nesebi bellidir- liberalizm solun bir yan ürünü, bir hediyesi olarak ortaya çıkmıştır. .

Hemen devam edecek olursak şunu söyleyebilirim: 12 Eylül, neo-liberalizm ve dünya sosyalist sisteminin çöküşü herhangi bir hazım süreci yaşanmaksızın peş peşe, üst üste gelmiş, hatta iç içe geçmiştir. Bu süreç nedeniyle Türkiye solunda genel olarak şöyle bir yargı algı, okuma baş göstermiştir 12 Eylül, neo-liberal özünden soyutlanarak salt bir askeri faşist diktatörlük olarak okunmuştur. Neo-liberalizm ise emek düşmanı, sınıf düşmanı özünden soyutlanarak salt bir demokrasi ve demokratikleşme olarak okunmuştur. Ve bu ikisinin birleştirilmesinden neo-liberalizm, her türlü askeri rejimin panzehiri olarak algılanmıştır. Bu son derece ciddi bir deformasyondur. Mücadele edilmesi gereken ciddi bir sonuçtur.

Biraz daha somuta inip, 12 Eylül ve arkasından gelen dünya tarihsel olguların solun iki ana öbeği üzerindeki etkilerinden söz etmek istiyorum. İki ana öbeği derken de şunu kastediyorum: sınıf olmasa bile belirli düzeyde kitle bağları ile hareket formuna oturan siyasi oluşumlar, ikincisi ise çok abartmamak koşuluyla belirli sınıf bağlarıyla ideolojik ve tarihsel çerçeve içerisinde örgüt formunda var olan olanlar. 12 Eylül öncesine baktığımızda Türkiye'de sosyalist solun bu iki ana öbekte şekillendiğini söyleyebiliriz. Hareket formunda var olanlar ve örgüt formunda var olanlar. 12 Eylül, hareket formunda var olanlara şunu düşündürtmüştür. Ben bir hareket olarak varım. Eğer toplumsal hareketlilik, toplumsal dinamizm yoksa ben de yokum demiştir. Bunları ben sessizce köşesine çekilenler olarak değerlendiriyorum. Fazla uğraşmaya gerek yok. Bugün Türkiye'de on binlerce sessizce köşesine çekilen vardır. Aynı öbek içersinde ikinci bir kesim ise, evet toplumsal hareketlilik yok ama ben tartışırım, ararım, kendime yeni bir çerçeve kurarım ve hazırlanırım demiştir.

Türkiye'nin yeni dönemlerine hazırlanırım diyenler vardır. Ayakta kalanlar bunlardır ve Türkiye sosyalist hareketinin geleceğinin bir dayanağını bu kesim oluşturmaktadır.

Örgüt formunda var olanlara 12 Eylülün etkisi ise örgütüm tasfiye oldu likide oldu şu oldu bu oldu ben de örgütsüz olamayacağıma göre ben de yokum diye ilk öncekilere tekabül edenler, onlara benzer bir konumda yer alanlar da sessizce köşelerine çekildiler. Türkiye solunda örgüt formundan gelip sessizce köşesine çekilen binlerce insan vardır. Hareketlenirler mi hareketlenmezler mi orasını bilemem.

İkincisi, gene örgüt formundan gelenler arasında şunlar da vardır: Ben sadece örgütümle tasfiye olmadım; benim sahiplendiğim tarihsel, teorik, ideolojik, politik çerçevede berhava oldu, demek ki yanlışmış diyenler… Bunlar da Taraf gazetesinin ve Neşe Düzel'in mülakat malzemesidir.

Gene örgüt formundan gelenler arasındaki üçüncü kesim. Evet, benim zamanında sahiplendiğim teorik, ideolojik, siyasal çerçevenin bir takım gedikleri, zaafları boşlukları varmış, ben bunları yeni bir sentezde yeni bir kurguda Türkiye'nin toplumsal gerçeklerini de dikkate alarak yeni bir çerçevede buluşturacağım diyenler vardır. Bunlar da ikinci öbeğin bugün ayakta kalanlarını oluşturmaktadır. Nasıl birinci öbeğin ayakta kalanları Türkiye sosyalist hareketinin geleceğinin bir dayanağıysa, örgüt formundan gelip yeni bir teorik siyasal çerçeve- Türkiye gerçekliği ile bezenmiş- yeni bir senteze ulaşan ikinci öbekten gelenler de Türkiye sosyalist hareketinin geleceğinin ikinci dayanağını oluşturmaktadır.

Ancak, burada bir ancak sözcüğü ekleyip öyle devam edeceğim. Arkadaşlar, 12 Eylülün en önemli, en objektif, üstesinden gelemeyeceğimiz, yani ejderha olsak para etmeyecek bir sonucu

vardır: Süreklilik fikri tahrip olmuştur. Bu gerçeği kabul etmek zorundayız. Süreklilik fikri kaybolmuş derken, tarihsel bir takım örnekler vermeye çalışacağım. Mustafa Suphilerin Karadeniz'de öldürülmeleri Türkiye komünist hareketinin tarihinde süreklilik fikrinin kaybına yol açmamıştır. 1925'te Takrir-i Sükûn, ondan hemen sonra 1927'teki tevkifat, biliyorsunuz Türkiye Komünist Partisi'nin kadroları Kadro Dergisi ile Kemalizme iltica etmişlerdir. Bu Türkiye komünist hareketinin tarihinde süreklilik fikrini tahrip etmemiştir. Daha yakına daha güncele gelecek olursak, 12 Mart da süreklilik fikrini tahrip edememiştir.12 Marttan kısa bir süre sonra insanlar nerede kalmıştık diyerek mücadelelerine devam etmiştir. Türkiye sol hareketinin tarihinde süreklilik fikrinin tahrip olduğu iki olay mevcuttur. Bunlardan birincisi 1951-2 tevkifatı ve arkasından Nato'nun, soğuk savaşın Türkiye'ye çökerttiği ortam süreklilik fikrini yitirtmiştir. 1960'lı yıllarda bütün geçmişe rağmen Türkiye solu kendini yeniden kurmak durumunda kalmıştır.

Bence 12 Eylül Türkiye sosyalist hareketinin tarihinde süreklilik fikrinin tahrip olduğu ikinci önemli uğraktır. Dolayısıyla buradan şu sonucu çıkarıyorum. Nasıl süreklilik fikrinin tahribi sonucunda 1960'lı yıllarda sol kendini yeniden kurmak durumunda kaldıysa 12 Eylül sonrasında da Türkiye solu kendini yeniden kurmak durumundadır ve bu süreçte hala yol alınmaktadır.

Kendini yeniden kurmakta olan Türkiye solunun geleceğini az önce sözünü ettiğim iki dayanak, hareket formundan bugüne kalanlarla, örgüt formundan bugüne kalanların bundan sonraki performansı, bundan sonraki siyasi mücadeleleri, bundan sonraki örgütlenme çabaları Türkiye sosyalist hareketinin geleceğini belirleyecektir. Şunu yapamayız arkadaşlar. Ne kadar rehabilitasyon merkezi de açsak, tarih merkezi de açsak şunu da açsak bunu açsak bugünün yeni, sol kuşaklarına 12 Eylül'den önce biz

şöyleydik böyleydik diyerek bir mesaj vermemiz mümkün değildir. Bugünün genç kuşakları, bizim gibi adamlarla yeniden bir şeyi inşa etmek, kurmak durumundalar. Aktaracaklarım özetle bu kadar, dinlediğiniz için hepinize teşekkür ederim.

AHMET HAŞİM KÖSE: Sevgili dostlar, çok yararlandım ve konuşmacıları dolu dolu dinledim. Biliyorsunuz öğleden sonra ikinci bir oturumumuz daha var. Yine burada birlikte olmak çağrısı ile ara veriyoruz.

Aslında tek olan oturumumuzun bu ikinci bölümünde yine önceki oturumda olduğu gibi ad sırasına göre devam edeceğiz. Açılışta belirttiğim gibi, bu kez soruyu geleceğe ilişkin soruyoruz, ne yapmalı? Sosyalist devrimci pratikler için yoldaşlarımız, ağabeylerimiz ne düşünüyorlar? Ne tür bir çağrı ile ve tabii ne tür bir örgütlenme ile sosyalist mücadele sürebilir, zenginleşebilir ve hedefine ulaşabilir? Bugüne kadar ve bugün için bir tartışmadır, aynı zamanda bir örgütlenmedir. Benim için devrimci bir tartışma aynı zamanda devrimci bir örgütlenmedir. O yüzden ne yapmalı sorusunu ben yine Aydın ağabeye sorarak açılış konuşması için sözü ona bırakıyorum.

AYDIN ÇUBUKÇU: Sabah oturumunda genel olarak nasıl bir tablo içinde bulunduğumuzu diğer arkadaşların görüşlerine de katılarak özetlemiş olduğumuzu düşünüyorum. İlk bakışta sol, sosyalistler olarak iyi durumda değiliz ama gerek örgütlenme niyet ve girişimleri açısından gerekse var olan örgütler ve araçlar bakımından dünyadaki pek çok ülkeden çok daha iyi durumda olduğumuzu biliyorum. Türkiye Ortadoğu zemininde kıyaslanamaz ama bölgedeki bütün ülkelerden de hem işçi sınıfı potansiyeli ve örgütlenme bakımından hem de siyasal mücadele deneyimi ve siyasal örgütler bakımından son derece modern ve ileri durumdadır. İran, Suriye vs ile kıyasladığımızda ve hatta Yuna-

nistan'dan dahi iyi durumda olduğunu söyleyebiliriz. Marksist birikim bunun işlevsel olarak kullanılması işçi basının medyasının yaratılması yolunda atılan adımlar, yayınlarımız bütün bunlar dünyada kimi zaman gıpta ile izlenen durumdadır. Türkiyeli Marksistler, solcular, sosyalistler ve başta işçi sınıfımız olmak üzere emekçi kitleleri kentli küçük burjuva aydın kesimleri önemli bir dinamik teşkil etmektedir ve harekete geçtiklerinde pek çok şeyi değiştirebilecekleri bir gücü ellerinde tutmaktadırlar.

Fakat sabah saydığımız koşullar anlattığımız çerçeve içinde bunun nasıl başarılabileceği ciddi bir problemdir. Bu potansiyeli harekete geçirmek, örgütlü bir biçimde hedefe doğru yöneltmek, burjuvazinin, emperyalizmin engelleme çabalarını kırabilecek bir güç oluşturmak epeyce alınması gereken bir yola işaret ediyor. Neler yapılmalıdır sorusuna gelince, her şeyden önce 1980 sonrası dünya ve Türkiye koşullarının bize dayattığı bütün ideolojik, politik ve örgütsel zaafları, yıpranmışlığı vazgeçmişliği ortadan kaldıracak bir hamle gerekiyor. Tavizsiz, sert ideolojik mücadele liberalizmin etkilerinden arınmak için yapılabileceklerin başında geliyor. Kitle örgütleri, sınıf örgütleri ve siyasal örgütler geniş bir birlik içinde bir araya gelebilmeliler. Türkiye'nin bütün sorunlarını sınıf temelli olarak ele alabilecek ve geniş halk kitleri ile birlikte çözebilecek siyasal örgütlenmeye ihtiyaç vardır. Yakın geçmişte çatı partisi adıyla anılan girişim başarısızlığa uğramış olsa da böyle bir niyetin ortaya çıkmış olması bile umut vericidir. Bir kere olmamış olması veya güdük biçimde kendini devam ettiriyor olması olmayacağı anlamına gelmez. Yapılabilir bir iştir emek güçlerini, aydınları Kürtleri Alevileri ve bütün ezilenleri birleştirebilecek bir parti mümkündür ve bunda ısrarlı olunmalıdır. Ama bu, mevcut partilerinden şu anda işlevsiz olmaları anlamına gelmiyor. Karınca kararınca ÖDP, EMEP, TKP

gibi görünürdeki partiler, hareket düzeyinde olan gruplar ve örgütlenmeler, bütün bunlar geçmişteki 1970 ve 1980 dönemindeki potansiyelin devamı olarak görünse bile esas olarak bugünün koşullarında ve 1980 sonrası doğmuş olanların üzerinde yükselmektedir. Buradaki bileşimimiz de ana gövdesi itibari ile 1970'lerin sonu ile 1980'lerin başında doğanlardan oluşuyor. Ön sıralarda yaşlıların oturması ve konuşmacıların çoğunun yaşlı olması bu durumu değiştirmiyor. Genel olarak Türkiye'de devrimci demokratik muhalefet gençlerden oluşuyor. Hem işçi gençlerden hem öğrenci gençlerden hem de aydın gençlerden oluşuyor. Bu umut vericidir. İleride, gelişen koşullarda bu temelin kapsayıcı ve etkili bir yapı oluşturması için imkânlar vardır. Fakat bunun gerçekleşmesi her şeyden önce teorik, örgütsel ve pratik bir netliğin ortaya çıkmasına bağlıdır. Öyle süreçlerden geçiyoruz ki olaylar hiç olmadık yerde hiç beklenmedik biçimde bizi bölebiliyor. Ertuğrul da söyledi en somut örneği Ergenekon gibi bir mesele bile, sosyalist sol diyebileceğimiz insanlar arasında belirsizliğe, kararsızlığa yol açabiliyor. Kürt sorunu önemli meselelerden bir diğeridir. Bu konuda takınılacak tavır, tutulacak yol, izlenecek taktik önemli ölçüde birlik meselesinin çözülmesine yardım edecektir ya da birliği zorlaştıracaktır. Dünyadaki gelişmeler bir uçtan diğerine, kapitalizmin dayattığı koşullara karşı mücadelenin yükselmeye başladığı izlenimini veriyor. Sanki 1970'li yılların sonunda içine kapanan, karanlık bir döneme giren dünya yeniden açılmaya başlıyor. Bunun bir patlama biçiminde olması 1960lardaki gibi halk savaşları, öğrenci, işçi hareketlerinin bir patlama biçiminde gerçekleşip gerçekleşmemesi o kadar önemli değil. Açılım –bu kelime de berbat hale geldi – ama açılım, açılma diyelim, başladı bunu tespit edebiliriz. Kapitalizmin kendi yaralarını sarmada giderek daha da zorlandığı ko-

şullardayız ama aynı zamanda işçi sınıfının da kapitalizmin genel bünyesi içerisinde zayıflamakta olan bir güç olmaktan çıkması gerekiyor. Toparlanma nasıl olacaktır? Örgütlenme ve mücadele biçimleri, işçi sınıfının toplumun öncü gücü olarak inşa edilmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Hangi örgütler, hangi örgüt ve mücadele biçimleri bunu kolaylaştıracaktır bunu, tespit etmek zorundayız. Günlük gazetelere sahip olmak çok önemlidir. Bugün Birgün ve Evrensel gazetesi sahip olduğumuz güçlerin önemli göstergelerinden bir tanesidir. Hayat televizyonu gibi bir televizyona sahip olmamız gücümüzün göstergelerinden bir tanesidir. Fakat bunları kullanmakta yeterince becerikli yeterince donanımlı mıyız? Bu konuda da iyimser olmak için çok işaret yok. Hâlâ çok acemiyiz. Günlük gazeteleri bir örgütlenme ve mücadele aracı olarak kullanabilmek geçmişteki o haftalık, aylık dergilerden gelen alışkanlıkları kırmakla ancak mümkün olabilecektir. Gazeteleri yaygınlaştırmak ve satışlarını arttırmak yetmez, her gazetenin girdiği evi, her gazetenin girdiği fabrikayı aynı zamanda örgütleyen bir çaba ile desteklenmesi gerekir. Bunları küçümsememek, bunları çok önemsemek gerekiyor. Günlük gazete ve televizyon bizi ilerletecek, mücadele hamlemizde basamak olacak araçlardır. Bunları gözden geçirmeliyiz, hamleler birleştirilebilir mi? Gazeteler birleştirilebilir mi? Televizyonu ortak bir araç olarak kullanmakta ne derece başarılı olabiliriz? Eminim ki pek çok sorunu halletmekte yayın araçlarımız çok etkili olabilecektir. Ama bunları ortaklaşa sahiplenebilecek bir zemini yaratmak ve ortaklaşa kullanılabileceğimiz bir plana programa örgütlenmeye sahip olmamız gerekiyor.

Aslında, şu anda durum göründüğünden daha iyidir.

Hem dünya koşulları bakımından hem de Türkiye'de sahip olduğumuz ve elde ettiğimiz mevziler bakımından çok geri, çok kötü bir durumda değiliz. Toplumsal olarak yıprandık, aşındık

bazı şeyler bize unutturuldu ama siyasi hafızamız hâlâ yerinde, çabamız isteğimiz, niyetimiz, azmimiz yeni bir dünyada yaşama isteği ve özlemimiz, ekmek ve özgürlük talebimiz bütün bunlar şurada var olmamız gerçektir. Yapabiliriz, yapmalıyız başka da çaremiz yoktur.

ERGUN AYDINOĞLU: Şimdi Aydın'ı dinleyince şöyle bir hisse kapıldım: ya ben Mars'tan geliyorum ya da dünyadayım da, Aydın arkadaş Mars'tan bahsediyor. Gerçekten de arkadaşın, Türkiye solunun durumu, potansiyelleri, dünyadaki durum hakkındaki iyimserliği beni şaşırtmış durumda (Salondan ses gelmiyor sesleri). Arkadaşlar bu toplantıyı düzenleyenlerin, buraya gelecek olanların, birer politika esnafı olmadığını bilecek durumda olmaları gerekiyordu. Ben kendi konuşma tarzımla konuşuyorum. Bir sürü arkadaş bağırdı ama ben bağırmasını beceremiyorum, sorun burada. Türkiye soluna dönecek olursak, Türkiye'de solun evrimine iyimser gözlerle bakılabileceği dönemler vardır. Bunlardan biri 1961-68 dönemidir. Gerçekten de solun entelektüel olarak çok zengin olmasa da, siyasal gündemi etkilediği, çok önemli tartışmalara yol açtığı bir dönemdir bu. Ardından 1968-71 yılları gelir. Onun da ikili karakteri vardır. Bir yandan kitle hareketinin yükselişi, solun bu hareketlere öncülük etmesi söz konusudur. Ama bu yıllar aynı zamanda, solun bugün bile hala içinden çıkamadığı krizinin başlangıcını ifade eder. İyimser duygularla bakılabilecek ikinci dönem ise, 1974-77'dir. Bitişi için sembolik olarak 1 Mayıs 1977 tarihi verilebilir. Ardından gelen 1977-80 yada 1978-80 yıllarında ise, Türkiye'de devrimci hareketin gelişmesinin yavaşlaması söz konusudur. Ardından 1980 sonrası gelir. Son 29 yıllık dönemde tabii özel bazı momentler, anlar yaşanmış olabilir. Örneğin, ben yurtdışındaydım ama, bahar eylemleri başladığında bu harekete, "tamam ye-

niden başladı" diyerek baktığımı hatırlıyorum. Yine Kuruçeşme toplantılarına da, orada solun dinamiğinden yeni bir şeyler çıkacak diye umutla baktığımı da hatırlıyorum. Birçok insanın da böyle düşündüğünü hatırlıyorum. Yine ÖDP'nin kuruluşu da bir diğer önemli momenttir. Neredeyse 25 yıllık bir aradan sonra, daha önce birbirlerine düşman gözüyle bakan sol grupların, çevrelerin bir araya gelişini, umutla bakılacak bir yeni süreç olarak hatırlıyorum. Ama bütün bunlar, bu uzun döneme iyimserlikle bakılabilmesine olanak vermezler. Yoksa şu anda içinde bulunduğumuz dönem de dahil olmak üzere, 1977-78'den sonraki süreci, bir sol hareket için umut verici bir dönem olarak görmek mümkün değildir. Bu süreç, solun entelektüel gücü, siyasal örgütlenmesi, sosyal hareket üzerindeki etkisi ya da bağımsız bir sosyal hareketin ortaya çıkması anlamında olumluluklar taşımaz. Bu açıdan bakıldığında ise, benim 'ne yapmalı?' sorusuna bir cevabımın olmadığını peşin olarak söyleyeyim. Dolayısıyla 'nereden başlamalı?' sorusuna da cevabım yok. Ama gene de birkaç irdeleme yapmak istiyorum, Türkiye solundan bahsediyoruz. O yüzden de Türkiye solundan ne kast ettiğimizi belirlemekte yarar var. Bana sorarsanız Türkiye'de sol hem vardır hem de yoktur. Vardır, çünkü belli gelenekleri ifade eden siyasal örgütler, gruplar, çevreler, dergiler, dergi çevreleri vs. mevcuttur. Çok önemli bir sosyal hareketliliğe tercüman olmasa da, sendikal örgütlenmeler mevcuttur ve bunlar üzerinde solun sınırlı da olsa etkisi vardır. Yine Türkiye'de mevcut sol siyasal örgütlerin, çevrelerin dışında kalan çok sayıda solcu vardır. Ben dünyanın her yerini gezmedim ama epey ülke gördüm, ne var ki solu bu kadar zayıf ama solcusu bu kadar çok olan bir başka ülke görmedim. Arkadaşımız bunu 'kenarda bekleyenler' olarak ifade ettiler; ama burada başka bir olumluluk da var. Diğer yanda sol hareket, bir siyasal örgüt, siyasal programı olan, gelecek toplum projesi olan,

siyasal iktidarı hedefleyen bir hareket, dolayısıyla siyasetin dinamik bir aktörü olmak durumundadır. Oysa Türkiye solunun böyle bir konumu mevcut değil. Bunun basit bir göstergesi var. Bir sol hareket, bir sol parti, bir sol çevre olarak, siz ülkenin siyasal gündemini etkileyebiliyorsanız, belirleyebiliyorsanız demiyorum çünkü o zaman zaten iktidara yürüyorsunuzdur, bir siyasal hareket olarak varsınız demektir. Siyasetin bir aktörüsünüz, öznesisiniz demektir. Oysa Türkiye solunun böyle bir durumu yok. Türkiye'de çok önemli olaylar oluyor, sol ve solcular seslerini duyuramıyorlar. Seslerini duyurmaya kalktıklarında da yanlış anlaşılıyorlar. Basit, kişisel bir örnek vereyim. Ben 'Özür Diliyorum' bildirisini okuduğumda, bildirinin çok kötü hazırlanmış bir bildiri olduğunu fark ettim. Şu nedenle ki, biliyorsunuz Hrant Dink'in cenazesine ikiyüzbine yakın insan katılmıştı, o yüzden en azından o ikiyüzbine yakın insanın imzasını alacak bir formülasyon yapılmalıydı. Bu da gayet basitti. Biliyorsunuz Cumhurbaşkanlığının forsunda 16 tane 'sözde' Türk devletinin yıldızı var. Bunlardan biri de Osmanlı İmparatorluğu'dur. Yani Cumhurbaşkanı, başında bulunduğu devletin Osmanlı devleti ile bütünlüğünü kabul ediyor. O zaman, bizzat o devleti 'büyük felaket' konusunda özür dilemeye çağıran bir bildiri yazılmalıydı. Açık söyleyeyim bu görüşümü bir gazetede yazma cesaretini kendimde bulamadım. Çünkü rahatlıkla sizi Ergenekoncu vs. ilan edebilirler ve derdinizi anlatamazsınız. Onun için önce içeriğini kabul etmediğim bu bildiriyi imzaladım; çünkü ancak bildiriyi imzaladıktan sonra o konuda rahatlıkla konuşabileceğimi hissettim. Aynı sorun örneğin Ergenekon davası için de geçerli. Ben burada bile yanlış anlaşılır diye bu konudaki görüşlerimi pek ifade etmiyorum. Bugüne kadar solculara çok büyük baskılar yapmış, solun tasfiyesinde çok önemli işlevler görmüş, sol hare-

kete şiddetle saldırmış bu insanların yargılanmalarında bir siyasal yanlış, bir olumsuzluk görmek bir solcu için mümkün değildir. Ama öte yanda ben bunun, bir PR operasyonu olduğunun da farkındayım. Bu operasyonu yürütenler son tahlilde Ergenekoncuları mahkûm etmeyi falan düşünmüyorlar. Zaten aralarında çeşitli pazarlıklar, anlaşmalar yapılmış durumda. Ama bizim bu konuyu tartışmamız mümkün değil çünkü hiçbir aracımız yok. Bu konu hakkında bir yazı yazdığım takdirde, yarın Taraf'ta ya da bir televizyon kanalında Ergenekoncu olduğum rahatlıkla ileri sürülebilir ve o durumda ben hiçbir şey söyleyemez hale gelebilirim. Bu yüzden diyorum, sol için örgütsel, siyasi vs., çeşitli araçlarla siyasi gündemi etkilemek çok önemli bir gösterge ve bugün sol bu imkâna sahip değil. Bunu açıkça itiraf etmemiz gerekir. Çok uzun yıllardan beri geçerli bir durum bu ve ben kısa vadede bunun değişeceği konusunda herhangi bir gösterge görmüyorum. Zaten geriye dönüp Türkiye solunun evrimine ilişkin iyimser olduğumuz dönemlerin hangileri olduğuna baktığımızda, bugün iyimser olmak için çok fazla neden bulmak mümkün değil. Ama ayrıca kötümser olmak da çok kötü bir şey değildir. Troçki'nin çok sevdiğim bir sözü vardır, "Kötümserlik devrimci erdemdir" der. Yani siz sorunları gerçekten iyi analiz ederek kötümserseniz, o zaman işler daha da kötüleştiğinde bu işten vazgeçmeye kalkmazsınız. Son olarak, bu durumun nasıl değişeceği, dinamikleri konusunda birkaç şey söylemek istiyorum. Bu sorunu ya devrimcilerin, solcuların iradesi çözecektir; yani bir şekilde bir araya gelerek bir şeyleri düzeltmeye, değiştirmeye çalışacaklardır. Biliyorsunuz, son 30 yıl içinde bu alanda iki deney yaşadık. Kuruçeşme Toplantıları ve ÖDP; ama ikisi de hüsranla sonuçlandı. Bugünse belki, solun Kürt hareketinin dinamiği ile bütünleşerek bir şansı olacağı düşünülebilir; ama ben o konuda da iyimser değilim. Çünkü Kürt hareketi dediğimizde 15-20 mil-

yonluk bir halkın ulusal hareketi söz konusu. Teritoryal olarak bağımsızlığını ilan etmemiş belki ama, devasa bir ülke var ve o ülkenin insanları bir siyasal hareket oluşturmuşlar. Geride ise bir Türk solu var. Şimdi bunların birlikte bir dinamizm yaratmaları bana pek mümkün görünmüyor. Çünkü Kürt hareketi dediğimiz olay, aynı zamanda bir ulusal cephedir de. Yani Kürt toplumu içindeki bütün sosyolojik katmanların, burjuvazi de dâhil olmak üzere içinde yer aldığı bir olgu. Türkiye solunun bununla bütünleşerek bir dinamik yaratması mümkün değil. Ama tabii Türkiye solcuları olarak Kürt hareketine şunu da söyleyemeyiz. Bölünün, sosyalistler, komünistler bu tarafa gelsin biz onlarla birleşelim. Bu hareket kendi dinamiğini yaşamakta ve Türkiye'nin siyasi gündemini etkilemektedir. Dolayısıyla onun kaderi konusunda bir şey söylemek durumunda değiliz. Teşekkür ederim.

ERTUĞRUL KÜRKÇÜ: Şimdi ben aslında hem iyimserlere hem kötümserlere hak veriyorum ama orta yolu bulmak için değil. Bu içinden geçmekte olduğumuz küresel krizin kaçınılmaz tezahürleri ile ilgili. Şimdi bilmiyorum, bunun etrafında yeterince konuşmadığımızı görüyorum ama ben kapitalizmin, 20. Yüzyılda karşılaşmış olduğu krizlere benzer, büyük bir uzun dalga kriziyle yüzyüze olduğunu söylüyorum ve bu uzun dalga krizinin belki de kapitalizmin varlık yokluk krizlerinden biri olabileceğini düşünmemizi gerektiren pek çok olguyla yüz yüze olduğumuz kanısındayım. Böyle olduğu için hem iyimser olabiliriz çünkü aslında kriz, devrimci dönüşüm için pek çok imkânın varlığını [içeren] -Lenin'in bize verdiği, benim çok hoşuma giden betimlemeyle- "doğmakta olanın henüz doğmadığı, ölmekte olanın ise henüz ölmediği", her ikisinin de olabileceği, her ikisine de kapının açık olduğu bir aralık. Bu aralıkta iyimser olmak için de pek çok neden var ama bence şunu da aklımızın bir kenarına koyma-

lıyız: Komünizm insanlık tarihinin mukadder bir evresi değil, eğer yaparsanız olur, yapabilirseniz olur. Kapitalizm yıkabilirseniz yıkılır. Belki de -eğer bunu başaramayacak olursa- insanlığın kapitalizm ile birlikte kendi varlığı da son bulabilir. Böylesi bir risk, böylesi bir ağır risk barındıran bir krizle yüz yüzeyiz. Pekâlâ, bu bize gidişat bakımından bir dizi karamsarlığı yükleyebilir. Fakat arkadaşlarımız daha çok Türkiye solunun durumundan doğan bir nikbinlik ya da bedbinlik yani iyimserlik ya da karamsarlıktan söz ettiler ama bence bugün Türkiye'de bütün bunları aşabilecek miktarda, ölçekte iyimserlik ya da kötümserlik potansiyeli bu krizin içinde var. Şimdi beni iyimser kılan ve [krizden] görev çıkarmama yol açan şey ikisini birden çözmezsek hiçbir şeyi çözemeyeceğimiz [ikili bir krizle] yüz yüze olmamız: Yani işçi hareketinin krizi ve sosyalist hareketin krizi. Her ikisi birbirini besleyerek geliyor ve kapitalizm karşısında bir seçenek oluşturmak ikisinin de birbirine bağlı olarak çözülmesini gerektiriyor. Bu, iradeye muazzam bir rol tanıyan, çözümlemeleri bizzat eylemin kendisi kadar önemli kılan bir durum. Ben bu durumdan Türkiye sosyalist hareketinin de Türkiye işçi hareketinin de beslenebileceğini düşünüyorum. Çünkü üç aşağı beş yukarı Türkiye, kendi batısından ve kendi doğusundan gelen dalgaları üçer beşer, ya da onar yıllık fasılalarla yansıtan bir ülke. Genel olarak dünyada çok partililik ya da çoğulculuk dalgası estikten on yıl sonra Türkiye çok partili rejime geçer, dünyada Keynesçi reçeteler önem kazandıktan bir süre sonra Türkiye bu Keynesçi reçeteleri benimser. [Türkiye] bir bütün olarak özetle uluslar arası âlemden gelen dalgalara her zaman hakim sınıfları açısından açıktır. Ezilen sınıfların reaksiyonu da ister istemez bu mekanizma içerisinde kendisine yer bulur.

Şimdi bu büyük kriz başladığından beri, yani bir, Sovyetler birliğinin çökmesi ikincisi kapitalizmin küresel krizi -öncelikle

mali kriz olarak tezahür eden ama şimdi bütün bünyede bir buhran olarak kendisini açığa vuran durum- ortaya çıktığından beri önemli bir göstergeyle karşı karşıyayız.

Düşünen zihinlerin nelerle uğraştığına bakacaksak, mesela Amerika Birleşik Devletleri'nde bu büyük mali kriz başladığından beri Google arama motorunda en çok aranan söz "sosyalizm". Sovyetler birliği yıkıldıktan sonra, 2000 yılı, yani milenyum biterken BBC'nin yaptığı soruşturmada "bin yılın düşünürü kimdir" sorusuna BBC izleyicileri Karl Marx diye yanıt verdi. Şimdi bunların hepsi birer gösterge. Bu gösterge bize şunu söylüyor; insanlar kısmi değil total kurtuluş peşindeler, bunu arıyorlar çünkü şartlar bunu dayatıyor. Bu total kurtuluşun sosyalizm olacağına dair pek çok, ne diyelim, müktesebat var. Ama aynı zamanda bunun rakipleri de var. Siyasi İslam da bunun [sosyalizmin] bir rakibi olarak özellikle sömürülen ülkelerde, geri ülkelerde, eskiden 3. dünya diye tanımlanan yerde sosyalizmin en önemli rakiplerinden birisi olarak, bu dünyayı kazanmak değil bu dünyayı gömüp öbür dünyayı kazanmak iddiasıyla, bir programdan yoksun, umutsuz mazlum kitlelerin karşısında. Şimdi aslında bu ülkelerde, geçmişte Che Guevera'nın bayrağını yükseltmeye çalışan bütün Asya ülkelerinde, Müslüman nüfusun olduğu ülkelerde aşağı yukarı benzer bir arzu ile insanları bunun peşine takıyorlar. Demek ki total kurtuluş ihtiyacı eğer bu dünyadan cevaplanmayacak olursa, kısmi cevaplarla karşılanacak olursa, total bir öte dünya arayışıyla pekâlâ sonuçlanabilir ve şimdiden bazı kitleler bunun peşine takılmış durumdalar. Fakat hakikaten bence bu kriz bu kadar ağır bir şeyi, varlık-yokluk sorusunu insanların karşısına dikmiş durumda. Çünkü kapitalizmin krizi, sadece kapitalizmin tarihsel sınırlarına ulaşmasından doğmuyor. Aynı zamanda yaşadığımız ağır, derin bir [ekolojik

kriz]. Aslında, kendi haline bırakılırsa mesela 40 yıl sonra yaşam olup olmayacağını bilemeyeceğimiz bir küre üzerinde yaşamımızı sürdürmeye çalışıyoruz. Eğer iklim değişikliği bugünkü gibi sürüp gider ise Türkiye 40 yıl sonra bugünkü ekvator kuşağının kuzeye ve güneye genişlemesi dolayısıyla daha önce hiç bilmediği tanımadığı bir coğrafyada yaşamak zorunda kalacak ve hakim söylemdeki "cennet vatanımız"ın belki de "cehennem vatanımız" ile yer değiştirmesi gerekecek. Şimdi tüm bunların, insanlığın büyük sorunlarıyla karşılaşmaksızın cevaplanması mümkün değil. O yüzden ben diyorum ki aslında bütün insanlık kapitalizmle karşı karşıya. Bütün bu bedbinlik içersinden [böylece] bir iyimserlik doğabilir. Yaşamak için devrim yapmak gerekir eğer 40 yıllık bir aralıktan bakacak olursanız, gelecek kuşakların bakması mümkün olan bir yerden bakarsanız. O zaman sadece işçi sınıfıyla burjuvazi üzerinden değil, insanlık ile kapitalizm arasında doğmuş olan bir gerilim üzerinden konuşmamız gerekiyor. Şimdi buradan baktığımız zaman kapitalizme karşı seferber edebileceğimiz, seferber edilecek güçlerin çokluğu ve çeşitliliği içerisinden süreci okuduğumuz zaman iyimser olabilmemiz için [de] pek çok sebeple karşı karşıya kaldığımız görülebilecektir.

Bunun bize getirdiği en önemli sonuçlardan bir tanesi gelecekteki kurtuluş mücadelelerinin, sosyalizm mücadelesinin bir yeni enternasyonali gerektireceğidir. Ama bu enternasyonal 3. Enternasyonalin bugünkü koşullarda yeniden üretilmesi olmayacaktır. Daha çok parçalı, daha çok çoğulcu, daha katmanlı bir enternasyonal söz konusudur. İkincisi ben bu sürecin, bu küresel krizin ulus-devlet ölçeğinde düşünmemizi zorunlu kılmadığını hatta tam tersinin zorunlu olduğunu düşünmemiz gerektiğini düşünüyorum.

Bütün öteki krizlere, bütün büyük dönüşümlerin olduğu çığırlara bakalım: 1848 Devrimi, Ekim devrimi ve sonrası, 2. dün-

ya savaşı ve sonrası, bütün bunlara baktığımızda gördüğümüz şey bütün sınırların, topyekûn değiştiği çığırlar bunlar. Devrim mücadelelerinin bir memlekette başlayıp öbür memlekette tamamlandığı 1789 için de bunları söyleyebiliriz. Büyük devrim çığırları asla ulus-devlet kalıplarına, tek bir ülke sınırına sığmayacağına göre, eğer böyleyse tarihin işleyiş mekanizması, biz gelecekte olmasını tasavvur ettiğimiz bir devrimin bugünün sınırları içerisinde başlayıp biteceğini düşünerek doğru düşünmüş olmayız. Kaldı ki, Türkiye bu açıdan buna çok uygun da değil. Çok kimlikli, çok kültürlü, çok uluslu bir ülkede aslında bugün süren mücadelede de bunu görüyoruz. Biliyorsunuz Türkiye'de Kürt muhalefeti kendi "domain"i, faaliyet alanı olarak kendisini Türkiye ile sınırlamadığı gibi hükümet de onunla mücadele etmekte kendisini verili sınırlarla sınırlamadı. Herkes aslında mücadelesini yaşadığı gerçek alanlar, toplumsal zeminlerde kuruyor. O yüzden bütün insanların kurtuluşu bakımından bir devrimin bir parçası olmayı tasarlıyorsanız kendinizi var olan sınırlarla asla sınırlı göremezsiniz. Ama şu var: Kaçınılmaz ve vazgeçilmez bir devrim kendisini yaşatabilmek için her şeyden önce bir siyasi kerteyi kazanmalı. Çünkü bu, bir toplumun başına geçmek onu başka bir topluma taşımak için önemli. Dolayısıyla bütün önceki alet edevat ve tasavvurlar geçerli ama asla burada sonuçlanmayacak bir şeyle karşı karşıyayız. O zaman kendimizi besbelli ki yeni bir enternasyonalle ikincisi bunun içeriye doğru bir yansıması olan yeni bir örgütlenme şekliyle tanıştırmamız gerekiyor. Buradan bakarak şimdiden bakarak mesela bir işçi hareketinin mutlaka çoğul, çok parçalı çok biçimli olması gerekliliğini içimize sindirmemiz gerektiğini düşünüyorum. Belki de hepimizi hüsrana uğratan ÖDP deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının en önemli nedenlerinden birisi bir partide bulunmaları [de-

ğil] ama aynı mücadele hattı üzerinde birleşmiş olmaları gerekenlerin zorunluymuş gibi aynı partiye tıkılmalarıydı. Bunun yol açtığı kimi sonuçlarla yüz yüzeyiz. Bugün bu masanın bu yanında bulunanlar da sosyalist hareketin ve işçi hareketinin yeniden kuruluşu için eğer yan yana geleceklerse -ki gelmelerinin kaçınılmaz olduğunu söylüyoruz- bunun niçin ta 19. Yüzyıldan beri bizi takip ede gelen ve aslında bugün artık çok büyük ölçüde aşılmış olan örgüt formlarıyla ilişkilenmesi gerekiyor? Pekala bunun yerini alan ya da bununla tamamlanan, bunu aşan, bununla kaim olmayan bir şekil ortaya çıkıyorsa bu şekli tanımak ve bunlarla birlikte ilerlemek durumundayız. Ben bu yüzden, bu açıdan da mutlaka ve mutlaka işte merkezi bir parti, ulus-devlet içerisinde cereyan eden bir savaş ve bu savaşın sonucunda elde edilecek bir sosyalizm, bu sosyalizmin bir kalkınma programıyla kendisini kurmaya girişmesi gibi aslında kendi çağında bile hiçbir zaman tam olarak öyle gerçekleşmemiş olan bir kurgu ile kendimizi kurmamız gerekmediğini düşünüyorum. Krizler bize bu açıdan yeniden düşünme, hayal etme ve ortada sürüp giden mücadeleyi bir başka evreye taşıma bakımından imkânlar sunuyor. Benim burada sözümün de bitmesi gerekiyor. Fakat sözü ortada da bırakmak istemiyorum.

İki önemli dinamiğe ben bu önümüzdeki dönemde mutlaka şu ya da bu şekilde -eğer Marksizm'de buna yer yoksa vallahi Marksizmi yeniden yazarak- yer bulmamız gerektiğini düşünüyorum. Eğer Türkiye'de yapılacaksa bu iş, Kürt kardeşlerimizle birlikte bir iş yapma yolunu bulamazsak hiçbir şey yapamayız. İkincisi ben Türkiye'de sınıf denklemlerine oturur veya oturmaz kadınlar ve erkekler arasında bir kanlı iç savaş sürmekte olduğunu hepinizin gördüğünü biliyorum. Bu savaşta patriyarkaya karşı kadın mücadelesini kapitalizmle mücadeleyle birleştirebildiğimiz takdirde, yani sınıf mücadelesi, ezilen milletlerin mücadelesi

ve ezilen cinsin mücadelesi, bunları birbirine bakan ve kapitalizm karşısında konumlandıran bir denklem kurabilirsek ben son derece yapıcı, son derece yaratıcı ve son derece devrimci bir yeni dinamiği Türkiye'de hareket haline sokabiliriz diye düşünüyorum. Eğer biz bunu akıl etmezsek bizzat bu baskıların mağdurları, sömürünün, baskının ve ezmenin mağdurları bu yolu bulacaklar ve zaten şimdiden buluyorlar. Zaten aslında hikâye bu değil miydi? Devrimler yapılmazlar, olurlar. Önemli olan onun olacağını kabul etmek, ona ayak uydurmaktır. Bu kadar…

METİN ÇULHAOĞLU: Tekrar hoş geldiniz arkadaşlar. Şimdi Türkiye'nin ve solun yarınına, geleceğine bakmak başlığı altında beş altı madde halinde bir şeyler sıralamak, bazı tespitler kendimce yapmak istiyorum. Bunlardan birincisi, sosyalist mücadele içerisinde olan insanların 30 yıldır 40 yıldır her neyse bu mücadeleyle ilgili müktesebatları olabilir. Zamanında iktisap ettikleri, edindikleri bir şeyler olabilir. Bir birikim olabilir. Ama toplumsal ölçekte bakıldığında, geniş ölçekte bakıldığında sosyalizmin toplum nezdinde bir müktesebatı yoktur. Şunu anlatmağa çalışıyorum. Her tarihsel dönemde sosyalizmi, Marksizmi yeniden kurmanız, yeniden insanların önüne koymanız gerekir. Yani şu olmaz: İnsanlar anti-kapitalist tepkilere yöneldiklerinde yahu sahi bak bir de Marksizm diye bir şey vardı, sosyalizm diye bir şey vardı diye kendi kendilerine oraya yönelmezler. Her seferinde yeni baştan kurmak, yeni baştan gözler önüne sermek lazım. Birincisi bu.

İkincisi şu arkadaşım: Biliyorsunuz, Marx Kapital'de işçi sınıfını, emekçi sınıfı anlatırken nispi fazla nüfus kavramından hareketle sınıfı, üretimle ilişkileri doğrudan ve sürekli olanlardan başlayarak alta doğru üretimle olan, fiili üretim süreci ile olan bağları giderek gevşeyen ve en sonunda da kopan ki lümpen proletar-

ya, toplumun ordusu olarak tanımlar. Bir sınıf profili çizer. Ve burada, dikkat ederseniz bu nispi fazla nüfus kavramından hareketle üretimle ilişkisi olanlar giderek başat durumdadır, giderek azalır. Bugünün kapitalizminde tablo tersine dönmüştür. Artık üretimle bağları süreklilik kazanmış, sendikalı, iş güvencesi olan emekçi sınıflar azınlıktadır. Giderek onlardan başat bir şekilde, sayıda daha çok bir biçimde üretimle bağlantıları zayıf, geçici, arızî bir proletarya ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla örneğin bizim 70'li yıllardaki işte DİSK'in ücret sendikacılığı yapabildiği, işte mavi tulumlu, pala bıyıklı, elinde İngiliz anahtarı tutan işçiye hitap etme alışkanlığımızı biraz daha değiştirip müziğimizle, sanatımızla, başka şeylerle bu işçi sınıfının diğer kesimlerine mutlaka ve mutlaka bir şeyler söylememiz gerekiyor, hitap etmemiz gerekiyor. İkinci çıkarmamız gereken ders bu.

Üçüncüsü arkadaşım: bugün burada, yani denk gelmemiş olabilir, emperyalizmden pek söz edilmedi. İlk defa Türkiye tarihinde dinci gericilik, liberalizm ve emperyalizm yani bir dış dinamik olarak bu kadar tek parti içerisinde cisimleşmiştir. İlk kez. Dinci gericilik, emperyalizm ve liberalizm. Piyasacılık anlamında liberalizm. Şimdi buradan hareketle ben şöyle bir sonuca varıyorum. Eğer biz bu üçlünün cisimleştiği AKP'yi geriletebilirsek buradan sol kazançlı çıkabilir. Bakın mutlaka çıkar demiyorum, çıkabilir diyorum. Çünkü AKP'nin temsil ettiği siyaset Türkiye'de siyasetin ayarını artık bir daha ortaya dönemeyecek biçimde sağa çekmiştir. Bakın, 1970'li yıllarda neydi bizim sloganımız: MC düşürülmelidir, MC geriletilmelidir. Evet MC geriletildiği zaman ellerini ovuşturan bir CHP vardı bir kenarda. Bu iş bana kâr sağlar diye. Bir de ellerini ovuşturan bir cuntacılar vardı. Şimdi CHP de cuntacılar da artık Türkiye'de siyaseti bir tarafa çekemeyecek. Türkiye'de siyaset AKP'nin geriletilmesiyle ya milliyetçi-faşizan bir uca doğru gidecektir. Daha betere bir yere gide-

cektir. Ya da daha sola gidecektir. Böyle bir imkânımız vardır. Risklidir ama, buraya oynamak lazım. AKP'ye, dinci gericiliğe ve emperyalizme yüklenerek buradan mevzi kazanmamız mümkündür.

Dördüncüsü arkadaşım. Ben Ergun arkadaşım gibi düşünmüyorum, bence Türkiye'de sol hareketin artık zamanı gelmiştir. Kürt dinamiğini kendi içinden emekçi Kürtler olarak ayrıştırmak zorundadır. Ya ayıp olur şimdi, adamları bölmeyelim diye, Kürt emekçisini, Kürt burjuvazisine, Kürt milliyetçisine teslime etmek bana göre bu saatten sonra ciddi bir hata olur.

Bir beşinci nokta. Yani muhtemel bir soru da gelir. Ben şimdiden o sorunun önünü… Bence Türkiye'de benzemez solda benzemezlerin birliği dönemi kapanmıştır. Benzemezler arasında siyasi stratejik ittifak olabilir. Ortak eylem, şu bu olabilir ama, herkes bir çatı altında birleşsin neyi olur anlamında naifçe düşüncelerin artık sonunun gelmesi lazım. Eğer sonu gelmezse ben de bir fıkrayı anımsatmak zorunda kalırım: Bir hayvan yeni doğum yapmış. Yavrusuna hayvanlar âlemini gezdiriyormuş. İşte bu aslan, bu kaplan, şudur budur. Sonra kurt köpeği görmüşler. Bu ne anne? demiş çocuk. Bu demiş, kurt köpeği, kurtla köpeğin çiftleşmesinden oluşur. Neyse anlatıyorlar falan. Sonra katır görmüşler. Daha önce at gördün ya evladım demiş, at da gördün, eşek de gördün, bu da katır demiş. Atla eşeğin birleşmesinden oluşur. En sonunda bir şey daha görmüşler. Anne bu ne demiş. Annesi deve kuşu demiş. Yok, artık o kadar da olmaz. Yani dolayısıyla çok fazla devekuşu ya da peygamberdevesi üretecek biçimde solda birliği zorlamamak lazım. Onun yerine stratejik ittifak vs. gibi şeylerle yol alabiliriz, merhale alabiliriz.

Son olarak bir noktaya daha değineceğim. Daha önce toplumsal ölçekte müktesebat olmaz demiştim. Onu biraz içeren bir

şey söyleyeceğim. Ama çok umut verici bir şeydir bu. Bizim bu umut ışığına dikkatlice bakmamız lazım. Arkadaşlar, bugün Türkiye'de, solculukla hiç alakası olmayan bir insan bile, solcu bilinen bir şeyin, hırsızlık yaptığını, ahlaksızlık yaptığını, kötü davranışlar içerisinde olduğunu gördüğü zaman şöyle demez mi? Herife bak ya, bir de solcu geçiniyor, ne biçim naneler yedi. Ha demek ki, bu toplumun vicdanında solcu şunu yapmaz, solcu insan buna yeltenmez, solcu insan üçkâğıtçı değildir, solcu insan hırsız değildir, solcu insan fedakârdır diye bir anlayış eğer bu toplumun vicdanında yer etmişse bizim yolumuz açık demektir. Yolumuz açık olsun. Teşekkür ediyorum.

AHMET HAŞİM KÖSE: Değerli arkadaşlar. 1 saat tartışma süresi düşünüyordum. Ama zamanımız biraz daha az. Ama belki aradan fedakârlık yaparak 1 saati kullanabiliriz. Şöyle yapalım. Çok uzun olmasın lütfen. Ben toplu halde alacağım soruları. En arkadan başlayalım.

Tartışmacı 1: Öncelikle herkese merhaba. Sorum Metin Çulhaoğlu'na olacak. Kürt sorununa dair bir soru. Kendisi Kürt ulusal mücadelesi içerisindeki emekçileri ayrıştırmaktan bahsetti. Aslında ayrıştırmak terimi, biraz burjuva bizim bence müdahalenin şu noktadan olmalı ya da Metin hocamın dediği gibi emekçileri ayırarak mı, bahsettiğim nokta ise bir Kürt ulusal mücadelesi veren kitlenin içerisinde müdahale etmek ve buradan bu kitleyi bir fikre kazanmak, değiştirmek, dönüştürmek üzerinden mi olmalı? Ya da buradaki mücadeleyi emekçileri ayırarak daha da geriye düşürmek, daha da zayıflatmak üzerinden mi olmalı?

Tartışmacı 2: (Metin Çulhaoğlu'na) Kavramlarda bir sürü çelişki gördüm, özellikle iktisadî olarak. AKP'yi analiz ederken şöyle dendi; hem liberal hem dinci-gerici. Bu insanlar şeriat istiyor, değil mi? Ben merak ediyorum, liberalizmin iktisadî sistemi

ile şeriatın iktisadî sistemi nasıl örtüşebilir? Buradan bakınca devrim stratejiniz nasıl olabilir?

Tartışmacı 3: (herkese) Türkiye toplumuna baktığımız zaman, yoksullaştırılmış kitleleriyle, işsizleriyle, ötekileştirilmiş gruplarıyla solun gelişmesi için olumlu bir ortam. Ancak baktığımız zaman, sol hareketin önder kadrolarının kabahati yok mu burada?

Tartışmacı 4: Sorum Aydın Çubukçu'ya olacak. Hayat Televizyonunun damarlarının nerde olduğunu biz öğrenmek istiyoruz? Hayat Televizyonu niçin kuruldu? Bu damarlar Türkiye'nin ve dünyanın nerelerinde?

Tartışmacı 5: Masayı izlediğim zaman şöyle bir görüntü geldi aklıma. Denizli belediyesi, Uşak belediyesi, Kırşehir belediyesi bir araya gelmiş, Türkiye'de neden deniz yok, onu tartışıyorlar. Bulundukları ilde deniz olmadığı için, tabii Türkiye'yi oradan böyle değerlendirmek kolay. Sorun şu: Masa Türkiye solunu temsil etmiyor. Masa Türkiye solunu konuşamaz ve konuşmadı. Şunun için söylemiyorum. Buradaki insanlar saygın insanlardır, verdikleri mücadeleye saygımız var. Fakat Türkiye solunun tarihini kendilerine göre eğip bükmelerine saygımız yok. Durum nedir? Türkiye solunda 90'lar buharlaşmıştır. Türkiye solunda ölüm oruçları buharlaşmıştır. Türkiye solunda Gazi ayaklanması buharlaşmıştır. Burada Türkiye solu anlatımında. Sadece esasında nesnel olarak konuşuyorum. 80 sonrası bir takım reformist, kitlesel açıdan önemsiz bir grup hareketlerin gözünden bütün Türkiye solu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Gerçekten 90'la 2000 arasında yükselen devrimci mücadelenin bu masada olmamasına şaşıracak bir şey yok. Zaten o masa yükselen devrimci mücadeleyi içermedi. Ters görürler her şeyi. Ona benziyor, masa adeta ideolojik bir biçimde Türkiye solunu de-

ğerlendirmeye kalkıştı. Nasıl bir ideoloji bu? gibi ters çevrilmiş bir şekilde, kendileri sol olarak gördükleri yeri parlak gördüler; esas 80 sonrası yükselmeye başlayan, 2000'e kadar da yükselişini sürdüren, dünyada örneği görülmemiş bir ölüm orucu direnişiyle, 122 tane şehitle, binlerce eylemle onlarca şehirde yürütülen mücadeleyi bir anda buharlaştırdılar. Adeta böyle bir şey olmadı. İşte bir takım reformist hareketlerin tarihiymiş gibi gösterildi Türkiye solu. Ve bunu da salon alkışladı. Şaşırıyorum. Bu salon aslında 90'dan sonra devrimci mücadelenin esasında mücadeleye kattığı insanlarla dolu. Nesini alkışlıyorsun? Doğrular ile yanlışlar bir aradaydı. Bir sürü doğru şey de söylendi. Ernst Fisher derki, "yarı doğrular, yanlışlardan daha tehlikelidir" Bir taraftan yarı doğruları dinledik. Ama diğer taraftan kendi düşünceleri üzerinden, bana göre çarpık, bütün solu değerlendirmeye kalkıştılar. Koca bir mücadele yok sayıldı. Sonra da Troçki demiş ki, "devrimcilik kötümserdir." Der tabii. Lenin ne demiş, "gerçekler devrimcidir." Kötümserlik kötüyü mutlaklaştırmaktır. Biz burada olmayan bir tarihi görmüş olduk. Elbette kimileri için devrimci mücadele önemlidir, kimileri için de bir takım yasal partilerin birleşme, kurulma, kurulamama tarihleri önemlidir. Burada anlatılan şey bizim hikâyemiz değildir. Ergun bey diyor ki, "ne yapmalı sorusuna verilecek cevabım yok." Witgenstein da şöyle diyor, "konuşulmayacak yerde susman gerekir." Burada bence de yapılması gereken şey susmaktır, çünkü burada Türkiye solunun en az on yıllık bir devrimci mücadelesi görmezden gelinmiştir. Teşekkürler.

Tartışmacı 6: Son konuşan arkadaşın görüşlerinin bir kısmına katılıyorum. Eksik anlatıldı diye düşünüyorum. Metin Çulhaoğlu, sosyalizmi her defasında yeniden kurmak gerekir dedi, doğrudur kurmak gerekir. Ama nasıl bir sosyalizmi kurmak gerekir. 70 yıllık tarihsel deneyimlerimizden çıkarılan derslerle

sosyalizmi yeniden kurmak mutlaka gerekir. Ama bu ulusalcı sosyalizm olmamalıdır örneğin. İkincisi Kürt hareketini ayrıştırma noktasından Kürt hareketi kendi iç dinamiğinden kendisi Kürt emekçileri olarak kendi hareketini çıkartacaktır. Bugüne kadar yaptıkları da budur. Bundan sonra da kendileri bunu yapacak güçleri vardır. Bizim Kürt hareketini yapacağımız en büyük katkı Batıda sınıf hareketini, sosyalist, anti-emperyalist mücadeleyi büyütmekten geçer. Kürt emekçilerine yapılacak en büyük katkı da bence budur. Bir diğer nokta, anti-emperyalizm bu topraklarda çok önemli bir dinamiktir. Ama aynı zamanda, anti-emperyalizm, anti-kapitalizmi içermek zorundadır. Kâhyalar savaşı sürüyor. Eski kâhyanın yerine yeni kâhya geçirilmeye çalışılıyor. Burada solun, devrimcilerin alacağı tutum, mevzi kazanmak adına var olan devleti savunmak olamaz. Böyle bir derdimiz yoktur. Biz sosyalizmi kurmak için mücadele etmeli, aslı ikinci cepheyi kurmak için uğraşmalıyız. Şu anda ortada bir tane cephe var. Kendi içlerinde çatışıyorlar. İkinci cephenin ortaya çıkması gerekir. Temel mesele budur. Benim sorum ise şu: 12-14 saat çalışan işçilerin olduğu bir dünyada, bir ülkede sosyalizmin yeniden güncelleşmesinde aydınların sosyalist mücadele ile bağı nasıl kurulacaktır? Sorum herkese.

Tartışmacı 7: Türkiye'de kendini aydın olarak gören insanların bir şeyleri yanlış gördükleri halde, bir yerlere manşet olmaktan ya da yargılanmaktan korkmalarına anlam veremiyorum. Akademisyenler, bir şeyleri yanlış görüyorlarsa, müdahale etmeli, engel olmalılar. Korkuyorlarsa, nasıl akademisyen oluyorlar, kendilerini nasıl aydın olarak görüyorlar?

Tartışmacı 8: Bugün Kürt kimliğini tartışıyorsunuz. Kürtlerin ezildiğini söylüyorsunuz. Ben Siverekliyim. Biz orada okumaya çalışırken, Türkçe bilmeyen insanlar hastane kapılarından

kovulurken bugün konuşanlar neredeydi? Türk aydınları, Türk solcuları, Türk komünistleri sadece İstanbul Taksim Meydanına doluşurken Güneydoğu'yu hiç düşündüler mi?

Tartışmacı 9: Burada Türkiye solu tartışılıyorken Türkiye solunun var olmasını sağlayan kişilere haksız ithamlar yapılıyor. Ben üzülüyorum. Benim sorum: Türkiye solunun yeni bir örgütlenme, bir açılım yaratmaktan bahsediyorken şöyle bir sorunla karşılaşıyoruz. Ortaya çıkan dar grupçu zihniyeti aşmak için, yeni bir oluşum yaratmak için ne yapacağız?

Tartışmacı 10: Devrimci sınıf çizgisini yeni koşullara uygun bir şekilde geliştirip sürdüremeyenler, mevcut örgütsel ve kitlesel gücünü katlayıp geliştiremeyenler, önce durgunluk aşamasını, sonra gerileme aşamasını yaşarlar. Daha sonra gericileşme aşamasını yaşarlar. Dördüncü aşamada burjuvazinin bir parçası haline gelirler. Bugün Türkiye solunun durumu kritik bir durum. Türkiye solu önümüzdeki dönemde ya devrimci sınıf çizgisini seçip Marksist-Leninist bir şekilde kendini yapılandıracaktır ya da burjuva gerici sınıfların politikalarına yedeklenip işçi sınıfına ve Türkiye halklarına ihanet edecektir.

Tartışmacı 11: Sorun geçmişle hesaplaşmaktır. Görüyorum ki genç arkadaşlar, geçmişle ilgili hemen hiçbir şey bilmiyorlar. Bu geçmiş sizin de geçmişinizdir. Bu geçmişin doğru ve yanlış taraflarını öğrenerek, geçmişle hesaplaşılarak bu dönemde yeni bir sosyalizm kurulabilir.

Tartışmacı 12: Liberalizm ile ilgili çok kısa bir soru. Türkiye'de liberalizmin son on yıldaki pratiğinin, örneğin İtalya'daki, Fransa'daki böylesi pratiklerle aynı olduğunu düşünüyor musunuz?

Tartışmacı 13: Arkadaşlar, Kürt hareketinin 80'den sonra solun tartışıldığı bu masada yeri yok mudur? Ben sokakta taş atan çocukları hiçbir zaman burjuva züppeler olarak görmedim,

Kürt hareketi bir burjuva hareket değildir. Öyleyse neden bu masada temsil edilmemektedir?

Tartışmacı 14: Sizce örgütlenme modeli olarak yeni bir şeye dair bir fikriniz, umudunuz var mı?

AHMET HAŞİM KÖSE: 5'er dakikalık söz hakkı vereceğim. Buyurun.

AYDIN ÇUBUKÇU: Doğrudan bana yöneltilmiş bir tek soru var, onu cevaplandıracağım ama beş dakikalık konuşma hakkımın en azından üç dakikasını kullanmak istiyorum.

Sorunun ne kadar karmaşık olduğunu bu salondaki şu son on dakika içinde biraz daha açıkça görebiliyoruz. Mesele eğer solcuların birliği noktasından ele alınırsa bunun çözümsüz olduğunu da burada görüyoruz. Bundan söz etmedim, böyle bir şey yok ve bu sevdadan vazgeçmenin zamanı geldi gerçekten ve Metin'e (Çulhaoğlu) o bakımdan katılıyorum. Sorun halk güçlerinin demokrasi, devrim mücadelesinin dinamiklerini birleştirebilmektir. Biz birleşsek ne olacak birleşmesek ne olacak. Yani şurada hepsini toplasan yüz bin tane solcu çıkar Türkiye'de. Mesele bu değildir ve bizim birleşmemiz hiçbir şey ifade etmez. Öyle bir çabam da yok isteğim de yok beklentim de yok. O yüzden buna yönelik tartışmaları vakit kaybı olarak görüyorum.

Bir arkadaş Hayat TV'nin kaynakları hakkında bir soru sordu, 'gerçekten Mars'tan görünecek hale getirebilir miyiz onu' diye esprisini de koydu. Hayat TV'nin kaynakları size belki tuhaf görünecek ama sizsiniz. Aranızda belki bağış yapanlar vardır belki yoktur, belki bir lira belki beş lira veren vardır, belki de hiç adını bile duymayanınız vardır. Ulaşabildiğimiz her yerde 'milyonerlerin değil milyonların televizyonu' sloganıyla herkesten, her işçiden, bir milyon insandan bir lira almaya çalıştık. O kadar olmadı. Bir milyon kişiye ulaşamadık. Bir liradan fazla aldığımız insanlar

da oldu. Ama neticede televizyonumuzu kurduk. Bu TV yine aynı kaynaklara dayanarak yürüyecektir. Başka kaynağı, başka sermaye gücü yoktur, sürekli desteklenmesi gereken bir şeydir. Bu haliyle de Mars'tan görünebilmesi için damarlarının epey kalın olması gerekiyor. Budur.

Aydınlar ve mücadele arasındaki ilişki, aydınların mücadeleye nasıl katılacağına dair bir soru var. Gerçekten bu Kongre'nin ilk gününden beri pek çok genç arkadaşımdan 'bu insanlar buraya toplanıyorlar ama neden mücadelede yoklar' diye afakî sorular çok aldım. Burasının da şu anda bir mücadele alanı olduğu ve burada bulunanların bizzat buraya katılmakla bir mücadele elemanı haline geldikleri açıktır. Ama daha somut olarak 'işçi sınıfı mücadelesi içinde aydınlar nerededir, nasıl katılacaklardır' diye sorulursa onun bir tek cevabı var, siyasi örgüt aracılığıyla olur bu. Başka türlü olmaz. Akademiden insanları alıp grev meydanına, grev çadırına götürmekle onu sınıf mücadelesine kattığını sanmamalı kimse ya da Taksim Meydanı'nda herhangi bir gösteriye katılmış aydını arada bir mücadeleye katılıyor diye nitelemek yanlıştır. Bir aydın ancak, bir siyasi parti aracılığıyla, işçi sınıfının siyasi partisi aracılığıyla mücadelenin bir parçası olur. Bireysel çabasıyla, isteğiyle ya da birinin kolundan tutup götürmesiyle olacak iş değil bu. Siyasi parti sınıfla aydın, sınıfla diğer bireyler arasındaki halkadır. Onun aracılığıyla olur. Teşekkür ediyorum.

ERGUN AYDINOĞLU: Birkaç noktaya değinmek istiyorum. Birincisi, bir arkadaş 1990-2000 arasındaki devrimci yükselişin buharlaştırıldığını iddia etti. Buharlaştırma terimi de tuhaf bir terim. Sorun şuradan kaynaklanıyor: Bir devrimci hareketin yükselişi konusunda ölçütlerimiz neler? Burada detayına girmemiz imkânsız. Ben bu konuda yüzlerce sayfa yazmış biriyim. Muhtemelen sizin ölçütlerinizle benim ölçütlerim farklı, sizin

gördüklerinizi ben göremiyorum ya da onlara önem vermiyorum; benim gördüklerimi de muhtemelen siz göremiyorsunuz. Bu konuda aslında burada bana üç dakikalık cevap vermek yerine, bu itiraz ettiğiniz konuda 5-10 sayfalık birkaç tane makale tavsiye etseydiniz -yani bunların ne anlamda Türkiye'de sol hareketin yükselişine tekabül ettiğine dair- ben onları okurdum. Aramızdaki ayrılığın ne olduğunu anlardım, ama şu anda bir şey anlamıyorum. Şurada beş dakikada sizi nasıl anlayabilirim ki? Beni aydınlatmanızı istiyorum, aydınlatmazsanız siz bilirsiniz. İkinci konu, bizim şu 'masa' solu temsil etmiyor ya da ne yapmalıyız, nereden başlamalıyız sorularına cevabınız yoksa neden konuşuyorsunuz denildi. Arkadaşlar, burada bir siyasi partinin kuruluş toplantısı yapılsaydı ben orada (dinleyicilerin arasında) olurdum. Bildiğim kadarıyla burada bir siyasi partinin toplantısı yapılmıyor. Konuştuğumuz da, siyasi olarak somut olarak hangi adımlar atılacak konusu değil. Gelenler de seçilmiş, birilerini temsil eden insanlar değil. Yine ben bu konularda çok yazmış biriyim. Ayrıca üç beş yıllık ya da 30-40 yıllık deneyimim de var. Beğenirsiniz beğenmezsiniz ayrı konu. Arkadaşlar da layık görmüşler, çağırmışlar. 20 dakika söz hakkım vardı, onu kullandım. Kullanmayayım mı? Ben kullandığım için memnunum. Yarın başka bir toplantıda da sizin 25 dakika hakkınız olur. Olur böyle şeyler. İkinci konu, bir başka arkadaş da, ikinci konuşmamda benim sesim duyulmuyordu anlamamış diyeceğim de, bir akademisyen olarak falan dedi. Ben akademisyen falan değilim, beş yıldır bir üniversitede çalışıyorum, ama kendimi öyle görmüyorum. Bu arkadaş korku sözcüğünü pek sevmiş herhalde. Ayrıca insanlar korkarlar bazı şeylerden, niye korkmasınlar ki? Korku vardır korku vardır. Benim söylemek istediğim şey şuydu: Sol hareket, altını tekrar ısrarla çiziyorum, ülkenin siyasal gündemini

etkileyemiyor; bu ülkede, bir siyasal aktör değil ve bir konuda söz söyleyecekse o sözünü duyuramıyor. Bunun araçları yok elinde. Sözünüzü duyuramadığınızda yanlış anlaşılırsınız veyahut da bilerek tahrif ederek sizi yanlış tanıtırlar. Bir örnek vereyim: Birgün (gazetesi) Ergenekon olayı çıktığında bir manşet attı. Bana sorarsanız o manşet doğruydu genel olarak. Ergenekon olayı bir hegemonya mücadelesidir. Silahlı kuvvetlerle AKP arasında ya da siyasi İslam diyelim -Fethullahçı hareketleri düşünürsek- bir hegemonya mücadelesidir, bir mevzi savaşıdır. Pazarlıkları, hesaplaşmaları da içeren bir mevzi savaşıdır. Dolayısıyla o manşet özünde doğrudur ama biçim olarak yanlıştır tabii. O manşet sonradan, hiçbir Birgün editörüne mikrofon tutulmadan televizyona taşındı. Milyonlarca belki de on milyonlarca insan, solcuların Ergenekon vesilesiyle ne derler bir tür eski ulusalcı damarlarının kabardığını öğrendi. İşte benim sözünü ettiğim korku bu. Elimde imkân olsa, başka projelerim olmasa, Ergenekon gibi bir olayın üzerine bizlerin kitap yazması lazım. Çünkü bazı şeylerin anlaşılabilmesi için duvar kâğıdının renginden başlamamak gerek. Çok gerilere gitmemiz, çok fazla şey söylememiz lazım. Bunu 8-10 paragrafta anlatırsanız -gerçi ben meşhur bir adam değilim ama- mesela Ertuğrul'un (Kürkçü) başına pekâlâ böyle bir kaza gelebilir. Bir şeyi eksik bıraktığınız zaman ya bir TV kanalında ya da 800 binlik Zaman'da ya da çok okunan bir köşe yazarının yazısında kendinizi bir manşet olarak görürüsünüz. Bu rahatsızlık verici bir şeydir. Bir konuda aydınlatıcı olmaya çalışırken işleri daha da karıştırırsınız. Benim korkum sadece bundan ibaret. Bir arkadaş da 'genç bir insana sosyalizm idealini birkaç cümleyle nasıl anlatırsınız' dedi. Bana sorarsanız bu imkânsız bir şeydir. Sosyalizm ideallerinin anlatılması ideolojik ve aynı zamanda bir siyasi eğitimdir. Yine zamanım olsa kitap yazardım bu iş için. Teşekkürler.

ERTUĞRUL KÜRKÇÜ: Şimdi ağız tadıyla buradan kalkacakken biraz ağzımızı bozalım. Bazı yanlış anlamaları düzeltelim. Arkadaşlar söylediler ama [ben de söyleyeyim] şimdi ben kendim bir politik harekete mensubum, onun yayınlarını çıkartıyorum, bunun için çalışıyorum, ama buraya gelirken ne konuşacağımı kimseye sormadım, kimseyi temsil etmiyorum. Kendimden başka kimseyi temsil etmiyorum. Kendim de kendim olarak her şeyi konuşma hakkını kendimde görüyorum. Bu hak için mücadele ederim, bu hakkı kimseye teslim etmem. Canım ne istiyorsa, aklım neye eriyorsa konuşurum. Burada bundan daha önemli bir şey yok. Konuşma hakkını kullanmaktan daha kıymetli hiçbir şey yok. Şimdi bu yüzden bu hakkı iyi mi kullanıyoruz kötü mü kullanıyoruz, bu başka bir şey ama hepimiz kendimiz adına konuşuyoruz. Bu yüzden bu masadakiler kendilerinden başka bir şeyi temsil etmezler ya da dışarıdan bakanlar onların hayatına bakarak bazı şeyleri temsil ettiklerini varsayabilirler ama bu kadar. Bu nedenle bu rahatlıkla, bu serbestlikle biz burada konuşacağımızı düşünerek buraya geldik. Hakikaten sosyalist hareketin yeniden inşası durumuna gelmiş olsaydık o çok başka evrelerden, mekanizmalarından geçerdi ister istemez. Birincisi bu.

İkincisi ben kendi adıma en azından söyleyeyim ama diğer arkadaşlarımı da dinledim ne söylediklerini biliyorum, bazılarına katılmıyorum, katılmadıklarımı zaten benim söylediklerimden anlıyorsunuz. Ama hiç kimse burada Türkiye sosyalist hareketinin bir dönemini yüceltip başkalarını zem etmedi. Aslında büyük insan bloklarıyla ilgili konuştular. İşçiler, köylüler, kadınlar, sosyalist hareketin işte 1940'ları 50'leri vs. Ve bunların içerisinde bunu dedikleri zaman da bence hiçbir eğilimi dışlamadılar. Dışlamazlar, dışlamaları mümkün değil. Çünkü aslında son 15-20 yıl Türkiye'de meşruiyet bakımından çok önemli derslerle geçti.

Herkesin yekdiğerini nasıl meşru görebileceğine dair birçok deneyim ve dersle geçti. Dolayısıyla bu meşruiyetin yeniden üretildiği yerlerden birisi olmalıydı burası. Burada sınıf düşmanı, birbirlerinin düşmanı olan insanlar değil, birbirlerinden farklı düşünen ama hepsi kapitalizm karşısında bir başka projesi olan insanlar olarak konuşuyorlar. O yüzden kimsenin birbirlerini ne dışladığını ben görüyorum, ne de dışlamaya hakkımız olduğunu düşünüyorum. Üçüncü nokta şudur; bu da benden çıktı. Ben Türkiye sosyalist hareketin tamamını belli kesitlerle gözümün önüne getirdiğimde gördüğüm şeyi söyledim. Esas olarak da 1980'e kadar taşıdım [bu gözlemimi]. 1980'e dönüp baktığımızda Türkiye devrimci hareketi esas olarak Kürtlerden, Alevilerden çok önemli destek gördü. Bu dinamikler Türkiye devrimci hareketinin dışına çıkınca Türkiye devrimci hareketi bu enerjiden yoksun kaldı. Ben bu yoksunluğu şimdi bir kere daha nasıl dönüştürebiliriz derdindeyim. Bu yaklaşımı paylaşmayabiliriz. Ama bu mücadele içerisinde hayatlarını verenleri gözümüzün önüne getirdiğimiz zaman ya da bugüne kadarkini gözümüzün önüne getirdiğimizde Türkiye'deki mücadele tarihinin toplam kayıp sayısı 45 bin civarında ve bunların 35 bini geçtiğimiz 10-15 yıl içersinde hayatlarını kaybettiler. Ve bunların yüzde 90'dan fazlasının Kürtler olduğunu biliyoruz. Bence sosyalistin etnik skalası tutulmaz ama bu hareketin verdiği kayıpları mücadeleleri tanımadan, onları bizden kabul etmeden ben, Türkiye'nin geleceği hakkında cümle kurulabileceğini düşünmüyorum. Buna dayanarak konuşuyorum.

Retorik soruları [retorik olarak anlamak gerek]. Nasıl diyelim, eleştirisini kendine yönelterek, aslında karşısındakine değil de kendisine yönelterek kendini anlatmaya çalışan arkadaşların bir belagat tarzı tutturduklarını düşünmek lazım. Nasıl mesela şöyle bir soru sorulabilir, "madem korkuyorsun da ne konuşu-

yorsun?" diye Şimdi mevzu bu mu? İnsanların söylediği şey bambaşka bir şey. Yanlış anlaşılma korkuların en büyüğü. O yanlış anlaşılmaktan korktuğunu söylüyor…

Şimdi bütün bunları derleyip topladığımız zaman aslında burada gösterilen çabaya hep birlikte katılmamız lazım. Anlamaya çalışmamız lazım. Ne kadar çok anlayabilirsek, ne kadar çok farklı bakış açısı olduğunu görebilirsek o kadar kolay hareket ederiz. Şöyle bir eşitsizlik olduğunu kabul ediyorum; biz buraya geliyoruz oturuyoruz, insanlar da oraya oturuyorlar, biz yarım saat konuşuyoruz, insanların beş dakika bile konuşmaya hakkı olmuyor. Ve çoğu kez de aslında söylenenlerin tamamına katılmıyorlar. Ama ne yapalım ki daha iyi bir biçim bulunmadığı için bu böyle. Şimdi bu çelişki hep var. Bence en kestirme yolu bunun, konuşanların yerlerini durmaksızın değiştirerek çok daha yaygın bir tartışma için uygun usuller bulmak. Buralara gelirken aşağıdan başlayan bir tartışma içerisinde herkesin burada söyleyeceği lafa katkıda bulunduğunu görebilmesini sağlamak. Yani tartışma alanını demokratikleştirmek, çoğulculaştırmak ancak bu şekilde yardımcı olabiliriz. Ama eleştiri hakkı da tıpkı görüşlerini ifade etme hakkı kadar baki. Ne kadar sert de olsa eleştiri eleştiridir. Duyduk, anladık, gereğini yapacağız. Merak etmeyin.

METİN ÇULHAOĞLU: Değerli arkadaşlar, önce bir açıklama yapayım ki konuya açıklık gelsin. Bu etkinlik için beni davet ettiklerinde, organizasyon komitesinden bir arkadaş, 'böyle bir etkinlik var, sen de gelip konuşur musun' dediğinde, açık yüreklilikle dedim ki 'Ben reformist, revizyonist ve oportünist kimlikli bir kişi olarak, 90'lı yıllarda yükselen devrimci hareketi pek iyi bilmiyorum… Organizasyon komitesindeki kişi bana, 'önemli değil, bu eksikliği kapatacak devrimciler zaten salonda olacak'

deyince ben de gönül rahatlığıyla buraya geldim (Salondan alkışlar.)

İkincisi, arkadaşlar, bu şeriatçılık konusunda bir açıklık gerekiyor. Arkadaşım bana dedi ki: 'Çelişkili, madem şeriat istiyor AKP nasıl aynı zamanda liberal oluyor'. Ben, AKP'nin şeriatı Türkiye'ye getirme gibi net bir projesi olduğunu düşünmüyorum. Dinci-gerici deyimini özellikle onun için kullandım. Dolayısıyla, AKP=şeriatçılık söylemi bana göre biraz Cumhuriyet gazetesi söylemi gibi; küçümseme için söylemiyorum ama AKP'yi şeriatçılıkla özdeşleştirmek siyasi açıdan tehlikeli bir tutumdur. Yani başka bir deyişle Recep Tayyip Erdoğan'ın 'biz o Milli Görüş gömleğini değiştirdik' lafında belirli bir gerçek payı olduğunu zannediyorum. Böyle söyleyeyim.

Arkadaşlar, bu Kürtleri bölme meselesi, sanıyorum kullandığım tabir nedeniyle yanlış anlaşıldı. Ben şunu kastediyorum: Kürt dinamiğinin kendi içinden bir emekçi vizyonu, emekçi kaygısı, sosyalizm kaygısı, bunları içeren daha net bir hareket üretmesini kastediyorum. Öyle olursa da başımızın üzerinde yeri vardır. Ama öyle bir şey olması için Türkiye'deki diğer sosyalist hareketin de katkıda, girdide bulunması lazım.

Liberalizm konusunda şöyle düşünüyorum: Ben liberalizmi aynı sosyalizm gibi, muhafazakârlık gibi, milliyetçilik gibi modern çağa özgü yani 18. yy. sonları 19. yy.'a özgü modern ideolojiler arasında sayıyorum. Oysa Türkiye'ye baktığımız zaman liberalizmin bu topraklarda hiçbir zaman ciddi bir ideolojik akım olarak boy atamadığını görüyoruz, ta ki 1980'lere kadar. Dikkat ederseniz, CHP'nin ya da devletin altı okundan ilk dördü 1927 yılındadır. Diğer ikisi, devletçilik ve devrimcilik ise 1931 yılında diğer dört oka dâhil edilmiştir. Yani şunu anlatmaya çalışıyorum: 1930'ların dünya kapitalizminin o ağır bunalımı içerisinde pek çok düşünür, ideolog, liberalizm geri gelmemecesine tarih sah-

nesinden silindi anlayışı içindeydiler. Türkiye'deki devletçiler de öyleydi. Ama daha sonra liberalizm çıktı. Türkiye'deki liberalizmin en önemli özelliği, otantik süreçler içerisinde kendine yer bulmak yerine sol karşıtlığıyla, sol ve sosyalizm düşmanlığıyla kendini tanımlamasıdır. O kadar ki şimdi mesela transferlerde bilirsiniz, diyelim mesela Fenerbahçe Mehmet Topuz'u aldı. Yarın bir gün Mehmet Topuz mesela Galatasaray'a gol atarsa şimdi artık gerçek FB'li oldu derler. Biraz öyledir, rakibine gol attığın zaman gerçek Beşiktaşlı, gerçek FB'li falan olursun. Bizdeki liberaller de akılları sıra Marksizm'e gol attıklarında gerçek liberal olacaklarını düşünüyorlar. O nedenle sürekli gol atma çabası içindeler. Şunu da söylemek lazım. Şevket Süreyya Aydemir bir ara Prens Sabahattin için şey demişti: 'Bu adamın ufku Boğaz'ı çevreleyen tepelerin ötesine geçemiyor'. Yani liberal ufuk darlığını vurgulamak için. Şimdi İstanbul'da yapılaşma daha da fazla olduğu için ufuk daha da daralıyor, yani günümüzün liberalleri daha da dar bir ufuktan hareket etmek zorundalar.

Benim söyleyeceklerim bu kadar. Başka sorular sorulmuş olabilir ama doğrusunu isterseniz onlara verebileceğim doyurucu yanıtlar olmadığı için kusura bakmayın, es geçiyorum, teşekkür ediyorum.

30'A 1 KALA: YENİLGİ Mİ, YENİLENME Mİ?

Gün Zileli

Bundan 29 yıl önce, Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmayı, bu toprakların üzerine uğursuz bir baykuş gibi tünedi ve yeni bir dönemi ilan etti: Askeri düzenleme rejimi. Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğundan itibaren zaten bir askeri vesayet rejimi altında yaşıyordu (artık daha öncesine gitmeyelim, belki de bu Osmanlı'nın mirasıydı), bu askeri vesayet rejimi, bunalımın iyice yoğunlaştığı aşamalarda doğrudan müdahaleyle bir askeri düzenleme rejimine dönüşüyordu. 27 Mayıs ve 12 Mart böyle dönemlerdi ama 12 Eylül kadar derinlemesine bir düzenleyicilik ilk kez görülüyordu, çünkü rejimin ve sistemin bunalımı o kadar derindi ki, ancak böyle derin ve köklü bir düzenlemeyle ve vesayet rejimi yarı-askeri bir rejime dönüştürülerek ayakta tutulabilirdi.

Bu girişle sadece tablonun genel çerçevesini belirtmek istiyorum. Yoksa konum, rejimin siyasal ya da toplumsal yapısını ele almak değil. Bunu başka arkadaşlar yaptı ya da yapacak. Ben daha çok, yarı-askeri bir rejim olarak günümüze kadar uzanan 12 Eylül düzenlemelerinin kültürel ve ideolojik alandaki etkileri ve ters etkileri üzerinde duracağım.

Her şeyden önce şunu net bir şekilde belirteyim: 12 Eylül, sol örgütler açısından bir yenilgi olabilir ama işçi sınıfı ve emekçi ke-

simler açısından bir yenilgi olarak görülemez. Çünkü egemen düzenle iktidar savaşına giren, işçi sınıfı ve emekçi halk değildi. 1980 öncesi iç savaş ortamında iktidar savaşına giren ve işçi sınıfını da bu savaşın içine sürüklemek isteyen sol örgütlerdi. İşçiler ya da işçi sınıfı açısından herhangi bir idealleştirmeye gitmeyelim ve şunu belirtelim: İşçi sınıfı da bu iktidar savaşında kendi lehine bir şeyler elde etmeye çalıştı elbette ama bu savaşın doğrudan tarafı olduğu söylenemez. Bu savaşın doğrudan tarafları sol örgütlerle, sağ örgütler ve devletti. Devlet, sağ piyon güçleri sahaya sürüp solu bir iç savaş ortamına çekti ve ardından darbeyle iktidar bunalımına son verdi.

12 Eylül sonrası solun yenilgisinden elbette işçi sınıfı da büyük zarar gördü, işçi haklarının kısıtlanması anlamında ama yine de bu, işçi sınıfının savaşın tarafı olduğunu ve dolayısıyla yenildiğini göstermez. Sol, işçi sınıfı ile kendi örgütsel yapıları arasındaki kader ortaklığını her zaman "işçi sınıfının temsilciliği" noktasına götürmeye çalışmıştır ama bu gerçek değildir. Kader ortaklığı başka şeydir, temsilcilik ya da sınıfın "öncü"lüğü başka şey.

Öte yandan, tarihsel olaylar düz çizgide değerlendirilemez. Her toplumsal olay, ters etkiler de doğurur. Örneğin, Fransız devrimi, Napolyon reaksiyonunu ve işgalciliğini; Avrupa reaksiyonu, 1848 devrimini doğurmuştur. Birinci Dünya Savaşı, 1917 Devrimi'ni doğurmuş, Bolşevik İktidarı, Sovyetler Birliği'nde ve Nazi Almanya'sında korkunç bir devrimci katliamına kapı aralamıştır.

12 Eylül'e gelecek olursak, 12 Eylül, devlet eliyle bir yandan sağcı bir reaksiyonu körüklerken, iradesinin ve isteğinin dışında, Türkiye toprağında ideolojik yenilenmenin önünü açan bir etki yapmıştır: Sol örgütlerin ideolojik hegemonyasının yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan bir ideolojik yenilenme. 12 Eylül öncesin-

deki sol örgütlerin aman vermez ideolojik hegemonyası koşullarında kendini ifade edemeyen yeni ideolojik yönelimler, 12 Eylül sonrasında sol örgütlerin hegemonyasının yıkılmasından yararlanarak toplum sahnesine çıkma ve kendilerini ifade etme şansını elde etmişlerdir: bir yandan sivil toplumcu-sol liberal ideoloji ve diğer yandan feminizm, liberteryanizm, vicdani redcilik ve anarşizm gibi akımlar.

Burada en önemli nokta, sol örgütlerin iktidarcı paradigmalarının yıkılmış olmasıdır. Yeni akımlar, bu paradigmayı sorguladılar ve yeni bir paradigmayı gündeme getirdiler: öncü parti yerine özinisiyatif; merkezi iktidar yerine, parçalı ve yerel kitlesel öziktidar perspektifi; siyasi hegemonya yerine, kültürel devrim (elbetteki Çin'deki kültürel devrimden tamamen farklı olarak); ulusların kaderlerini tayin hakkı vadeden parti programları yerine, ulusal özyönetimi gündeme getiren aşağıdan ulusal ve parçalı hareketler perspektifi; klasik sendikal mücadeleye endekslenmiş işçi mücadeleleri yerine, işçi sınıfının sistem içi konumlarını, hatta işçi sınıfının çalışan sınıf olma konumunu sorgulayan yeni bakış açıları.

Bu öyle bir değişimdir ki, öncü partici ve merkezi iktidarcı klasik sol örgütler bile, Stalinistiyle, Troçkistiyle, bu yeni yönelimlerin tamamen dışında, eski klasik yönelimlerine bağlı kalamamakta, yeni paradigmalardan bir şeyleri kendi programlarına eklemleme ihtiyacı duymaktadırlar.

Dolayısıyla, 12 Eylül sonrası yıkımın, aynı zamanda yeni bir yapılanmaya ve yenilenmeye yol açtığını söyleyebiliriz. Klasik öncü partici paradigma, sadece 12 Eylül'ün etkisiyle değil, dünya çapındaki gelişmelerin de yardımıyla çökmüş bulunmaktadır bugün. Sadece bu da değil. Bununla bağlantılı olarak, sendikal mücadelelere ve "işçi hakları" için mücadeleye dayanan klasik

işçi sınıfı mücadelesi anlayışı da ağır darbe yemiş ve yeni arayışlara yol açmış bulunmaktadır. Klasik sol örgütler, ne kadar eski işçi sınıfı mücadelesi paradigmasını sürdürmeye çalışırsa çalışsınlar, artık bu konu da yeni ideolojik gelişmelere bağlı olarak sorgulanmaktadır. İşçi sınıfı, Marx'ın umduğu gibi, siyasi iktidarı ele geçirip, merkezi iktidara dayanarak ekonomik düzeni değiştirmek yoluyla, yani uzak bir gelecekte değil, bugünden kendini dönüştürmeye girişirse ancak sistem dışı bir mücadelenin unsuru olabilecektir. Bu da, bugünden, çalışan ve dolayısıyla sömürülen bir sınıf olmayı kabul etmemekle, yani bugünden işçi sınıfı olmaktan çıkma mücadelesi vermekle mümkün olabilecektir. Öyleyse, işçi sınıfının, emeğin "yüce" değil, kendini ezen sermayenin ta kendisi olduğunu bilince çıkarması son derece tayin edicidir.

Keza, bütün bu değişimler içinde en önemli nokta, mücadelenin öznesindeki büyük değişimdir. Klasik sol ve klasik işçi sınıfı mücadelelerinde özne, işçi sınıfının "öncü"sü olan partidir. Bunun boş bir teori olduğu, işçi sınıfının, "devrim"in gerçekleştiği ülkelerde bizzat "öncüsü" tarafından amansızca sömürülmesi ve ezilmesiyle ortaya çıkmıştır. O halde "işçi sınıfının kurtuluşu kendi eseri" olacaktır deyişinin artık hayata geçmesinin zamanı gelmiştir. Özne, işçi sınıfının "parti"si değil, kendisidir. Daha da önemlisi, bu öznenin, toplumu değiştirmeye girişmeden önce, kendini değiştirmeye girişmesi zorunludur.

Bu da bir kültürel değişim sorunudur. Kültürel değişim için siyasi veya ekonomik bir devrimi beklemek boştur. "Devrim, hemen, şimdi" başlamalıdır. İşçi sınıfı, kültürel devrimin öncüsü olmalı, kendini, kültürünü değiştirmeli, geliştirmeli ve böylece bütün toplumun değişimine zemin hazırlamalıdır. İşçi sınıfı kültürel devrimin bugünden öncüsü olursa, toplumsal devrimin gerçekleştirilmesinin de koşullarını yaratmış olacaktır.

Kurtarıcı yoktur. Toplumun kurtarıcılardan kurtarılması gündemdedir. Bütün toplumsal kesimler, kendi kendilerinin öznesidirler ve bu bakımdan toplumsal mücadelede öncelik diye bir şey yoktur. Her toplumsal kesimin kendi önceliği vardır ve bu "öncelikler" kaosu, toplumsal değişimin harmonisinin baş koşuludur. Tüm öznelerin kaotik özhareketi ve bunların karmaşık ağı toplumsal değişimin dinamiğini oluşturacaktır.

Kötümser olacak bir şey yoktur. 29 yıl, toplumsal değişimlerde çok uzun bir zaman değildir. Siyasi yapıların başarısızlığı ve toplumda yarattığı umutsuzluk duygusu, özdevinime dayanan bir toplumsal devrimin yolunu aydınlatmayacak mıdır?